POLSKA AKADEMIA NAUK • INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO

Bogumił Ostrowski

Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny

Wybrane zagadnienia

KRAKÓW 2013

Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny

Za każdym razem, kiedy się jest na Grodzieńszczyźnie
i wsłuchuje w mowę tutejszego ludu,
mimowolnie powracają słowa
genialnego poety Adama Mickiewicza
o tutejszych gwarach –
najbogatszych i najczystszych
spośród wszystkich słowiańskich narzeczy.

P. Ściacko

Кожны раз, бываючы на Гродзеншчыне,
слухаючы народную гуторку,
міжволі прыгадваеш словы
геніяльнага паэта Адама Міцкевіча
пра народныя гаворкі Гродзеншчыны (Навагрудчыны)
як найбагацейшы і найчысцейшы з усіх славянскіх дыялектаў

П. Сцяцко, *Дыялектны слоўнік* (*З гаворак Зельвеншчыны*), Мінск 1970

PRACE
INSTYTUTU JĘZYKA POLSKIEGO

140

Bogumił Ostrowski

Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny

Wybrane zagadnienia

KRAKÓW 2013

Recenzja
Mariola Jakubowicz

Redakcja
Krzysztof Porosło

Projekt okładki
Piotr Rachwaniec, Fall

ISBN 978-83-62275-66-3

SPIS TREŚCI

WSTĘP 7
0.1. Historyczny rys dziejów Grodna i okolic 10
0.2. Miejsce gwar grodzieńskich w systemie języka białoruskiego 25
0.3. Charakterystyka źródeł materiałowych 31

CZĘŚĆ PIERWSZA
GRODZIEŃSKIE SŁOWNICTWO O POLSKIEJ PROWENIENCJI 41
Klasyfikacja polonizmów w języku białoruskim 41
1.1. ADAPTACJE FONETYCZNE 52
1.1.1. Adaptacja wyrazów z samogłoską nosową w polskim etymonie 52
1.1.1.1. Zapożyczenia grodzieńskie z samogłoską *-ę-* w polskim etymonie 55
. 1.1.1.2. Zapożyczenia grodzieńskie z samogłoską *-ą-* w polskim etymonie 62
1.1.2. Adaptacja wyrazów z polskim ortograficznym [*rz*] (etymologicznym [**r'*] 67
1.1.3. Adaptacja wyrazów z polskim *-ó-* (tzw. pochylonym [*o*]) 71
1.1.4. Adaptacja wyrazów z polskim rezultatem rozwoju psł. grup **TărT *TălT *TelT* 76
1.1.5. Adaptacja wyrazów z polskim wynikiem realizacji psł. sonantów **r̥ *ŕ̥ *l̥ *ĺ̥* 79
1.1.6. Przykłady innych typów adaptacji fonetycznych 83
1.2. PRZYKŁAD ADAPTACJI FONETYCZNO-SŁOWOTWÓRCZEJ 85
Wyrazy z grupą spółgłoskową *-dl-* [*-tl-*] oraz rzeczowniki z suf. *-dlo* 85
1.3. PRZYKŁAD APAPTACJI SŁOWOTWÓRCZEJ 95
Wyrazy z z sufiksem *-isko* (na tle oponentnych form z sufiksem *-išče*) 95

CZĘŚĆ DRUGA
GRODZIEŃSKIE SŁOWNICTWO METEOROLOGICZNE 109
2.1. Uwagi wstępne 109
2.1.2.Ważniejsze prace dotyczące słowiańskiej leksyki meteorologicznej 110
2.1.2. Meteorologia naukowa a meteorologia ludowa 116
2.2. Analiza leksykalno-semantyczna słownictwa meteorologicznego 118
2. 2.1. Pogoda 118
2.2.1.1. Ładna pogoda 118
2.2.1.2. Brzydka pogoda 120

2.2.2. Chłód/Zimno 121
2.2.3. Pochmurna pogoda / Nazwy chmur i obłoków 123
2.3. Opady atmosferyczne 127
2.3.1. Deszcz 127
2.3.1.1. Opady przelotne 129
2.3.1.2. Opady ulewne 130
2.3.1.3. Opady długotrwałe 133
2.3.1.3.1. Długotrwałe opady (pora deszczowa) 133
2.3.1.4. Opady gwałtowne (burza, nawałnica) 135
2.3.1.5. Nazwy opadów (z inną motywowacją) 135
2.3.1.6. Czasownikowe określenia opadów deszczu 136
2.3.1.7. Zjawiska atmosferyczne towarzyszące opadom deszczu (występujące zwykle w czasie opadów) 138
2.3.1.7.1. Tęcza 138
2.3.1.7.2. Piorun / Grom / Grzmot 141
2.3.1.7.3. Błyskawica 143
2.3.2. Mżawka 145
2.3.3. Mgła 147
2.3.4. Grad 148
2.3.5. Śnieg 149
2.3.6. Szron i Szadź 155
2.3.7. Rosa 157
2.4. Zawieja / Zamieć (burza śnieżna) 157
2.5. Odwilż 161
2.6. Powódź 163
2.7. Upał (Susza) 166
2.8. Wiatr 171
2.9. Mróz (Przymrozek) 181
2.10. Lód 184
2.11. Oblodzenie (Gołoledź) 186
2.12. Zmarzła ziemia (Gruda) 188
2.13. Czasowniki oznaczające ‘odczuwać zimno’ / ‘marznąć’; ‘zamarzać’, ‘pokrywać się lodem’ 190
2.14. Podsumowanie 192

ZAKOŃCZENIE 195

Wykaz skrótów 209
Bibliografia 213
Indeks wyrazów 231
Summary 261
Рэзюмэ 267

WSTĘP

Monografia *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia* stanowi podsumowanie jednego z nurtów zainteresowań naukowych autora, związanego z językowym bogactwem Grodzieńszczyzny. To właśnie ten obszar lingwalny stanowi zasadniczy obiekt badawczy podejmowanych w niej studiów językowych.

Przedmiotem rozważań są z jednej strony problemy adaptacji zapożyczeń polskich w gwarach grodzieńskich, z drugiej – wybrane zagadnienia leksykalne. Na przestrzeni kilkunastu lat powstawała seria artykułów z myślą o ich wspólnej publikacji[1]. Ich rozbudowane, uzupełnione i poprawione fragmenty stały się podstawą kolejnych rozdziałów. W swej obecnej postaci różnią się od wersji oryginalnej nie tylko pod względem redakcyjnym, ale przede wszystkim pod względem merytorycznym. W oparciu o nowsze źródła materiałowe oraz najnowszą literaturę przedmiotu i własne przemyślenia zaproponowałem nowe rozwiązania niektórych kwestii. Jednocześnie wzbogaciłem dokumentację przykładową (oprócz wyrazów hasłowych wydobyłem z cytowanych tekstów źródłowych także inne, poszerzające zasób leksykalny określonych grup tematycznych[2]). Chciałem w ten sposób zgromadzić i udostępnić materiał, do którego badacze (zwłaszcza polscy) nie zawsze mogą dotrzeć ze względu na jego rozproszenie i ograniczoną dostępność. Ujednoliciłem numerację rozdziałów i podrozdziałów. Wprowadziłem wspólne skróty i odsyłacze do zbiorowej bibliografii. W efekcie końcowym powstała praca złożona z dwu niezależnych części. W pierwszej znalazła się charakterystyka najważniejszych – moim zdaniem – zagadnień adaptacyjnych w gwarach grodzieńskich w ujęciu historycznym. Część druga stanowi studium leksykalno-semantyczne (z wykorzystaniem osiągnięć etymologii i etnolingwistyki) grodzieńskiego słownictwa meteorologicznego. Ze względu na rozmaitość i wielopłaszczyznowość przedstawionych zagadnień językowych zastosowałem różnorodne (nie zawsze jednolite) metody badawcze. Dotyczy to zarówno samego sposobu prezentacji materiału w poszczególnych rozdziałach, jak również analizy leksykalnej niektórych wyrazów.

---

[1] Wykaz wszystkich publikacji autora znajduje się w części bibliograficznej.

[2] Zabieg taki uznałem za uzasadniony, gdyż wygenerowane przez samych informatorów wypowiedzi dają gwarancję, że mamy do czynienia z autentycznym słownictwem na co dzień używanym na Grodzieńszczyźnie.

Analityczne rozdziały monografii poprzedziłem obszernym szkicem historycznym Grodna i Grodzieńszczyzny[3]. W następnej kolejności omówiłem gwarowe i regionalne źródła słownikowe, stanowiące podstawę doboru materiału analitycznego oraz inne materiały leksykalne dotyczące Grodzieńszczyzny.

Pierwsza część pracy dotyczy leksyki podejrzanej o polską proweniencję. W miarę możności starałem się ustalić czas i źródło (ew. źródła) zapożyczenia poprzez odwołanie się do odpowiednich materiałów historycznych i gwarowych, jak również wskazać na jego obecność (bądź brak) w innych gwarach białoruskich i języku literackim. Zabieg ten był przydatny w określeniu zasięgu poszczególnych leksemów, czy też derywatów, utworzonych już na rodzimym gruncie, jednakże w oparciu o bazę w polskiej postaci fonetycznej (mam na myśli m.in. wyrazy z właściwą polszczyźnie refleksacją prasłowiańskich sonantów, np. *vil'g*-). Zebrany i przeanalizowany materiał umożlił dojście do konkluzji, że niektóre podstawy derywacyjne o polskim pochodzeniu, mimo że znajdują swe poświadczenia na całym obszarze białoruskim, wykazują znacznie większą żywotność w gwarach grodzieńskich, niż ma to miejsce w pozostałych narzeczach języka białoruskiego.

Szczególną uwagę skierowałem na dokumentację i opis różnych w poszczególnych gwarach oraz w określonym momencie historycznego rozwoju języka białoruskiego sposobów realizacji niektórych typów zapożyczeń polskich, przede wszystkim:

– wyrazów z samogłoską [*ó*] (*o* pochylone) w polskim etymonie,
– wyrazów z polskim [*rz*],
– wyrazów z samogłoską nosową w polskim etymonie,
– wyrazów z polskim rezultatem rozwoju psł. grup **TărT *TălT *TelT*,
– wyrazów z polskim wynikiem realizacji psł. sonantów,
– wyrazów z grupą spółgłoskową -*dl*-, -*tl*- – te ostatnie potraktowane zostały jako typ influencyjny na poziomie leksykalno-fonetyczno-strukturalnym,
– wyrazów z suf. -*isko* (w opozycji do rodzimego -*išče*) jako przykład zapożyczeń na poziomie leksykalno-formalnym.

W drugiej części rozprawy zostało szczegółowo omówione grodzieńskie słownictwo meteorologiczne. Przy opisie zagadnień i prezentacji poszczególnych wyrazów określonych grup leksykalno-semantycznych starałem się nakreślić tło ogólnosłowiańskie oraz etnolingwistyczne, posiłkując się przy tym przede wszystkim materiałami K. Moszyńskiego z jego fundamentalnego dzieła *Kultura ludowa Słowian* oraz cennymi danymi znakomitego leksykonu etnolingwistycznego *Славянские древности*, którego ostatni, piąty tom właśnie się ukazał.

Zgromadzone bogate słownictwo meteorologiczne przyporządkowałem odpowiednim grupom leksykalno-semantycznym i omówiłem w następującym porządku:

1. Pogoda (ładna pogoda / brzydka pogoda); chłód / zimno;
2. Opady atmosferyczne: a) deszcz; opady przelotne; opady ulewne; opady długotrwałe (pora deszczowa); opady gwałtowne / burza, nawałnica; nazwy opadów

[3] Współcześnie „Grodzieńszczyzna jest wielonarodowym regionem Białorusi. Jeżeli w republice do mniejszości narodowych należy 22% ludności, to w obwodzie grodzieńskim zalicza siebie do nich 37,7% mieszkańców" (Gawin 2000: 185).

(z inną motywacją); czasownikowe określenia opadów deszczu; zjawiska atmosferyczne towarzyszące opadom deszczu lub występujące zwykle w czasie opadów (tęcza; piorun / grom / grzmot / błyskawica); b) mżawka; c) mgła; d) grad; e) śnieg; f) szron i szadź; g) rosa;

3. Zawieja / Zamieć (burza śnieżna); 4) Odwilż; 5) Powódź; 6) Upał /susza/; 7) Wiatr; 8) Mróz (przymrozek); 9) Lód; 10) Oblodzenie /Gołoledź/; 11) Zmarzła ziemia / Gruda/; 12) Czasowniki oznaczające ‘odczuwać zimno’ / ‘marznąć’ / ‘zamarzać’ / ‘pokrywać się lodem’.

Książka ta nie zostałaby napisana, gdyby nie życzliwość i wsparcie wielu osób, którym chcę w tym miejscu podziękować. Słowa ogromnej wdzięczności kieruję w pierwszym rzędzie do Pani Profesor Jadwigi Waniakowej, kierownika Pracowni Geografii Lingwistycznej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, za ogrome zaufanie, wsparcie duchowe i stworzenie warunków do ukończenia publikacji.

Słowa podziękowania za przychylność i nieustanną inspirację należą się także Panu Profesorowi Piotrowi Żmigrodzkiemu, dyrektorowi IJP PAN.

Panu Profesorowi Wiesławowi Borysiowi, Zespołowi *Słownika prasłowiańskiego*: Pani Profesor Marii Wojtyle-Świerzowskiej, Doktor Krystynie Herej-Szymańskiej, Doktorowi Władysławowi Sędzikowi, Doktor Beacie Raszewskiej-Żurek dziękuję serdecznie za cenne uwagi merytoryczne i dobre słowo.

Moją ogromną wdzięczność pragnę wyrazić Pani Doktor habilitowanej Marioli Jakubowicz za wnikliwą lekturę pracy oraz życzliwe, skrupulatne i krytyczne uwagi, które pomogły uniknąć wielu błędów.

Za zainteresowanie tematyką, wsparcie naukowe, pomoc w doborze literatury pragnę podziękować Panu Profesorowi Leszkowi Bednarczukowi.

Kolegom z Pracowni Geografii Lingwistycznej IJP PAN: Doktor Helenie Grocholi-Szczepanek oraz Doktorowi Przemysławowi Dębowiakowi dziękuję za życzliwość i zrozumienie.

Za pomoc w zdobyciu cennych materiałów i publikacji jestem wdzięczny Panom Profesorom Hienadziowi Cychunowi i Mikałajowi Antropawowi z Białorusi, Paniom Profesor Żannie Warbot, Ljubow Kurkinie, Swietłanie Michajłownie Tołstoj i Tatianie I. Wiendinie z Moskwy oraz Jelenie Bieriezowicz z Jekaterynburga.

Swą wdzięczność kieruję do Wszystkich niewymienionych z imienia i nazwiska, którzy w jakikolwiek sposób przyczynili się do powstania tej książki.

Dziękuję Panu Doktorowi Jarosławowi Fallowi i Magistrowi Krzysztofowi Porośle za wnikliwą pracę redaktorską, cierpliwe nanoszenie poprawek i nadanie rozprawie ostatecznego kształtu.

Książkę dedykuję mojej Kochanej Rodzinie za cierpliwość, nieustające wsparcie i serdeczność.

0.1. Historyczny rys dziejów Grodna i okolic

W drugim, wydanym w Warszawie w 1881 roku, tomie monumentalnego piętnastotomowego *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego...* (SGKP II: 831–835) zamieszczono szereg aktualnych informacji dotyczących Grodna końca XIX wieku oraz szkic historyczny miasta. Pierwszy naukowy opis dziejów Grodna wyszedł spod ręki Józefa Jodkowskiego (1923, 1925, 1934). Autor takimi oto słowy rozpoczyna swą monografię *Grodno* z 1923 r.:

> Grodno należy do najstarszych miast na kresach wschodnich Rzeczpospolitej. Powstanie Grodna sięga czasów przedhistorycznych. W okresie neolitu, czyli kamienia gładzonego już człowiek tu zamieszkiwał, a ślady jego siedlisk odnalezione zostały na Kołoży i na brzegu przeciwległym Niemna. Często znajdywane na polach kołoskich monety greckie i rzymskie, niekiedy pochodzące sprzed Narodzenia Chrystusa, są dowodem ożywionego handlu i przebywania tu kupców, dostarczających bursztyn znad Bałtyku na wybrzeża morza Czarnego i do starożytnej Grecji i Rzymu. Niemen znany był w świecie starożytnym pod nazwą Chronon, Cronon, Chronus lub Chronos i nazwę tę spotykamy jeszcze u geografów XVI wieku (Jodkowski 1923: 1–2).

Skandynawskiego pochodzenia może być też nazwa *Grodno* (strus. *Horodno*, litew. *Gardinas*, krzyżackie *Garthen*), którego początki sięgają czasów przedruskich (IX w.), a nazwa nie może być bałtycka, por. litew. *gardas* ‘chlew, zagroda’ wobec staroislandzkiego *garđr* ‘gród, ogrodzenie’, *Garđariki* ‘Ruś’, dosłownie ‘Państwo Grodów’[4]. Pomiędzy Grodnem a Połockiem istnieje połączenie wodne poprzez Niemen, Mereczankę, Wilię, Żejmianę, Dzisnę (szlak tranwersalny). Byłby to więc językowy ślad penetracji Waregów na danym terytorium – zauważa Bednarczuk (2010: 46).

Dla porównania warto w tym miejscu przytoczyć próbę analizy etymologicznej nazwy *Grodno* sprzed prawie dziewięćdziesięciu lat, zaproponowaną przez Jodkowskiego:

> Grodno znane było Skandynawom pod nazwą **Garti**, a przez Krzyżaków **Gartena**, **Garten** lub Gartin było zwane. W języku litewskim do dziś dnia zachowała się nazwa starożytna miasta – **Gardinas**, chociaż u Słowian ma nazwę – **Horodno**, **Horodnia** lub **Grodno**. *Gartas* lub *gardas* po litewsku pierwotnie oznaczało hurtę, czyli miejsce ogrodzone, przeznaczone dla hodowli owiec, a później – gród. A więc od **Gardas** miała powstać litewska nazwa miasta **Gardinas** i miała tu być na wielką skalę hodowla owiec.
>
> Podanie ludowe głosi, że bożek *Gardunithis*, czuwający nad nowo rodzącymi się jagniętami lub też *Garduntis* albo *Garnitos* – stróż wszelkiego bydła, miał podobno poświęcony mu gaj pod Grodnem, a miejsce to znane było na całej niegdyś Litwie (tamże).

Ciekawe są również kolejne spostrzeżenia badacza, dotyczące ustnej tradycji powstania grodu, oraz informacja o braku takich podań wśród zamieszkujących te ziemie Białorusinów:

---

[4] Szczegółowej analizy kentumowych i satemowych kontynuantów psł. **gordъ* (**zordъ*) ‘arx’ > ‘urbs, opidum’ na szerokim tle języków indoeuropejskich dokonała M. Wojtyła-Świerzowska (1995: 241–245).

I.J. Kraszewski [...] inne zanotował podanie o pochodzeniu nazwy miasta. Miał tu bowiem przed wiekami panować syn Widewutowy Litwo, który założył od imienia syna swego zamek Garto, a kraj od niego został nazwany Litwą...

Charakterystycznym jest, że wśród tzw. Białorusinów brak podań o powstaniu miasta. Podań tyczących się początkowych dziejów Grodna szukać należy wśród ludu litewskiego, którego osady dochodziły do rzeki Szczary, a nawet dalej.

Pomiędzy Bugiem a środkowym Niemnem, głównie zaś nad Bobrem i dopływami Narwi, siedzieli w swoim czasie Jadźwingowie, inaczej Jazygami lub Jaćwiezią zwani, naród szczepu litewskiego, odznaczający się męstwem, a prowadzący żywot na wpół koczowniczy. Rolnictwem zajmowali się niewolnicy, Jadźwingowie zaś trudnili się myślistwem i rabowali sąsiednie kraje – Ruś, Mazowsze i nawet Litwę. Hodowla bydła była u nich wysoko rozwinięta (stąd być może i podanie o gaju Gardunithisa w Grodnie). Puszcze obfitowały w zwierzynę, za skóry zaś i futra Jadźwingowie mieli pod dostatkiem zboża i srebra, o czym kroniki ruskie wyraźnie wspominają. O grodach Jadźwingów znajdujemy wzmianki w kronikach wołyńskiej i hypacowskiej. Wyprawy na Jadźwingów w latach 983, 1038, 1040 i 1112 („Idie Władimir na Jatwagy", „Idie Jarosław"... etc.), notowane przez kronikarzy ruskich, pozwalają przypuszczać, że byli władcami ziem przez nich podbitych. Ludność miejscowa musiała być częściowo przynajmniej słowiańska, tym bardziej, że kolonie lechickie graniczyły nawet z plemionami fińskimi („Wiaticzi bo i Radimiczi ot lachów..." – pisze kronikarz ruski w „Powiesti wremiennych let"). Nazwy niektórych miejscowości w powiecie grodzieńskim dotychczas pozostałe, jako to: Berszty, Wołpa, Łunna, rzeka Szczara, Jatwieski Wielki i Mały nad Niemnem (obecnie w pow. augustowskim) i wieś tejże nazwy w okolicach Kamionki – są pozostałościami po zaginionym dziś plemieniu Jadźwingów, o których nawet podania zatarły się w pamięci ludu miejscowego.

Naród ten historycznie przestał istnieć po klęsce mu zadanej, w drugiej połowie XIII wieku, przez Leszka Czarnego w pobliżu ujścia Czarnej Hańczy do Niemna (tamże: 2–3).

Podobną (popartą wynikami wieloletnich badań) argumentację znajdujemy w pracach L. Bednarczuka, który o roli elementów zachodniobałtyckich na Białorusi pisze następująco:

Istnieją uzasadnione podstawy do przypuszczeń, że pierwotnymi mieszkańcami Czarnej Rusi, tzn. głównie Nowogródczyzny, byli Jaćwingowie (Moszyński 1926: 11–12) [...]. Liczne hydronimy i toponimy spotykamy również na prawym brzegu Niemna. Na południu areał hydronimii jaćwieskiej wyznaczają (odkryte przez K. Būgę) nazwy z formantem *-da*: *Jasioł-da* (dopływ Prypeci), *Hryw-da*, *Newda* (dopływ Serweczy k. Nowogródka), *Sioh-da* / *Sieg-da*, *Sokoł-da* (dopływ Supraśli), *Goł-da* (rzeczka koło Goniądza).

Natomiast wynikiem emigracji po katastrofie Jaćwieży w końcu XIII w. mogą być szczególnie częste na **Czarnej Rusi** nazwy etniczne typu *Jatwiny*, *Jatvjeź* (którym na terytorium litewskim odpowiadają toponimy *Dainava* itp.). Oboczność ta, potwierdzona przez źródła średniowieczne, zachowała się w nazwie *Dainavà*, *Dainaviškis Žmogus*, nadanej mieszkańcom wsi *Jatvjeź* przez ich litewskich sąsiadów z Zasiecia (litew. *Zasečiai*) koło Ździęcioła na Nowogródczyźnie, w których gwarze wykryto formy z zachodniobałtyckim *z* w miejsce litewskiego *ž* (Непокупный 1976: 162–65) – zjawisko dobrze udokumentowane w toponimii jaćwieskiej. Z XV w. zachowało się świadectwo, że koło Wołkowyska były w użyciu imiona jaćwieskie (Nalepa 1976: 84–85) . Nie wykryto jednak dotychczas w języku białoruskim appellatiwów zachodniobałtyckich. Śladem dawnych różnic między plemionami bałtyckimi może być odrębność etnograficzna Nowogródczyzny i nowsze izoglosy między północno-wschodnimi i południowo-zachodnimi gwarami białoruskimi (linia: WILNO – MIŃSK – HOMEL), czemu odpowiada w przybliżeniu podział na Białą i Czarną Ruś (Bednarczuk 1999: 195–196).

Historyczne losy Grodna i jego okolic splecione są więc od swego zarania, ujmując rzec najogólniej, z trzema żywiołami etnicznymi: wschodniosłowiańskim (ruskim), litewskim (bałtyckim)[5] i polskim (lechickim)[6]. Sama Grodzieńszczyzna[7] (z przyległymi ziemiami) – jako kraina historyczno-geograficzna – określana była przytoczonym powyżej terminem **Ruś Czarna**. L. Bednarczuk zauważa:

> Nazwa *Białoruś* nie została do dziś objaśniona przekonująco. Wiadomo, że obejmowała ona do XIX w. teren dawnych województw: witebskiego, połockiego i smoleńskiego, czyli w przybliżeniu dialekt północno-wschodnio-białoruski. Natomiast **nowogrodzkie** i mińskie (a przynajmniej jego część południowa: Mozyrz–Rzeczyca) oraz **Grodzieńszczyznę** nazywano ***Czarną Rusią***. Jest to więc obszar południowo-zachodniego dialektu białoruskiego aż po językową granicę z gwarami ukraińskimi. Wspólną nazwą dla dzisiejszej Białorusi, której zasięg wyznacza w przybliżeniu polityczna granica WKL, był termin Ruś Litewska, utrwalony w tytule dzieła M. Fedorowskiego „Lud Białoruski na Rusi Litewskiej" (1897 i n.) (Bednarczuk 2010: 18; por. też Bednarczuk 1999: 118).

---

[5] „Także ziemie dzisiejszej Białostocczyzny wschodniej zamieszkiwali rozproszeni osadnicy litewscy. Bliższe pochodzenie ludności litewskiej nie jest dokładnie znane. Wiadomo, że najwcześniej osiedlonymi Litwinami byli bojarzy, którzy się szybko spolonizowali. Ślady tych kontaków znajdujemy w nazewnictwie osobowym (Kondratiuk 1990), miejscowym i terenowym oraz słownictwie gwarowym badanego terenu zarówno białoruskim, jak i polskim [...]. Uważa się także, że rozbici w XIII w. Jaćwingowie nie wyginęli bez śladu, lecz rozproszeni wtopili się z czasem w ludność słowiańską (Kamiński 1955, Nalepa 1964, Hasiuk 1978, Kuraszkiewicz 1955) [...]. Z powyższego wynika, że polsko-białoruskiego kontaktu językowego na terenie Polski nie można omawiać bez uwzględnienia oddziaływania wpływów bałtyckich, przede wszystkim litewskich" – konstatuje Smułkowa (2002: 378–379).

[6] „Агульнавядомы той факт, што тэрыторыя Заходняй Беларусі, і асабліва Гарадзеншчына, з'яўляецца месцам, дзе на працягу многіх стагоддзяў ужываюцца разам прадстаўнікі розных народаў. І калі гісторыя з'ўлення на Беларусі яўрэяў, татараў, рускіх больш ці менш вядомая даследчыкам, то паходжанне <u>*польскай*</u> <u>*нацыянальнай*</u> <u>*меншасці*</u> <u>да</u> <u>сённяшняга</u> <u>дня</u> <u>выклікае</u> <u>дыскусіі</u> [o szczegółach zob.: Смалянчук 2001: 10–29]. Часы Вялікага княства Літоўскага, а пазней Расійскай Імперыі не ведаюць масавага перасялення заходнеславянскага насельніцтва на беларускія землі, а між тым некаторыя часткі Гарадзеншчыны (напрыклад, Воранаўшчына) у пераважнай большасці заселены людзмі, якія адносяць сябе да ліку <u>**палякаў**</u>. У сваю чаргу, ані мова, ані асаблівасці побыту не адрозніваюць іх ад суседзяў, якія называюць сябе беларусамі. Саманазве „паляк" стабільна спадарожнічае толькі адна прыкмета <u>каталіцкае веравызнанне</u> [podkreślenie moje – B.O.] Многія прадстаўнікі беларускай інтэлегенцыі ўжо на працягу больш чым ста гадоў гавораць пра „беларускіх палякаў" як пра вынік паланізаіарскай работы каталіцкага касцёла ў канцы XVI–XIX стст. Аднак такі пункт гледжання, безумоўна, з'яўляецца аднабаковым. Яшчэ на пачатку XIX стагоддзя тры чвэрці насельніцтва Беларусі належала да уніяцтва, не называла сябе ані палякамі ані беларусамі, ў асноўнай масе маючы саманазву „тутэйшыя". І толькі падзеі 1839 г. калі ў Паўночна-Заходнім краі адбывалася прымусовае далучэнне грэка-каталікоў да праваслаўя, змусілі многія тысячы беларускіх сялян „самавызначыцца" ў нацыянальным плане. Адных, што свядома прынялі праваслаўе, або былі загнаныя туды прымусам, трапілі ў лік „рускіх" (пазней на іх перамясціўся назоў „беларусы"); другія, што змаглі праўдамі і няпраўдамі перайсці з уніі ў рыма-каталіцтва, сталі „палякамі" – konstatują autorzy momografii *Паміж Ласоснай а Чорнай Ганчай* (Вашкевіч А., Нарэль Д., 2006: 3–4).

[7] A. Piatkiewicz zauważa: „Характар культуры на этнічным сумежжы залежыць і ад маштабаў рэгіёну ў кантэксце нацыянальнай культуры і, асабліва, ад яго тэрытэрыяльнага [sic] размяшчэння ў нацыянальнай прасторы. Адметнасць культуратворчых працэсаў больш адчувальная ў тым рэгіёне,

Sytuację językową na danym obszarze w syntetyczny sposób przedstawił wspomniany badacz w dalszej części swego wywodu:

> Jako język kancelaryjny Wielkiego Księstwa funkcjonował do XVII w. zachodni wariant staroruskiego języka prawnego [...], nasycony lokalnymi właściwościami gwarowymi zwłaszcza w fonetyce i słownictwie [...], stąd umowna nazwa „język starobiałoruski”. [...] Drugą jego odmianą był język literatury religijnej, obfitujący w cerkiewizmy, z czasem zaś po założeniu w Kijowie Akademii Mohylańskiej – ukrainizmy. W obu odmiankach narastają wpływy polskie, zwłaszcza po unii lubelskiej [...] . Przenikają one również do języka mówionego i gwar, zwłaszcza w województwach zachodnich: wileńskim, nowogródzkim, podlaskim [...] . Istnieje uzasadnione podejrzenie, że wynikiem wpływu polskiego jest najbardziej charakterystyczna cecha języka białoruskiego: ciakanie i dziakanie. Zapożyczenia polskie obejmują w zasadzie północno-zachodnie gwary białoruskie po linię: Dryssa – Dokszyce – Lohojsk – Wołożyn – Prużyna [...], które ukształtowały się na omawianym wyżej podłożu litewskim (Bednarczuk 2010: 18–19)[8].

O związkach językowych dzisiejszej Białostocczyzny z częścią obszaru grodzieńskiego i dwukierunkowości relacji wspomina niejednokrotnie w swoich pracach L. Citko (np. 1995, 2006, 2008, 2010). W jednej z nich autorka zuważa, że:

> [...] północna część dzisiejszej Białostocczyzny (między Narwią na południu a Kanałem Augustowskim na północy, to [...] historycznie część północnych ziem dawnego województwa podlaskiego należącego do Korony oraz zachodnia część byłego województwa **grodzieńskiego** (wyróżnienia moje – B.O.) ze skrawkiem powiatu **wołkowyskiego**, wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego.
>
> Określony wyżej obszar to teren pograniczny kulturowo, na którym ścierały się ze sobą i wzajemnie nakładały systemy językowe polsko-łaciński i białorusko-cerkiewny, a po części również bałtycko-litewski. Powstanie obszaru o znacznym wymieszaniu językowym było konsekwencją intensywnej (szczególnie w wiekach XV–XVII) kolonizacji tych ziem. W jej wyniku zetknęły się tu różne fale osadnictwa, głównie zaś polskiego (z Mazowsza) i ruskiego (białoruskiego z domieszką elementu litewskiego spod **Wołkowyska** i **Grodna** oraz częściowo wołyńsko-brzeskiego znad Bugu) (Citko 1995: 119).

які мяжуе з іншаэтнічнай ці іншаканфесійнай тэрыторыяй. Узаемадзеянне розных памежных фактараў тут асабліва энергічнае і глыбокае, бо ў аснове сваёй канфліктнае і такім чынам нясе багаты выяўленчы спектр. Характэрная ў гэтых адносінах Гродзеншчына (сярэдняе Панямонне), якая суседнічае на захадзе з Польшчаю, на поўначы з Літвою, на поўдні з этнічна беларускім рэгіёнам (Брэстчынаю), але характэрным сваёй старажытнай устойлівай, палескай народнай культурай, здольнай «адпіхваць» пабочныя плыні, ахоўваць свой традыцыйны менталітэт. І толькі на ўсходзе — «нейтральная» Міншчына, якая, застаючыся цэнтрам беларускай тэрыторыі, шмат у чым вызначыла яе псіхалагічную, рэлігійную, моўную цэласнасць.

Гродзенскі рэгіён як тэрытарыяльна-адміністрацыйная адзінка складваўся гістарычна паступова, пачынаючы з XII ст, калі дзейнічала ўсходнеславянскае княства з Гораднем у цэнтры. На працягу стагоддзяў межы рэгіёна змяняліся, і ён, па сутнасці, не набываў выразнай этна-канфесійнай спецыфікі. Толькі ў XIX ст., ва ўмовах фармавання беларускай нацыі Гродзеншчына пачынае вызначацца сваімі ўнутранымі рэгіянальнымі асаблівасцямі” (Пяткевіч 2003: 5–6).

[8] We fragmencie tym przytaczana przez L. Bednarczuka literatura z obszarów o graficznej tradycji cyrylickiej została podana w oryginalnej grafii, zgodnie z przyjętymi w monografii zasadamii.

Obszary wchodzące w skład byłego województwa grodzieńskiego od dawna budziły zainteresowanie licznych naukowców: archelogów, kulturologów, etnografów, także językoznawców[9]. Przykuły też uwagę m.in. Z. Stiebera, który w jednym z artykułów wyraził swoje spostrzeżenia na temat mieszania się żywiołów polskiego i białoruskiego:

> Idąc wzdłuż kanału Augustowskiego od Augustowa aż do Niemna, napotykamy dwa rodzaje gwar. Aż do Gorczycy włącznie mijamy wsie tak zwanych Mazurów, dalej na wschód napotykamy ludność mówiącą po polsku i rzymskokatolicką, którą jednak Mazurzy nazywają „Rusinami". Nazwa ta mająca dziś charakter przezwiska jest o tyle słuszna, że wsie te spolszczyły się dopiero za naszych czasów; jeszcze dziś w niektórych z nich starzy mają mówić między sobą po białorusku.
>
> Gwara „Mazurów" powstała dawniej, jednak i jej geneza jest dla nas całkiem jasna dzięki wcale dokładnym danym co do historii osadnictwa okolic Augustowa.
>
> Cały ten obszar (z wyjątkiem samego Augustowa, który należał do Podlasia) wchodził już w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, ściślej do powiatu grodzieńskiego. O osadnictwie tych stron poucza nas bardzo dobrze praca J. Jakubowskiego *Powiat grodzieński w w. XVI* [w: Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, PAU, Kraków 1935, z. III, s. 99–114] i załączona do niej mapa. Widzimy, że w XVI w. cała przestrzeń między granicą północnego Podlasia a Niemnem i gęsto zasiedlonym obszarem koło Grodna była puszczą prawie zupełnie nie zaludnioną. Osiedla koło Grodna były z całą pewnością białoruskie, stąd też nieliczni osadnicy, jacy jednak pewno w puszczy przebywali (myśliwi, rybacy), byli chyba białoruskiego pochodzenia, częściowo może też litewskiego. Silniejsza kolonizacja puszczy nastąpiła najwcześniej w XVII w., ale raczej później, w XVIII a nawet XIX w. Z zachodu napłynęli Mazurzy, od strony Niemna Białorusini; nad kanałem zetknęły się obie fale koło Mikaszówki. Mazurzy, przybyli w okolice na wschód od Augustowa, musieli tu już zastać jakiś – słabiutki zapewne – podkład białoruski. Świadczą o tym takie nazwy jak *Swoboda* (urzędowo *Sųoboda)* lub *Vołocecek* nad jeziorem Studzienicznym. Poza tym pewna ilość Białorusinów posuwających się od strony Niemna mogła dotrzeć w okolice na zachód od Mikaszówki i zmieszać się z Mazurami. Tak czy owak gwara „Mazurów" augustowskich, choć najoczywiściej polska, zawiera pewne elementy pochodzenia białoruskiego (Stieber 1938: 34; przedruk: 1974: 435).

Historia osadnictwa na ziemiach Białostocczyzny została gruntownie zbadana przez J. Wiśniewskiego[10], stanowi też przedmiot zainteresowań E. Smułkowej. W publikacji *Polsko-białoruski kontakt językowy* (przedruk tłumaczenia angielskiego: 2002: 375–388) autorka pisze:

> Najstarsze, sięgające XIV wieku, jest osadnictwo w części południowej, która była zasiedlana przez ludność mazowiecką z zachodu, rusko-mazowiecką znad Bugu, z okolic Drohiczyna, ruską południową od Brześcia i Kamieńca oraz ruską poleską od strony Kobrynia. Osadnictwo z tych kierunków niosło ze sobą gwary, które z dzisiejszego punktu widzenia trzeba by określić jako genetycznie ukraińskie. [...] Kolonizacja ziem między Narwią a Supraślą, z wyjątkiem wcześniej zasiedlonych okolic Suraża, przypada na wiek XV i XVI. Wówczas powstają dobra gródeckie, zabłudowskie i supraskie. Na północ od tych ziem ciągnęły się aż po Grodno niezamieszkane puszcze. Gęsto zaludnione były natomiast nadniemeńskie okolice Grodna, skąd ludność białoruska począwszy od XV wieku, a zwłaszcza w wieku

---

[9] Szczegółowy spis literatury przedmiotu w bibliografii.

[10] Prace J. Wiśniewskiego wniosły znaczący postęp w zakresie badania dziejów osadnictwa na danym obszarze. Pokłosiem wieloletniej pracy badacza są liczne publikacje, m.in.: *Rozwój osadnictwa na pogra-*

XVI i później, przesuwała się w różnych kierunkach. W kierunku zachodnim i południowym początkowo docierała wzdłuż rzeki Łosośny[11], w okolice Kuźnicy, a wzdłuż Swisłoczy do ujścia Wiereciei i Odłej. [...] Między osadnictwo nadniemeńskie i południowe weszła ludność białoruska spod Wołkowyska, która zajęła ziemię między górną Swisłoczą, górną Supraślą i Narwią, a także między Narwią i Narewką.

Gwary okolic Grodna i Wołkowyska nie są zbyt zróżnicowane. Razem tworzą grupę zachodnią białoruskiego dialektu południowo-zachodniego. Dlatego też i na Białostocczyźnie nie obserwuje się większych różnic językowych u potomków tych dwóch kierunków osadniczych. Ich gwary charakteryzują się akaniem, wymową **t’ *d’* jak *c”al’a ʒ”a c”ko*, czyli ciakaniem i dziakaniem, także jakaniem: *z”ĕͣmľa*, *b’ĕͣda* itp. (Smułkowa 2002: 377–378).

Grodno i Grodzieńszczyzna[12] przez wieki sprzężone były z historycznymi i kulturowymi dziejami Rzeczypospolitej. Nie może więc dziwić fakt, że obszar ten musiał podlegać infiltracji języka polskiego, z drugiej strony – w mowie Polaków zamieszkujących dany obszar zauważalne są wpływy wschodniosłowiańskie.

Zanim więc przejdziemy do zasadniczej części pracy, chciałbym wcześniej przedstawić rys historii Grodna i ziem okolicznych.

Wspomniany historyk, J. Jodkowski, takimi oto słowami rozpoczyna historię miasta:

Już w XI wieku bezwzględnie istniał gród grodzieński i mógł być przejściowo w posiadaniu książąt ruskich, w końcu zaś XII wieku – książąt litewskich, niezależnie od objęcia miasta po nawale tatarskiej, czyli po roku 1241, kiedy Erdziwiłł, książę litewski, „nalazł stare horodyszcze”, jak zanotował Stryjkowski – i Grodno odbudował. Świątynia pobazyliańska pod wezwaniem śś. Borysa i Gleba, znaj-

---

niczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do polowy XVII wieku, „Acta Baltico-Slavica”, 1964, I: 115–135; *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny*, *geneza*, *rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, 1977, XI: 7–80.

[11] Por. ciekawą monografię dotyczą historii zakładania katolickich parafii na tym obszarze: Вашкевіч, Нарэль 2006.

[12] I. Kreń we wstępie do pokonferencyjnego tomu *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа* zauważa: „[...] Гродзеншчына выступае як адзін з найбольш значных рэгіёнаў не толькі Рэспублікі Беларусь, але нават і ўсёй постсавецкай прасторы. Гэта адзін з тых рэгіёнаў, у якім этнасацыяльныя і сацыяльнакультурныя працэсы захаваліся ў цэлым у «натуральным» стане. Таму вывучэнне такога рэгіёна мае ў кантэксце сказанага вышэй унікальнае значэнне. Адначасова трэба зыходзіць і з таго, што гістарычна на гэтай зямлі жылі розныя народы (Гродзеншчына, пачынаючы з XIII стагоддзя і па сённяшні дзень зазнала 7 міграцый насельніцтва), якія ўзаемадзейнічалі ў адзіным сацыякультурным працэсе, хаця, праўда і не без пэўных супярэчнасцей, што дазваляе вывучаць гэты працэс у гістарычнай перспектыве. Сучаснасць пры такім падыходзе як бы накладваецца на гістарычнае мінулае, даючы магчымасць прасачыць увесь ход падзей у дынаміцы, у многім растлумачыць іх сённяшні стан. Гродзеншчына – традыцыйна памежны рэгіён. У былыя і сённяшнія часы ён выступае перакрыжаваннем Еўропы. Менавіта тут сыходзіліся і разыходзіліся межы розных дзяржаўных утварэнняў. А таму гістарычнае мінулае і сучасны дзень такога памежнага рэгіёна патрабуе сістэматычных даследаванняў, без якіх немагчыма ўявіць сабе і будучае Беларусі, і будучае Еўропы. Нездарма праблемы памежнага рэгіёна становяцца ўсё больш вызначальнымі ў еўрапейскай (і не толькі еўрапейскай) навуцы” (Крэнь 2003: 3–4; podkreślenia moje – B.O.).

dująca się na przedmieściu Grodna, Kołożą zwanym, a sięgająca swym powstaniem XI (ewentualnie XII) wieku, jest największym dowodem starożytności miasta. Erdziwiłł, po zajęciu Grodna, na zgliszczach dawnego grodziska nowy zamek wybudował i przed wałami wzniósł zwyczajem słowiańskim „stołp", czyli wieżę murowaną, być może analogiczną z dotychczas zachowaną w Kamieńcu Litewskim, ziemi grodzieńskiej, a pochodzącą z drugiej połowy XIII wieku (Jodkowski 1923: 4).

Początek walk z Krzyżakami datuje się na 1283 r., kiedy rycerze mieczowi nieśli zemstę za udzielenie w Grodnie schronienia walczącym o swą niepodległość sudawczykom, czyli poganom litewsko-pruskim (1276). Miasto było wielokrotnie niszczone i łupione.

Na początku XIV w. Grodno było mocno ufortyfikowane, tu urządzony był skład zapasów wojennych i stąd odbywały się wyprawy na Mazowsze i do Prus. Józef Jodkowski zauważa:

Rządził wówczas w Grodnie z ramienia Witenesa dzielny Dawid Dowmontowicz, którego kroniki starostą lub kasztelanem (capitaneus grodnensis – Długosz) zowią, a który w r. 1314 pobił na głowę Henryka von Pletzke pod Nowogródkiem, w roku 1318 szczęśliwą zorganizował wyprawę do Prus, w r. 1319 wypad uczynił na Krzyżaków, w r. 1322 zdobył na Mazowszu 3.000 jeńców i w r. 1324 złupił za krzywdy wyrządzone Pskowowi Estonię, zajętą przez Krzyżaków. Dał się we znaki i Polsce, jako wódz Gedymina, którego córkę pojął za żonę. Jednakże w roku 1326 pomagał Łokietkowi w walce z Krzyżakami. Śmierć Dawida była przyczyną klęsk, jakich doznało Grodno od Krzyżaków już w roku 1328 (tamże: 6)[13].

Napady krzyżackie powtarzały się w latach 1361, 1363, 1373, 1375 i 1377, jednakże ze zmiennym szczęściem. Po śmierci Gedymina Grodno weszło w skład posiadłości Kiejstuta, zaś w roku 1384 stało się znowu stolicą księstwa udzielnego, które otrzymał od Jagiełły Witold vel Witowit, tytułujący się odtąd księciem grodzieńskim (Dux Grodnensis). W roku 1390 wskutek walk Witolda z Jagiełłą Grodno zostało zdobyte przez Jagiełłę, natomiast w czasie słynnej wyprawy na Litwę Konrada Wallenroda w r. 1391 zostało odzyskane przez Witolda.

Wallenrod okrutnie obszedł się z Polakami – piętnastu kazał ściąć, a resztę do Malborga odesłał. Witold, za pomoc, okazaną przez Krzyżaków przy zdobywaniu Grodna, zezwolił im osiąść tu na przedmieściu zaniemeńskim, które przez nich Neu Garthena nazwane zostało. W roku 1392, po dojściu do porozumienia z Jagiełłą, Witold Krzyżaków spod Grodna usunął i przedmieście zaniemeńskie spalił. Krzyżacy w odwecie zdobyli Grodno, spalili zamki i wzięli 3.000 jeńców. Wkrótce jednakże Witold zawarł tu z Krzyżakami traktat pokojowy, podpisany w r. 1398, i ustąpił im Żmudź. [...] W roku 1402 Krzyżacy ponownie usiłowali zająć Grodno. Walki z rycerstwem krzyżowym skończyły się po wiekopomnej bitwie pod Grunwaldem... (tamże: 7, 8).

W roku 1388 Witold nadał Żydom[14] grodzieńskim i brzeskim przywileje, wyjmując ich spod jurysdykcji, czyli sądu wójtów. Jodkowski konstatuje:

---

[13] Patryka (vel Patryga) kroniki pruskie nazywają **rex de Garthen**.

[14] J. Hardziejew przytacza następujące fakty na temat społeczności żydowskiej w Grodnie: „Гродна засялялі таксама **габрэі**. Крыніцы дазваляюць зрабіць выснову пра тое, што яны жылі ў горадзе ўжо

> Odtąd datuje się masowy napływ Żydów do Grodna i zagarnięcie przez nich handlu, a sposób pożycia z ludnością miejscową za Aleksandra Jagiellończyka wywołał zaburzenia i nawet spowodował ich wydalenie... Zygmunt I dawne przywileje Żydom potwierdził i od tego czasu Żydzi spokojnie tu siedzą, tworząc odrębne „getto” (tamże: 8).

Rozwój miasta zaczął się za czasów Witolda – wówczas to wzniesione zostały kościoły farny[15] i św. Mikołaja, stanął potężny murowany zamek, zwany Starym, przebudowany na mieszkalny za Stefana Batorego.

Od Jagiełły[16] Grodno otrzymało pierwszy znany nam przywilej (z 1391 roku), w którym nazwane jest **Arx Grodnensis** (czyli twierdzą grodzieńską), z wyzwoleniem mieszkańców miasta od obowiązków ziemskich. W roku 1413 Grodno przestało być stolicą udzielnego księstwa i jako miasto powiatowe weszło w skład województwa trockiego.

Od roku 1440 wielkim księciem Litwy został Kazimierz Jagiellończyk, któremu następnie w 1445 roku poselstwo z Krakowa w Grodnie oddało koronę polską (tu właś-

---

ў першай палове XV ст. і адрозніваліся сваёй выдатнай гаспадарчай рухлівасцю. Гродзенская габрэйская абшчына належала да групы пяці найбольшых у колькасных адносінах у ВКЛ. Трэба заўважыць, што габрэйскае насельніцтва ў XVIII ст. было з самых значных у працэнтных суадносінах этнічнай групай Гродна. На думку Зіновія Капыскага працэнт габрэйскага насельніцтва беларускіх гарадоў у XVI–XVIII стст. вагаўся ад 2 да 10% (Гардзееў 2003: 11). Z kolei F. Gawin pisząc o losach tego narodu, zauważa m.in., że „masowe osadnictwo żydowskie na Grodzieńszczyźnie rozpoczęło się w XIV wieku, kiedy w Europie Zachodniej zaczęły się prześladowania Żydów. Znaleźli oni schronienie w Wielkim Księstwie Litewskim. Pierwsze towarzystwa w Grodnie powstały pod koniec XIV wieku. [...] Od drugiej połowy XVI wieku można zaobserwować intensywną migrację Żydów z Niemiec i Polski. Wtedy Żydzi zaczęli zajmować znaczące miejsce w etnicznej strukturze ludności Księstwa. Po zaborze tych ziem przez Rosję tereny te zostały ogłoszone «granicą osiadłości». Rząd carski w 1794 roku zabronił Żydom wyjeżdżać stąd do innych miejsc, na przykład do Moskwy czy Petersburga. W przededniu pierwszej wojny światowej ludność żydowska w miastach i miasteczkach Grodzieńszczyzny stanowiła często 50–60 %” (Gawin 2000). Zob. też: Gierowska-Kałłaur 2004.

[15] Fakt ten J. Hardziejew łączy z pojawieniem się Polaków w Grodnie: „З’яўленне **палякаў** у Гродна можна звязваць праўдападобна з заснаваннем першага каталіцкага касцёла – Фары Вітаўта – ў канцы XIV ст., а ўзмацненне міграцыйных хваль з этнічных польскіх земляў магло праходзіць па аналогіі з Вільнам і Бярэсцем. У выніку атрымання гэтымі гарадамі магдэбургскага права сюды перасяляліся як мяшчане, так і дробная шляхта з Падляшша ці Мазоўша. Міграцыйныя хвалі не былі выпадковымі. Гарады гэтых рэгіёнаў значна раней за Гродна пачалі карыстацца гарадскім самакіраваннем, а таму вопыт іх жыхароў мог адыграць ролю істотнага фактара развіцця гарадоў ВКЛ. Дакументальна абгрунтаваныя пацверджанні пасялення палякаў у Гродна вельмі рэдкія, хаця і сустракаюцца ў гродзенскіх крыніцах XVI ст.. Напрыклад, Абрам Багінскі, які паходзіў з маёнтку Чарасты на Мазоўшу „пришол есми у малженство на имя и з Зофееtotю Яновною Свейковниною, которая оседлость дом в месте Городенском мела” (Гардзееў 2003: 10).

[16] „Władysław Jagiełło, bywając na Litwie, nie omijał Grodna, które lubił odwiedzać i tu w roku 1414 obchodził święta Bożego Narodzenia. W roku 1416 Jagiełło znowu bawił w Grodnie, a w roku 1418 Witold sprawował tu gody małżeńskie z księżną Julianną, w obecności króla i królowej, i stąd Jagiełło z królową Elżbietą odbyli podróż Niemnem do Welony, na głośny zjazd z wielkim mistrzem zakonu Küchmejstrem. W roku 1425 omawiał w Grodnie król z w. mistrzem sprawy graniczne Polski z Prusami, które zostały załatwione w roku następnym, podczas łowów jesiennych” (Jodkowski 1923: 9).

nie spędził większą część swego późniejszego życia, gdzie zmarł 4 marca 1484 roku – jak twierdzą niektórzy historycy). Temuż władcy Grodno zawdzięcza otrzymanie w 1444 roku samorządu, czyli prawa magdeburskiego. Jodkowski o tym znamiennym wydarzeniu w życiu miasta donosi w następujący sposób:

> Odtąd Grodno posiada magistrat, herb miasta, przedstawiający Jelenia św. Huberta biegnącego w lewo, z krzyżem pomiędzy rogami, chorągiew miejską i mieszczanie zostali wyjęci spod sądów starościńskich i urzędników wielkoksiążęcych. Kupcy zamiejscowi mogli handlować tu nie inaczej jak hurtem. (Prawo magdeburskie zostało potwierdzone miastu na sejmie w Bielsku 1564 r.) (tamże: 9).

Za Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506) dobra wielkoksiążęce w Grodnie zostały oddane królowej Helenie, córce Iwana III. Stąd zapewne w pierwszych latach XVI w. zbudowano tu małą cerkiew pod wezwaniem Przeczystej Bogarodzicy oraz cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego (Woskresieńska). Aleksander Jagiellończyk dał przywilej oo. bernardynom na wybudowanie kościoła, przeznaczając nań plac, osadził też w Grodnie oo. augustianów.

Warto wspomnieć o relacjach narodowościowych w tym czasie. Poniżej fragment cytowanej już pracy J. Jodkowskiego:

> W tymże czasie Tatarzy litewscy, zamieszkali w powiecie grodzieńskim, głównie nad rz. Łososianką, wnieśli podanie do króla (1503 r.), ażeby zwolnił ich od pełnienia służby wartowniczej w mieście Grodnie, do czego zmusza ich starosta, Aleksander Jurjewicz – ks. Holszański. Król uwzględnił prośbę Tatarów, ponieważ byli oni dobrze krajowi zasłużeni, począwszy od czasów Kiejstuta. Osiedli tu za Witolda (około 1396 r.), w późniejszych czasach korzystali z wielu swobód i przywilejów szlacheckich. (Największa osada tatarska w powiecie – wieś Kruszyniany pod Krynkami) (tamże: 11–12).

Zygmunt I (1506–1548) na samym początku swego panowania potwierdził dawne przywileje miejskie. Ekonomia królewska, jak i większość dóbr królewskich na Litwie, należała do królowej Bony, która w 1540 roku potwierdziła dawne przywileje miasta Grodna, zezwoliła na posiadanie pieczęci wójtowi i ławnikom. Rok później została zmniejszona *kopszczyzna*, czyli podatek od sprzedaży wina, a dochód został przeznaczony na rzecz miasta. Bona zażądała od namiestnika magistratu rocznych sprawozdań z wydatkowania sum miejskich. Za Zygmunta I powstał w Grodnie jeden z najstarszych – około roku 1539 – sądów ziemskich na Litwie do rozpatrywania spraw cywilnych. Szlachta wybierała spośród siebie czterech kandydatów, z których jeden otrzymywał nominację na sędziego od króla. Starostów i sędziów ziemskich w Grodnie mianowała królowa Bona. Istniały wówczas także sądy kopne, czyli ludowe (*kopawiec*), do których kompetencji należały sprawy kryminalne (od wydanych wyroków można było wnosić apelacje do sądu starościńskiego).

Przybycie do Grodna Zygmunta Augusta tak oto zostało zrelacjonowane przez J. Jodkowskiego:

> Zygmunt August, udając się w r. 1543 na objęcie rządów w Wielkim Księstwie Litewskim do Wilna, przybył tu ze swym świetnym i licznym dworem i polowaniem w puszczy grodzieńskiej przez czas

dłuższy się zabawiał. W latach 1561 i 1562 Grodno otrzymało od tego króla potwierdzenie przywilejów i zezwolenie na osiedlanie się mieszczan na przedmieściu zaniemeńskim (tamże: 15).

W kolejnych latach z polecenia króla Zygmunta Augusta przystąpiono do sporządzenia opisu ekonomii grodzieńskiej. Opis miasta (w języku polskim) i pomiary w Grodnie zostały sporządzone w latach 1560–1561 i jest to niezmiernie cenne źródło do badań topografii Starego Grodna (uwagę zwracają nazwy, jak: Wileńska, Kalicińska (ew. Kalucińska), Jezierska, Nowojkowska, Dziemianowska, Żydowska, Plebańska, Rynek Niemiecki, ale i opisowe, jak np. „nad rowem Horodnicy, mimo dwór pana Chaleckiego do Niemna" i in.)[17].

Stefan Batory przybył do Grodna po raz pierwszy w trzecim roku swego panowania w drodze na wyprawę inflancką, czyli w 1597 roku (wcześniej w Toruniu potwierdził dawne przywileje miejskie, zezwolił na urządzenie składu soli w Grodnie, zwolnił słodownie i browary grodzieńskie od podatków, ustanowionych przez Zygmunta Augusta z powodu wojny z Moskwą). Niezadowolony stanem Zamku Starego polecił jego przebudowę na mieszkalny.

Stefan Batory często tu przebywał. W r. 1580 dwukrotnie bawił w Grodnie w czasie pochodu i w powrocie z wyprawy zadnieprzańskiej, w r. 1581 przyjmował posłów cara Iwana Wasiljewicza, w r. 1582 zwoływał radę senatu dla rozstrzygnięcia pretensji szlacheckich, w lutym zaś r. 1584 ważne sprawy gdańskie załatwiał osobiście i posła królowej angielskiej Herberta przyjmował, a z księciem pruskim zatargi łagodził. [...] W roku 1585 przybył król do Grodna pozornie w celu przyozdabiania zamku – planował wyprawę na Moskwę i tu 12 grudnia 1586 roku swój sławny żywot zakończył (tamże: 19–20).

Zygmunt III (1586–1632) w roku 1589 potwierdził w zasadzie wszystkie przywileje miasta Grodna, w roku zaś 1601 zezwolił Żydom grodzieńskim na prowadzenie szynków. Na Zamku Starym w roku 1611 zostało urządzone archiwum do przechowywania aktów sądu grodzkiego grodzieńskiego. Z woli króla zaczęto brukować ulice, wprowadzając jednocześnie podatek od wozów z ciężarami („brukowe").

Władysław IV (1632–1648) często bywał w Grodnie. W 1633 roku tutaj właśnie przyjął poselstwo weneckie. Za tegoż króla powstał w Grodnie klasztor oo. Dominikanów, którzy utrzymywali tu słynną szkołę (później gimnazjum) do upadku powstania listopadowego. Kościół i klasztor pp. Brygidek (dziś ss. Nazaretanek) datują swe powstanie również za panowania Władysława IV.

Za panowania Jana Kazimierza (1648–1669) Grodno, jak i cała Rzeczpospolita, doznało okropnego zniszczenia z przyczyny długoletnich wojen z Rosją i Szwecją:

Moskale byli tu od roku 1654 do 1659; zajmowali Grodno również i Szwedzi. Kościoły i klasztory zostały ograbione i zniszczone, a miasto, przedtem bogate i zaludnione, zostało niemal w pustynię

---

[17] Porównaj krytyczny komentarz odautorski: „Znaczna większość nazw tych ulic przetrwała do połowy ubiegłego wieku. Chorobliwość, jaka zapanowała u moskali po powstaniach narodowych 1831 i 1863 r., w tępieniu wszystkiego co przypominało czasy polskie, była przyczyną zatarcia się w pamięci mieszkańców miasta wielu nazw dawnych ulic. W ostatnich jednakże latach odnośnie nazw ulic Grodno przeżywa znowu okres chorobliwego maniactwa" (Jodkowski 1923: 17).

obrócone. [...] W roku 1665 obradował tu król ze szlachtą, której przedstawiciele do Grodna byli wezwani z całego W. Ks. Lit., w sprawie odbudowy zniszczonego głównie przez moskali kraju (tamże: 24–25).

Zaczęła się odbudowa Grodna, a dzięki Konstytucji z r. 1673 co trzecie posiedzenie Sejmu (oprócz konwokacyjnych, elekcyjnych i koronnych) miało się odbywać w Grodnie. Pierwszy taki sejm Rzeczypospolitej Obojga Narodów odbył się tu od 15 XII 1678 do 4 IV 1679 roku za Jana III (wyraźnie jednak odczuwano niewygody zabudowań miejskich) – ratyfikowano wówczas pokój zawarty z Moskwą w Andruszowie (1667). Nie był pomyślny również sejm drugi, na który w końcu stycznia 1688 roku przyjechał do Grodna Jan III z królową Marią Kazimierą.

Prawie pół wieku trwało dźwiganie Grodna z ruin po zniszczeniach spowodowanych przez wojska moskiewskie i szwedzkie.

Za Augusta II w Grodnie kilkakrotnie przebywał Piotr Wielki, który z królem zawarł sojusz przeciw Karolowi XII (Szwedzi zajmowali miasto w 1702 i 1705 roku). Panowanie Augusta II upłynęło wśród nieustannych wojen. Największym jednakże nieszczęściem były wojny domowe. Wobec panującej wówczas anarchii dopiero w roku 1718 August II potwierdził przywileje miejskie. Korzystając z zamieszek i wojen, Żydzi zagospodarowali się w domach mieszczańskich, przywłaszczyli handel nawet produktami spożywczymi, co zabronione im było przez Władysława IV przywilejem z roku 1633. August II uznał za nieważne przywileje i anulował wszystkie kontrakty zawarte przez Żydów z magistratem w 1718 roku. Szlachta w tym czasie bezproduktywnie sejmikowała.

August III w 1744 roku potwierdził wszystkie przywileje miejskie, także przywileje Augusta II z roku 1718. Z jego rozkazu wybudowano nowy most na Niemnie i wzniesiono wspaniały zamek, nazwany Nowym, z piękną salą, izbą senatorską i kaplicą. Po śmierci Augusta III, w czasie bezkrólewia, szlachta powiatu grodzieńskiego, zebrana na sejmiku, utworzyła konfederację i ogłosiła pospolite ruszenie. W roku 1764 zostały przeniesione do Grodna sesje komisji skarbowej litewskiej, a w roku 1775 sejm warszawski uchwalił przeniesienie do Grodna głównego trybunału litewskiego.

Sprawny rozwój ekonomiczny (czasami wręcz ponad siły i środki, jakimi rozporządzał budżet miasta) zawdzięczało w tym czasie Grodno Antoniemu Tyzenhauzowi, podskarbiemu nadwornemu litewskiemu, który – jak pisze Jodkowski – wedle słów współczesnych mu „stworzył tu Holandię kwitnącą". Poza licznie powstałymi fabrykami Tyzenhauz otworzył w Grodnie dom handlowy, szkołę weterynaryjną z założonym w roku 1776 ogrodem botanicznym. Otwarte tu zostały: szkoła mierniczych i budowniczych, biuro ekonomiczne dla kształcenia rządców i rachmistrzów w gospodarstwie wiejskim oraz korpus kadetów.

W drukarni grodzieńskiej „Jego Królewskiej Mości" za czasów Tyzenhauza wydawano „Gazetę Grodzieńską" (1776), kalendarze i książki, afisze i ulotki.

Po upadku Tyzenhauza na kilkanaście lat życie w Grodnie zamarło. Nad Rzeczpospolitą zawisły czarne chmury.

Jodkowski tak opisuje te smutne czasy:

Po świątłym dniu 3 maja 1791 roku nastąpiła Targowica. W dniu 6 lipca 1792 roku moskale pod dowództwem Dołgorukiego zajmują Grodno, nie bronione przez Michała Zabiełłę, który miał tu czternaście tysięcy wojska...

W październiku tegoż roku konfederacja targowicka przeniosła się z Brześcia do Grodna. Tu Potocki zajmował się układaniem nowej konstytucji, a chcąc zaskarbić serca obywatelskie urządzał huczne i wesołe zabawy (tamże: 38).

W roku 1793 został zwołany sejm „dla pokornego akceptowania woli cesarzowej" [Jodkowski 1923: 39]. 22 kwietnia 1793 roku do Grodna przybył i król. Otwarcie sejmu nastąpiło w Grodnie 17 czerwca. Część miasta i okolice zajmowało wojsko rosyjskie. Jodkowski tak oto słowami podróżnika maluje ówczesny obraz Grodna:

Panowała wtedy w Grodnie „zwykła polska rozmaitość: obok dobrego domu trzy albo cztery drewniane walące się chałupy, dalej pałac, dalej znów kościół na szkaradnym bruku [...] wymierzone na miasto armaty rosyjskie, oficerów rosyjskich, paradujących szóstkami lub czwórkami, gdy polscy panowie przejeżdżali bokiem ulic w skromnych powozach. Przed zamkiem przeważnie pustki bywały, a przed mieszkaniem Sieversa mnóstwo karet... (tamże: 40).

Traktat sejmowy z Rosją został podpisany 22 lipca. Podpisywanie traktatu z Prusami ciągnęło się znacznie dłużej, do 24 listopada 1793 roku, kiedy to – jak podkreśla Jodkowski – „ostatni i sromotny sejm Rzeczpospolitej przedrozbiorowej został zamknięty" (tamże: 43).

Ważną rolę pełniło Grodno w czasie powstania kościuszkowskiego. Wówczas to w 1794 r. z Sokółki przeniosła się do Grodna tzw. grodzieńska Komisja porządkowa (Kościuszkowska). Urzędowała ona na zamku – w pamiętnej sali, gdzie w niedalekiej przeszłości ważyły się losy kraju. 30 września tegoż roku przybył do Grodna sam Tadeusz Kościuszko. Mieszczanie grodzieńscy tłumnie stanęli w rzędach służby bezpieczeństwa kraju. Po upadku powstania kościuszkowskiego, zgodnie z decyzją carycy Katarzyny, Grodno stało się miejscem pobytu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Król zamieszkał na zamku. Pisał tu pamiętniki, często zwiedzał okolice, a 25 listopada 1795 roku podpisał abdykację. Było to podpisanie i potwierdzenie trzeciego rozbioru Polski, 14 grudnia tegoż roku został bowiem ogłoszony manifest Katarzyny o przyłączeniu do imperium rosyjskiego województw i powiatów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (Jodkowski 1923: 44).

W 1802 r. została utworzona **gubernia litewsko-grodzieńska** i nadany herb o tarczy podzielonej na dwa pola: na górnym – Pogoń na tle czerwonym (koń siwy, na srebrnej tarczy ośmiokątny krzyż czerwony) i na dolnym Żubr (od r. 1842 był umieszczany tylko Żubr).

Wielkie nadzieje rozbudził pochód Napolena w roku 1812, kiedy to do Grodna przybył z ułanami ks. J. Poniatowski. Atmosferę tych dni znakomicie oddaje następujący cytat:

Entuzjazm z powodu wejścia Francuzów wśród mieszkańców był wielki, skoro już w d. 4 lipca została wydana „Odezwa Rady Konfederacji grodzieńskiej", w której po wstępie, zaczynającym się od słów

„Spełniona jest miara cierpień naszych, przyszedł czas wybawienia...” z nadmienieniem, że „dzisiejszy akt nie jest to taki, jaki pod szczękiem broni, w otoczeniu zbrojną siłą nieprzyjacielską kazano nam niegdyś drżącą podpisywać ręką...”; marszałek J. Pancerzyński wzywał do zespolenia się i chwycenia za oręż. Później w „Kurjerze Litewskim” (Nr 55 – 1812) został ogłoszony „Akces do Konfederacji mieszkańców powiatu Grodzieńskiego”, podpisany przez Różnickiego, generała dywizji Ludwika Pancerzyńskiego, marszałka Konfederacji, zaopatrzony 182 podpisami.

15 sierpnia 1812 roku Grodno uroczyście obchodziło dzień imienin Napoleona. Na nabożeństwie u Fary był bar. Brun, generał-gubernator grodzieński, de Chassenon, audytor intendentury i prezydent Komisji administracyjnej, po czym odbyła się defilada wojska, zabawy i wieczorem bal w pałacu Lubeckich (obecnie Margolisa), dany przez municypalność (tamże: 46).

Znamiennym należy uznać fakt, że w 1815 roku na kongresie wiedeńskim, gdy wytyczone zostały granice Królestwa Polskiego, Grodno nie weszło w jego skład (znalazło się zaledwie 3 km za linią graniczną). Łączność jednakże z Macierzą została później utrwalona we wspólnych walkach o niepodległość. W powstaniu listopadowym wzięło udział wielu obywateli Grodna, np. T. Kraskowski, J. Żyliński, K. Houwald, A. Makowski i in.).

Areszty i terror (w 1861 roku za usiłowanie prowadzenia procesji do Różanegostoku zesłany został do Tobolska dziekan grodzieński, ks. Józef Majewski), zastosowane przez aparat carski, nie powstrzymały grodnian od czynnego udziału w powstaniu styczniowym.

Próżne były wysiłki powstańców. Był to jednakże żywiołowy wybuch rozpaczy wobec okropnych rządów moskiewskich w kraju naszym. Po objęciu zarządu generał-gubernatorstwem wileńskim przez Murawjewa nastąpiła krwawa likwidacja powstania. Nie można było napotkać wówczas rodziny nieokrytej żałobą, ani domu, który by nie był w nieszczęściu i ruinie.

Wyruszył długi pochód na Sybir, a w liczbie skazanych widzimy głośne nazwiska arystokratyczne i szlacheckie, drobną szlachtę, mieszczan, włościan, księży, wojskowych, uczniów gimnazjum i studentów. Kobiety cierpiały na równi z mężczyznami i szły na Sybir, na roboty ciężkie, do kopalń. [...]

Kraj zubożał, obłożony najrozmaitszymi podatkami: na duchowieństwo i cerkwie prawosławne, kontrybucją za rok 1863 itp. **A w roku 1865 został wydany okólnik, wzbraniający publiczne używanie języka polskiego** [podkreślenie moje – B.O.]. Stan wojenny trwał w mieście do 1871 roku (tamże: 49–50).

Jednym z bardziej dramatycznych wydarzeń końca XIX wieku był pożar w 1885 roku, który zniszczył śródmieście (spłonęły wówczas ozdobne pałace i dworki staroświeckie). Powołany został Komitet Pomocy Pogorzelcom, czynną jego członkinią była Eliza Orzeszkowa (urodzona w 1842 roku w Milkowszczyźnie, pow. grodzieński), która długie lata spędziła w Grodnie.

W czasie I wojny światowej (3 IX 1915 – 10 IV 1919) Grodno okupowane było przez armię niemiecką. Jodkowski zauważa, że „miasto i obywatele miejscy ponieśli kolosalne straty: ściągnięto «dobrowolnych» pożyczek i podatków minimum 1 200 000 marek niemieckich, wywieziono do Niemiec mnóstwo ruchomości, archiwum byłego obwodu białostockiego, rozgrabiono słynną bibliotekę i zbiory podominikańskie” (tam-

że: 51). Niemcy tolerowali w mieście tworzące się organizacje białoruskie i litewskie, jednocześnie zwalczając polskie. W 1918 i na początku 1919 roku w Grodnie funkcjonowały bez przeszkód instytucje Białoruskiej Republiki Ludowej, w czasie gdy próby tworzenia administracji polskiej były blokowane przez okupantów (Gierowska-Kałłaur 2003: 31–32).

Po czasach okupacji niemieckiej nastała boleśnie zapisana w pamięci grodnian „inwazja bolszewicka” – jak to określa Jodkowski – która

> zmusiła, w dniu 21 lipca 1920 r., do opuszczenia przez władze polskie miasta. Toteż w ciągu 10 tygodni, pod egidą haseł wolnościowych, Grodno pozostawało w sferze „raju” bolszewickiego. Dziesiątki rozstrzelanych i setki wywiezionych zakładników polskich w głąb Rosji, znęcanie się nad ludnością polską, zniszczenie gospodarstw, rozgrabienie wszystkiego, co można było w ciągu tego czasu zrabować – są to dzieje zbyt świeże, ażeby je opisywać i przypominać...
>
> W d. 26 września 1920 roku Grodno wróciło do swej Macierzy, a z dniem 1 marca 1921 roku przyłączone zostało do województwa białostockiego, jako miasto powiatowe [...] (Jodkowski 1923: 52).

W 1921 roku na mocy traktatu ryskiego Grodno stało się oficjalnie częścią II Rzeczypospolitej. Administracyjna i gospodarcza rola miasta uległa wówczas degradacji na korzyść sąsiedniego Białegostoku (tam przeniesiono m.in. siedzibę województwa). Przedwojenne Grodno było siedzibą władz powiatowych. Liczyło prawie 60 tysięcy mieszkańców, wśród których przeważali Polacy (60%) i Żydzi (37%), przy nieznacznym udziale procentowym Litwinów i Białorusinów (3%). Jako ważny ośrodek kultury polskiej na Kresach, Grodno szczyciło się szeregiem szkół i bibliotek. Miasto miało dwa stałe teatry oraz Muzeum Przyrodnicze i Muzeum Historyczne, które założył wielokrotnie cytowany w tym historycznym rysie Józef Jodkowski. W roku 1929 odsłonięto pomnik Elizy Orzeszkowej, a w 1930 zbudowano nowy most na Niemnie.

20 września 1939 do Grodna wtargnęły kolumny czołgów Armii Czerwonej, próbując zdobyć miasto z marszu, rozpoczęła się obrona Grodna. Polscy żołnierze dowodzeni przez gen. J. Olszyna-Wilczyńskiego i wspomagani przez cywilnych ochotników (m.in. harcerzy grodzieńskich) zostali pokonani przez przeważające siły wroga (po upadku miasta Rosjanie dokonali bez sądu egzekucji około 300 obrońców, w tym młodzieży szkolnej). Od 22 września na mocy paktu Ribbentrop-Mołotow Grodno pozostawało pod okupacją sowiecką, włączone do sowieckiej Białorusi jako siedziba rejonu w obwodzie białostockim.

W latach 1941–1944 miasto znajdowało się pod okupacją niemiecką.

Na mocy postanowień konferencji jałtańskiej władze sowieckie zobowiązały się do zwrotu Polsce terytoriów na zachód od linii Curzona. Linia w pobliżu Grodna przebiegała po rzece Niemen, pozostawiając po stronie polskiej lewobrzeżną część miasta. W rzeczywistości jednak granicę na tym odcinku wytyczono średnio o 15–22 km na zachód od wspomnianej linii, w wyniku czego całe Grodno znalazło się na terytorium Białoruskiej SRR. Mimo że w lipcu 1944 roku mieszkańcy miasta utworzyli ko-

mitet, który kierował listy od mieszkańców do różnych instytucji polskich z prośbą o pozostawienie Grodna w składzie Polski[18], apele pozostały bezskuteczne. W lipcu 1944 roku Grodno stało się ponownie częścią ZSRR i pozostało nią aż do jego rozwiązania w 1991.

Obecnie miasto znajduje się w składzie Republiki Białorusi. Według danych zamieszczonych na oficjalnych sajtach Grodno liczy 327 500 mieszkańców, z czego – według danych białoruskiego spisu powszechnego – Białorusini stanowią 62,6%, Polacy – 19,7%, Rosjanie – 12,2%, Ukraińcy – 1,8%, Żydzi – 0,1%. Inne narodowości stanowią zaledwie 0,036%[19].

---

[18] J. Szumski, *Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii*, Kraków 2010, s. 21–28.

[19] Na podstawie: http://pl.wikipedia.org/wiki/Grodno#XX_wiek [01.10.2012].

0.2. Miejsce gwar grodzieńskich w systemie języka białoruskiego

W. Kuraszkiewicz w *Zarysie dialektologii wschodniosłowiańskiej* rozdział poświęcony osobliwościom narzeczy języka białoruskiego zaczyna słowami:

> W języku białoruskim wyodrębnia się dwa narzecza: północno-wschodnie i południowo-zachodnie. Pas gwar przejściowych idzie przez Wilno – Mińsk – Rohaczew – Homel. Narzecze północno-wschodnie nawiązuje do gwar rosyjskich szerokim pasem gwar przejściowych: na północy do narzecza północnorosyjskiego, pskowskiego, na wschodzie do narzecza południoworosyjskiego, kursko-orłowskiego. **Narzecze południowo-zachodnie nawiązuje do gwar północnoukraińskich** [podkreślenie moje – B.O] pasem gwar przejściowych wzdłuż Prypeci. Pas ten jest najszerszy na zachodzie: Prużany – Wołkowysk – Słonim. Już z tego podziału widać, że narzecza białoruskie stanowią naturalny, odwieczny pomost między ukraińskimi i rosyjskimi (Kuraszkiewicz 1963: 75).

W dalszej części badacz zauważa, że podstawę podziału na północno-wschodnie i południowo-zachodnie narzecze stanowi przede wszystkim rozmaity stopień rozwoju akania i jakania. W narzeczu północno-wschodnim na wschód od Mohilowa i Połocka istnieje **akanie dysymilatywne** swoistego typu białoruskiego. Mianowicie w sylabie przed akcentem zamiast głosek [a], [o], [e] wymawia się jednakowe [a] krótkie, o ile pod akcentem nie jest [a], np. *pam'íž* 'pomiędzy', *ńasú* 'niosę', *hałasý* 'głosy'[...]. O ile zaś pod akcentem jest [a], wówczas w sylabie przedakcentowej zamiast samogłosek [a], [o], [e] wymawia się skrócone głoski [i] lub [y], np. *vydá* 'woda', *p'itá* 'pięta', *cyná* 'cena', [...] *v'isná* 'wiosna'. Wskutek tego w odmianie tego samego wyrazu zachodzą wymiany, np. *vydá – vady* 'woda', *s'istra – s'astrý* [...]. Natomiast w narzeczu **południowo-zachodnim** procesu dysymilacji nie ma i występuje tu akanie typu silnego. Jest ono jednak najczęściej słabsze niż trafiające się we wschodnich, tambowskich gwarach narzecza południoworosyjskiego, bo niekiedy nieakcentowane [o], [e] utrzymuje się bez zmiany, szczególnie w sylabach poakcentowych lub niebezpośrednio przedakcentowych, albo też w niektórych końcówkach zamiast [o] wymawia się [u], np. *zołatója*, *biéłoha* 'białego', *póvodam* 'powodem', *paxódom* 'pochodem' itp. W języku literackim jest akanie silne, tj. podobne do typu gwarowego południowego, więc pisze się i mówi np. *нáга*, *шчабятáць* 'szczebiotać', *цанá* 'cena', *галавá* [...], *сялó*, *цячэ́ – вы́цеча* 'ciecze' [...][20].

Białoruskie gwary okolic Grodna — najogólniej rzecz ujmując — zaliczane są przez językoznawców do dialektu południowo-zachodniego, nie można jednak uznać ich za jednorodne. Obecny obwód (odpowiednik polskiego województwa) **grodzieński** [brus. Гродзенская вобласць] stanowi jedną z sześciu (obok: mińskiego [Мінская вобласць],

---

[20] W tym miejscu warto wymienić jeszcze dwie inne ważne cechy: przejście [*aų*] > [*oų*], np. *troųka* 'trawka', *proųda*, *šukoų* 'szukał' – w gwarach między Mińskiem, Wilejką i Wołkowyskiem oraz zawsze twardą wymowę zaimka zwrotnego *s'a* w formach czasownikowych po wszelkiego typu głoskach: *kupájemsa*, *ńe damosa*, *baićésa*, *mýjusa* – w gwarach sakających południowobiałoruskich aż po Grodno – Nowogródek – Słuck – Mozyrz (Kuraszkiewicz 1963: 77, 78). Tutaj też o innych cechach dialektów białoruskich.

brzeskiego [Брэсцкая в.], mohylewskiego [Магілевская в.], witebskiego [Вітебская в.] i homelskiego [Гомельская в.]) głównych jednostek administracyjo-terytorialnych Białorusi. Największa część gwar tegoż obwodu, czyli szeroko rozumianej Grodzieńszczyzny, zaliczana jest do zachodniej – tzw. grodzieńsko-baranowickiej grupy [гродзенска-баранавіцка група] dialektu południowo-zachodniego. Narzeczem tym posługują się mieszkańcy powiatów: brzostowickiego [Бераставіцкі раён (w latach 1940–1944 funkcjonował jako Крынкаўскі р.) – Бераставіца Вялікая (Brzostowica Wielka)], grodzieńskiego[21], świsłockiego [Сьвіслацкі р. – Сьвіслач (Świsłocz)], szczuczyńskiego [Шчучынскі р. – Шчучын (Szczuczyn)], mostowskiego [Мастоўскі р. – Масты (Mosty)], wołkowyskiego [Валкавыскі р. – Валкавыск (Wołkowysk)], zelwieńskiego [Зэльвенскі р. – Зельва (Zelwa)], słonimskiego [Слонімскі р. – Слонім (Słonim)], zdzięciołskiego [Дзятлаўскі р. – Дзятлава (Zdzięcioł)], nowogródzkiego [Наваградзкі р. – Навагрудак (Nowogródek)], karelickiego [Карэліцкі р. – Карэлічы (Karelicze)] oraz częściowo lidzkiego [Лідскі р. – Ліда (Lida)] i woronowskiego [Воранаўскі р. – Воранава (Woronów)]. Z kolei gwary północnych powiatów obwodu grodzieńskiego, tj. ostrowiecki [Астравецкі раён – Астравец (Ostrowiec)], smorgoński [Смаргонскі р. – Смаргонь (Smorgonie)], oszmiański [Ашмянскі р. – Ашмяны (Oszmiana)], iwiejski [Іўеўскі р. – Іўе (Iwie)][22] oraz częściowo lidzki i woronowski (por. wyżej), wchodzą w skład tzw. dialektu środkowobiałoruskiego (Лггбг 1968[23]: 34, 35, 36, 59, 185, 194 nn., Блінава, Мяцельская 1980: 203, Кавальчук 2006: 4, Крывіцкі 2003: 160–180).

M.A. Daniłowicz, podkreślając względną etnogenetyczną jednorodność gwar Grodzieńszczyzny, dokonał jednocześnie hierarchizacji cech tychże gwar w strukturze dialektalnych typów języka białoruskiego. Cechy zhierarchizowane najwyżej są wspólne gwarom grodzieńskim i innym dialektom oraz jednocześnie nie przecinają się z masywem gwar poleskich. Drugi stopień hierarchizacji lokuje gwary Grodzieńszczyzny w granicach dialektu południowo-zachodniego. Trzeci stopień pozwala na umiejscowienie Grodzieńszczyzny na wspólnym terytorium grupy gwar grodzieńsko-baranowickich. Czwarty stopień jest określany przez wspólne cechy zachodniej, północno-zachodniej i centralnej strefy dialektalnej. Dopiero na najniższym szczebelu tej drabiny uwidaczniają się cechy dyferencyjne lokalne, wywołane etnogenetycznymi i kulturowo-historycznymi czynnikami[24].

---

[21] Obszar ten odnosi się do *Grodzieńszczyzny* (właściwej) w węższym znaczeniu, tj. Grodna i jego najbliższych okolic (Гродзенскі раён) — ale jako taki stanowi jeden z obszarów badawczych Grodzieńszczyzny w ujęciu szerokim, tj. całego obwodu grodzieńskiego (Гродзенская вобласць).

[22] Podaję pełne brzmienia form przymiotnikowych jak i rzeczownikowych zarówno w języku białoruskim, jak i polskim ze względu na częściowe rozbieżności morfologiczne o podłożu historycznym (przynależność do odmiennych typów deklinacyjnych) niektórych nazw centrów administracyjnych oraz rejonów. W pracy posługiwał się będę polskimi ekwiwalentami oryginalnych nazw białoruskich.

[23] *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, red. Р.І. Аванесав, К.К. Атраховіч, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск 1968 [dalej skrót: Лггбг 1968].

[24] Гаворкі Гродзеншчыны характарызуюцца адносным адзінствам сваіх этнагенетычных уласцівасцей. Гэтае адзінства праяўляецца на розных іерархічных узроўнях у сістэме структурных дыя-

Tacciana Ściaszkowicz (Сцяшковіч 1983: 4–8) we wstępie do swego *Слоўніка Гродзенскай вобласці* podkreśla, że ludność zamieszkująca ten region posługuje się takim samym językiem jak cały białoruski naród. Pewna część leksyki, niektóre cechy systemowe tutejszych gwar stanowią jednak o specyfice obszaru (Сцяшковіч 1983: 4–8). Do najbardziej charakterystycznych cech gwar grodzieńskich badaczka zalicza:

– niedysymilatywne akanie w pierwszej przedakcentowej sylabie po spółgłoskach twardych: *нагá*, *пашлá*, *вадá*;
– zachowanie samogłoski *ы* w pierwszej przedakcentowej sylabie: *рыбáк*, *былá*, *дывáн*, *плылá*;
– dysymilatywne jakanie w pierwszej sylabie przed akcentem po spółgłosce miękkiej: *вялá*, *ляглá*, *дзяжá*;
– odróżnianie samogłosek *o* i *a* w wygłosowych sylabach otwartych po spółgłoskach twardych (akanie niepełne): *сáло*, *лето*, *бярóза*, *сíла*; w gwarach północnych rejonów Grodzieńszczyzny w tej pozycji nie ma różnic artykulacyjnych: *сáла*, *лета*, *бярóза*, *сíла*;
– dwusylabowa fleksja (***-ó**/ю* : ***-é**/ю*) narzędnika liczby pojedynczej femininów na *-a* z samogłoską *o* po spółgłoskach twardych: *сцянóю*, *галавóю*, *травóю*; samogłoską ***o*** na północy i samogłoską ***e*** na południu po spółgłoskach miękkich i stwardniałych (w wyniku historycznych zmian fonetycznych): *зямлóю*, *мяжóю*, *шашóю* obok *зямлéю*, *мяжéю*;
– występowanie samogłoski *a* na miejscu etymologicznego **o* w drugiej sylabie przed sylabą akcentowaną: *галавá*, *памагý*;
– w drugiej sylabie przed miejscem akcentu w wyrazach z przedrostkiem *пера-* zwykle nie dochodzi do zmian (*e* nie przechodzi w *я*): *пера/несці*, *пера/йдý*;
– w trzeciej sylabie przedakcentowej na miejscu etymologicznego *e* pojawia się zazwyczaj *я*: *вярацянó* (< psł. **verteno* ‘wrzeciono’), *зялянавáты* (< psł. **zelen-* + suf. *-ov/atъ*), z rzadka tylko nie dochodzi do zmiany artykulacyjnej, jak w wyrazie *велікавáты* (derywat przymiotnikowy oparty na psł. **velikъ* < **velь* adi. ‘duży, wielki’);

лектных тыпаў. Так, на самым высокім узроўні адзінства заключаецца ў тым, што гаворкі Гродзеншчыны цалкам уваходзяць у асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і не перасякаюцца з масівам палескіх гаворак. У гэтым плане яны маюць агульныя рысы, вызначальныя для беларускай мовы ў цэлым, напрыклад, аканне, дзеканне і цеканне, наяўнасць зацвярдзелых зычных. На другой, ніжэйшай, іерархічнай ступені гаворкі Гродзеншчыны не выходзяць за межы паўднёва-заходняга дыялекту, убіраюць у сябе яго агульныя рысы. Трэцяя ступень адзінства дасягаецца тым, што Гродзеншчына знаходзіцца ў прасторы адной групы гаворак – гродзенска-баранавіцкай. На перыферыі адзначанай структурнай сістэмы размяшчаюцца гаворкі Ашмянскага, Астравецкага і Смаргонскага раёнаў, дыялектная тэрыторыя якіх уваходзіць у склад сярэднебеларускіх гаворак, змешаных, пераходных, якія спалучаюць у сабе рысы паўднёва-заходняга і паўночна-ўсходняга дыялектаў і маюць адзінкавыя ўласныя ўтварэнні. На чацвёртай ступені гаворкі аб’ядноўваюцца рысамі дыялектных зон (заходняй, паўночна-заходняй, цэнтральнай), якія кладуцца на лінгвістычную карту Гродзеншчыны. І толькі на пятай, самай нізкай, ступені гаворкі выяўляюць сваю неаднастайнасць, нятоеснасць, г. зн. спецыфічныя асаблівасці лакальнага характару, выкліканыя этнагенетычнымі ці культурнагістарычнымі прычынамі (Даніловіч 2008: 87–88).

– w pierwszej sylabie przedakcentowej w otoczeniu spółgłoski wargowej występuje samogłoska *ы*: *мычыц́ь*, *грымзу́ль*, *бывай́*;
– w sylabie zamkniętej (znajdującej się w kolejnej pozycji po sylabie akcentowanej) na miejscu *e* pojawia się *'a* (*я*): *хло́пяц* (wyraz z deminutywnym suf. *-ец* < psł. **-ьсь*), *бу́сял* (*-ел* < psł. **-el'ъ*, por. Sławski 1974: 108), *гре́бянь* (por. psł. **greby*, Gen. sg. *grebene*: stąd późniejsza forma analogiczna *greben'ъ*), *да́ляй* (z wcześniejszej postaci **dalej* – ta z kolei do psł. **dalje* : *daljeje* ‘dalej’, compar. do **dal'ъ* : **dal'eko* adv. ‘daleko’);
– *'a* (graf. *я*) na miejscu etymologicznego *e* w nieakcentowanej (i nieostatniej) sylabie otwartej: *ве́сяла* (psł. **veselo*), *во́зяро* (psł. wsch. **ozero* : **ezero*), *со́ляна* (psł. **solenъ*); ale spotyka się też formy z *e*: *сёлета* (psł. **se lěto*);
– występowanie wygłosowej samogłoski *o* na miejscu wcześniejszego *e* w Nom. i Voc. sg. miękkotematowych rzeczowników rodzaju nijakiego: [fonet.] *зе́л'о*, *насе́н'о*, *пол'о* (por. psł. **zelьje*, wschodniosłow. **nasěnьje*, psł. **pol'e*); w wyrazach tych w płn.-wsch. części gwar mamy w tym miejscu *a*: [fonet.] *зе́л'л'а*, *насе́н'н'а*, *пол'а*;
– występowanie twardego *p* na całym obszarze: *ку́рыць* (por. psł. **kuriti*), *крук* (wobec ros. i ukr. *крюк*);
– ubezdźwięcznienie spółgłosek dźwięcznych w wygłosie słowa oraz w pozycji przed spółgłoską bezdźwięczną: [fonet.] *голуп* (голуб), *лоп* (лоб), *зуп* (зуб), *кла́тка* (< *кладка*);
– obecność spółgłosek palatalnych przed samogłoskami *a*, *i*, *e*: *пяць* [fonet. *п'ац'*, psł. **pętь*], *мяса* [fonet. *м'а́са*, psł. **męso*], *мята* [fonet. *м'а́та*, psł. **męta*], *піць* [fonet. *п'иц'*, psł. **piti*], *біць* [fonet. *б'иц'*, psł. **biti*], *месяц* [fonet. *м'ес'ац'*, psł. **meęсь*];
– występowanie spalatalizowanych spółgłosek *з'*, *с'*, *дз'*, *ц'* przed samogłoskami przedniego szeregu *e* i *i*: [fonet.] *с'е́м'а*, *з'е́л'о*, *дз'е́ц'и*, *ц'и́хо* (z psł. **sěmę*; **zelьje*, **děti*, **ticho*), ale *сˈэрца* (< **sŕdьce*);
– asymilacja grupy spółgłoskowej *дн* > *нн* w gwarach płd.-zach. części rejonu: *хо́ланна* (холадна), *анно́* (адно́);
– pojawienie się geminaty (podwojonej spółgłoski) na miejscu dawnego połączenia spółgłoska + **ьj-*, np. *збо́жжа*, *суччо́*, *кало́с'с'а* (por. odpowiednio psł. **sъbožьje*, **sǫčьje*, **kolsьja*); na płd.-zach. regionu zjawisko to nie występuje (por.: *нас'ен'о*, *кам'ен'о*, *па́кул'о*, *з'ел'о*);
– alternacja spółgłoskek tylnojęzykowych *к*, *г*, *х* do *ц*, *з*, *с* w wygłosie tematu w Dat. i Loc. sg. rzeczowników rodzaju żeńskiego (на) *руце́*, *наз'е́*, *мус'а*;
– występowanie akcentowanej fleksji *-é* w Nom. pl. rzeczowników rodzaju męskiego z tematem na spółgłoskę twardą, miękką, dyspalatalizowaną i tylnojęzykową oraz rzeczowników rodzaju żeńskiego z tematem na *-к*: *дз'аде́*, *стале́*, *дубе́*, *кавал'е́*, *хазайе́*, *стаг'е́*, *каше́*, *жанк'е́*, *дз'аўк'е́*. W płn.-wsch. części regionu w analogicznych formach występuje fleksja *-ы* lub *-і*: *сталы́*, *дубы́*, *кавал'и́*, *нажы́*, *дзе́ўки́*;

– obecność końcówki *-i* w Loc. sg. rzeczowników wszystkich rodzajów i Dat. sg. liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju żeńskiego (twardotematowych): у *л'ес'и*, на *балóц'и*, у *хац'и*. W regionie płn.-wsch. Grodzieńszczyzny w formach tych mamy odpowiednio: у *лес'а*, у *хац'а*;
– występowanie akcentowanej fleksji *-é* w Loc. sg. rzeczowników 2. i 3. deklinacji z tematem na spółgłoskę miękką lub zdyspalatalizowaną: на *дажджé*, на *кан'é*, у *в'адрé*, па *наче*;
– występowanie akcentowanej końcówki *-óм* w Dat. pl. i *-óх* w Loc. pl. u rzeczowników rodzaju męskiego: *братóм*, *гарадóм*, *сталóм*; *братóх*, *гарадóх*, *сталóх*;
– końcówki *-оя*, *-ая*, *-яя* przymiotników rodzaju nijakiego w Nom. sg.: *старóйа* дрéво, *нóвайа* в'адрó, *с'ин'айа* небо;
– obecność akcentowanej końcówki *-óм* w Loc. sg. przymiotników i zaimków rodzaju męskiego i nijakiego: у *маладóм*, у *старóм*, у *сухóм*, у *глухóм*, у *тóм*, у *такóм*;
– występowanie obok pełnych – krótkich form przymiotników i zaimków rodzaju żeńskiego w Acc. sg.: *стáру* п'ес'н'у, *дóлгу* ноч;
– istnienie fakultatywnych do literackich (por. *свiньí*, *курыны*, *карóвiн*) form przymiotników dzierżawczych, np. *карóвячы*, *курáчы*;
– szeroki zakres użycia liczebników niecałkowitych typu: *паўтрац'á*, *паўчвартá*;
– obecność form *майгó*, *твайгó*, *свайгó* w Gen. sg. zaimków dzierżawczych (rodzaj męski i nijaki: *мой*, *твой*, *свой*, *маё*, *тваё*, *сваё*) obok *магó*, *твагó*, *свагó* w zachodniej części Grodzieńszczyzny;
– istnienie form typu у *майе*, у *твайе*, у *свайе* w Gen. sg. zaimków dzierżawczych *мая*, *твая*, *свая* wobec у *майей*, у *твайей*, у *свайей* w płn.-wsch. obszarach regionu;
– występowanie uproszczonych form 3. osoby liczby pojedynczej czasowników 1. koniugacji (z akcentem na końcówce *-é*): *п'айé*, *идз'é*, *н'ас'é* wobec form historycznych *-ець*: *п'айéц'*, *идз'éц'*, *н'ас'éц'* na północnych krańcach województwa („obłasti"), w gwarach powiatów („rejonów") oszmiańskiego, smargońskiego i ostrowieckiego;
– obecność uproszczonych form zakończonych na *-a* w 3. osobie liczby pojedynczej czasowników 1. koniugacji z akcentem na temacie: *грéйа*, *скáжа*, *м'éл'а* w opozycji do form na *-аць*, *-'аць*: *грéйац'*, *скáжац'*, *пац'éйац'* na północnych krańcach regionu;
– występowanie form na *-іць* (z akcentem na temacie) w 3. osobie liczby pojedynczej czasowników 2. koniugacji: *нóс'иц'*, *вóз'иц'*, *кóс'иц'* wobec form na *-a* : *-'a*: *гавóра*, *нóс'а*, *хóдз'а* w gwarach północnych;
– istnienie akcentowanych końcówek *-éм* i *-'éм*: *идз'éм*, *н'ас'éм*, *п'ачéм* w pierwszej osobie liczby mnogiej czasowników 1. deklinacji;
– występowanie nieakcentowanych końcówek *-'ам*, *-ам* w 1. osobie liczby pojedynczej czasu teraźniejszego i przyszłego prostego: *кáжам*, *мóжам*, *кóл'ам*, *знáйам*, *зм'éл'ам*, *пóл'ам*;

– występowanie (akcentowanych) końcówek -*мó* w 1. osobie liczby mnogiej czasu teraźniejszego i przyszłego prostego czasowników 2. koniugacji: *с'адз'имó*, *пастайимó*, *л'ажымо* wobec form na -*им* w północnej części obszaru: *с'адз'úм*, *пастайúм*, *гл'адз'úм*;
– występowanie akcentowanej końcówki -*é* w formie 2. osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego: *н'ас'аų'é*, *б'араų'é*, *с'адз'иų'é*, *л'аų'иų'é*;
– obecność nieakcentowanej końcówki -*'аць*, -*аць* w 3. osobie liczby mnogiej czasowników 2 koniugacji: *хóдз'аų'*, *вóз'аų'*, *гавóраų'*, *прóс'аų'*;
– występowanie akcentowanej końcówki -*еų'а*, -ˈ*еų'а* w 2. osobie liczby mnogiej czasowników 1. koniugacji trybu rozkazującego: *бéų'а*, *б'арéų'а*, *хадзéų'а* i in.;
– istnienie końcówki -*ча* w formie 2. osoby liczby mnogiej trybu rozkazującego z akcentowanym tematem zawierającym spółgłoskę szczelinową: *йéшча*, *мáшча*, *звáшча*, *л'áшча*;
– tworzenie czasu przyszłego niedokonanego z zastosowaniem słowa posiłkowego *быць* w odpowiedniej formie osobowej: *буду с'адз'еų'*, *будз'ем раб'иų'*. W południowej części regionu funkcję tę pełnią formy syntetyczne z *иму* (< psł. **jьmǫ jьmeši*) w drugiej części złożenia, typu: *хадытыму*, *хадытым'еш*, *казáтыму казáтым'еш*;
– używanie czasownika *ёсць* w następujących formach: *йе*, *йо*, *йес'ų'*, *йос'ų'*, *йест*;
– używanie na całym obszarze Grodzieńszczyzny samogłoski <u>*'а*</u> po *с* (-*ся*) w formie zwrotnej czasowników: *с'м'айý<u>с'а</u>*, *с'п'ашáйу<u>с'а</u>*, *сустракáў<u>с'а</u>*. W gwarach południowej i centralnej części obszaru spotyka się też oboczne formy typu -<u>*с'о*</u>: *байý<u>со</u>*, *байý<u>с'о</u>*, *с'м'айý<u>со</u>*;
– spotykane są dawne formy dualne (rodzaju żeńskiego i nijakiego) typu: *дз'в'е в'адрé*, *аб'éдз'в'ийа руųé*, *дз'в'е с'ų'янé*;
– używana jest dopełniaczowa konstrukcja składniowa w funkcji dopełnienia: *знайшóў <u>грыба</u>*, *ваз'м'і <u>кашá</u>* (weź kosz), *зав'адз'и <u>трáктара</u>* (uruchom traktor);
– w gwarach Grodzieńszczyzny używane są oryginalne przysłówki, typu: *узáўтра*, *был'а-куды́*, *был'а-йак*, *кадз'é*, *кал'инéйачы*, *л'етко*, *л'ишéн'*, *л'áвай*, *л'адайáк*, *л'ýдско*;
– w północnych rejonach obszaru grodzieńskiego często spotykane są formy imiesłowowe w roli orzeczenia: Жонка <u>*пайшóўшы*</u> ў пóл'а 'żona <u>*poszła*</u> do pola; Каб *быў с'еўшы* ў той арбóн, то н'и стайаў бы 'gdyby <u>był</u> <u>usiadł</u> [...], nie stałby'.

0.3. Charakterystyka źródeł materiałowych

Zasadniczy trzon wyekscerpowanego do analizy materiału pochodzi ze słowników gromadzących dialektalne słownictwo północno-zachodniej części Białorusi. Słowniki te zawierają leksykę zapisaną przez eksploratorów w różnych okresach dziejów Grodzieńszczyzny. Wszystko to pozwoliło na dokonanie analizy wybranych zagadnień językowych (adaptacji polonizmów w gwarach grodzieńskich, charakterystyki leksyki meteorologicznej) w szerszej perspektywie czasowej i stworzyło możliwość obserwacji zmian w ujęciu historycznym. Taki sposób doboru materiału językowego dał pozytywne wyniki. Pozwolił wychwycić zmiany, do jakich doszło w gwarach grodzieńskich w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat. Przeobrażenia w zasobie leksykalnym badanych pól tematycznych na Grodzieńszczyźnie są odzwierciedleniem zmieniającej się sytuacji politycznej, kulturowej i obyczajowej.

Najlepiej dynamikę przeobrażeń dokumentuje leksyka związana z kulturą duchową i obyczajowością mieszkańców tego regionu Białorusi. Na słownictwo o charakterze pogańskim nakłada się leksyka związana z obrzędowością przede wszystkim chrześcijańską (zarówno prawosławną, jak i katolicką), w mniejszym stopniu innych wyznań. W okresie tzw. sowietyzacji pojawiło się słownictwo związane z ateistycznym światopoglądem i tzw. kulturą proletariacką. Niebagatelny wpływ na zmiany w zasobie leksykalnym tej grupy semantycznej odegrał postęp techniczny (np. w obrzędowości weselnej pojawił się samochód, który wyparł wcześniejszy orszak, wozy, dorożki itd.) oraz dostęp do środków masowego przekazu.

Bazę materiałową niniejszej pracy stanowią dwa słowniki autorstwa Tacciany Ściaszkowicz (1972, 1983), słownik autorstwa A.P. Cychuna (1993) oraz wydany w Grodnie w 1999 r. pod redakcją M.A. Daniłowicza i P.U. Ściacki[25] *Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны*. Są to źródła leksykograficzne, gromadzące obszerny materiał językowy z dużego areału lingwogeograficznego, jakim jest obwód grodzieński (Гродзенская вобласць). Nieocenione znaczenie dla podjętych badań miały także słowniczki mniejszych rejonów czy nawet pojedynczych miejscowości Grodzieńszczyzny, które wykorzystano jako źródła uzupełniające.

Poniżej przedstawiam informacje dotyczące źródeł, z których wydobyty został materiał do niniejszej pracy.

1. W 1972 roku ukazał się pierwszy duży (620 stron) słownik T.F. Ściaszkowicz *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*[26], zawierający 10 tysięcy jednostek

---

[25] W polskiej pisowni stosuję białoruskie brzmienie nazwisk (bez adaptacji do systemu polskiego), stąd *Ściacko* (nie: *Stecko*), *Kramko* (nie: *Kremko* ani *Krzemko*), *Bułyka* (nie: *Bułyko*), jednakże deklinuję je wg wzoru *Moniuszko*, *Moniuszki* itd.

[26] Powstawał on – jak podkreśla autorka – w czasie dwudziestoletnich prac związanych z przygotowywaniem przez katedrę językoznawstwa Instytutu Pedagogicznego w Grodnie *Atlasu języka białoruskiego* (*Атлас беларускай мовы*, 1948–1960) oraz opracowywaniem przez badaczkę monografii poświęconej jednej z gwar obszaru grodzieńskiego – gwarze wołkowyskiej (Сцяшковіч Т.Ф., *Гаворкі Ваўкавыскага*

hasłowych, bogato ilustrowanych przykładami użycia. Zgromadzony w słowniku materiał językowy odpowiada pytaniom kwestionariusza do *Atalasu języka białoruskiego*, pochodzi z rozmaitych części obszaru Grodzieńszczyzny i stanowi wypadkową różnych wiekowo grup zamieszkującej to terytorium ludności. Podstawą słownika jest słownictwo gwarowe (także wspólne z ogólnobiałoruskim zasobem leksykalnym[27], jednakże wyróżniające je na tle sąsiednich gwar): „*Матэрыялы* уключаюць дыялектную лексіку, у тым ліку і словы, якія уваходзяць у лексічны склад беларускай літаратурнай мовы, але маюць іншыя лексічныя або семантычныя адпаведнікі ў суседніх ці больш аддаленых беларускіх гаворках" (Сцяшковіч 1972: 3). Słownik zawiera dużo lokalnych dialektyzmów leksykalnych, które mogą stanowić punkt wyjścia do badań nad kontaktami językowymi, relacjami międzygwarowymi w obrębie tego samego języka oraz w językach pokrewnych. Oprócz części leksykalnej znajdujemy tu zestaw około 1400 porzekadeł, przysłów i frazeologizmów.

2. Uzupełnieniem i zarazem kontynuacją *Materiałów*... jest wydany w 1983 r. (liczący 671 stron) *Слоўнік Гродзенскай вобласці*. W odróżnieniu jednak od poprzedniego jest to słownik eksplikacyjny („па сваяму характэру [слоўнік] з'яўляецца тлумачальным") i dyferencyjny („Пры ўкладанні слоўніка даследчыца пайшла па шляху дыферэнцыяцыі фактычнага матэрыялу. За межамі яго аказалася агульнанародная лексіка, нарматыўная ў літаратурнай мове" – Даніловіч 2008: 10), liczący około 8 tys. jednostek hasłowych (zdarza się, że w obrębie tego samego artykułu umieszczone są formy fakultatywne, np. *курчанё*, *курчо*, *курчук* – кураня). Obiektem uwagi stały się różnego typu dialektyzmy (także historyczne, czyli znajdujące swe odpowiedniki w zabytkach piśmiennictwa staroruskiego, jak *гатавізна* 'gotówka; podatek za ziemię', *мацярызна* 'spadek po matce', *бацькавізна* 'ojcowizna, spadek po ojcu'). Do słownika weszły także polonizmy, co w następujący sposób uzasadnia autorka:

> Гэта тлумачыцца непасрэдняй блізкасцю вобласці да Польскай Народнай Рэспубліකі, кантактам з прадстаўнікамі польскіх гаворак. Гэтыя словы не з'яўляюцца агульнанароднымі і разглядаюцца як **дыялектызмы** [podkreślenie moje – B.O.], таму што набылі фанетычныя або марфалагічныя рысы мясцовай гаворкі (Сцяшковіч 1983: 4).

Podawane są kwalifikatory gramatyczne i stylistyczne wyrazu hasłowego, definicja słownikowa lub literacki odpowiednik słowa. Zawsze przytaczany jest kontekst uży-

---

раёна Гродзенскай вобласці, Гродна 1959). Dołączony do monografii słowniczek liczący około tysiąca słów można uznać za pierwszy leksykon grodzienizmów. „Аўтар ставіла задачу даць толькі ілюстрацыю слоўнікавага складу гаворак Ваўкавышчыны. Перавага аддадзена словам малавядомым ці невядомым у літаратурнай мове, а таксама новым словам, якія ўвайшлі ў слоўнік гаворак пасля ўз'яднання заходніх абласцей Беларусі ў адзіную рэспубліку: *выхват* 'чапяла', *горба* 'куча', *дзепутат* 'дэпутат', *забраня* 'сход'" (Даніловіч 2008: 7).

[27] Nie jest to jednak słownik typowo dyferencyjny, por.: „Недыферэнцыйны падбор фактычнага матэрыялу садзейнічаў уключэнню ў слоўнік лексем featureнай якасці: старых (*дзевятнік*), новых (*сельсавет*, *камсамол*, *цілівізар*), запазычаных з суседніх моў (*блэнд*, *гвязда*, *дзагарак*, *нажачоны*, *танчыць*)" (Даніловіч 2008: 10).

cia wyrazu oraz dokładna dokumentacja miejsca jego zapisu (пашпартызацыя). Poza częścią leksykalną opracowana została „Народная фразеалогія”, w której znajdujemy rozdziały: *Фразеалагізмы*, *Прыказкі і прымаўкі* oraz *Загадкі*.

Oba słowniki T. Ściaszkowicz to znaczące i ważne pozycje w białoruskiej leksykografii gwarowej.

3. W 1993 roku w Grodnie ukazał się słownik A.P. Cychuna *Скарбы народнай мовы* (*З лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага раёну*). Książka (licząca 242 strony) składa się z trzech części: 1) *Лексіка* (słownik zawierający 10 tysięcy jednostek hasłowych, bogato ilustrowanych przykładami), 2) *Устойлівыя выслоўы* (około tysiąca frazeologizmów i stałych związków wyrazowych), 3) *Анамастыка* (nazwy geograficzne i hydronimiczne, zwłaszcza basenu Świsłoczy). Autorem słownika jest Apanas Piatrowicz Cychun – jak podkreśla redaktor tomu P.U. Ściacko – autochton, „улюблёны ў роднае слова чалавек”. We wstępie autor słownika zwraca uwagę na fakt, że będąc inspektorem oświaty w grodzieńskim oddziale Edukacji Narodowej, wielokrotnie spotykał się z żywą mową mieszkańców tego rejonu Białorusi, a zauroczony nią czynił różnego typu zapiski, począwszy od ustnej twórczości ludowej, pieśni, przysłów, przytyków, skończywszy na nazwach o charakterze mikrotoponimicznym (poletek, działów, uroczysk itp.) i hydronimicznym. Gromadzony przez ponad 20 lat materiał (pierwsze zapisy pochodzą z 1939/1940 roku, większość poświadczeń dokonał Cychun w okresie powojennym) natchnął go do stworzenia samodzielnego słownika. Autorem kierowała chęć utrwalenia zanikającej leksyki w nowej sytuacji ekonomiczno-politycznej. A. Cychun tak argumentował zasadność stworzenia własnego słownika:

> Я заўважыў, што лексічнае багацце гэтай мясцовасці вывучана і зафіксавана слаба. З пашырэннем літаратурнай мовы звужаецца сфера бытавання народных гаворак, яны выходзяць з актыўнага ўжытку. **Народныя гаворкі не павінны бясследна знікнуць** [podkreślenie moje – B.O.]. Это было б вялікай стратай для нашай культуры і навукі. [...] Я імкнуўся зафіксаваць жывую мову маіх землякоў, захаваць для нашчадкаў яе мілагучнасць, вобразнасць, трапнасць. Тут знайшла свой адбітак шматвяковая гісторыя народу (Цыхун 1993: 6).

Słownik ma charakter dyferencyjny, nie zawiera dialektyzmów włączonych do słownika literackiego [ТСБМ], pomija także wyrazy zbieżne z literackimi, a wyróżniające się jedynie regularnymi cechami właściwymi grodzieńskiemu systemowi językowemu (wobec poświadczenia brus. liter. *андарак* nie umieszczono w słowniku grodz. *гандарак*, z regularnym w gwarach nagłosowym *г*-). *Скарбы народнай мовы* zawierają natomiast wyrazy stanowiące o specyfice fonetycznej czy morfologicznej dialektyzmów grodzieńskich – znajdziemy więc tutaj wyraz *даенка* (wobec liter. даёнка), *егдзіць* (wobec liter. *ездзіць*), *шумавене* (wobec liter. *шумавінне*) і inne.

4. U schyłku XX wieku pod redakcją M.A. Daniłowicza i P.U. Ściacki ukazał się współautorski[28] *Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны* (Grodno 1999). Materiał w nim zawarty został zebrany przez wykładowców i studentów Uniwersytetu

---

[28] Słownik jest dziełem kolektywnym, opracowanym przez 15 współautorów. Materiał pochodzi ze wszystkich 19 jednostek administracyjnych („rajonów”) Grodzieńszczyzny.

w Grodnie w latach 1983–1998 podczas praktyk i ekspedycji dialektologicznych w różne zakątki Grodzieńszczyzny. Specyfika słownika polega na tym, że gromadzi on słownictwo pozaliterackie oraz niepoświadczone we wcześniej wydanych słownikach gwarowych Grodzieńszczyzny. Włączona jest także leksyka znajdująca swe poświadczenie w tychże leksykonach, lecz w nowym, nienotowanym wcześniej znaczeniu lub innej formie. We wstępie (s. 3) czytamy m.in.:

> [...] гэта арыгінальны слоўнік, бо не паўтарае таго, што было зафіксавана ранейшымі працамі. [...] У слоўнік трапілі адзінкі разнастайнай семантыкі, сярод якіх значная колькасць экспрэсіваў, што найперш выконваюць характарыстычную, а не намінатыўную функцыю, нямала этнаграфізмаў, семантычных дыялектызмаў, а таксама **пазычанняў** (пераважна **паланізмаў**, балтызмаў, германізмаў), засвоенных лексічнай сістэмай гаворак [podkreślenie moje – B.O.].

Słownik zawiera ponad 2 tys. jednostek hasłowych, opatrzonych kwalifikatorem gramatyczno-stylistycznym, definicją, kontekstem użycia (materiał ilustracyjny podany jest w uproszczonym zapisie fonetycznym) oraz specyfikacją regionalną.

5. Rok 1970 dla leksykografii grodzieńskiej był rokiem przełomowym, przyniósł bowiem dwie ważne prace autorstwa Pawła W. Ściacki dotyczące gwar okolic Zelwy (rejon w obwodzie grodzieńskim graniczący z terytorium Polski oraz rejonami wołkowyskim i słonimskim)[29].

a) Pierwsza z nich to *Дыялектны слоўнік* (*З гаворак Зэльвеншчыны*)[30]. Ten niewielki, liczący 2,5 tysiąca jednostek leksykalnych, słowniczek gromadzi słownictwo z jednego zakątka ziemi grodzieńskiej – okolic Zelwy. Region ten – jak wspomiana we wstępie autor – nie był wcześniej przedmiotem językowych badań naukowych, nie poświęcono mu także głębszego szkicu folklorystycznego. Gwary Zelwieńszczyzny pod względem fonetycznym i morfologicznym niewiele odbiegają od języka literackiego. Do najbardziej charakterystycznych cech systemu tej gwary należy zaliczyć: 1) zachowanie wygłosowego nieakcentowanego ***o***: *мнóго*, *кéпско*, *балóто*; 2) występowanie wygłosowego ***o*** na miejscu ***a*** po spółgłoskach miękkich (i historycznie miękkich), por. *грабíльнё*, *клóчо*, *тапарышчо*; 3) silne jakanie: *няма*, *яшчэ*, *купляя*; samogłoska ***у*** na miejscu ***ы*** we fleksji przymiotników: *у нóвум*, *на нáшум*. W słowniczku zamieszczone zostały wyrazy regionalne, których brak w języku literackim (tj. nie zostały udokumentowane w wydanym w 1962 roku dwujęzycznym białorusko-rosyjskim słowniku [*Беларуска-рускі слоўнік*]).

b) W drugiej pracy, zatytułowanej *Народная лексіка*, P. Ściacko dokonał opisu leksyki związanej z codziennym życiem[31] w gwarach okolic Zelwy, stosując przy tym tematyczny układ analizowanych wyrazów:

---

[29] Gwara zelwieńska jest rodzimą gwarą badacza (Сцяцко 1970/b: 5), stąd w późniejszej twórczości naukowej pojawiają się liczne do niej nawiązania (por. bibliografia).

[30] Drugie, uzupełnione wydanie słownika (około 3000 jednostek wyrazowych) pochodzi z 2005 r. (П.У. Сцяцко, *Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны*, Гродна 2005).

[31] *Бытавя лексіка* – шырокае кола слоў, што адлюстроўвае паўсядзённае жыццё, побыт людзей; гэта назвы пабудоў, мэблі і пасуду, гаспадарчых прылад, назвы адзення і абутку, упрыгожанняў і аздобаў, назвы страў і пітва, назвы сваяцкіх адносін, абрадаў, гульняў і г. д. (Сцяцко 1970b: 5).

> Пры апісанні лексікі мы трымаемся тэматычнай групоўкі слоў. Вывучэнне лексікі гаворак па асобных темах дазваляе аналізаваць самыя разнастайныя словы як сваім пахаджаннем, так і сферай ужывання, дае магчымасць разглядзець лексічныя адзінкі ў іх узаемадзеянні і ўзаемаабумоўленасці, дазваляе ў якойсці ступені вывучаць лексічную сістэму гаворак. У бытавой лексіцы захоўваецца найбольш традыцыйных слоў, цікавых даследчыку лексічнай сістэмы гаворак.

Z punktu widzenia podejmowanych w niniejszej książce zagadnień istotne są następujące słowa badacza:

> У гаворках Зэльвеншчыны выяўлена шмат праславянскіх лексем, а таксама запазычанняў з польскай, нямецкай і іншых моў. Лексіка Зэльвеншчыны – пагранічнай з Польшчай тэрыторыі – дае магчымасць паўней вывучыць некаторыя пытанні беларуска-польскіх моўных кантактаў (Сцяцко 1970b: 4).

Materiał leksykalny do obu prac, zebrany przez autora w latach 50.–60. XX wieku w czasie rozmów z przedstawicielami różnych grup wiekowych Zelwieńszczyzny, został uzupełniony o dane pochodzące zarówno z ogłoszonych drukiem, jak i niepublikowanych materiałów dialektalnych, źródeł etnograficznych, utworów literatury pięknej, materiałów leksykalnych do dysertacji kandydackich oraz słowników dialektalnych i etymologicznych pokrewnych języków słowiańskich.

6. Z początkiem lat siedemdziesiątych minionego stulecia sukcesywnie zaczęły pojawiać się zbiory opracowań białoruskiej leksyki gwarowej w następującym porządku: *З народнага слоўніка* (Мінск 1975), *Народнае слова* (Мінск 1976), *Народная лексіка* (Мінск 1977), *Жывое слова* (Мінск 1978), *Народная словатворчасць* (Мінск 1979), *Жывое народнае слова* (Мінск 1992). W każdym tomie zamieszczono słowniczki z różnych obszarów Białorusi, gromadzące charakterystyczną (dyferencyjną) leksykę jednej wioski, czasami kilku okolicznych siół. O takim właśnie charakterze tego słownictwa świadczą tytuły rozdziałów, gdzie wspomniane słowniki zostały zamieszczone: *Лексічныя асаблівасці гаворак* czy *Дыферэнцыяльная лексіка*. Ze wszystkich tomów wyekscerpowałem sporo grodzieńskiego materiału językowego. Trzeba zaznaczyć, że w omawianych publikacjach (w kolejnych tomach) oprócz niedużych (czasami zaledwie kilkustronicowych słowniczków) znalazły się też seryjne artykuły poświęcone zagadnieniom jednej gwary. Niżej przedstawiam wykaz artykułów (nierzadko wzbogaconych zbiorem leksyki określonych grup tematycznych) i słowniczków, których zawartość w znacznym stopniu przyczyniła się do poszerzenia i urozmaicenia leksykalnej bazy materiałowej niniejszej monografii[32].

a) Я.М. Рамановіч, *Да слоўніка Гродзеншчыны* (1975, 30–35). W słowniczku znalazło się około stu wyrazów zapisanych w 1972 roku w wiosce Strzelce (Стральцы), w rejonie mostowskim (Мастоўскі раён). Wyrazy te nie zostały udokumentowane we

[32] Przy omówieniu poszczególnych pozycji nie podaję już tytułu zbioru artykułów, z którego konkretna publikacja pochodzi. Takim „lokalizatorem” jest liczba w nawiasie umieszczona po nazwisku – oznaczająca rok wydania danego tomu.

wcześniej wydanych słownikach z terenu Grodzieńszczyzny. Do charakterystycznych cech gwary Strzelec i okolicznych wsi należą: pełne akanie i jakanie, zachowanie samogłoski ***o*** w pozycji wygłosowej (*пяраnéчкa* vs *cáло*, *мнóгo*); pojawienie się protetycznego *г*- (*гóзяро*, *гýхо*, *гýліца*; poświadczone są jednakże hiperyzmy, np. *алялёт* – wobec literackiego *галалёд* ‘gołoledź’, s. 31); brak geminaty na miejscu dawnego połączenia **ьj*- po spółgłosce: *вясéля* < psł. **veselьje* i inne. Leksyka gwary w znacznej części jest identyczna z ogólnobiałoruską, pojawiają się wszakże polonizmy[33].

b) І.Я. Лепешаў, *З лексікі вёскі Берштьі Шчучынскага раёна* (1975, 36–52), *У дыялектны слоўнік Гродзеншчыны* (1977, 39–46). To opracowania dotyczące gwary miejscowości Berszty – jednego z najstarszych (pierwsze dane o miejscowości pochodzą z drugiej połowy XV w.) historycznych ośrodków tego obszaru (w okresie WKL mieścił się tu dwór książęcy, tutaj też powstawały akty prawne WKL). Obecnie pod względem administracyjnym Berszty znajdują się w powiecie szczuczyńskim. Do najważniejszych cech gwary bersztеńskiej należą: (a) protetyczne (frykatywne) *г*-: *ганучы*, *гуж* vs *вуж*, *гостры* vs *востры*; (b) mocne jakanie: *вóсянь*, ішлі *полям* (polem); (c) sakanie (czyli wymowa -*са* zamiast -*ся*, a w rodzaju nijakim -*со*): *углядалаca*, гэто *зрабіласо*; (d) procesy asymilacyjne w następujących grupach spółgłoskowych: *бн* > *мн*: *дробны* > *дромны*, *дн* > *нн*: *модны* > *монны*, *адна* > *анна*, *галодны* > *галонны*, *бм* > *мм*: *абмінуць* >*аммінуць*; (e) procesy dysymilacyjne w następujących grupach spółgłoskowych: *дд* > *нд*: *аддаць* > *андаць*, *нн* > *дн*: *сяннік* > *сяднік*, *сонна* > *содна*; (f) końcówka -*aвi* w Dat.–Loc. sg. rzeczowników rodzaju męskiego: скажу тваймy *бацькaвi*; (g) fleksja -*a* w Nom. pl. neutrów: *вокна*, *вёдра*, *гнёзда*; (h) istnienie fakultatywnych form Gen.–Acc. sg. *цiбе* : *це* oraz *сябе* : *се* (у *це* німа кошыка?; Сам за *се* заступіцца ні можа); (i) syntetyczna forma czasu przyszłego: як *мецiму* час, та прыду i inne. Dołączony jest również słowniczek z dyferencyjną leksyką gwary miejscowości Berszty. Autor zwraca uwagę na częste w gwarze polonizmy: *асабóўка* = асабістая легкавая машына, *апóна* = пакрышка, *бамбóвяц* = бамбардыроўшчык itp.

c) А.К. Усціновіч, *Асаблівая лексіка гаворкі аколіц Любчы* (1975, 53–63), *Манынарка*, *палятынка* і розны *вобуй* (1976, 236–241), *Так гавораць у Купіску* (1979, 41–48) – to cykl publikacji poświęcony gwarze wsi o nazwie Kupisk [m.] (brus. Купіск[34] – вёска ў Навагрудзкім раёне Гарадзенскай вобласці). Oprócz opisu cech systemu gwarowego („гаворка вёскі тыповая для паўночна-заходняй падгрупы гаворак паўднёва-заходняга дыялекту”– 1975: 53; spośród najbardziej charakterystycznych

---

[33] „Разам з тым выяўляецца шмат запазычанняў з польскай і іншых моў, якія адносяцца да таго часу, калі Заходняя Беларусь уваходзіла ў склад Польскай дзяржавы (да 1939 г.): *вэндзэлак*, *дзісь*, *лятáрня*, *нігды*, *прэнтко*, *рóвар*, *рок*, *цёнгля* (z brakiem charakterystycznego dla białoruszczyzny przejścia *g* > *h*), *швэдар*, *шмáляц* (z *š* na miejscu *s* w wyrazach polskich *sweter*, *smalec*, pośredniczących w procesie zapożyczenia)” (tamże).

[34] Kupisk znajduje się 4,5 km od centrum administracyjnego Lubcza. Co do form gramatycznych tej ostatniej miejscowości, należy zaznaczyć, że w XVI i XVII wieku miasto nazywane było w dokumentach zawsze jako *Lubecz*. W XIX wieku pojawiła się rosyjska nazwa *Любча*. Współczesne brzmienie polskie to *Lubcz* m. [http://pl.wikipedia.org/wiki/Lubcz_(Białoruś)].

cech derywacyjnych wymienić warto funkcjonowanie comparativu z suf. -*ш*-: *вышшы*, *нішшы*, *сіншы*, *чырвоншы*) w artykułach znajdujemy słowniczki leksyki dyferencyjnej (1975, 1979) oraz słownik tematyczny ‘odzież / obuwie’ gwar miejscowości Kupisk oraz jej okolic (1976).

d) H.M. Aliaksiejczyk (Г.М. Аляксейчык) w serii artykułów podejmuje sprawy gwar Nowogródczyzny[35], które odegrały niebagatelną rolę w procesie formowania się białoruskiego języka literackiego (stąd też pod wieloma względami są mu bliskie). Wśród cech dyferencyjnych wymienić trzeba następujące: (a) niepełne akanie (*сóнцо*, *дóбро*, *дрэ́нно*), (b) *о* na miejscu *а* w *-ся* (*сóнцо схавáласё*), (c) labializacja akcentowanego *á* przed *ў* (*зоўтра*, *проўды*, *доў* vs liter. *заўтра*, *праўды*, *даў*), (d) protetyczne *г*- (*гарэ́шнік*) lub *в*- (*віняй*, *павясок*) i inne. W pierwszym artykule *З дыялектнай лексікі Навагрудчыны* (1975: 64–73) zaprezentowane zostały osobliwe leksemy (około 150 jednostek hasłowych) Nowogródczyzny. Kolejny artykuł *З дыялектнай лексікі вёскі Малыя Вераб’евічы Навагрудскага раёна* (1976: 6–15) poświęcony został mowie mieszkańców wsi Worobjewicze Małe (lokalnie wymawiane jako *Гараб’евічы*, *Гарабевічы*), leżącej około 15 km od Nowogródka[36]. Zamieszczony słowniczek związany z codziennym życiem człowieka (przeważa leksyka odnosząca się do uprawy roli i hodowli bydła) znakomicie koresponduje z rolniczym charakterem regionu. Kontynuacją i uzupełnieniem powyższych jest publikacja *Да слоўніка Навагрудчыны* (1978: 5–18) zawierająca słowniczek dialektu założonej w XVII w. wsi Ozierany (Азярáны), należącej obecnie do rejonu zdzięciolskiego (brus. Дзя́тлаўскі раён) w obwodzie grodzieńskim. Jej mieszkańcy zajmowali się głównie rolnictwem i tkactwem. Gwara charakteryzuje się cechami typowymi dla obszaru nowogródzkiego.

e) Gwarze miejscowości Bereźno (brus. Бéражна; uzualnie także: Бéражан, Бéражно)[37] poświęcono aż pięć oddzielnych publikacji, zamieszczonych we wspomnianych kolejnych tomach leksykalnych: *Мясцовыя словы адной прынёманскай гаворкі* (*іменная лексіка*) (1975: 84–95), *Мясцовыя словы адной прынёманскай гаворкі* (*дзеяслоўная лексіка*) (1976, 83–91), *Мясцовыя словы адной прынёманскай гаворкі* (*Структурныя рэгіяналізмы*) (1977: 156–164), *З лексікі в. Беражна* (1978: 67–78) oraz *З лексікі вёскі Беражна* (1979: 49–54) autorstwa I.I. Kramki (I.I. Крамко; ostatnia publikacja we współautorstwie z J.I. Kramką [Я.I. Крамко]).

Do charakterystycznych cech gwary zaliczyć należy: (a) niepełne akanie (*пóсілно*, *шэ́пшало*), (b) mocne pełne jakanie (*аднолятак*, *апшарпаняц*), (c) sonoryzację

[35] „Пад Навагрудчынай мы разумеем тэрыторыю сучаснага Навагрудскага раёна і суседніх з ім Дзятлаўскага і Карэліцкага раёнаў Гродзенскай вобласці” – czytamy w artykule (1975: 64).

[36] Według informacji z Internetu (Сайт роднай вёскі [http://vioska-vv.narod.ru/]) Worobjewicze Małe leżą 17 km od Nowogródka i liczą obecnie zaledwie 33 mieszkańców. Wieś założona w XVIII w. (według źródeł internetowych pierwsza wzmianka pochodzi z 1680 roku). Ze względu na warunki naturalne – dookoła występują same pola (brak tutaj lasów, rzek, jezior) – mieszkańcy nazywają siebie *polanami* (палянамі).

[37] Bereźno to wioska w gminie Mir (Мір) rejonu korelickiego; najbardziej wysunięty na wschód punkt obecnego obwodu grodzieńskiego. Warto odnotować, że język takich pisarzy, jak J. Czeczot (Я. Чачот) czy J. Kołas (Я. Колас) zawiera cechy tej gwary.

spółgłosek *габдзюр* vs liter. *кіпцюр*, *галдун* vs liter. *калдун*, (d) hiperyzmy typu *яёрка* vs liter. *вавёрка*, *ярабей* vs liter. *верабей* i in. (1975: 84–85).

Artykuły zawierają leksykę nieznaną językowi ogólnemu lub występującą w gwarze w innej niż w języku literackim morfonologicznej postaci lub znaczeniu. Nie włączono natomiast do słownika tzw. regionalizmów[38].

f) І.П. Чыгрын, *З лексікі вёскі Чамяры Слонімскага раёна* (1977: 47–60), *З лексікі нашай вёскі* (1978: 152–162), *Яшчэ з лексікі нашай вёскі* (*Чамяры*, *Слонімскі р-н*) (1979: 30–40) – publikacje zawierają leksykę zapisaną we wsi Czemery (występującej także w innej postaci fonetycznej Czamiary; brus. Чамяры) w rejonie słonimskim na Grodzieńszczyźnie[39].

g) А.П. Цыхун, Г.А. Цыхун, *Са спецыяльнай лексікі Гродзеншчыны* (1976: 249–262). Znajdujemy tutaj leksykon tzw. grodzienizmów właściwych, czyli wyrazów z okolic samego Grodna (Гродзенскі раён). W zasobie leksykalnym tego obszaru gwarowego, poza wyrazami o ogólnobiałoruskim zasięgu, występują słowa lokalne. Autorzy zauważają: „лексікон кожнай гаворкі ўключае пэўную колькасць лексем, якія маюць звужаную сферу ўжывання, бо адносяцца да тых бакоў традыцыйнай народнай культуры, якія фарміраваліся пры ўдзеле абмежаваных груп насельніцтва" (s. 249). W słowniczku znalazły się głównie terminy związane z zanikającą leksyką zawodową – ciesielstwem, bednarstwem, stolarstwem, szewstwem, krawiectwem, rymarstwem, garncarstwem itp. Wyrazy te (stanowiące podgrupę leksyki specjalistycznej) mieszczą się na tzw. peryferii językowej i w związku z tym są narażone na utratę najmniej stabilnych elementów[40], dlatego też – zdaniem autorów – kodyfikacja i rejestracja tej warstwy dziedzictwa leksykalnego należała do najpilniejszych zadań dialektologii.

h) А.М. Булыка, *З лексікі в. Селішча Навагрудскаго раёна* (1978: 20–28). Autor przedstawia specyficzną i nieznaną mu z innych obszarów Grodzieńszczyzny leksykę nowogródzkiej wioski Sieliszcza[41].

---

[38] „Не ўключана і вялікая колкасць рэгіяналізмаў, якія ўвайшлі ў мову жыхароў Беражна ў час знаходжання Заходняй Беларусі ў складзе Польскай дзяржавы (да 1939 г.). Гэта такія словы як: *высціґі* = спаборніцтвы па бегу, *выцінанка* = папяровая фіранка з выразанымі ўзорамі, *вятрóўкі* = басаножкі, *люфцік* = фортачка, *макáтка* = вышываны дыванчык на сцяну, *нáрты* = лыжы, *патычкі* = лічыльныя палачкі, *пóхва* = ножны для кінжала і шаблі, *рахункóвы* = у клетачку [w kratkę], *рóвар* = веласіпед, *спýлка* = таварыства, *фáйны* = прыгожы, добры і многія іншыя, якія шырока ўжываліся раней бадай-што ва ўсіх кутках былых «Крэсаў усходніх» і працягваюць ужывацца яшчэ цяпер" (1975: 85) [podkreślenie moje – B.O.].

[39] Por. ponadto: Чыгрын 2001. Historii wsi i jej mieszkańców autor poświęcił oddzielną publikację *Чамяры і чамяроўцы. Гісторыка-краязнаўчы нарыс* (Чыгрын 2006).

[40] Zanikaniu niektórych zawodów może towarzyć jednoczesne wychodzenie z użytku niektórych narzędzi, urządzeń niezbędnych niegdyś do jego wykonywania, a to z kolei powoduje wyjście z aktywnego zasobu leksykalnego wyrazów określających te desygnaty.

[41] Jest to niezwykle częsta nazwa w toponimii białoruskiej – współcześnie na terytorium każdego obwodu jest przynajmniej kilka miejscowości o tym brzmieniu, w obwodzie grodzieńskim jest ich cztery (zob.: *Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гродзенская вобласць: нарматыўны даведнік*, Мінск 2004). Historyczne dane potwierdzają niezwykle szeroki zasięg występowania nazwy *Sieliszcze* (SGKP X: 533–535).

i) П.У. Сцяцко, *З роднай гаворкі* (1978: 138–146). Znajdujemy tu leksykę zanotowaną przez autora w latach 1970–1975 w jednej z zelwieńskich wsi – Grabowo (Грабава). Druga publikacja w omawianych zbiorach leksykalnych to *Лексічныя рэгіяналізмы Зэльвеншчыны* (1979: 16–29), stanowi dodatek do zebranych wcześniej materiałów leksykalnych okolic Zelwy, uzupełniony przez autora w latach 1970–1977.

j) І.Б. Мятліцкая, *Паланізмы ў гаворцы вёскі Перавознікі Астравецкага раёна* (1979: 276–287). Zebrany materiał leksykalny, „які замацавался ў гаворцы ў выніку ўплыву польскай мовы”[42], został przedstawiony w postaci słowniczka. Badaczka dokonała podziału polonizmów na trzy grupy: (1) zapożyczenia bezpośrednie (właściwe) („словы, якія прыйшлі непасрэдна з польскай мовы”), (2) zapożyczenia poprzez polskie pośrednictwo („словы, якія запазычаны праз польскую мову з іншых моў”), (3) regionalizmy grodzieńskie utworzone na bazie wyrazów polskich („рэгіянальныя беларускія словы, якія ўтвораны на базе польскай лексікі”).

k) І. Карпуць, *Польскія словы ў мове жыхароў в. Даўбянкі Бераставіцкага раёна* (2003: 322–326). Autorka przedstawia zapożyczoną leksykę w gwarach wsi Dołbianki w rejonie brzostowickim, podkreślając, że polonizmy stanowią ich najpokaźniejszą część[43]. Przyczyn tego stanu jest wiele, ale najważniejszych autorka upatruje w historycznych uwarunkowaniach oraz w skali rozpowszechnienia się katolicyzmu pośród mieszkańców regionu. Stąd też ciekawym i obiektywizującym zabiegiem badawczym była ekscerpcja materiału wśród prawosławnej części mieszkańców, gdzie „штодзённы ўплыў польскай мовы значна меншы, дзе жыхары польскія словы свядома не ўжываюць” (Карпуць 2003: 323).

7. W niektórych wypadkach niezwykle pomocny okazał się materiał leksykalny innych słowników i atlasów gwarowych. Należy wymienić tu następujące z nich:

a) *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* (red. Ю.Ф. Мацкевіч), pięciotomowy słownik, wydany w latach 1979–1986. W pracach nad nim wziął udział międzynarodowy zespół językoznawców białoruskich, litewskich, polskich i łotewskich. Zasadnicza część materiału leksykalnego pochodzi z obszaru północno-zachodniej Białorusi („ядро акрэсліваецца верхня-дзвінска-слуцка-гродзенскім пучком”), chociaż część izoglos wychodzi nie tylko poza dany obszar, ale sięga terytoriów państw ościennych: Litwy (18 punktów na obszarze 6 obwodów), Łotwy (23 punkty na obszarze 3 obwodów) i Polski (14 punktów dawnych województw białostockiego i suwalskiego). We wstępie czytamy, że „лексіка запісвалася звычайна ад

---

[42] Warto odnotować, że rejon ostrowiecki (Астравецкі раён) jest najbardziej na północ (ok. 250 km na płn.-wsch. od Grodna) wysuniętym obszarem obecnego obwodu grodzieńskiego i graniczy od północy z Litwą. Polacy stanowili tu zwykle nie więcej niż 10% mieszkańców.

[43] „Ў гаворках Бераставіччыны пазычанні з польскай мовы складаюць прыкметны пласт і пераважаюць над пазычаннямі з іншых моваў. Бясспрэчна, што ў гаворках Бераставіччыны, як гаворках памежных, паланізмаў больш, чым у іншых. [...] Каб выявіць заканамернасці функцыянавання пазычанняў у гаворцы пэўнай вёскі, трэба скласці болыш-менш поўны слоўнік гаворкі гэтай вёскі. Гэта было б карысна і з той прычыны, што нашыя вёскі вымiраюць, знікаюць, а ў вялікіх населеных пунктах (нават і ў вёсках-цэнтрах калгасаў) беларускай народнай мовай карыстаюцца ўсё менш” (323–324).

беларускага насельніцтва. У радзе насельных пунктаў лексіка запісана і ад білінгваў, якія актыўна карыстаюцца некалькімі мовамі: літоўскай, польскай, рускай і беларускай [...]" (СлПЗБ I: 8). Kartoteka słownika liczy aż 500 tys. fiszek. Słownik zawiera różne warstwy leksyki z zakresu przyrody ożywionej i nieożywionej, rolnictwa, hodowli zwierząt, rybołówstwa, bartnictwa (pszczelarstwa), obróbki lnu, kulinariów, odzieży, relacji międzyludzkich itp. Znaczną jej część stanowi leksyka terminologiczna odzwierciedlająca zajęcia ludności wiejskiej w okresie przedrewolucyjnym i czasach burżuazyjnej Polski (СлПЗБ I: 9).

b) *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак* (пад рэд. Ю.Ф. Мацкевіч) to pięciotomowy tematyczny atlas gwar białoruskich. Tom 1.: *Раслінны і жывёльны свет* [Świat roślinny i zwierzęcy, 1993], 2.: *Сельская гаспадарка* [Gospodarstwo wiejskie, 1994], 3.: *Чалавек* [Człowiek, 1995], 4.: *Побыт* [Życie codzienne, 1997], T. 5.: *Семантыка. Словаўтварэнне. Націск* [Semantyka. Słowotwórstwo. Akcent, 1998].

c) *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* jest atlasem regionalnym, obejmującym dialekty języka polskiego, białoruskiego i ukraińskiego wraz z gwarami przejściowymi między językiem białoruskim i ukraińskim. Jest to dziesięciotomowa edycja: t. I. pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego został wydany w 1980 r., tomy II i III pod red. S. Glinki – odpowiednio w 1989 r. i 1993 r. – ukazane w nich zostały cechy fonetyczne i gramatyczne gwar wschodniosłowiańskich zlokalizowanych na północnym wschodzie Polski. Tomy leksykalne (V–X pod red. Ireny Maryniakowej, *Leksyka 1* – 1995; *Leksyka 2* – 1996, *Leksyka 3* – 1999, *Leksyka 4* – 2002, *Leksyka 5* – 2007 i *Leksyka 6* – w 2009 roku) obejmują różnorodność słownictwa tych gwar (np. tom X zawiera mapy i komentarze do działów: *Ukształtowanie terenu*; *Transport i komunikacja* oraz *Budownictwo*). Niedawno (z datą 2012) ukazał się ostatni, wieńczący całość edycji tom IV *Atlasu*. Tom ten poświęcony słowotwórstwu, opracowany został przez Zespół Instytutu Slawistyki PAN w składzie: M. Czurak, E. Golachowska, I. Maryniakowa [kierownik Zespołu], K. Pastusiak i D.K. Rembiszewska.

CZĘŚĆ I

GRODZIEŃSKIE SŁOWNICTWO O POLSKIEJ PROWENIENCJI

1.0. Klasyfikacja polonizmów w języku białoruskim

Ze względu na geograficzne i historyczne uwarunkowania – bezpośrednie sąsiedztwo z gwarami polskimi, jak również fakt zamieszkiwania terenów Grodzieńszczyzny przez mniejszość polską (skupisko Polaków w tym regionie jest po dziś dzień największe na Białorusi) – obserwowana jest spora liczba polskich zapożyczeń, znacznie większa niż w tzw. gwarach „terytorialnych" (mam tu na myśli gwary okolic Mińska, Witebska i Mohylewa, czy nawet Smoleńska, dokąd sięgały niegdyś wpływy polskie[44]). Zapożyczenia te pochodzą z różnych okresów. F. Gawin podaje, że pierwszy napływ rdzennych Polaków z terenu Mazur i Powiśla na ziemię grodzieńską miał miejsce już w X wieku[45].

Klasyfikacji polonizmów i opisowi stanu badań prowadzonych na ich temat wiele uwagi poświęciła w swych publikacjach L. Citko (2010: 11–22). Wprawdzie badaczkę interesują przede wszystkim polonizmy w zabytkach piśmiennictwa starobiałoruskiego, niemniej jednak wiele jej spostrzeżeń ma charakter ogólniejszy. Rolę i miejsce

---

[44] Ostatnio szczegółowo opracowane przez L. Bednarczuka (2010: 213–244, rozdz. XIV: *Polonizmy w zabytkach i gwarach smoleńskich*).

[45] „Polacy, wraz z Białorusinami i Litwinami, od zawsze zamieszkiwali tereny Grodzieńszczyzny. Ludność polska napływała tu już od X wieku z Nadwiśla i Mazur. Jeszcze bardziej intensywne zasiedlanie tych ziem nastąpiło po unii krewskiej w XIV–XV wiekach. Po unii lubelskiej kultura polska szerzyła się tu z żywiołową siłą. Osiedlały się tu liczne rodziny szlachty polskiej" (Gawin 2000: 193). Autor zauważa, że współcześnie „w obwodzie grodzieńskim mniejszości narodowe są znacznie lepiej zorganizowane niż na wschodzie republiki, ponieważ tutaj zamieszkują zwarcie. Na przykład Litwini, którzy stanowią w obwodzie tylko 0,2 % [mimo że posiada dość długą granicę z Litwą – przyp. i podkreślenie moje – B.O.], są skupieni w dwóch rejonach: werenowskim i ostrowieckim, gdzie w wielu miejscowościach stanowią większość". I dalej: „Dwie litewskie parafie skupiają 25 wsi. Dzieci Litwinów mieszkających w Grodnie uczą się języka litewskiego w szkole niedzielnej. Zgodnie ze spisem ludności przeprowadzonym w 1999 roku, mniejszość litewska na Grodzieńszczyźnie liczy 2964 osoby, czyli 0,2 % ogólnej liczby mieszkańców obwodu" (tamże).

zapożyczeń z polszczyzny w rozwoju i historii języka białoruskiego podejmował w swych badaniach A. Żuraŭski (Жураўскі 1961: 106–116). Zapożyczenia polskojęzyczne i sposób ich funkcjonowania w białoruszczyźnie badał białoruski językoznawca A. Bułyka (Булыка 1972, 1980). Wynikiem wieloletnich prac nad tą tematyką jest zbiorowa monografia z zakresu leksykologii historycznej *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы* (1982). Warto nadmienić, że pewne uwagi dotyczące zapożyczeń możemy znaleźć w pracy Ch. Stanga, poświęconej językowi kancelaryjnemu Wielkiego Księstwa Litewskiego (Stang 1935). We wszystkich wymienionych opracowaniach głównym zamierzeniem autorów było zgromadzenie w miarę możności pełnej dokumentacji pożyczek polskojęzycznych ze zrożnicowanego stylistycznie starobiałoruskiego piśmiennictwa XIV–XVIII wieku. Starano się ponadto zdefiniować formalne wyznaczniki pochodzących z polszczyzny leksemów, przedstawić charakterystykę znaczeniową, dokonać chronologizacji zapożyczeń polskich, ustalić etymologię, jak również określić aktywność słowotwórczą i sposoby ich adaptacji w języku białoruskim[46].

Przyczyn dominacji polonizmów (stanowiących najliczebniejszą grupę[47]; przed latynizmami i germanizmami, które niejednokrotnie były adaptowane poprzez pośrednictwo polszczyzny) wśród zapożyczeń okresu starobiałoruskiego należy upatrywać w ważnych wydarzeniach politycznych, takich jak unia krewska (1385 r.) czy unia lubelska (1569 r.) (Булыка 1980: 256). Dzięki nim doszło nie tylko do zacieśnienia więzi ustrojowych, ale również wzrostu rangi polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim. Obszernej analizy kancelaryjnego języka tego okresu dokonał niedawno W. Miakiszew w monografii *Язык Литовского Статута 1588 года* (Мякишев 2008). Jako język wyższej kultury polszczyzna upowszechniła się w ciągu XVI–XVII wieku wśród elit państwowych, stając się synonimem prestiżu i gwarantem awansu kulturalnego warstw wyższych, mieszczaństwa i drobnej szlachty litewsko-ruskiej (Ochmański 1990: 131; Citko 2010: 12). Podsumowania wyników badań nad polonizmami w językoznawstwie białoruskim dokonała ostatnio N. Paljaszczuk (Паляшчук 2009: 61–71).

Podejmowane są także badania nad obecnością elementów polskich w systemie fonetycznym, fleksyjnym i leksykalnym w języku odrębnych latopisów. Językowi *Latopisu Barkałabowskiego* poświęcona jest monografia N. Wajtowicz (Вайтовіч 1977), z kolei językową stronę białoruskich kronik miejskich XVII–XIX w. opisuje w swym artykule W. Maroz (Мароз 2008: 218–230). Tego typu uwagi zamieszczone są również w zarysie historii języka białoruskiego L. Szakun (Шакун 1960: 76–82) i A. Żuraŭskiego (Жураўскі 1967). Język starobiałoruskich latopisów WKL jest nasy-

---

[46] „У сучасным мовазнаўстве найбольш грунтоўна даследаваліся запазычанні ў помніках старабеларускай пісьменнасці паводле крыніц іх запазычвання, часу, шляхоў і спосабаў пранікнення, тэматычнай разнастайнасці, асаблівасцей функцыянавання – у працах А.М. Булыкі, А.І. Жураўскага, А.А. Вяржбоўскага, У.М. Свяжынскага, В.М. Галай, І.І. Чартко, Р.Й. Дайлідэнаса” (Станкевіч 2011: 150).

[47] Leksemy polskiego pochodzenia, poza językiem urzędowym, gdzie występowały w nadmiarze (Булыка 1972: 6), rozpowszechnione były także w literaturze hagiograficznej (Басько 2002: 5; por. także 2003: 34).

cony elementami regionalnymi oraz polonizmami, które ujawniają się zarówno w systemie leksykalnym, jak i gramatycznym. Opis i analiza funkcjonowania polonizmów leksykalnych w *Kronice Bychowca*, najobszerniejszym kodeksie latopisów starobiałoruskich, został podjęty przez L. Citko w kilku artykułach (2008: 196–205, 2010: 11–22), całościowy zaś obraz języka tegoż zabytku przedstawiony został w wydanej niedawno monografii badaczki *„Kronika Bychowca" na tle historii i geografii języka białoruskiego* (Citko 2006).

Dla naszych rozważań istotne są kryteria podziału i sposoby określania zapożyczeń z języka polskiego. Za polonizmy słownikowe L. Citko uznaje te jednostki leksykalne, które były efektem oddziaływania polszczyzny na język zabytku. Autorka zwraca uwagę, że przyjęcie stanowiska leksykalistycznego w określaniu etymologii zapożyczeń (dominuje ono w polskich badaniach historycznojęzykowych, np. w pracy B. Walczaka (1999: 80)) implikuje zasadę uznawania języka polskiego za dawcę pożyczek, mimo że część z nich miała genetycznie inne źrodło (niemieckie, łacińskie, francuskie[48]). Oddziaływanie polszczyzny na język zabytku przejawia się zarówno w procesie przejmowania polskich wyrazów i związków wyrazowych (z towarzyszącą adaptacją fonetyczną i gramatyczną), jak i w procesie kalkowania struktury semantycznej lub morfologicznej jednostek leksykalnych. Szerokie rozumienie terminu (Karaś 1996: 54; Walczak 1999: 72) pozwala widzieć tu trzy typy zapożyczeń:

1) zapożyczenia formalno-semantyczne (właściwe) – jednostki słownikowe przejęte w postaci oryginalnej lub nieznacznie przekształconej, zaadaptowane fonetycznie i/lub morfologicznie, zachowujące swoje znaczenie;

2) kalki strukturalne (słowotwórcze) – wyrazy / związki frazeologiczne powstałe w wyniku kopiowania ich struktury, tj. zastępowania polskich morfemów / wyrazów elementami białoruskimi;

3) kalki semantyczne – leksemy z zachowaną rodzimą strukturą morfologiczną, wzbogacone o znaczenie polskiego ekwiwalentu (Citko 2006: 14).

Kwalifikowanie poszczególnych leksemów i ich znaczeń jako pożyczek polskich nie jest sprawą ani prostą, ani bezdyskusyjną[49]. Ze względu bowiem na pokrewieństwo obu języków i związane z tym podobieństwo strukturalne pojawiają się problemy natury metodologicznej (np. Булыка 1972: 6; Karaś 1996: 60; Walczak 1999: 73).

---

[48] Na temat pośrednictwa polszczyzny w zapożyczeniach galicyzmów do języka białoruskiego (zwłaszcza starobiałoruskiego) i ich chronologizacji pisze T.A. Malcawa. Zauważa ona m.in. „Пласт слоў французскага паходжання ў беларускай мове не аднастайны з пункту гледжання храналогіі запазычанняў. Як сведчыць створаная ў апошні час картатэка слоўніка старабеларускай мовы, галіцызмы запазычваліся беларускай мовай яшчэ ў данацыянальны перыяд яе развіцця. У розных крыніцах выяўлена больш за 60 галіцызмаў гэтага перыяду. [...]. Усе гэтыя словы былі запазычаны пераважна праз пасрэдніцтва польскай мовы [podkreślenie moje – B.O.]. Запазычанне беларускай мовай слоў французскага паходжання працягвалася і ў пазнейшы час. Аднак пераважная большасць галіцызмаў пранікала ў беларускую мову ў XIX–XX ст. Рашаючую ролю ў папаўненні беларускай мовы галіцызмамі сыграла руская мова як мова-пасрэдніца" (Мальцава 2010: 266).

[49] L. Citko uwagę taką czyni w odniesieniu do tekstu *Kroniki Byhowca*, ma ona jednak o wiele szerszy wymiar.

Dotyczą one sposobu (sposobów) odróżniania polonizmów od elementów rodzimych, np. archaizmów (zwłaszcza zaktualizowanych) lub innowacji leksykalnych, będących wynikiem rodzimych procesów ewolucyjnych, paralelnych do zjawisk słownikowych polszczyzny (Smułkowa 1988; Dulewiczowa 1989). Opisane wyżej uwagi i spostrzeżenia dotyczące klasyfikacji zapożyczeń oraz problemy natury metodologicznej mają głębszy wymiar – pozostają aktualne w odniesieniu do podejmowanej niżej analizy zapożyczeń na poziomie gwarowym.

Badacze historii białoruskiego języka literackiego (w szerokim kontekście) wydzielają trzy najistotniejsze okresy zapożyczeń z języka polskiego. Pierwsza fala, przypadająca na XIV–XVI wiek, właśnie została przedstawiona.

Drugi znaczący napływ polonizmów miał miejsce w latach 20. XX wieku w okresie tzw. Pierwszego Odrodzenia Białoruskiego. Jak zauważa A. Kiklewicz, wśród zaadaptowanych wówczas fonetycznych polonizmów dominowały tendencje do zachowania twardej spółgłoski, np.: *маніфэст*, *мэбля*, *прафэсар*, *сыстэма* itp. oraz miękkiej artykulacji [l'] w latynizmach: *кляса*, *парлямент*, *філёзаф* itp. Pod wpływem polszczyzny aktywizowały się pewne sufiksy, w ten sposób doszło do powstania gniazd derywacyjnych: w grupie rzeczowników głównie z sufiksem -*унак* (*гатунак*, *рахунак*, *пакунак*) oraz -*ня* (*кнігарня*, *майстэрня*), w grupie czasowników z sufiksem -(*а*)*ваць* (*байкатаваць*, *дэкламаваць*), w klasie przymiotników z sufiksami -*н*- (*клясычны*, *выключны*) oraz -*ов*- (*крышталёвы*, *службовы*) i in. Tylko sporadycznie pojawiły się gramatyczne polonizmy, np. w niektórych formach odmiany rzeczowników (*пазычка грошы* zamiast *пазычка грошай*). Nieznaczny wpływ wykazała polszczyzna w obszarze morfoskładni: *павінен дбаць аб грошы* zamiast *павінен дбаць аб грашах*; *вучыць у чужой мове* zamiast *вучыць на чужой мове* (Kiklewicz 2002: 321, Усціновіч 1994: 384 nn.).

Trzecia fala polonizacji języka białoruskiego przypadła na okres Drugiego Odrodzenia Białoruskiego, czyli lata 90. XX wieku, kiedy to system reform objął także białoruski język literacki, m.in. poprzez odtwarzanie procesów zahamowanych w pierwszej połowie XX wieku w wyniku realizacji tzw. „dywersji językowej" (Цыхун 1996: 92), stanowiącej pochodną komunistycznej ideologii „internacjonalizmu". Jeden z czynników kształtowania się białoruskiego języka literackiego stanowiły właśnie zapożyczenia z języka polskiego (Paciechina 1996; Kiklewicz, Paciechina 2000: 94 nn.; Kiklewicz 2002: 321–322).

Należy wspomnieć także o polonizmach używanych w białoruskich tekstach drugiego obiegu. A. Kiklewicz do polonizmów fonetycznych zalicza wyrazy obce (głównie pochodzenia łacińskiego), w których występuje palatalne odtwarzanie grup [la], [lo], [lu]. W większości podobnych wyrazów, tak jak w języku rosyjskim, występuje twarda spółgłoska zębowa [l]: *філалогія*, *філосаф*, *логіка*, *шакалад*. W nowej normie literackiego języka białoruskiego pojawia się miękkie podniebienne [l']: *філялёгія*, *філёзаф*, *лёгіка*, *чакаляда* (na wzór spotykanych wcześniej sporadycznie: *лямпа*, *лямант*, *лямец*). Polskie zabarwienie fonetyczne tych wyrazów (jakkolwiek uzasadnione większym podobieństwem białoruskiej miękkiej podniebiennej wymowy do

polskiej dziąsłowej niż do rosyjskiej zębowej) pozostaje w sprzeczności z faktem ich bezpośredniego zapożyczenia z języka rosyjskiego.

Wbrew istniejącej tradycji (uważanej za przejaw rusyfikacji) miękkie spółgłoski [d'], [t'], [z'], [s'], [p'], [n'], [f'], [v'] i in. w wyrazach zapożyczonych odtwarza się jako twarde (zgodnie z polskim brzmieniem): *сыстэма* (zam. *сістэма*), *апазыцыя* (zam. *апазіцыя*), *сфэра* (zam. *сфера*) itp. W wyrazach pochodzenia greckiego litery θ i β odtwarza się (na wzór języka polskiego) jako [t] i [b] – w języku standardowym występuje [f] i [v], np.: *міт* (zam. *міф*), *сымбаль* (zam. *сімвал*), *артаграфічны* (zam. *арфаграфічны*) itp.

Najliczniejsza jest grupa polonizmów leksykalnych: *амбасадар* (zam. *пасол*), *чыньнік* (zam. *фактар*), *мапа* (zam. *карта*), *шкіцы* (zam. *накід*, *эскіз*), *кіроўца* (zam. *вадзіцель*), *мурын* (zam. *негр*) itp. A. Kiklewicz zwraca uwagę na to, że niektóre polonizmy leksykalne są wynikiem inopii, czyli braku odpowiedniej nazwy leksykalnej w języku białoruskim. Taką lukę wypełnił np. przysłówek *тлумна* utworzony na wzór polskiego *tłumnie* (kalka rosyjskiego *многолюдно* > *шматлюдна* razi sztucznością i niezgrabnością). Zaobserwowano też nieliczne polonizmy gramatyczne. Niektóre rzeczowniki używane są w rodzaju właściwym polskiemu etymonowi, np. *кляса* fem. (zam. *клас* m.), *мячэт* m. (zam. *мячэць* fem.). W formach czasownikowych oraz rzeczownikach odsłownych pojawił się sufiks -*ава*- (zam. -*ірава*-): *фармаванне* (zam. *фарміраванне*), *эксплюатаваць* (zam. *эксплуаціраваць*). Zaczęto używać fleksji -*у* (zam. -*а*) w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego, np.: *інстытуту* (zam. *інстытута*), *універсітэту* (zam. *універсітэта*). Zwrotna forma czasownika *стацца* zaczęła wypierać standardową niezwrotną *стаць* (por. *Дзядко стаўся у ісламе Саідам*), pojawiły się formy czasu teraźniejszego (*ёсьць*) czasownika posiłkowego *быць* w konstrukcji z orzecznikiem w formie narzędnika, por.: *Пол ёсць катэгорыяй сацыяльнага статусу* – zam. *Пол* – (*гэта*) *катэгорыя сацыяльнага статусу* lub *Пол з'яўляецца катэгорыяй сацыяльнага статусу* (Kiklewicz 2002)[50].

Problematyką zapożyczeń (w tym z języka polskiego) oraz ich adaptacji przez systemy gwarowe zajmowało się wielu badaczy (np. Kühne 1960, Арашонкава 1972, 1975, Мальцава 2010). A. Stankiewicz zauważyła, że „асаблівую цікавасць для вывучэння лексічнага запазычвання маюць беларускія гаворкі, спецыфічныя ўмовы фарміравання і развіцця якіх звязаны з рознымі формамі міжмоўнага ўзаемадзеяння" (Станкевіч 2011: 150). Z kolei I. Karpuć podkreśla, że o ile do języka literackiego wyrazy zapożyczane trafiły poprzez piśmiennictwo i literaturę, o tyle do gwar przedostają się zwykle poprzez kontakt ustny: „Шляхі пранікнення іншамоўнай лексікі ў беларускую літаратурную мову пераважна пісьмова-кніжныя. У гаворкі пазычанні трапляюць пераважна вусным шляхам і поўнасцю прыстасоўваюцца да заканамернасцяў гаворкі, асабліва, калі бытуюць тут доўгі час" (Карпуць 2003: 322–323).

[50] Wszystkie przykłady podaję za Kiklewiczem.

Obszar Grodzieńszczyzny, zwłaszcza jego przygraniczne tereny (stanowiące tzw. peryferię językową), jest pod względem adaptacji zapożyczeń szczególnie interesujący. Toteż nie dziwi fakt, że zjawisku influencji obcojęzycznej w białoruskich gwarach grodzieńskich poświęcono szereg artykułów i rozdziałów w monografiach (np. Сцяцко 1970b, 1972; Акулаў 1972, 1973, 1974; Мятліцкая 1979; Судник 1975; Станкевіч 2003, 2011, 2012; Ostrowski 2000a, 2000b; Сячейка 2000; Карпуць 2003 i in.).

Cenne spostrzeżenia dotyczące wzajemnych kontaktów polsko-białoruskiego obszaru (pogranicza) językowego znajdujemy w zbiorze artykułów pomieszczonych w tomie *Беларуска-польскія ізалексы* (*Матэрыялы для абмеркавання*)[51]. We wstępie czytamy m.in.: „Тэрытарыяльнае суседства дзвюх моў пры наяўнасці кантактаў паміж імі непазбежна прыводзіць да стварэння агульнага фонду ізалексаў. Гэты фонд тым большы, чым больш працяглым і інтэнсіўным было ўзаемадзеянне моў і народаў – носьбітаў гэтых моў” (1975: 3). Jedna z autorek omawianego zbioru artykułów, H.U. Araszonkawa, białorusko-polskie izoleksy dzieli na dwa typy, w których decydującym jest kryterium chronologiczne. Pierwszy typ jest rezultatem paralelnego rozwoju leksemów o zasięgu ogólnosłowiańskim w obu językach i można w nim wyróżnić dwie grupy: (1) izoleksy tworzące mniejsze lub większe areały językowe (np. brus. płn.-zach. *стýдня*, pol. *studnia*), (2) izoleksy, które nie mają terytorialnej styczności, tzw. wyspowe [= астраўныя ізалексы] (np. brus. dial. słuckie *пругло́* ‘waga przy studni z żurawiem’, pol. dial. wlkp., śl. *prągło* ‘ts.’). Drugi typ izoleks odnosi się do późniejszego okresu i jest już wynikiem sąsiedzkich kontaktów narodów polskiego i białoruskiego w dziedzinie kultury i ekonomii (Арашонкава 1975: 7–8).

Sporo ciekawych i oryginalnych uwag dotyczących wzajemnych kontaktów językowych, zapożyczeń obcojęzycznych w gwarach białoruskich znajdujemy w pracach i artykułach cytowanej już Aliaksandry Stankiewicz[52]. Autorka zauważa, że

---

[51] Jednym z podejmowanych w dyskusji zagadnień do ankiety było: „Якія дыялектныя зоны беларускай і польскай моў утвараюць характэрныя міжмоўныя лексічныя арэалы (Палессе і Падляшша, Палессе і Мазоўша, Гродзеншчына і Мазоўша, Палессе і Кашубшчына і г.д.?” (s. 6). Ze względu na charakter publikacji oddzielne artykuły nie zostały zaopatrzone w tytuły. Wydaje się więc stosownym przytoczyć w tym miejscu nazwiska ich autorów (w nawiasie kwadratowym podaję numery stron). Są wśród nich polscy (B. Falińska [133–141], S. Glinka [28–31], A. Kowalska [42–49], M. Kondraciuk [50–56], H. Popowska-Taborska [102–109], E. Smułkowa [114–123], S. Urbańczyk [130–132], T. Zdancewicz [32–41]) oraz białoruscy lingwiści (Г.У. Арашонкава [7–14], Г.Ф. Вештат [15–21], Л.Ц. Выгонная [22–27], Ф.Д. Клімчук [57–64], Р.У. Краўчук [65–68], В.Дз. Лабко [6978], І.І. Лучыц-Федарэц [79–88], Р.М. Малько [89–91], В.У. Мартынаў [92–99], Г.В. Пальцаў [100–101], У.М. Свяжынскі [110–113], А.Я. Супрун [124–129], Г.А. Цыхун [143–151], І.Я. Яшкін [152–158]).

[52] Autorka w oryginalny sposób dokonała arealno-typologicznej charakterystyki ludowych zapożyczeń, wyznaczyła podstawowe strefy ich funkcjonowania w dialektach białoruskich, określiła typy zapożyczeń na poszczególnych obszarach, wyznaczyła zasięgi i granice ich rozpowszechnienia. Ponadto wykazała zależność pomiędzy chronologią, areałem i strukturalno-semantyczną właściwością zapożyczenia. Metoda zastosowana przez badaczkę jest innowacyjna we współczesnym językoznawstwie białoruskim. W dalszej części omówienia wykorzystuję wyniki i wnioski badań Autorki.

міжмоўныя кантакты, якія адлюстроўваюць разнастайныя зносіны паміж народамі, з'яўляюцца адной з істотных крыніц папаўнення слоўнікавага саставу любой мовы. Працэс узаемадзеяння моў, які распаўсюджваецца на розныя ўзроўні моўнай сістэмы, найбольш эфектыўны ў галіне лексікі. Лексічная сістэма – самая пранікальная для запазычанняў, а яе асноўны элемент – слова – найбольш здольны да міжмоўных міграцый, перамяшчэнняў, што абумоўлена рэферэнтнай функцыяй слова як асноўнай намінатыўнай моўнай адзінкі (Станкевіч 2011: 149).

Pojawianiu się nowych desygnatów zawsze towarzyszy potrzeba nominacji. Najbardziej naturalną formą zapożyczenia jest zaadaptowanie nazwy w „gotowej" postaci, stosunkowo wiernie oddającej brzmienie języka-dawcy (działa tutaj czynnik ekstralingwistyczny). Z kolei najistotniejszym czynnikiem lingwistycznym zapożyczeń jest dążność do tzw. ekonomii językowej, czyli maksymalnej precyzji znaczeniowej desygnatu (to sytuacja, gdy konkretnemu pojęciu odpowiada dokładnie jedna nazwa). Dzięki temu zabiegowi neutralizowana jest konieczność ewentualnego definiowania pojęcia lub rzeczy.

W leksykalnym systemie gwar białoruskich znajdujemy różnego typu zapożyczenia. Wśród przeanalizowanych przez A. Stankiewicz ponad 3000 innojęzycznych leksemów najliczniejszą grupę (aż 36%) stanowią polonizmy (np. *вандзэлак* 'węzeł', *пляцак* 'рукзак, plecak', *ошуст* 'ашуканец, oszust'), co pozostaje w bezpośrednim związku z wielolowiekowymi wzajemnymi kontaktami językowymi. Kolejne miejsca pod względem liczby zapożyczeń zajmują: germanizmy – ok. 18% (np. *дрыль* 'інструмент для пракручвання дзірак, dziurkacz', *клямар* 'klamra'), bałtyzmy – ok. 16,5% (*буч* 'przyrząd wędkarski', *барта* 'siekiera ciesielska'). Stosunkowo liczną grupę stanowią latynizmy – prawie 14%: *амбіт* 'ганарлівец, człowiek chełpliwy, wyniosły', *куфа* 'beczka o pojemności 40 wiader', *цюніка* 'tunika'. Zapożyczenia z pozostałych języków są mniej liczne – grecyzmy stanowią niecałe 5% (*дэка* 'dekagram, deko', *цымбал* 'wysoki człowiek'), galicyzmy – prawie 3% (*анталяжы* 'карункі, koronki', *валіза* 'чамадан, waliza'), turkizmy – ok. 3% (*арчак* 'koń w uprzęży', *кілім* 'kilim'), italianizmy – 1,5% (*баляскі* 'palisada', *сапа* 'motyka'). Zapożyczenia z pozostałych języków są nieliczne – łącznie stanowią niecałe 2,5%. Są wśród nich hebraizmy (*кагал* 'gwarne zebranie', *хала* 'rodzaj wypieku, chałka'), hungaryzmy (*бунда* 'długa sukienka', *коч* 'wyposażenie'), arabizmy (*бархан* 'rodzaj tkaniny, barchan', *імбрычак* 'чайнік, imbryk') oraz zapożyczenia perskie (*пасталы* 'rodzaj obuwia, łapcie').

Proces przyswajania obcojęzycznej leksyki przez białoruskie gwary ludowe był wieloetapowy i dokonywał się na różne sposoby. Prawie trzecia część gwarowych zapożyczeń posiada swe ekwiwalenty leksykalne w zabytkach starobiałoruskich, co pozwala umiejscowić je w grupie pożyczek o dawnym (starym) rodowodzie. Pozostałe wyrazy (nieco ponad 70%) to leksemy zaadaptowane przez białoruskie systemy gwarowe w okresie późniejszym (głównie na przełomie XIX/XX wieku), z czego prawie 54% bezpośrednio od języka-dawcy (мовы-крыніцы), czyli głównie z polszczyzny i języków bałtyckich (w mniejszym stopniu z niemieckiego, tureckiego i hebrajskiego). Nieco mniej niż połowa wszystkich tych zapożyczeń (46,2%) została przyswojona za pośrednictwem innych języków (dotyczy to zwłaszcza zapożyczeń z języków

klasycznych, germańskich, romańskich[53] i in.). Podstawowym wykładnikiem trwałości zapożyczeń w leksykalnym systemie dialektu jest ich formalna i semantyczna adaptacja. Przyswojenie obcojęzycznej leksyki zwykle odbywa się poprzez dostosowanie jej do systemu fonologicznego języka-biorcy, asymilację podstawowych kategorii gramatycznych, rozwój potencjału słowotwórczego i ewolucję leksykalno-semantyczną. Adaptacja zapożyczeń w gwarach charakteryzuje się własną specyfiką i w znaczący sposób różni się od analogicznego procesu w języku literackim, co przejawia się w dążności do jak najpełniejszej asymilacji, maksymalnego oddania cech fonetyczno-gramatycznych czy leksykalno-gramatycznych systemu konkretnej gwary. A. Stankiewicz zauważa, że

> фанетычная адаптацыя дыялектных запазычанняў адбываецца па шляху іх максімальнага прыстасавання да фанетыка-фаналагічнай сістэмы народнай мовы шляхам замены неўласцівых ёй гукаў і спалучэнняў. Паколькі фанетычныя змены дыялектных запазычанняў адлюстроўваюць іх прыстасаванне да гукавой сістэмы пэўнай гаворкі, то нярэдка адна і тая ж лексема ў розных рэгіёнах адаптуецца па-рознаму (Станкевіч 2011: 151[54]).

Z kolei adaptację morfologiczną cechuje podporządkowanie wyrazu zapożyczanego systemowi gramatycznemu języka-biorcy, w danym wypadku systemowi dialektalnemu czy gwarowemu, który „wyposaża” nowo zapożyczany wyraz w określone cechy (przynależność do części mowy, nadanie odpowiedniej formy gramatycznej, np. w derywacji przymiotnikowej poprzez wybór jednego spośród wielu możliwych sufiksów), innymi słowy – proces ten odpowiada za „kod” morfologiczny leksemu. Przeprowadzona przez A. Stankiewicz statystyka dialektalnych zapożyczeń dowodzi, że największą grupę, prawie 80%, stanowią rzeczowniki[55] (co jest zrozumiałe, bo wraz

---

[53] Szereg zapożyczeń francuskich zadomowiło się w ludowych gwarach białoruskich, chociaż ich liczba jest zdecydowanie mniejsza niż w języku literackim. T.A. Malcawa zauważyła, że [...] „асобныя галіцызмы, запазычаныя <u>праз</u> <u>пасрэдніцтва</u> <u>польскай</u> <u>мовы,</u> <u>функцыянуюць</u> <u>толькі</u> <u>ў</u> <u>народна-дыялектнай</u> <u>мове</u>: *абэржня* ‘карчма, oberża’, *амбарас/амбырас* ‘неспакой, клопаты, zakłopotanie’, *антылярыкі* ‘карункі, anturaże, koronki’, *барыла* ‘бочачка для напіткаў; пра чалавека: сыты, круглы, азызлы; дурань, пусты чалавек; beczka; o człowieku: syty, zaokrąglony, otyły; dureń, próżny’ [...]” (pełny zestaw zapożyczonych leksemów zob. Мальцава 2010: 78–80). Większość tych galicyzmów funkcjonuje w języku literackim, różnią się jednak nie tylko pod względem fonetycznym, ale także semantycznym (o ile zapożyczenia w języku literackim charakteryzują się zawężonym zakresem semantycznym w stosunku do znaczenia etymonu, o tyle w gwarach na odwrót – ich pole semantyczne jest szersze). „Гэты факт – адна з яскравых праяў асаблівасцей семантычнага засваення галіцызмаў жывой народнай мовай. [...] Яшчэ больш характэрным для жывой народнай мовы з’яўляецца папаўненне семантыкі галіцызмаў матэрыяльнымі, канкрэтнымі значэннямі на аснове тых ці іншых асацыяцый. Параўнаем: *мода* ‘матыў, мелодыя песні; motyw, melodia piosenki’, *пардон* ‘адпачынак, odpoczynek’, *рэзерв* ‘лінія, пала са адчужэння; linia, rezerwa, dystans’ ” – podsumowuje badaczka.

[54] Tutaj przegląd najczęstszych osobliwości fonetycznych występujących w procesie adaptacji gwarowych zapożyczeń białoruskich.

[55] Autorka zaznacza, że większość zapożyczanych rzeczowników zachowuje rodzaj gramatyczny etymonu: „Многія запазычанні захавалі пачатковую форму этымона і яго катэгорыю роду. Гэта назоўнікі

z postępem technicznym pojawia się masa nowych przedmiotów, sprzętu, a z nimi nowe nominacje), czasowniki – prawie 11,5%, przymiotniki – 5,5%, przysłówki – bez mała 3%, liczebniki – poniżej 1%.

Stopień adaptacji obcojęzycznej leksyki gwarowej najbardziej przejawia się w semantycznej transformacji leksemu. Jest to proces długotrwały, wieloetapowy, odzwierciedlający w pierwszym rzędzie relację: przedmiot (pojęcie) – nominacja (nazwa), w którym dochodzi do semantycznej dyferencjacji oraz określenia granic semazjologiczych. Często obserwuje się zachowanie znaczenia etymologicznego etymonu przy jednoczesnej ewolucji semantycznej (rozszerzenie lub zawężenie znaczenia, zmiany ekspresywne). Kolejne stadium związane jest z dalszym ewoluowaniem i różnicowaniem znaczeniowym zapożyczonego leksemu; polega na archaizacji albo neologizacji, zawężeniu lub poszerzeniu diapazonu semantycznego wyrazu, pojawieniu się treści przenośnych. Do głównych typów semantycznej derywacji zapożyczeń należy zaliczyć zabiegi metaforyczne, metonimiczne, zawężenie i poszerzenie zakresu semantycznego jednostki leksykalnej, apelatywizację, rozwój znaczeń pochodnych. W wyniku semantycznej derywacji pojawiają się polisemiczne jednostki leksykalne[56].

Korelacja znaczeń podstawowego i przenośnego może być warunkowana: formą przedmiotu: *талерка* ‘talerz’, ‘metalowy krążek nad wiszącą lampą’ (Сцяшковіч 1972); podobieństwem rozmieszczenia przedmiotów lub ich części w przestrzeni: *пастумант, пастумэнт* ‘ramię pługa, kołowrotu’, ‘podstawa pieca’, ‘postument’ (СлПЗБ); objętościowo-przestrzennym podobieństwem przedmiotów: *лёх*(*а*) ‘piwnica’ (Сцяшковіч 1972), ‘пограб, piwnica’ (ТС), ‘nora’, ‘przejście podziemne’, ‘tunel, korytarz podziemny’ (СлПЗБ).

Metafora obrazowa (poetycka), której podstawową funkcją jest charakterystyka przedmiotu, nadaje zapożyczeniom odcień ekspresywny. Powstaje drogą przeniesienia podstawowego znaczenia jakiegoś obiektu na pewną właściwość, cechę innego, np. ‘wielki, krągły’ > ‘gruby, tłusty,’ > (‘niezgrabny w ruchach’): *барыла* ‘baryła, rodzaj beczki’, ‘tłuścioch, grubas’ (ТС). Stosunkowo częstym leksykalno-semantycznym sposobem adaptacji zapożyczeń w gwarach białoruskich jest przeniesienie nazwy przedmiotu na anatomiczny szczegół (z jednoczesną ekspresywizacją znaczenia), np. *баляса* ‘wytoczony szczebel barierki’ (Носович 1870), ‘drążek, szczebel drabiny,

---

жаночага роду на *-а, -ja: акавітка*, *брыка*, *алягорыя*, мужчынскага роду на цвёрды зычны*: абрэнч*, *агзамін*, *ахвіцэр* і інш.” (tamże: 153). Należy jednak dokonać pewnego sprostowania. Dotyczy ono brus. dial. *абрэнч.* Otóż stanowiący podstawę zapożyczenia polski rzeczownik *obręcz* ‘opaska z metalu, obręcz’ to wyraz rodzaju żeńskiego, znany polszczyźnie już od XV w. Leksem ten, o ogólnosłowiańskim zasięgu, jest kontynuantem psł. **ob-rǫčь* f. (< *obrǫk-ь; pierwotnie nomen z paradygmatycznym suf. -*ь, decydującym o przynależności do psł. deklinacji *ĭ-temtowej; por. analogiczne litew. *ap-rankis* ‘bransoletka’ : *rankà* ‘ręka’). Tak więc w procesie adaptacyjnym (pol. *obręcz* f. > brus. gwar. *абрэнч* m.) doszło do zmiany rodzaju gramatycznego zapożyczonego rzeczownika. Tego typu zjawiska przesunięć i wyrównań w obrębie różnych typów deklinacyjnych znane są historii wszystkich języków słowiańskich.

[56] „Змены значэнняў у гаворках суправаджаюцца, як правіла, утварэннем полісемантычнай лексічнай адзінкі з камбінаванай сэнсавай структурай, у якой спалучаюцца розныя тыпы семантычнай дэрывацыі” (tamże: 153).

poręczy, warsztu tkackiego' > 'długie zęby' (TC). Dużą grupę zapożyczeń stanowią wyrazy, które uległy metaforyzacji drogą przeniesienia nazwy przedmiotu na człowieka (zwykle dotyczy to cech wewnętrznych, kondycji psychicznej albo charakterystyki zewnętrznej), np.: *пуц* 'siekiera ciesielska', 'topór' (np. СлПЗБ), 'ślamazara', *рыдзель* 'drewniana łopata z metalową kantówką', 'zdrowy, silny człowiek' (СлПЗБ).

Wśród leksykalnych zapożyczeń polisemicznych, powstałych w wyniku metaforyzacji, znajdują się też zoonimy (mamy tu więc do czynienia ze swoistego rodzaju zoomorfizmem, objawiającym się w przeniesieniu – poprzez asocjację – charakterystycznej cechy zwierzęcia na człowieka), np. *аспід(а)* 'żmija', 'zły (kąśliwy) człowiek' (Насович 1870); *вогер* 'ogier', 'śmiałek, człowiek porywczy, narwany' (Насович 1870, Цыхун 1993).

Metonimizacja w gwarowym procesie adaptacyjnym występuje znacznie rzadziej, ma na celu zastąpienie nazwy jakiegoś przedmiotu lub zjawiska nazwą innego, pozostającego z nim w określonej relacji, np. przestrzennej, czasowej, sytuacyjnej, logicznej, przyczynowo-skutkowej. Najproduktywniejszym typem metonimii wśród zapożyczeń jest tzw. metonimia miejsca (przestrzeni), polegająca na przeniesieniu nazwy miejsca, budowli na przedmiot mający z nim styczność (lub też na odwrót), np. *рум*, *ром* 'miejsce ma brzegu rzeki, skąd dokonuje się spławu drewna' > 'bale drewna, bierwiona ułożone w stos' (СлПЗБ), albo też przeniesieniu nazwy miejsca na czynność wykonywaną w danym miejscu, np. *ірдань* 'miejsce, gdzie w dzień Objawienia Pańskiego święci się wodę' (Носович 1870) > 'religijny obrzęd święcenia wody' (Бялькевіч 1970). Częstym sposobem metonimizacji jest też przeniesienie nazwy tworzywa na wyrób lub przedmiot, np. *гума* 'рызіна, guma', 'гумавы абутак, gumowce' (СлПЗБ), 'гумавая палка, gumowa pałka', nazwy miary na naczynie (o takiej objętości): *кварта* 'miara objętości produktów sypkich lub ciekłych' > 'garnuszek, kubek' (Сцяшковіч 1972) itp.

Różnorodne są także sposoby metonimizacji zapożyczeń ilustrujące relacje pomiędzy osobą (przedmiotem) a czynnością z nią (nim) związaną, obiektem, zjawiskiem jej (jemu) towarzyszącym, charakterystyczną właściwością czy wreszcie wydarzeniem powiązanym związkiem przyczynowo-skutkowym. Należą tu następujące typy przesunieć semantycznych: przeniesienie nazwy osoby na czynność: *гайдук* 'służący (w majątku pana); wysoki, szykowny' (np. Носович 1870) > 'rodzaj tańca podobny do kazaczoka' (Народнае Слова 1976); przeniesienie nazwy zawodu, zajęcia na obiekt związany z jego wykonywaniem: *балагол* 'furman, woźnica' (Сцяшковіч 1972), 'dyliżans, kareta, fura' (Касьпяровіч 1927); przeniesienie nazwy przedmiotu (strój, obuwie) na człowieka (lub część ciała): *каўмер*, *каўнер* 'kołnierz' > 'szyja' (СГЦР); *лахман(ы)* 'stara odzież, łachmany' > 'ubiór', 'biedota' (СлПЗБ).

Znacznie bogatszy zakres semantyczny obserwujemy w metonimicznych (relacja temporalno-pojęciowa) przeobrażeniach rzeczownika *каляды* (*калядá*) 'święto obrzędowe przypadające z początkiem zimy' (Сцяшковіч 1972), 'zwyczaj odwiedzania znajomych i składania życzeń w wieczór wigilijny' (Насович 1870), 'pieśń bożonarodzeniowa, kolęda', 'dary, rzeczy, jakimi obdarowywano się w okresie Bożego Narodzenia' (СлПЗБ), 'wieprz tuczony na Boże Narodzenie' (Сцяшковіч 1972, Сцяцко

1970a: 73; 1970b: 63), ‘ogon wieprza, gotowany w wigilię i jedzony w czasie świąt Bożego Narodzenia’ (Сцяцко 1970b: 63–64). Przytoczone przykłady dowodzą, że metonimizację zapożyczeń cechuje zdolność nominacyjna (prowadząca do powstania nowych znaczeń wyrazu), natomiast – z reguły – obca jest jej funkcja emocjonalno-ekspresywna i deprecjatywna.

Generalizacja (uogólnienie) semantyczna jest stosunkowo rzadkim sposobem adaptacji zapożyczeń w gwarach białoruskich, przy czym wyraz zachowuje przynależność do grupy tematycznej, por.: *біблія* ‘biblia’, ‘gruba książka’ (СГЦР).

W pozostałych przypadkach rozszerzenie znaczenia jest związane z abstrahowaniem się (różnicowaniem) semantyki, np.: *гак(а)* ‘rodzaj wideł (do nawozu)’, ‘motyka’ (ДСБ), ‘jednostka miary’ (ТС); *шэлег* ‘dawna jednostka monetarna: szeląg’, ‘drobiazg, błahostka’ (Насович 1870).

Przy polisemantyzacji zapożyczeń relatywnie rzadko dochodzi do zjawiska odwrotnego – zawężenia znaczenia, czyli specjalizacji semantycznej, por.: *глянц* ‘politura, połysk’, ‘prawa (błyszcząca) strona materiału’ (Насович 1870, СГЦР); *лёс* ‘los, dola’, ‘zbieg okoliczności’ (Касьпяровіч 1927, Бялькевіч 1970, СлПЗБ), ‘ślepy los, przeznaczenie’ (СлПЗБ).

Wiele polisemantyzmów gwarowych charakteryzuje się tzw. kombinowaną derywacyjnością semantyczną, czyli taką, gdzie obok przesunięć metaforycznych obserwuje się również przesunięcia metonimiczne („[...] дзе метафарычны перанос спалучаецца з метанімічным, а таксама з пашырэннем або звужэннем значэння” – Станкевіч 2011: 156), np. *жлукта* (*-о*) ‘naczynie do gotowania, wybielania bielizny’, ‘namoczona bielizna, pranie’, ‘ług z popiołu’, ‘ługowanie = gotowanie tkaniny bawełnianej i lnianej w ługu sodowym w celu usunięcia zanieczyszczeń, ew. przygotowania tkanin do bielenia, barwienia itp.’ (Шаталава 1975, СлПЗБ), ‘obżartuch’ (mohylew., МАСМ).

Polisemantyzacja zapożyczeń dialektalnych dotyczy tylko trzeciej części obcojęzycznej leksyki – wyrazy te nabyły przenośnych (pochodnych) treści. Blisko 80% z nich to nominacje konkretno-przedmiotowe.

Wyznaczenia lub określenia stopnia formalizacji i semantyzacji zapożyczeń w gwarach białoruskich można dokonać na podstawie różnych czynników: chronologicznego (czas zapożyczenia), arealnego (obszar rozpowszechnienia), semiotycznego (wagi i aktualności danych jednostek nominacyjnych w życiu społecznym), częstotliwości użycia (przynależności do aktywnego lub pasywnego gwarowego zasobu leksykalnego) itp. A. Stankiewicz podkreśla, że w procesie adaptacji zapożyczeń istotny wpływ odgrywa tzw. „geografia wewnętrzna” – im bliżej zapożyczonemu wyrazowi do źródła zapożyczenia, tym wierniej zachowana zostaje postać fonetyczna i znaczenie etymonu.

Ina Karpuć w artykule poświęconym polonizmom okolic Brzostowicy na Grodzieńszczyźnie stwierdziła, że źródłem zapożyczeń gwar tego rejonu nie jest język rosyjski, lecz polski i niezwykle trudno określić chronologię tych zapożyczeń:

> для гаворак Гродзеншчыны, асабліва Бераставіччыны, крыніцай пазычання выступае <u>не руская мова</u> (як для беларускай літаратурнай мовы), а <u>польская</u>. Час пранікнення паланізмаў у гаворкі Бераставіччыны вызначыць досыць цяжка, бо многія лексемы фіксаваліся з тым самым значэн-

нем яшчэ ў старажытнабеларускіх пісьмовых помніках, напісаных выхадцамі з Гродзеншчыны: *лацно* 'лёгка': „Вьсе можемь своимь окомь лацно обачити" (А. Рымша, „Эпіграма на герб Л. Сапегі" [...]) (Карпуць 2003: 323).

Przed przystąpieniem do prezentacji i analizy zebranego materiału językowego chciałbym zwrócić uwagę na fakt, że wiele spośród adaptowanych przez gwary grodzieńskie wyrazów cechuje fonetyka albo/i struktura polskich etymonów. Nie zawsze możliwe były arbitralne rozstrzygnięcia, czyli jednoznaczne stwierdzenie (bądź wykluczenie), czy konkretny wyraz jest zapożyczeniem leksykalno-fonetycznym (ewentualnie leksykalno-słowotwórczym) czy też raczej w danym wypadku polonizacja dokonana została wyłącznie na poziomie fonetyki (ewentualnie słowotwórstwa). Dotyczy to przede wszystkim tych wypadków, kiedy grodzieńskie wyrazy (albo formy wyrazowe) z jednej strony wyraźnie wykazują wpływ fonetyki (/słowotwórstwa) polskiego etymonu, z drugiej zaś – posiadają swe regularne odpowiedniki (często rodzime kontynuanty prasłowiańskiej postaci) czy to w języku literackim, czy to na sąsiednim obszarze dialektalnym. Warto zaznaczyć, że nierzadko także w gwarach grodzieńskich można znaleźć koegzystujące leksemy regularne z naznaczonymi polskim piętnem ich ekwiwalentami. Zjawisko to ilustrują następujące przykłady: grodz. *мянтóвы* (z asynchroniczną fonetyką polskiej samogłoski nosowej *ę* przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową oraz właściwy polskiemu systemowi przymiotnikowy sufiks -*ов*-) < por. pol. *miętowy* wobec rodzimego *мя́тны* (< psł. **męta*), *зéмбіць* 'ziębić, mrozić' (por. pol. *ziębić*) wobec rodzimego *з/зя́блы* 'zziębnięty', *зябíцца* 'marznąć' (< psł. **zęb*-) czy też *сукáдла* : *сукáдло* < pol. dial. *sukadło* 'narzędzie do nawijania nici na cewkę' (Karłowicz V: 261) wobec rodzimego *сукáла*. Dalsza analiza wykaże, że tego typu paralelizm jest w gwarach Grodzieńszczyzny zjawiskiem nierzadkim.

1.1. Adaptacje fonetyczne

1.1.1. Adaptacja wyrazów z samogłoską nosową w polskim etymonie

Powstałe w epoce prasłowiańskiej (w wyniku działania prawa otwartych sylab) samogłoski nosowe: **ę* (przednia, średnia i płaska) oraz **ǫ* (tylna, średnia i okrągła) zostały zaadaptowane przez system fonologiczny najstarszego języka literackiego Słowian – język staro-cerkiewno-słowiański, co zostało udokumentowane w najstarszych zabytkach piśmiennictwa słowiańskiego. Zdaniem Z. Stiebera, mamy pełne prawo przyjmować, że jeszcze w IX w. na całym obszarze słowiańskim istniały samogłoski nosowe (które w swym początkowym stadium nie były fonemami, lecz realizacją grup *eN aN*)[57]. Dane historyczne i współczesne (z uwzględnieniem gwarowych) poszczegól-

[57] Dowodem na to są wyrazy słowiańskie udokumentowane w kronikach łacińskich i greckich, np. imię księcia morawskiego *Świętopełk* zostało zapisane odpowiednio *Suentopulcus* i Σφεντόπλικος; u Konstantyna Porfirogenety imię księcia serbskiego *Mutimira* [psł. **Mǫtimirъ*] – zapisane jako Μουντιμῆρος (Stieber 1979:

nych języków słowiańskich dowodzą, że na kolejnych etapach ich rozwoju doszło do niezależnych zmian, czego odzwierciedleniem są różne kontynuanty prasłowiańskich nosówek[58]. Najbardziej jednolity wynik tych przeobrażeń obserwujemy w grupie języków wschodniosłowiańskich. Najstarsze zabytki piśmiennictwa staroruskiego świadczą o tym, że denazalizacja prasłowiańskich nosówek (*ę > [*'a*][59], *ǫ > [*u*]) była procesem zakończonym w epoce przedhistorycznej. Przejście *ę > [*'a*] objaśnia się szeroką wymową dawnego *ę* (*e*ᵃ). Przejście *ǫ w [*u*] poprzedziło podwyższenie tylnej samogłoski nosowej do [*ų*] (u nosowego, na co wskazują stare zapożyczenia do języków fińskich, np. estońskie *sundida* 'zmuszać', fińskie *suunta* 'sąd' (< strus. СОУДИТИ < prarus. **sųditi* < psł. **sǫditi* 'sądzić', СОУДЪ < prarus. **sųdъ* < psł. **sǫdъ* 'sąd'), *kuontalo* (< strus. КОУДѢЛЬ < prarus.**kųdělь* < psł. **kǫdělь* 'kądziel')[60].

System głosowy polszczyzny (i w pewnym sensie jej dialektów) cechuje posiadanie samogłosek nosowych. Zestawienie stanu prasłowiańskiego i aktualnego polskiego wskazuje, że w rozwoju polskich samogłosek nosowych nastąpiło radykalne przeobrażenie:

psł. *ę*: *****pę****tь ****pę****tъjь* →: 1) pięć (*p***'ę***ć*) 2) piąty (*p***'ǫ***ty*);

psł. *ǫ*: **ber****ǫ*** **laj****ǫ*** : **ber****ǫ****tъ *laj****ǫ****tъ* → 1) *bior****ę*** *łaj****ę*** : *bior****ą*** *łaj****ą***. Wynika z tego, że: 1) poprzedzająca spółgłoska twarda wskazuje na psł. *ǫ, poprzedzająca miękka zaś na psł. *ę: pol. *męka* (także *mąka*) – psł. **mǫka*, *łąka* – psł. **lǫka*, ale *piąty*, *pięć* – psł. **pęt-*; 2) po *j* oraz po spółgłoskach *š*, *ž*, *č* mogła w prasłowiańskim stać nosówka *ę i *ǫ: **čęstь* 'część', **pišǫ *lajǫ *znajǫ *znajǫtъ* – pol. *piszę*, *łaję*, stpol. *znaję*, pol. *znają*. A więc w tym wypadku, pomimo spółgłoski miękkiej, pol. *'ę*, *'ǫ* mogą pochodzić bądź z psł. *ę, bądź też z psł.*ǫ (Rospond 1971: 82–83)[61]. Ze względu na podej-

25–27). Słowianie poprzez nosówki oddawali zapożyczone wyrazy z grupami typu samogłoska + *N*, stąd scs. *sǫbota* z grec.**σάμβατον*, *kolęda* z łac. *calendae* (Stieber 1979: 26, 46).

[58] Moszyński 1984: 191.

[59] W białoruskich i ukraińskich gwarach poleskich refleksem psł. *ę w pozycji nieakcentowanej jest [*e*]. Przykłady znajdujemy chociażby w nazewnictwie: odpowiednikiem rosyjskiego *Припять* jest lokalna poleska *Prypeć* (skąd pol. *Prypeć*).

[60] Z. Stieber sądzi, że w języku staroruskim nosówki musiały istnieć przynajmniej na początku w. X. Świadczy o tym Σφενδόσθλαβος, forma, w jakiej zapisano u Konstantyna Porfirogenety imię księcia kijowskiego, zwanego potem jako *Sv'atoslavъ* (Stieber 1979: 26). Z kolei J. Rieger konstatuje: „Samogłoski nosowe miał język staroruski jeszcze około 800 r., bowiem w zapożyczeniach z okresu najazdu Normanów skandynawskie połączenia samogłosek z *n m* przed spółgłoską dały ostatecznie w zapożyczeniach do języka staroruskiego ***'a*** i ***u*** najwidoczniej poprzez stadium *ę i *ų, por. strus. ВАРЯГЪ 'Waręg' z *væringr*, КЪЛБЯГЪ 'członek bractwa' z *kylfingr*, ЯБЕТЬНИКЪ 'urzędnik' z *æmbete* 'urząd' (stąd dzisiejsze я́бедник 'donosiciel'), ПОУДЪ 'pud (miara)' z germańskiego *funt.* W późniejszych pożyczkach w tych samych połączeniach samogłoski nie ulegają już zmianom (wypada spółgłoska nosowa), por. ИГОРЬ, też ИНГОРЬ, ИНГВОРЬ z *Ingvarr*, ЕМИГЪ z *Hemingr*" (Rieger 1998: 26).

[61] Proces formowania się i różnicowania nosówek w polszczyźnie (i jej dialektach) był zjawiskiem złożonym i wieloetapowym (rozpoczął się w dobie prapolskiej; w XIII–XIV w. doszło do zlania się nosówek, od 2. połowy XV w. nastąpił zwrot w kierunku jakościowym, tj. zróżnicowaniu artykulacji ustnej). W in-

mowaną w tym podrozdziale próbę analizy adaptacji grodzieńskich zapożyczeń z samogłoską nosową w polskim etymonie zasadnym wydaje się przytoczenie w tym miejscu szeregu cennych spostrzeżeń badacza, dotyczących sposobów artykulacji dźwięków nosowych w polszczyźnie:

> Samogłoski są z natury swojej artykulacji bardziej złożone aniżeli spółgłoski. Ta cecha występuje w jeszcze większym stopniu w samogłoskach nosowych, gdyż mają one artykulację ustno-nosową. Współzależność tych dwu momentów artykulacyjnych, ustnego i nosowego, różnie się może układać. Przewaga pierwszego doprowadza do zaniku drugiego (por. odnosowienie, czyli denazalizacja)[62] [...]. Wpływ sąsiada spółgłoskowego zmieniać może barwę ustną i tym samym wymowę całej samogłoski nosowej: pol. *wąs kąt zęby kęs mąka* = fonetycznie: *vǫs* (nie jest też wykluczona wymowa gwarowa *vons*) *kont zemby kęs monka.*
>
> Różna też może być wymowa rezonansu nosowego w porównaniu z ustnym. W wypadku synchronizacji mamy wymowę czysto wokaliczną *ę, ǫ* (przed samogłoskami szczelinowymi *kęs gęś vǫs*). Wymowa może jednak rozszczepiać się (*denty kont zemby*) wskutek asynchronizacji wymowy ustnej z nosową. [...]
>
> Język polski wskazuje, że pomimo zachowania psł. nosówek ich wymowa w języku literackim i w gwarach uwarunkowana była różnymi czynnikami. Nosowość narażona była niejednokrotnie na zanik: *vźoł vźela v́iʒe* (wygłos) oraz na rozszczepienie (*en*, *em*, *on*, *om*), co też jest rezultatem osłabienia w pewnym stopniu artykulacji nosowej. Przy wąskiej wymowie ustnej samogłosek nosowych jest nosowość słabsza, najsilniejsza zaś jest przy szerokim *a* oraz przy średnich *o*, *e.* [...].
>
> Niektóre gwary polskie, głównie południowe (małopolskie, śląskie), na drodze do utrzymania wokalicznej nosowości rozszerzyły artykulację ustną: śląskie *v́iʒa̲ ta̲ krova̲* albo *v́iʒą tą krovą* (wszędzie *a* nosowe). [...]
>
> Osłabieniem było zarówno zwężenie *ę*, *ǫ* na *į*, *y̨*, *ų*, jak i rozszczepienie przed spółgłoską zwartą: *zymby dump*. Obie tendencje można zaobserwować chronologicznie i geograficznie (tamże: 83–84).

Przechodząc do zasadniczej części omówienia, już na wstępie chcę zwrócić uwagę na fakt, że na gruncie białoruskim wyrazy polskiego pochodzenia zawierające samogłoski nosowe *ę* i *ą* w zależności od czasu i okoliczności adaptowane były na różne sposoby. W najstarszych zabytkach piśmiennictwa tego języka dominowała tendencja do zastępowania polskich nosówek przez rodzime samogłoski [*'a*] bądź [*a*] (np. po [*p*]) i [y], por. *więzienie* – ВЯЗЕНЬЕ, *wątpić* – ВОУТПИТИ, *mosiądz* – МОСЯЗЪ, *nierząd* – НЕРАДЪ, *prędki* – ПРУДКИ. W zabytkach późniejszego okresu polska nosówka [*ę*] oddawana była przez denazalizowane [*e*]: *piękny* – ПЕКНЫ, *gawęda* – ГАВЕДА, *zwyciężyć* –

---

nym miejscu badacz zauważa także, że „samogłoski nosowe ę, ą były najbardziej rozchwiane co do artykulacji ustnej i dlatego ich barwa – zależnie od dawnego zanikającego iloczasu – była słabo zróżnicowana, tj. była typu *a* nosowe. Przy samogłoskach nosowych iloczas zanikł prawdopodobnie wcześniej, skoro już w *Psałterzu puławskim* jest odrębny znak *ę* dla nosówki przedniej pochodzącej z krótkiego *ą̆* oraz *ą̊*" (tamże: 69). Szczegółowe badania nad nosówkami w Małopolsce przeprowadził Jerzy Reichan. Ich uwieńczeniem jest wartościowa dwuczęściowa monografia *Małopolskie gwary jednonosówkowe*, cz. 1 i 2 (Reichan 1980, 1, 2).

[62] Por. stosowne artykuły hasłowe: *głoski nosowe* (EJO: 180), *nazalizacja* (tamże: 353), *denazalizacja* (tamże: 103) oraz *nosowość* (EJP: 226–227), nosowość wtórna (tamże: 226–227), nosowość wtórna w dialektach (tamże: 227).

ЗВИТЕЖИТИ. Wreszcie trzecim sposobem zapisu było dążenie do możliwie najwierniejszego oddania wymowy polskiego etymonu, stąd: *natręt* – НАТРЕНТЪ, *pęd* – ПЕНДЪ, *sędzia* – СЕНДЯ, *rząd* (*rzęd*-) – РЕНДЪ, *sęp* – СЕМПЪ (Булыка 1980: 216).

Na obszarze występowania opisywanych gwar grodzieńskich obowiązuje w zdecydowanej przewadze trzeci z wymienionych sposobów adaptacji wyrazów z samogłoskami nosowymi. Tak więc dominujące stało się tu kryterium fonetyczne, przejawiające się w rozłożonej (asynchronicznej) wymowie samogłosek nosowych występujących w polskim etymonie. Oto klasyfikacja tych wyrazów.

1.1.1.1 Zapożyczenia grodzieńskie z samogłoską -ę- w polskim etymonie

A. Wyrazy z -ę- po spółgłosce twardej

1. Przed każdą spółgłoską z wyjątkiem wargowych

a) akcent pada na sylabę postnosówkową

pol. -*ę*- : grodz. -*эн*-

абцэнгі (*апцэнгі*) ‘obcęgi’ (Цыхун 1993: 9) < pol. *obcęgi* (od XVII w., dawniej *obcągi*, w XVI w. *hebcągi* < z niem. *Heb*(*e*)*zange* – Boryś 2005: 370); w stbrus. (od XVI w.) ОБЦУГИ (ОБЦУКГЪ ЖЕЛЕЗНЫИ) – Булыка 1972: 222;

бэнцнуць ‘uderzyć’ (Цыхун 1993: 24, Сцяшковіч[63] 1972: 65) < pol. *bęcnąć* ‘ts.’, także u Karłowicza (I: 71) ‘upaść na ziemię’; ‘skądś spaść, upaść na ziemię z wysoka’;

гавэнда ‘rozmowa, pogawędka’ (Цыхун 1993: 33, Сцяшковіч 1972: 105); por. stbrus. ГАВЕДА (Булыка 1972: 76, XVI w.) < pol. *gawęda* ‘swobodna towarzyska rozmowa, pogawędka’ od XVI w.[64];

дрэнчыць ‘dręczyć, zamęczać’ (Цыхун 1993: 48, Сцяшковіч 1972: 153) < pol. *dręczyć* ‘męczyć’; < psł. **drǫčiti* ‘uderzać, przyciskać kijem, pałką’ (SP IV: 263) : **drǫkъ* ‘kij, długa pałka’ (SP IV: 265–266)[65];

дэнтка ‘dętka’ (Цыхун 1993: 49, Сцяшковіч 1972: 155) < pol. *dętka* ‘element ogumienia pojazdów umieszczony wewnątrz pojazdu; gumowy balon napełniony powietrzem’ (SJP I: 366) – to substantywizowane za pomocą suf. -*ka* participium *dęty* : *dąć*, *nadymać* (< psł. **dǫti dъmǫ* ‘wiać, dąć, dmuchać’);

---

[63] W przykładach pochodzących z obu słowników T. Ściaszkowicz stosuję uproszczoną pisownię fonetyczną, tj. zamiast *йа* → *я*, *йо* → *ë*, opuszczam oznaczenie miękkości spółgłosek, a tam gdzie to niezbędne oddaję ją za pomocą znaku miękkiego (*ь*).

[64] Najprawdopodobniej przez skojarzenie z *gawędź* (od XVII w.), małop. *gawedź* ‘pospólstwo, hołota’ > *gawędzić* pierwotnie ‘zachowywać się jak hałastra, gawiedź’, a dopiero później ‘rozmawiać swobodnie, poufale; gwarzyć’ (Boryś 2005: 156).

[65] Rzeczownik ten pozostaje w związku z psł. **drǫgъ* ‘długa żerdź, długi kij, pałka, tyka’ (SP IV 264). Por. też **dročiti* ‘drażnić, rozdrażniać, nękać, dręczyć’ : wsch. **drokъ* ‘to, co kłuje, dźga’ (SP IV 252–255).

мэнка ‘męka, pokuta’ (Цыхун 1993: 89, Сцяшковіч 1972: 249, Арашонкава 1975: 10, 13 [mapa]) < pol. *męka* od XIV w. ‘dotkliwe cierpienie; ból’ (< psł. **mǫka* ‘męka’, pierwotnie ‘gniecenie, rozgniatanie, tłuczenie’ jako nomen actionis do pie. **menk*- ‘gnieść, rozgniatać, tłuc’). O zasięgu zob. ЭСБМ VII: 127;

мэнчыцца ‘męczyć się’ (Цыхун 1993: 89) < pol. *męczyć* (*się*) ‘cierpieć, odczuwać ból fizyczny lub psychiczny’ < **mǫčiti* (*sę*); por. *мэнка*;

з-ня-хэнціць ‘zniechęcić’ (Цыхун 1993: 62) < pol. *zniechęcić* ‘odebrać chęć’ (od *chęć* – por. niżej);

хэнць ‘chęć, ochota’ (Цыхун 1993: 153, Сцяшковіч 1983: 532) < pol. *chęć* < psł. **chǫtь* ‘ochota, chęć, pragnienie, pożądanie’ – forma z infiksem nosowym, oboczna do **chotь*);

настрэнчыць ‘nastręczyć, rekomendować’ (Цыхун 1993: 93; zob. też ЭСБМ VII: 258) < pol. *na-stręczyć* ‘ts.’; także stbrus. НАСТРЕНЧИТИ ‘proponować jakiś towar’ (Булыка 1980: 83, XVII w.); pol. *stręczyć* (<**sręczyć*) z insertywnym -*t*- rozbijącym grupę *sr*-; por. analogiczne *zrękowiny* < *srękowiny* oraz dial. *strękowiny* ‘zaręczyny’ (Rospond 1971: 128, Boryś 2005: 580);

прэнткі ‘szybki, prędki’ (Цыхун 1993: 116); por. stbrus. ПРУДКИИ ‘ts.’ (Булыка 1972: 269, XVI w.; z etymologizowanym stbrus. [у] na miejscu pol. -*ę*- < psł. -**ǫ*) < pol. *prędki* ‘zwinny, szybki’ < psł. **prǫdъkъ* (z suf. -*ъkъ* nawarstwionym na prymarne **prǫdъ* ‘będący w stanie ruchu, drżący; szybki, gwałtowny’ : **pręsti* **prędǫ* ‘wykonywać gwałtowne ruchy; wymachiwać’ (Boryś 2005: 482);

пэндзіць ‘pędzić, gnać’ (Цыхун 1993: 117) < pol. *pędzić* ‘bardzo szybko przenosić się z miejsca na miejsce, poruszać się szybko, biec, jechać’, ‘popędzać, zmuszać do biegu’ (SJP II: 616, też inne znaczenia) < psł. **pǫditi pǫd’ǫ* ‘zmuszać do poruszania się naprzód, gnać, poganiać (straszyć)’ rozwinęło się z wcześniejszego ‘ciągnąć’ < pie. *(*s*)*pen*- ‘ciągnąć, napinać’ (Boryś 2005: 423);

ужэнднік ‘urzędnik’(Сцяшковіч 1983: 500) < pol. *urzędnik* (derywat od *urząd* < **u-rędъ* ‘uporządkowanie’);

тэнча (Цыхун 1993: 147, Сцяшковіч 1983: 495) < pol. *tęcza* ‘barwny łuk powstający na niebie wskutek załamania promieni słońca w kroplach deszczu’ (SJP III: 463) < psł. **tǫk*- (stąd: **tǫk’a* > **tǫča* ‘ciężka chmura, deszcz nawalny’, np. ros. *тучá* ‘chmura’);

з-брэнк-нуць ‘spuchnąć, spowodować obrzęk’ (Цыхун 1993: 57) < pol. *o/brzęknąć* ‘napuchnąć, obrzmieć wskutek chorobliwego gromadzenia się płynu surowiczego’ (SJP II: 406) < psł. **bręknǫti* ‘obrzmiewać, pęcznieć’ (SP I: 372);

закрэнт ‘zakręt’ (Сцяшковіч 1983: 153) < pol. *zakręt* ‘miejsce, w którym jakaś linia, droga zagina się pod pewnym kątem, zmienia kierunek’ (SJP III: 857), derywat

z pref. *za-* oparty na kontynuancie psł. dewerbalnego przymiotnika *krǫtъ ‘kręcony, skręcony, powyginany’ (związanego obocznością nosówki z *krętati ‘wprawiać w ruch wirowy, obracać, kręcić, skręcać’, stąd pol. *krzątać* (*się*) ‘kręcić się’);

скрэ́нціць (wobec liter. *скруціць*) < pol. *skręcić* ‘zmienić kierunek drogi, skierować się w inną stronę’ (SJP III: 225) < psł. -*krǫtiti (por. wyżej).

W tej grupie mieszczą się wyrazy z kontynuantami psł. suf. -*ęga / -*ǫga [-*ǫka] (w gwarach grodzieńskich akcentowana jest zawsze sylaba sufiksalna):

валацэ́нга ‘włóczęga’ (Цыхун 1993: 25) < pol. liter. *włóczęga* ‘wędrówka bez określonego celu, wałęsanie się, tułanie się’ (SJP III: 684) – derywat od *włóczyć*, dial. *włócyć* ‘ciągnąć’, *włócyć się* ‘wędrować tu i ówdzie’ (Karłowicz VI: 140). Forma grodzieńska jest kontaminacją rodzimej, pełnogłosowej postaci *валач-* i polskiej gwarowej (z mazurzeniem) *włócenga* – obie nawiązują do wspólnej psł. *volk-ti *volkǫ (: *vl̥ʼkti *velkǫ) ‘włóczyć, wlec’;

лазэ́нга ‘włóczykij, łazęga’ (Цыхун 1993: 77) < pol. *łazęga* ‘włóczenie się, łażenie’, ‘ten, co lubi łazić, włóczyć się (zwykle o człowieku lub zwierzęciu)’ (SJP II: 67). Na uwagę zasługuje stbrus. ЛАЗУКА (XVI w.) < stpol. *łazęka* (Булыка 1972: 184); wyrazy związane są z czasownikiem *łazić* ‘chodzić wolno, ciężko, niezgrabnie, wlec się, włóczyć się’ (SJP II:67);

недалэ́нга ‘niedorajda; słaby, chorowity człowiek’ < pol. *niedołęga* ‘człowiek niezręczny, niesprawny fizycznie, niezaradny; niezdara, niedorajda’ (SJP II: 311); por. stbrus. НЕДОЛУЖНЫЙ (XVII w.) < pol. *niedołężny* (ЭСБМ VII: 303); rzeczownik *nedolǫga ‘niedawanie sobie z czymś rady’ : ‘człowiek nierozgarnięty, niedołężny, niedorozwinięty’ to zaprzeczona postać psł. *dolǫga ‘zaradność, zdolność pokonywania przeszkód’, będącego derywatem od *dolati ‘dawać radę, pokonywać trudności’[66] (por. Boryś 2005: 360);

pol. -’*ę*- : grodz. -*ён*-

пёнтра ‘паверх, poziom, piętro’: Дамы ў Вільні тэрас высокія будуюць; яны на другім *пёнтры* жыюць (Мятліцкая 1979: 284) < pol. *piętro* ‘kondygnacja budynku nad parterem’ (SJP II: 637), dial. też ‘strych’, ‘strych nad stodołą’, także w postaciach *piątro*, *przętro* (Karłowicz IV: 102) < psł. *pętro : *pętrъ ‘rusztowanie z drągów, pomost, poddasze, strych’[67];

---

[66] Por. opozycyjne rzeczowniki *dola* ‘los’ : *niedola* ‘zły los, niepowodzenie, nieszczęście, niepomyślność; bieda’. Pod wpływem formy zaprzeczonej, z wyraźnie negatywną konotacją, rzeczownik *dola* rozszerzył zakres semantyczny: obok neutralnej pojawiła się pozytywna konotacja: ‘dobry los, powodzenie, szczęście’.

[67] Nowe uwagi do etymologii psł. *p(r)ętro zostały ostatnio przedstawione przez J. Vlajić-Popović (Влајић-Поповић 2012: 291–305).

b) akcent na sylabie innej niż postnosówkowa

pol. -*ę*- : grodz. -*ан*-

вангéрка ‘gatunek śliwy, węgierka’ (Цыхун 1993: 24, Сцяшковіч 1972: 75) < pol. *węgierka* m.in. ‘jedna z najlepszych odmian śliwy, Prunus domestica’ (SWil., http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/index.php, SJP III: 638);

вангóр ‘вугор = рыба атрада касцістых, падобная на змяю, węgorz’: *вангóр* чуя гарох здалёк, ночу па расе так і паўзе туды (Цыхун 1993: 26) < pol. *węgorz* < psł. **ǫgorь* ‘węgorz Anguilla anguilla’ (< pie. *$ang^{u(h)}i$- ‘żmija, wąż, robak’; dokładne odpowiedniki: stprus. *angur*(*g*)*is* ‘węgorz’, litew. *ungur̃ys* ‘ts.’ (*ang-ur- [> ung-ur-] przez asymilację antycypacyjną; o dalszych szczegółach zob. Smoczyński 2007: 703);

вандзíдла (*вандзíдло*) n. ‘цуглі[68]’ (Цыхун 1993: 26) < pol. *wędzidło* ‘metalowy pręt wkładany koniowi do pyska, część uzdy’ (psł. **ǫd-i-dlo* ‘metalowy pręt wkładany do pyska konia’, derywat od **ǫda* ‘hak, coś zakrzywionego na końcu’);

ванзэ́лак ‘клунак = drobne przedmioty związane kawałkiem materiału’: Узяў *ванзэлак* і пашоў у дарогу, нічого ні сказаўшы (Цыхун 1993: 26) < pol. *węzełek* ‘mały węzeł’, ‘rzeczy, przedmioty, zawinięte w kawałek tkaniny; tobołek z rzeczami, zawiniątko’ (SJP III: 640) – deminutivum od *węzeł* < psł. *(*v*)*ǫzlъ* / -*ъkъ* ‘węzeł, supeł’ : **vęzati* ‘wiązać’;

вы́-манчыць ‘wyprosić, osiągnąć cel przez długie, usilne prośby’ (Цыхун 1993: 30) < pol. *wy-męczyć* ‘wybłagać poprzez naciski, prośby’ (por. wyżej *męka*, *męczyć się*);

панцáк ‘rodzaj kaszy – pęczak’ (Цыхун 1993: 104, Сцяшковіч 1972: 347) < pol. liter. *pęczak* (SJP II: 616, też: pęcak – 615), dial. *pęcak* ‘kasza jęczmienna obtłuczona w stępie’, także *pencak*, mazow. *pancak* ‘gruba kasza jęczmienna’ (Karłowicz IV: 78); por. psł. **pǫk*-: **pǫkati* ‘pękać’: **pǫčiti* (**pučiti*) : **pǫčnǫti* ‘pęcznieć, zacząć się nadymać, wzdymać, nabrzmiewać’ (Boryś 2005: 422, s.v. *pęcznieć*);

панцíна ‘pęcina’ (Цыхун 1993: 104) < pol. *pęcina* od XVII w. ‘część kończyny konia między koroną kopyta a nadpięciem’ (SJP II: 615) – derywat od *pęto* (pl. *pęta*) ‘więzy na nogi lub ręce’ < psł. **pǫto* ‘narzędzie do wiązania, związywania’ : **pęti* **pьnǫ* ‘piąć, napinać, naciągać’;

ранкавíчка f. ‘rękawiczka’: Зрабі *ранкавічку*, Міша (СрлГ 99) < pol. *rękawica* (*rękawiczka*) ‘okrycie zasłaniające dłonie, zwykle noszone celem ochrony przed chłodem’ (SJP III: 57).

---

[68] Podany w słowniku kontekst (por.: Дай каню *вадзідло* [sic!] ў зубы, каб ні панёс) wskazuje raczej na ‘wędzidło’. Rzeczownik *cugle* ‘pasy rzemienne połączone z wędzidłem, służące do kierowania koniem’ (por. też brus. *цуглі* ‘два металічныя звяны, якія прымацаваны да рамянёў вуздэчкі і служаць для закілзвання каня’) jest pojęciem nadrzędnym w stosunku do *wędzidła*, które jest tylko jednym z elementów składowych mechanizmu.

pol. -*ę*- : grodz. -*ун*-

закрунтáсы 'niewyraźny charakter pisma, bohomazy' (Цыхун 1993: 54) < pol. *zakrętas* 'kręta, wygięta linia, kreska': podpis z *zakrętasem* (SJP III: 857). Postać grodzieńska to wynik kontaminacji dwu form: polskiej – z asynchroniczną realizacją nosówki i rodzimej *крут*- (por. brus. *круціць* < psł. **krǫt*-, zob. wyżej);

рункавíско n. 'ручка у рыдлёўцы, rękojeść rydla, wąskiej łopaty o zaokrąglonym lub zakończonym spiczasto ostrzu': Дзет Міхал трымаўся за *рункавіско* (СрлГ 100, nowogródzkie). Zapis -*ун*- w podstawie *рунк*- wskazuje na skontaminowanie się dwu form: rodzimej *рук*-[69], stanowiącej naturalną realizację psł. **rǫk*-, oraz pol. *ręk*- [fonet. *reŋk*-], z asynchroniczną wymową nosówki[70].

2. Przed spółgłoską wargową

a) akcent pada na sylabę z postnosówką

pol. -*ę*- : grodz. -*э́м*-

гнэ́мбіць 'gnębić' (Цыхун 1993: 38), stbrus. ГНЕМБИТИ (Булыка 1972: 83, XVII w.) < pol. *gnębić* (od od XV w. (stpol. *gnąbić*) 'uciskać, prześladować' – z wtórną infiksacją pod wpływem poprzedzającego *n* (psł. dial. **gnobiti* : **gonobiti* : litew. *ganãbyti* 'unicestwiać, zabijać; dręczyć', od pie. *gnebʰ*-, pierwiastek **gen*- 'ściskać, uciskać' (Boryś 2005: 167);

крэ́мпаваць 'wiązać słomą snopy' (Сцяшковіч 1983: 73) < pol. *krępować* (w XVI–XVII w. też *krempować*) 'mocno wiązać, ściskać, ściągać mocno', przen. 'żenować, powodować zakłopotanie' < z niem. daw. *krampen* 'spinać, wiązać klamrami' : *Krampe* 'klamra' (Boryś 2005: 259; ЭСБМ V: 110, por. niżej *крампавацца*).

b) akcent na sylabie innej niż z postnosówką

pol. -*ę*- : grodz. -*ам*-

гамбавáць 'obmawiać, dokuczać, łająć, szukając zaczepki' (Цыхун 1993: 35) < pol. przestarz. (dziś gwarowe) *gębować* 'arogancko odpowiadać; wymyślać komu, pyskować; rozprawiać głośno, gardłować' (SJP I: 609); wyraz polski to derywat od *gęba* < psł. **gǫba* przen. 'warga, policzek, pysk, usta' (SP VIII: 159–161);

крампавáцца 'wstydzić się' (Цыхун 1993: 73, ЭСБМ V: 110) < pol. *krępować się* 'odczuwać zażenowanie' (zob. wyżej *крэмпаваць*);

---

[69] Por. dokładnie z tego rejonu *ручаны'* pl. 'апоры для драбін у возе': Трымайся за *ручаны*, бо з воза зваліцься (СрлГ 100).

[70] Z kolei postać *рынкаляско* 'ts.' (СрлГ 101: wieś Brolniki, pow. nowogródzki) jest odwzorowaniem polskiej asynchronicznej wymowy [én] > *réŋk*- > *ryŋk*-; por. pol. dial. *ręczny* [*réncny*] – Karłowicz V: 24).

B. Wyrazy z -ę- po spółgłosce miękkiej

1. Przed każdą spółgłoską z wyjątkiem wargowych

a) akcent pada na sylabę z postnosówką

pol. -*ę*- : grodz. -*éн*-

зацéнты ‘zawzięty, uparty’ (Цыхун 1993: 55) < pol. *zacięty* ‘uparty, nieustępliwy, zażarty’ (por. psł. **tęti* **tьnǫ* ‘ciąć, siec, kąsać’; iterativum **tinati* ‘(wy)cinać, (na)cinać;

цéнжар ‘цяжар’[71] (Цыхун 1993: 116) < pol. *ciężar* < psł. **tęžarъ* ‘coś ciężkiego’: psł. **tęg*- [: **tǫg*-] + suf. *-*arъ* <*-*ěrъ*[72];.

pol. -*ę*- : grodz. -*e*-

пéкны ‘piękny’ (Сцяшковiч 1972: 363) < pol. *piękny* – jedyny w gwarach grodzieńskich przypadek ewentualnej denazalizacji nosówki, chyba że – co również prawdopodobne – bazą wyjściową była postać gwarowa *piekny* (Karłowicz IV 100[73]); taki zapis także w stbrus. ПЕКНЫ ‘ts.’ (Булыка 1980: 216).

b) akcent na sylabie innej niż postnosówkowa

pol. -*ę*- : grodz. -*ян*-

агляндзiны pl. (liter. *агледзiны*) ‘odwiedziny (w celu zaspokojenia ciekawości)’ (Цыхун 1993: 9) < pol. *oględziny* (dziś w wyspecjalizowanym znaczeniu), psł. **ględati* ‘kierować wzrok, patrzeć’; ‘doglądać’ (SP VII: 94–96);

мянтóвы (liter. *мятны*) ‘związany z miętą, miętowy’ (Цыхун 1993: 90, Сцяшковiч 1972: 295) < pol. *miętowy* : *mięta* (w psł. **męta* : **męty* -*ъve* < wczesne zapożyczenie z łac. *Mentha* (Boryś 205: 328, zob. też ЭСБМ VII: 143);

---

[71] Rodzima realizacja psł. nosówki **ę*; por. Арашонкава 1975: 10.

[72] Rzadki przyrostek -**ěrъ* występuje wyjątkowo w derywatach prymarnych i sekundarnych, np. od pierwiastka **močarъ* ‘bagno, trzęsawisko’: **mok-rъ* ‘mokry’ : **močiti* [...], **tęžarъ* ‘rzecz ciężka, ciężar’ (płn.) : **tęžati* ‘ciążyć’ : **tęžьkъ* : **tęgъkъ* ‘ciężki’ (Sławski 1976 [SP II]: 24; 2011: 134).

[73] Dane słownika Karłowicza pozwoliły ustalić zasięg geograficzny polskiego wyrazu *piekny* (bez infiksu nosowego). Znany jest on głównie w południowej części dialektu małopolskiego (okolice Ropczyc, „górale beskidowi”) oraz na Śląsku Górnym i Cieszyńskim. Na Kujawach odnotowano wyraz *piekniucha*. Ta beznosówkowa postać *piekny* poświadczona jest już od XV w. (obok znanej od XIV w. *piękny*). W. Boryś na podstawie materiału zachodnich języków słowiańskich (por.: dłuż. i głuż. *pěkny* ‘grzeczny; ładny; delikatny’, czes. *pěkný* ‘ładny, piękny’, sła. *pekný* ‘ładny’) uważa, że wyjściową formą była psł. **pěk-nъ* (bez infiksacji nosowej) pozostająca w etymologicznej więzi z **pěk-rъ* (stąd daw. od XVI w. *piękrzyć* / *piększyć* ‘czynić pięknym, ozdabiać’, *piękroszka* ‘rzecz upiększająca, ozdoba’, ‘ten, kto się zajmuje upiększaniem’); pie. **poi̯k*- ‘pstry, barwny’. W takim razie samogłoska nosowa w polskim wyrazach jest wtórna (Boryś 2005: 433–434, Jakubowicz 2010a: 140).

вы-свянціць relig. ‘wyświęcić, poświęcić’, także żartobliwie ‘zbić, złoić skórę’ (Цыхун 1993: 31) < pol. *wy-święcić*, *po-święcić*; potocznie, w znaczeniu przenośnym: *prze-święcić* (kogoś) ‘zbić’; por. też: *свéнціць* ‘пасвяцаць’ (Арашонкава 1975:10), derywaty od *święty* (< psł. **svęt-* ‘święty, mocny, będący przedmiotem kultu, posiadający nadprzyrodzoną moc’).

pol. -*ę*- : grodz. -*ен*(*ь*)-

дзенькýя! (interivum) ‘дзякуй / dzięki [dziękuję]’ (Цыхун 1993: 44) < pol. *dziękuję* (*dziękować*); por. stbrus. ДЯКА ‘падзяка, удзячнасць / podziękowanie, wdzięczność’, od XVI w. < pol. *dzięka* < śrwn. *dank*, *danken* (Булыка 1972: 104, tu też: ВДЯКА, ДЯКОВАТИ, ДЯКОВАНЬЕ, ВДЯЧНОСТЬ);

календавáць : [wobec liter. *калядаваць*] (Цыхун 1993: 65) < pol. *kolędować* : *kolęda*; por. ogólnobrus. *каляда* ‘зімавае абрадавае свята, каляды / obrzędy związane z okresem świąt Bożego Narodzenia’ (Сцяшковіч 1972: 211).

2. Przed spółgłoską wargową

a) akcent pada na sylabę z samogłoską postnosówkową

pol. -*ę*- : grodz. -*éм*-

зéмбіць ‘ziębić, mrozić’ (Сцяшковіч 1983: 175) < pol. *ziębić* (najczęściej w postaci prefigowanej: *prze-ziębić*, *wy-ziębić*); por. standardowe brus. *зя́біцца* ‘мерзнуць’ oraz grodz. *з-зяблы* participium ‘zziębnięty, wyziębły’ (Сцяшковіч 1983: 176, 185) – bezpośrednie kontynuanty psł. **zęb-* (**zębiti* ‘powodować, że ktoś marznie’ jest causativum do **zębti* ‘marznąć, ziębnąć’).

b) akcent na sylabie innej niż z samogłoską postnosówkową

pol. -*ę*- : grodz. -*ям*-

палямбіца ‘паляндвіца’ (Цыхун 1993: 103) < pol. *polędwica*. Do polskiego etymonu nawiązuje bezpośrednio białoruska forma literacka. W gwarach (także grodzieńskich) poświadczone są najróżnorodniejsze warianty fonetyczne, np.: *паленвіца* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej -*ндв*-> -*нв*-), *поленіца* (-*ндв*- > -*н*-), por. ЭСБМ VIII: 138. Przytoczona postać grodzieńska przedstawia sobą następujący ciąg przekształceń fonetycznych: *паляндвіца* > *палянвіца* (z uproszczeniem -*ндв*- > -*нв*-) > *палянбіца* (-*нв*- > -*нб*-) > *палямбіца* (z upodobnieniem pod względem miejsca artykulacji: -*нб*- > -*мб*- – przedniojęzykowe -*н*- w pozycji przed wargową -*б*- przeszło w -*м*-)[74].

[74] Szerzej: B. Ostrowski 2000b: 203; por. także ЭСБМ VIII: 138.

1.1.1.2. Zapożyczenia grodzieńskie z samogłoską -ą- w polskim etymonie

A. Wyrazy z -ą- po spółgłosce twardej

1. Przed każdą spółgłoską z wyjątkiem wargowych

a) akcent pada na sylabę postnosówkową:

pol. -*ą*- : grodz. -*óн*-

бóнк (Сцяшковіч 1972: 55) < pol. *bąk* (por. niżej; także AGWB V: 144, mapa 59), por. stbrus. букъ ze stpol. *bąk* ‘owad (giez, trzmiel, truteń)’ < psł. **bǫkъ* ‘to, co wydaje niski, przeciągły głos’ – nomen agentis do **bǫkati* ‘wydawać niski, buczący głos’ (SP I: 352–353);

галóнзка (Цыхун 1993: 34) < pol. *gałązka*; por. stbrus. od XVII w. галонзка (Булыка 1972: 77, XVII w.; deminutivum od *gałąź* f. (< psł. **galǫzь* ‘boczny pęd rośliny, wyrastający z pnia, odrośl’ pierwotnie pewnie ‘ogołocony, pozbawiony liści konar, gałąź’ : **golъ* ‘goły, nagi’ (SP VII: 37–38);

мóндры ‘mądry, przemądrzały’ (Цыхун 1993: 88; wobec rodzimego *мудры*) < pol. *mądry*; stbrus. мондрыи (Булыка 1980: 204; psł. **mǫdrъ* ‘rozsądny, rozumny’; derywat z suf. *-*ro*- od pie. **mend*^{h}- ‘myśleć, rozmyślać’ (Boryś 2005: 318, Jakubowicz 2010a: 290–294);

дронг (*дронх*) specjalist. ‘długi metalowy wał wprowadzający w ruch młockarnię’ (Цыхун 1993: 47) < pol. *drąg* (szerszy zakres semantyczny) < psł. **drǫgъ* ‘długa pałka, kij’;

мóнчка ‘mączka cukrowa’ (Цыхун 1993: 47) < pol. *mączka* (także cukrowa; por. *cukier-mączka*), deminutivum od *mąka* < psł. **mǫka* nomen acti ‘zmiażdżone, rozbite, stłuczone ziarna zbóż’ (< nomen actionis ‘miażdżenie, ugniatanie, tłuczenie’);

рóндзіць ‘rządzić, kierować, rozporządzać’ (Цыхун 1993: 122) < pol. *rządzić* od XV w. (stp. *rzędzić*) ‘sprawować władzę, panować’, daw., dziś dial. ‘najmować, przyjmować do pracy’ < psł. **ręditi*, **ręďǫ* ‘ustawiać w szeregu, szeregować, porządkować, wprowadzać ład; doglądać czegoś, dbać o coś; kierować czymś, rozporządzać, rządzić, władać’ : *rząd* ‘szereg, rząd; ład, porządek’ < psł. **rędъ*; por. stbrus. рендъ < stpol. *rzędy* pl. ‘kierowanie, władanie’ od XV w. (Boryś 2005: 531);

рóнца ‘zarządca pańskiego majątku’ (Цыхун 1993: 122) < pol. *rządca* ‘ts.’; bezpośredniej podstawy zapożyczenia należy upatrywać jednakże w gwarowych formach z dysymilacją grupy -*dc*- > -*ńc*-: *rząńca*, *rzońca*[75] oraz *rzonca* (Karłowicz V: 83–84);

ужóндзіць ‘urządzić, zrobić, przygotować’ (Сцяшковіч 1983: 500) < pol. *urządzić* ‘ts.’ (por. wyżej *rządzić*);

---

[75] Pierwotnie pewnie *rzędź-ca* : *rządź-ca*; palatalność wygłosowej spółgłoski tematu nomen agentis warunkowana była dawnym jerem w nagłosie sufiksu *-*ьca*.

абро́нчка ‘obrączka, pierścionek’ (Мятліцкая 1979: 277, Сцяшковіч 1983: 15) < pol. *obrączka* (por. odpowiednik *абручальны* пярсцёнак, z rodzimym refleksem [у] < psł. **ǫ*);

бо́нць-як adv. ‘абы-як, byle jak’: Памыла падлогу сёдня *бонць-як* (Лепешаў 1975: 39) < pol. *bądź* (por. też gwarowe *bądź gdzie*, *bądź co*, *bądź kiedy* – Karłowicz I: 59), psł. **bǫdi* spójnik rozłączny albo partykuła uogólniająca ‘albo’, ‘czy’ (SP I: 351);

блонд ‘błąd, pomyłka’ (Сцяшковіч 1983: 61) < pol. *błąd* (psł. **blǫdъ*); por. też w innej realizacji: *блэнд* (Сцяшковіч 1972: 54), zapewne pod wpływem form z nosówką [ę] w przypadkach zależnych bądź formy pluralnej: *błędu*, *błędy* itp. (oboczność nosówek już w prasłowiańszczyźnie, por. **blęsti *blędǫ* ‘być w błędzie, mylić się’: **blǫditi* ‘postępować niewłaściwie; błąkać się, mylić drogę’ – SP I: 258, 270–272);

пстронг ‘pstrąg’ (Сцяшковіч 1983: 388) < pol. *pstrąg* ‘gatunek ryby’ (< z psł. **pьstrǫgъ* – nazwa ryby oparta na przymiotniku *pstry* < **pьstrъ*, z insertywnym *t*; wcześniejsza postać **pĭs-ro-* < pie. *pĭḱ-ro-* ‘malowany, rzeźbiony’, od pie. **peiḱ-* ‘kolorowy, barwny’ – zob. Boryś 2005: 501);

стро́нціць ‘пашкодзіць, звіхнуць’: Йай *стронціш* нагу – tj. ‘złamiesz, zwichniesz, „przetrącisz”’ (Сцяшковіч 1983: 462) < pol. dial. *przetrącić* ‘zwichnąć’ (do psł. **trǫtiti* ‘lekko uderzyć, stuknąć, nacisnąć, popchnąć’; pokrewne z litew. *treñkti trenkiù* ‘stuknąć, uderzyć, trzasnąć’; od pie. **trenk-* ‘uderzać, trącać, stłaczać, naciskać’; o szczegółach ewolucji fonetycznej na gruncie prasłowiańskim – Boryś 2005: 641);

янчо́нцы adi. ‘płaczliwy, jęczący’ (Сцяшковіч 1983: 574) < pol. *jęczący* pierwotne participium od *jęczeć* < psł. **ęčati ęčǫ* ‘wydawać żałosne dźwięki, jęki (pod wpływem bólu, cierpienia)’, ‘narzekać, zawodzić, stękać, jęczeć’ (SP VI: 84–85) : **ękati* (**ęcati*) : **ęgati* (SP 96–97); od pie. pierwiastka dźwiękonaśladowczego **enk-* ‘wzdychać, stękać, jęczeć’.

pol. -*ą*- : grodz. -*óм*-

бомк ‘bąk’(Цыхун 1993: 34) : *бо́мка* f. (Сцяшковіч 1983: 61). Wyjątkowa realizacja pol. nosówki *ą* w takiej pozycji fonetycznej, objawiająca się rozłożeniem wymowy typu -*ом*- przed spółgłoską tylnojęzykową[76].

b) akcent na sylabie innej niż z samogłoską postnosówkową

pol. -*ą*- : grodz. -*ан*-

жандо́вы ‘państwowy’ (Сцяшковіч 1972: 139), też NT *Жандовы лес* (Цыхун 1993: 221) < pol. *rządowy* ‘ts.’ : *rząd* (< *psł. **rędъ*; o szczegółach zob. wyżej: *рондзіць*);

гансёр ‘gąsior do wina’ (Цыхун 1993: 34) < pol. *gąsior* ‘samiec gęsi’, wtórnie też ‘duża pękata butla szklana z wąską szyjką’ (SJP I: 559);

---

[76] Por. ponadto: *бома* ‘bąk’: *бом*! → *бомкаць* → *бомка* → *бома* (Краўчук 1975: 65).

мандрэ́й adv. compar. ‘mądrzej’ < pol. *mądrzej* (compar. do adv. *mądrze* < psł. **mǫdrě* : **mǫdrъ*, por. wyżej: *мондры*);

вантрóбы (Сцяшковіч 1972: 77) oraz *антрóбы* pl. tant. ‘вантробы, wnętrzności’: Параскрадваў, парасцьцягваў усё, каб яго *антробы* сабакі цягалі (Лепешаў 1975: 38); Forma uproszczona w stosunku do polskiego etymonu *wątroba* bądź kontaminacja pol. *wątroba* ‘iecur’(z protetycznym *w*-), na co wskazuje zapis -*ан*-, dokumentujący rozłożoną wymowę pol. samogłoski nosowej [ą] z rodzimą formą *утроб*- (< psł. **ǫ-tr-oba* ‘wnętrzności, wewnętrzna część ciała’ : **ǫ-trъ* ‘wewnętrzny, znajdujący się w środku; **vn-ǫtr*- ‘wnętrze, wewnątrz’, SP I: 61; por. też z nosówką przednią psł. **ętro* (zwyle pl. **ętra*) ‘wielki gruczoł wydzielający żółć, wątroba, iecur’ > **ętrьnъ* ‘dotyczący wątroby, odnoszący się do wątroby; z niej wykonany’ > **ętrьnica* ‘rodzaj wędliny, kiszka nadziewana wątrobą’ – SP VI: 104–5); por. także AGWB I: 54 (mapa 33: *wątroba* – w znaczeniu ‘brzuch’, ‘wnętrzności’);

вандóлы pl. ‘выбоіны, калдобіны; wyboje, koleiny na drodze’ < pol. *wądół* (od XV w.) ‘wąska, głęboka dolina; wąwóz, parów, jar’, ‘dół, zwłaszcza na drodze; wybój, wykrot’ (SJP III:618) < psł. **ǫ/dolъ* m. (por. ros. *удóл* ‘dół, dolina’) / **ǫ/dolь* f. (np. strus. удоль f. ‘dolina; wyżłobienie, jama, dół; przepaść’) ‘zagłębienie terenu, jama, dół, kotlina, dolina’[77];

вансáч ‘вусач (рыбы), gatunek ryby’: *Вансач* у осені хаваіцца пад камень, злавіць дрэнно (Мятліцкая 1979: 278) < pol. *wąsacz* ‘istota wyróżniająca się dużymi wąsami’[78] – derywat od *wąs* (< psł. *(*v*)*ǫsъ* ‘wąsy, zarost na twarzy’);

pol. -*ą*- : grodz. -*ун*-

брундзóвы adi. ‘карычневы’: Да гэтай сукенкі лепш *брундзовыя* туфлі пайшлі п (СрлГ 17) < pol. *brązowy* ‘zrobiony z brązu; będący koloru brązu’ : *brąz* ‘stop miedzi z innymi metalami’, daw. *bronz*, z fr. *bronze*[79]; por. także *брóнзовы* ‘руды’: Пáльта мой *бронзовы* і каўнер (Мятліцкая 1979: 278), z akcentem na samogłosce pochodzącej z „rozłożenia” nosówki w polskim etymonie.

2. Przed spółgłoską wargową

a) akcent pada na sylabę z samogłoską postnosówką

pol. -*ą*- : grodz. -*óм*-

вóмпіць : *вóнпіць* ‘powątpiewać’ (Сцяшковіч 1983: 73) < pol. *wątpić* od XV w. ‘nie być pewnym czegoś’, w XVI w. *wątpić* / *więtpić* ‘wahać się’, ‘powątpiewać’. Ze

---

77 Archaiczne złożenie psł. **ǫ*- ‘w, wewnątrz’ i psł. **dolъ* ‘dół’, z pierwotnym znaczeniem ‘to, co jest w dole’ > ‘zagłębienie, jama, dolina’ (Boryś 2005: 681).

78 Por. w nomenklaturze akwarystycznej: *wąsacz niebieski* [= zbrojnik niebieski] (*Ancistrus dolichopterus*).

79 Pol. *brąz*, daw. *bronz*, z fr. *bronze*, wł. *bronzo*, późnołac. *brundium*, ostatecznie może (przez arab.) z pers. *birindż* ‘miedź’ (SWO 143).

względu na brak odpowiedników innosłowiańskich wyraz o niepewnej etymologii. W. Boryś ostrożnie zestawia z rzeczownikami *wątpie*, dial. *wąpie* / *wątpie* / *wąkpie* i *wąpia* / *wątpia* pl. ‘wnętrzności, jelita, flaki, płuca’. Pierwotnym hipotetycznym znaczeniem byłoby ‘wróżyć z wnętrzności zwierzęcych’, stąd przypuszczalne ‘wróżyć’, z którego mogło się rozwinąć realnie poświadczone ‘nie być pewnym czegoś, nie dowierzać czemuś, powątpiewać w coś’ (o innych hipotezach zob. Boryś 2005: 682–683).

b) akcent na sylabie innej niż postnosówkowa

pol. -*ą*- : grodz. -*ам*-

рамба́нка ‘słonina przerośnięta mięsem’ (Сцяшковіч 1983: 405) < pol. *rąbanka* ‘mięso porąbane z kośćmi’ (SJP III: 22), derywat od czasownika *rąbać* (stpol. *rębać*) ‘ścinać; łupać, rozdrabniać na kawałki’ < **rǫbati* ‘rozcinać, siec’;

бамбэ́лак m. ‘тоўстае дзіця, grube, otyłe dziecko’: Унук наш добры *бамбэлак*, мо фунтаў дваццаць будзя (СрлГ 15); w gwarze wsi Bereźno (rejon Karelicki) także *бамбэ́лка* ‘шарык, bąbka, bańka choinkowa’: Усялякіх бамбэлак на ёлку паначапляли (Крамко 1975: 86) < por. pol. potoczne *bąbel* ‘ts.’, gwarowe także ‘jabłko na naci u kartofli’, ‘bąbel na ciele’, ‘bańka na wodzie’ (Karłowicz I: 58). Wszystkie te modyfikowane znaczenia nawiązują do ‘krągłości, obrzmienia’ właściwego pierwotnie psł. **bǫbъl’ь* ‘pęcherzyk na wodzie lub skórze’ : **bǫb*- ‘obrzmienie, bąbel’;

B. Wyrazy z -*ą*- po spółgłosce miękkiej

1. Przed każdą spółgłoską z wyjątkiem wargowych

a) akcent pada na sylabę postnosówkową

pol. -(*’*)*ą*- (: -*ją* po samogłoskach) : grodz. -*ё́н*-

заплё́нтаць ‘zaplątać, poplątać’ (Цыхун 1993: 55) < pol. *zaplątać* : *plątać* ‘gmatwać, motać, wikłać’ < psł. *plǫtati* – iterativum do niepoświadczonego +*plęsti* +*plęstǫ* (z infiksem nosowym), pokrewne psł. **plesti* **pletǫ* ‘pleść, oplatać’;

плё́нтацца ‘chodzić bez celu, plątać się, wałęsać się’ (Цыхун 1993: 110) < pol. *plątać się* ‘ts.’ (por. powyższe uwagi); w językach wschodniosłow. poświadczone są kontynuanty psł. **plǫtati*, którą to postać kontynuuje brus. *плу́таць* ‘błądzić, błąkać się’;

цё́нг ‘przeciąg’ (Цыхун 1993: 158, Сцяшковіч 1983: 537) < pol. *prze/ciąg*, także *ciąg* ‘dopływ, przepływ, np. ciąg powietrza’ (SJP I: 272) – wyrazy związane z czasownikiem *ciągnąć* < psł. **tęgti* **tęgǫ* ‘ciągnąć’ : **tęgati* (> **tędzati*) ‘(wy)ciągać, (prze)ciągać’;

мянё́нцы ‘nazbyt kolorowy, pstrokaty’ (Сцяшковіч 1983: 236) < pol. *mieniący* (*się*) ‘zmieniający barwy w zależności od światła’, participium od *mienić się* ‘lśnić, skrzyć się’ (por. zwrot *mienić się tysiącem barw*) < psł. **měniti* **měn’ǫ* ‘dokonywać zmiany, zmieniać’;

ксё́нжка ‘кніга, książka’: Памыж сабой яны па літоўску гавора, так Дануся кажа: „Куплю *ксёнжку* і буду ўчыцца, як відзіш, наўчуся і я гаварыць па-іхнаму” (Мятліцкая 1979: 281) < pol. *książka* ‘ts.’ to pierwotne deminutivum do *księga* < prapol. **knięga* (z wtórnym unosowieniem [i] po [ń] i przejściem [kń] > [kś] w stosunku do psł. postaci **kъniga*, Boryś 2005: 269);

цё́нгля: Мука сьвіням *цёигля* у *варуні* стаіць (СрлГ 22 s.v. *варуня*; Чыгрын 1977: 59) < pol. *ciągle* adv. : *ciągły* – zadiektywizowane participium **-lъ* od *ciągnąć* (< psł. **tęgti*);

пё́нтак ‘пятніца’: Заўша ў *пёнтак* даўней пасцілі, а ў чвартак і нядзелю елі кашу заскваранай (Мятліцкая 1979: 284) < pol. *piątek* ‘piąty dzień tygodnia’ < psł. dial. zach. i płd. **pętъkъ* (uniwerbizacja wyrażenia **pętъ dьnь*);

выё́нтак ‘wyjątek, szczegół’ (Сцяшковіч 1983: 94) < pol. *wyjątek* ‘rzecz niezwykła, odróżniająca się od innych’, ‘odstępstwo od prawa, obowiązujących reguł’, ‘fragment, urywek (tekstu)’ (SJP III: 746); od XVIII w. (substantywizowane participium *wyjęty* : *wyjąć* ‘wydobyć, wydostać’);

канаё́нцы adi. ‘моцна хворы, śmiertelnie chory’: Вэрця ляжала была *канаёнца*, аля травамі адлячылі, й ходзіць ужэ (СрлГ 54) < pol. *konający* participium do *konać* ‘umierać’ od XIV w. < psł. **konati* ‘kończyć, doprowadzać do końca, wykonywać’ : **konъ* ‘rubież: początek lub koniec’;

b) akcent na sylabie innej niż z samogłoską postnosówkową

pol. *-ę-* : grodz. *-ян-*

пляндрава́ць ‘plądrować, grabić’ (Сцяшковіч 1983: 364) < pol. *plądrować* od XVI w. ‘rabować, łupić’ (< zapożyczenie z niem. *plündern*, śrdniem. *plundern* ‘grabić, łupić, plądrować’), ale dawniej pisane *plondrować* / *plundrować* (por. stczes. *plundrovati* ‘ts.’ – Boryś 2005: 439).

PODSUMOWANIE

Z powyższego zestawienia wynika niezaprzeczalnie, że barwa samogłoski warunkowana jest miejscem akcentu. W gwarach grodzieńskich polskim samogłoskom [*ę*] i [*ą*] w pozycji akcentowanej odpowiadają pozbawione już rezonansu nosowego ekwiwalenty, tj. odpowiednio [*e*] i [*o*]. Znalazłszy się w pozycji nieakcentowanej, denazalizowane samogłoski ulegają charakterystycznym dla białoruszczyzny procesom fonetycznym (redukcja, akanie, jakanie). Z kolei barwa spółgłoski powstałej w wyniku wspomnianego procesu rozłożenia samogłoski nosowej warunkowana jest charakterem następującej po niej spółgłoski: w pozycji przed wargową zawsze pojawia się spółgłoska [*м*], w pozostałych przypadkach spółgłoska [*н*]; wyjątkiem od tej reguły jest grodzieński wyraz *бомк* (: *бомка*) koegzystujący z uzasadnioną fonetycznie na danym obszarze postacią *бонк*.

1.1.2. Adaptacja wyrazów z polskim ortograficznym [rz] (etymologicznym [*r′])

Przed przystąpieniem do omówienia zagadnienia kilka zdań chcę poświęcić rozwojowi *r'* > *ř* > *ž* w języku polskim. S. Rospond, opisując ów długoetapowy proces w ujęciu historycznym, zauważył, że jeszcze w okresie przedpiśmiennym, wczesnohistorycznym, w obrębie opozycji fonologicznej twarda : miękka (np. [*p*] : [*p'*] = [*b*] : [*b'*] = [*m*] : [*m'*]) funkcjonowała również [*r*] : [*r'*], np. scs. *rykъ*, *rǫkǫ razъ* : *morje*, czyli *mor'e*, *burja zorja*; scs. *rekǫ* – stpol. *r'eką*, scs. *rěžǫ* – stpol. *r'eżą*. Zarówno bowiem psł. *r'* < *rj*, jak i psł. półpalatalne kombinatoryczne [*r'*] + [*i*], [*e*], [*ě*], [*ь*], [*ę*] wymieniło się na prapolskie [*r'*].

Z pisowni niezłożonej Biblii gnieźnieńskiej oraz Kazań świętokrzyskich można by wnioskować, że w XII–XIII w. była wymowa [*r'*] lub [$r^{\check{z}}$] (jeszcze frykatywne *ř*): *Staribiscupici* (= Starzy Biskupicy), *Criz* (= Krzyż); wyjątkowo w kopii XIV-wiecznej Kśw *trsi* (= trzy). A zatem pisownia niezłożona typu [*s*] = [*sz*], [*c*] = [*cz*] nie przesądza, czy [*r*]= [*r'*] czy też już [*ř*], ściślej [$r^{\check{z}}$]. Ten dyftongiczny dźwięk [$r^{\check{z}}$] (w sąsiedztwie bezdźwięcznym [$r^{\check{s}}$]) panował do XVIII w. (ściśle wyróżniano ortograficzne [*rz*] i [*ż*])[80].

Identyfikacja [*ř*] [*ž*] dokonywała się stopniowo, najpierw dialektalnie, promieniując od centrum Polski (tj. Wielkopolski), ale nie wypierając całkowicie archaicznej wymowy z frykatywnym [*ř*] (por. wymowę tej głoski na Kaszubach, płd. Śląsku, Wielkopolsce, Kociewiu, w Malborskiem, Lubawskiem, na Warmii i u Kurpiów). Czasem było to utrzymanie wymowy archaicznej pod wpływem obcym (np. południowośląskie *gřiby* pod wpływem języka czeskiego). W polszczyźnie kulturalnej zdecydowanie zapanowała wymowa [*rz*] – [*ż*] dopiero od XVIII w. (Rospond 1971: 115–116)[81].

W zabytkach piśmiennictwa starobiałoruskiego wyrazy polskiego pochodzenia posiadające fonem [*ž*] (w ortografii języka źródłowego dwuznak [*rz*]) poddane zostały zabiegowi reetymologizacji, czego przykładami są: бриметии < pol. *brzmieć*, вахмистръ < pol. *wachmistrz*, крыжъ < pol. *krzyż*, панцеръ < pol. *pancerz* i inne (Булыка 1980: 217).

Tego typu przykłady znajdujemy również w pochodzącym z Grodzieńszczyzny materiale leksykalnym. Obok nich znane są tutaj także wyrazy świadczące o wiernym oddaniu brzmienia polskich etymonów – ta grupa jest liczniejsza.

---

[80] S. Rospond (1971: 116) przytacza zauważone i opisane przez W. Kuraszkiewicza sporadyczne przykłady mieszania znaków [rz] i [z] z XV- i XVI-wiecznych rot wielkopolskich: *pzedal*, *pzitim*, *pomorzy* (= pomóż), *Ozechowo* (= *Orzechowo*).

[81] Rozróżnienie [*rz*] i [*ż*] pozostało w gwarach mazurzących, chłop z Mazowsza i Małopolski mówi *zaba*, *zyje*, ale *žatki*, *břoza*. Mieszanie [*rz*] i [*ż*], czyli zmazowizowana wymowa dla obu dźwięków *z* (ew. *s*) typu *zeka* 'rzeka', *psykry*, trafia się wyjątkowo na pograniczu gwar mazurzących i niemazurzących (tamże; por. także s. 110).

I. Wyrazy, w których polskiemu ortograficznemu [rz] odpowiada w piśmie:

1) brus. litera [*ж*]

– w pozycji interwokalicznej

ажáховы ‘o barwie: brąz w kolorze orzecha’ (Цыхун 1993: 11) < pol. *orzechowy* ‘ts.’ adi. do *orzech* (< psł. **orěchъ* ‘nazwa owocu i drzewa’);

нажачóны ‘kawaler, zalotnik, narzeczony’ (Цыхун 1993: 92) vs brus. liter. *нарачóны* < pol. *narzeczony* w obecnym znaczeniu dopiero od XVIII w. (wcześniejsze znaczenia: ‘umówiony’, ‘wybrany, mianowany’, ‘przyrzeczony, obiecany’ – derywat odczasownikowy: por. *narzec* od XIV w. ‘powiedzieć’, ‘przyrzec’, w odniesieniu do małżeństwa od XVI w. < psł. **na-rekti* ‘przyrzec’ : **rekti* ‘rzec, powiedzieć’ (Boryś 2005: 352–3);

нажýтка ‘żakiet’ (Сцяшковіч 1983: 275, por. także СлПЗБ) < pol. *narzutka* ‘rodzaj okrycia (zwykle kobiecego) narzucanego na ramiona; pelerynka’ (SJP II: 272) – w etymologicznym związku z *na-rzucić* < psł. **ŕutiti* (< **reu̯t-ī*) : **rutiti* (< **rou̯t-ī*) ‘rzucać, miotać; uderzać, rozwalać’;

піжáсты ‘pstry, pstrokaty’: сукенка твая вельми *пижастая* (Сцяшковіч 1983: 357) < por. pol. dial. *pirza*(*s*)*ty* : *pierza*(*s*)*ty* ‘pstry, wielobarwny, różnokolorowy’ (Dejna RKJ ŁTN XXVI: 171–172[82]);

ужóндзіць ‘urządzić, zrobić’ (Сцяшковіч 1983: 500) < pol. *urządzić*;

ужэ́ндні̇к ‘urzędnik, pracownik administracji’ < pol. *urzędnik*;

– w nagłosie wyrazu

жандóвы ‘rządowy, państwowy’ (Сцяшковіч 1972: 139; też w mikrotoponimii *Жандовы лес* – Цыхун 1993) < pol. *rządowy*[83];

жýтны (чалавек) ‘sprytny, szybki, prędki (człowiek)’ (Цыхун 1993: 51) < pol. dawne, dziś gwarowe *rzutny* ‘ruchliwy, energiczny, obrotny’ (Dejna RKJ ŁTN XXVIII: 280)[84];

---

[82] Por. ponadto: gwarowe *pierzacz* ‘o materiale nieładnym, pstrokatym’ (tamże) oraz dawne *pierzyć się* ‘stroić się w pióra, pstrzyć się, ubierać się’ (SWil. I: 1001, SW IV: 167).

[83] Informacje dotyczące rozwoju form, których kontynuanty oparte są na psł. **ręd-*, zostały przedstawione w poprzedniej części dotyczącej adaptacji wyrazów z nosówkami. Por. też pasujący do tej podgrupy z pobliskiego Polesia Drohiczyńskiego: *пажóнны* : *пожóнный* (ЭСБМ VIII: 117) < pol. *porządny*, dial. też *porzonny* ‘uczciwy, szlachetny’ (por. Boryś 2005: 465, s.v. *porządek*).

[84] SJP (III: 155) również odnotowuje przymiotnik *rzutny*, jednakże w wąskim, wyspecjalizowanym (sportowym) znaczeniu ‘odnoszący się do rzutu, związany z rzutami’, np. *konkurencje rzutne*. Natomiast znaczenie ‘ruchliwy, czynny, energiczny; obrotny, przedsiębiorczy, zaradny’ właściwe jest obecnie przymiotnikowi *rzutki* (z suf. *-k-*) (tamże).

– w innej pozycji

жáжлішча 'пажарышча': Во якоя *жажлішча* кала лесу (СрлГ 41); wyraz wygląda na neologizm grodzieński; ponieważ znaczenie wskazuje wyraźnie na **žar-*, spodziewalibyśmy się rodzimej postaci **жáрлішча*. Nie można wykluczyć wpływu polskiego *żarzyć* (**žariti žar'ǫ*) lub pokrewnych, por. z Wileńszczyzny: *żarz -u* m. 'żar, zarzewie, rozpalony ogień': Żeś przędę łotr był, pewnie nie ujdziesz od *żarzu*; *żarzyzna* 'żertwa, całopalenie, zapalona ofiara'; *żarzysty* 'pełen żaru, czyli zarzewia, żarzący' (SWil. 2280). Teoretycznie możliwa jest kontaminacja dwu bliskich semantycznie rodzin: **žar* < **gēr-* (жар-) oraz **žěg-*: **žegti* **žьgǫ* (<**geg-* 'palić, piec'[85]) : **žigati* – por. stpol. *żec żgę żże* 'niszczyć ogniem, palić'; brus. *жага* 'zgaga';

гжэ́чны 'ветлівы, прыязны, выхаваны; grzeczny, kulturalny': Гэту дзяўчыну ўсе любяць, натта ж *гжэчна* (СрлГ 32) < pol. *grzeczny* (< stpol. *krzeczny* 'będący do rzeczy, stosowny, odpowiedni' < *k rzeczy*);

2. Białoruska litera [*ш*] (jako bezdźwięczny wariant fonemu [*ž*])[86]

– po spółgłoskach bezdźwięcznych

пшэ́рва 'przerwa, pauza' (Сцяшковіч 1983: 391) < pol. *przerwa* 'czas, w którym jakaś czynność lub jakieś zjawisko chwilowo nie zachodzi, nie odbywa się; pauza', 'wolny czas między lekcjami, w godzinach pracy itp.' (SJP II 955);

ксці́ны[87] 'chrzciny' (Сцяшковіч 1972: 247) < pol. dial. *kściny* < *kszciny*, *krzciny*, *chściny* (Karłowicz I: 205; II: 492: s.v. *krzciny*), pol. liter. (wtórne) *chrzciny* : prapol. **krьstiny* rzeczownik odsłowny: **krьstiti* 'znaczyć krzyżem' : **krьstъ* 'krzyż' (Boryś 2005: 70–71: s.v. chrzest, chrześcijanin)[88]; por. też AGWB II: 34 (mapa 54: *xrest* 'chrzest').

Szczególnym przypadkiem w tej grupie jest grodz. *зáшчык*[89] 'укол; zastrzyk' (Сцяшковіч 1983: 167) < pol. *zastrzyk* 'wstrzyknięcie leku do organizmu; też: wstrzykiwana dawka leku', 'coś, co może poprawić czyjąś kondycję lub stan czegoś' (SJP III: 901).

---

[85] To zaś z *psł. ⁺*degǫ* (= litew. *degù*), por. Smoczyński 1994: 510–511.

[86] W zebranym materiale nie znalazłem przykładów z fonemem *-ž* (a właściwie jego bezdźwięcznym wariantem *-š*) w pozycji wygłosowej wyrazu. O tym, że nie jest to li tylko teoretyczna dywagacja, świadczy rzeczownik *лéкаж* (fonet. *лéкаш*) 'урач' (СлПЗБ) < pol. *lekarz*, realnie poświadczony w gwarach północno-zachodniej Białorusi.

[87] Zapisana postać *ксціны* jest wierną kopią polskiej dial. *kściny* (ze zmianą [*ść*] < [*szć*]), poświadczoną w szerokim pasie gwar: od Śląska, przez całą prawie Małopolskę, łęczyckie, skierniewickie, aż po Podlasie (Radzymin, Biała Podlaska) – por. SGPAN IV: 101.

[88] „Wyrazy łacińskie *christianus*, *Christus* spolonizowano na *krześcijański*, *Krystus*. Panowały one do XVI w., kiedy to pod wpływem łacińskich form restytuowano *ch*: *chrześcijański*, *Chrystus*. Wpływ humanizmu był oczywisty" (Rospond 1971: 130).

[89] Zapis ten oddaje „niedbałą" wymowę polskiego etymonu (w zapisie fonetycznym: *zaščyk*) wobec normatywnej (z udziąsłowionym *ṭ*) *zasṭšyk* (jak: *ṭšeba* – por. Rospond 1971: 118).

– przed spółgłoską bezdźwięczną

Гóжка (fonet. *гóшка*)?[90], NT – урочышча[91], месца, дзе была сядзіба былога маёнтка пана Кандрата Прушынскага; dziś folwark o tej nazwie (Цыхун 1993: 219).

II. Leksemy świadczące o restytucji rodzimego [r] (graf. [p]) w miejscu polskiego [ř] (ortogr. [rz])

мандрэ́й[92] adv. comp. 'mądrzej, rozumniej' (Цыхун 1993: 85) < pol. *mądrzej* (por. wyżej *мондры*);

раварыст 'веласіпедыст' (Цыхун 1993: 119) < pol. *rowerzysta* 'człowiek jadący na rowerze' (SJP III: 72);

рóндзіць 'kierować, rozporządzać' (Цыхун 1993: 122) < pol. *rządzić*;

рóнца 'zarządca, kierownik' (Цыхун 1993: 122) < pol. dawne *rządca* (por. też *zarządca*), stpol. *rządca*[93] (Słstp. VIII: 67);

Крыжавáя дарога – nazwa drogi na zach. od wsi *Сухая Даліна* (Цыхун 1993: 226), pol. *krzyżówka* 'skrzyżowanie dróg'.

Kolejny, wyjątkowy w tym materiale przykład nie mieści się w ramach żadnej z wcześniej omówionych grup adaptacyjnych. Wydaje się, że przymiotnik *закуржавéлы* 'запылены, pokryty pyłem, kurzem' (Сцяшковіч 1983: 153) stanowi stadium pośrednie pomiędzy obiema grupami. Funkcjonujące w białoruskim języku literackim wyrazy z grupą spółgłoskową [*рж*] w swej strukturze, takie jak (*і*)*ржа*, *заржавелы*, (*і*)*ржавы* czy (*і*)*ржаны*, (*і*)*ржышча*, a także (*і*)*ржаць* czy wreszcie *дзяржáва* (ТСБМ) to albo regularne kontynuanty form prasłowiańskich (tzn. powstały w wyniku historycznego rozwoju; por. odpowiednio psł. **rъdja* 'rdza', **rъžь rъži*

---

[90] Nazwę tę podaję w tym zestawieniu, jednakże z pewną ostrożnością (stąd znak zapytania). Wydaje się, że pod względem formalnym można by ją łączyć z pol. przymiotnikiem *gorzki*. Jednak nasuwa się też inna interpretacja etymologiczna. Na Grodzieńszczyźnie zwracają uwagę nazwy wodne *Гажанка*, *Гожка* 'правы прыток Нёмана; rzeczka wpadająca do Niemna w miejscowości *Hoża*' (brus. *Гожа*, wcześniej *Ожа*, *Oža*, litew. *Ašiuža*, *Ožiai*). Tę nazwę miejscową wywodzi się od litewskiego słowa *ožys* 'kozioł' (jeden z wariantów nazwy miejscowości *Ožiai* pl. oznacza po litewsku 'kozły'). Nagłosowe [*г*] byłoby w tej sytuacji protezą.

[91] Uroczyska są pozostałością pierwotnego, samorzutnego „podziału administracyjnego", stąd mają nazwy ludowe, które niejednokrotnie przetrwały do dzisiejszych czasów, np. *Hłubokie*, *Królowy Most*, *Miedźwiedka*, *Sowine Błoto*, *Zamczysko* (uroczyska Puszczy Białowieskiej).

[92] Nie można jednak wykluczyć, że ta właśnie forma wyrazu pozostaje także w związku (przynajmniej pośrednim) z rodzimym przymiotnikiem *мудры*.

[93] Staropolszczyźnie znane były także zmienione fonetycznie postaci wyrazu: *rzącca*, *rzajca* oraz najbliższa poświadczonej na Grodzieńszczyźnie (z uproszczeniem *-dc-* > *-c-*) – *rząca* (Słstp. VIII: 67). S. Rospond rozpatrując problematykę upodobnień pod względem otwartości zauważył: „Grupa pierwotna *ćc* (*oćcowie* [...], *radźca* (wym. *raćca*), *zdradźca*) używana była do schyłku XV w. Od XVI w. pojawiły się wtórne (*ćc* > *jcc* > *jc*): *ojca*, *rajca*, stpol. *włajca* zamiast *władźca*, *świętokrajca* zamiast *świętokradźca*" (Rospond 1971: 125).

'żyto' : **rъžisko* : **rъžišče* 'rżysko, pole po zżętym zbożu, zwłaszcza życie', **rъzati* **rъžǫ*[94] 'o dźwiękach wydawanych przez konia' oraz **dŕ̥žati* 'dzierżyć, trzymać > sprawować władzę'), albo zapożyczenia oddające dokładne brzmienie etymonu (bądź formy pośredniczącej), np. *буржуазія* < pol. *burżuazja* (< franc. *la bourgeoisie*). Moim zdaniem, najbardziej wiarygodne wydaje się przyjęcie, że ten uprzymiotnikowiony imiesłów wyłonił się na rodzimym gruncie, w wyniku kontaminacji dwu baz słowotwórczych: białoruskiej (potwierdzonej realnie w takich wyrazach jak *курыць*, *курыцца*, *курэнне* – ТСБМ II: 761–762, *закурэ́ць*, *закурэ́лы* 'пакрыты сажай, закураны' – ТСБМ II: 333) oraz polskiej (por. *za-kurz-yć*, *za-kurz-ony* i inne), kontynuujących zresztą ten sam psł. pierwiastek **kur-*: **kuriti*, **kurъ* : **kurь* (ЭССЯ XIII: 118–135). Wyraz *закуржавелый* jest więc swego rodzaju hiperyzmem i stanowi przykład ścierania się obu wskazanych powyżej tendencji adaptacyjnych: oddziaływania fonetyki wyrazu zapożyczanego – z jednej strony – oraz dążności do dostosowania zapożyczenia do panującej na danym obszarze normy językowej – z drugiej[95].

1.1.3. Adaptacja wyrazów z polskim -ó- (tzw. pochylonym [o])

W XVI wieku rozpoczął się ciąg ewolucyjnych zmian w sytemie wokalicznym języka polskiego, tj. zaczęła się zmiana opozycji ilościowej na jakościową: [a] : [ā] > [a] [å]; [o] : [ō] > [o] :[ȯ], [e] : [ē] > [e] :[ė]. S. Rospond zauważa, że w okresie od XV do XVIII w. obserwujemy postępujący zanik fonemów samogłoskowych ustnych pochylonych [å], [ė], [ȯ] (inaczej jest w gwarach, gdzie się one zachowały). Dość rygorystycznie przestrzegano zapisywania fonemów w grafii, gdzie stosowano odpowiednio następujące znaki: [á] : [a]; [ó] : [o], [é] : [e][96].

Obecnie w języku ogólnopolskim jedynie [*ó*] – dzięki zrównaniu się z [*u*] – jest śladem dawnej różnicy iloczasowej (*o* : *ō*) oraz kolejnej jakościowej (*o* : *ȯ*): *róg* : *rogu*, *Bóg* : *Boga*. W XVI w. były to dwa odrębne fonemy [*o* : *ȯ*] (nierówne *u*): *ubiory*, *cory*.

---

[94] Do psł. prapostaci bezokolicznika nawiązują: cs. ръзати, słwń. *rzati*, sch. *ȑzati*, strus. ръзати (ale obocznie także ръжати). Białoruska forma bezokolicznika (*і*)*ржаць* (podobnie jak ros. *ржать*, ukr. (*і*)*ржати*, pol. *rżeć* czy czes. *ržáti*) jest wtórna (wpływ tematu czasu teraźniejszego).

[95] Doszukiwano się tu także wpływu przymiotnika (*і*)*ржавы* 'pokryty rdzą, rdzawym nalotem', chociaż – zdaniem Anikina – podział morfologiczny ros. dial. *ку-* + *ржа* 'szron, szadź', zaproponowany przez Vasmera [2: 425], jest sztuczny i nieuzasadniony. Etymolog jest zdania, że wyrazu nie należy także łączyć z dialektyzmami typu *коржáвина* 'rdza, korozja', *коржáва* 'bagna, tereny podmokłe wodą żelazistą'. Autor wysuwa podejrzenie o zapożyczenie z języków fińskich (dosłownie: прибалтийско-финские языки), np. z karelskiego **kuurža* ~ fińskiego *kuura* 'szron', ale nie znalazł realnych dowodów mogących potwierdzić tę hipotezę (Аникин 2000: 328–329).

[96] Chociaż – jak zwraca uwagę autor *Gramatyki historycznej języka polskiego* – bardzo niekonsekwentnie, i ta rażąca niekonsekwencja graficzna mogła być jednym z czynników zaniku w XVIII w. [*a*] pochylonego w języku literackim. Z początkiem XVIII w. podejmowano próby wskrzeszenia kreskowania, racjonalnie je modyfikując, tj. stosując pisownię *á*, *é*, *ó* (*á* dla ścieśnionego *a*), ale wprowadzenie do grafii *á* zakończyło się niepowodzeniem (Rospond 1971: 69–70).

Wyjątkowo przed [*r*] było silniejsze zwężenie: *gury* – *chmury*, *mury* – *dziury*. Takie poczucie odrębności [ȯ] było żywe jeszcze w XVII w., dopiero z czasem [ȯ] zwęziło się aż do [*u*][97].

Zgromadzone przykłady grodzieńskie dowodzą istnienia zasadniczo dwóch refleksów polskiego ortograficznego [*ó*] (etymologicznego [*o*] pochylonego). Pierwszym z nich jest grodz. [*u*] (któremu w piśmie odpowiada brus. litera [*y*]), drugim – [*o*]. W pierwszym przypadku istota zabiegu adaptacyjnego polega na wiernym oddaniu brzmienia zapożyczanego z polszczyzny wyrazu. Zabieg ten znany był i stosowany już w zabytkach literatury starobiałoruskiej, o czym świadczą chociażby następujące zapisy: муй (муй добрыи приятель, Булыка 1972: 209, zapis z 1700 r.) < pol. *mój*, brus. liter. *мой*; жрудло[98] (Булыка 1972: 115, XVI w.) < pol. *źródło*; повтуре, повтурне (Булыка 1972: 247, XVI w.) < pol. *po wtóre*, *powtórnie*; пулноцъ (Булыка 1972: 271, XVI w.) < pol. *północ*.

Z kolei substytucja polskiej samogłoski [*u*] (ortograficzne [*ó*]) grodzieńską [*o*] wskazuje na zaistnienie procesu reetymologizacji. Zabieg taki był stosowany od wieków, o czym świadczą następujące zapisy starobiałoruskie, np.: напои (Булыка 1972: 214, XVI w.) < pol. *napój*; напродъ ‘z początku’ (Булыка 1972: 214, XVI w.) < pol. *naprzód*; повротъ ‘вяртанне’ (Булыка 1972: 247, XVII w.) < pol. *powrót*; поврозъ ‘вяроўка’ (tamże, XVI w.) < pol. *powróz*; рожа (Булыка 1972: 284, XV w.) < pol. *róża* (od XV w., *Rosa*)[99].

1) **Fonetyczny** typ adaptacyjny (z zachowaniem brzmienia polskiego etymonu) potwierdzają następujące wyrazy zapisane na obszarze Grodzieńszczyzny:

бýйка ‘бойка’: *Буйка* есць і добро, часамі масло зб’еш сваё (Цыхун 1993: 23) < pol. dial. *bójka* : *bójaczka* (fonet. *bujaczka* – tak też zapisane przez autora) ‘kierznia (do bicia masła)’ (Karłowicz I: 111–112, z Mazowsza, okolic Augustowa oraz w języku Polaków z Litwy) < psł. **boj*- (podstawa rzeczownika *-*o*-; z apofonią do **biti* **bьjǫ* ‘bić, ubijać’);

здруй ‘źródło’ (Цыхун 1993: 59) < pol. *zdrój*; por. poniżej *здрой*;

*паўглýвак**[100] ‘niedorozwinięty’ (Цыхун 1993: 104) < pol. *półgłówek*; pierwsza część złożenia *паў*- to regularny kontynuant psł. **pol*- ‘pół, połowa’, natomiast druga -*глувак* – odzwierciedla wpływ fonetyki polskiej;

*прухнíца** ‘gleba próchnicza; nawóz’: Тут адна *прухніца*, вечны гной, таму і добро радзіць (Цыхун 1993: 113) < pol. *próchnica* ‘ts.’ < psł. **porchъnica* :

[97] Zob. Rospond 1971: 70–71 (powołuje się na artykuł I. Bajerowej *W sprawie zaniku samogłosek pochylonych w języku polskim*, Język Polski XXXVIII, 1958: 325).

[98] Por. jednak poniższe przykłady z białoruskim [*o*] na miejscu polskiego [*ó*].

[99] Por. jednak brus. literackie *ружа*.

[100] Wyrazy oznaczone z prawej strony gwiazdką (*) są zarazem przykładem charakterystycznej dla polszczyzny realizacji połączeń psł. grup **TerT*, **TelT*, **TărT*, **TălT*. Zagadnienie to będzie kolejnym, odrębnym punktem analizy.

**porchъno* ‘próchno; coś spróchniałego’ < **porchъ* ‘drobne cząstki, odłamki; pył, kurz’[101];

ружáнец (w adaptowanym z polszczyzny frazeologizmie: Ani do tańca, ani do *różańca*): Ні да танца, ні да *ружанца* – Сцяшковіч 1983: 601) < pol. *różaniec* (od XVI w.) ‘sznur paciorków; różaniec [dosłownie: wieniec różany; później: modlitwa maryjna])’ (SJP III: 130);

ружóвы ‘o kolorze: różowy’ (Сцяшковіч 1972: 428) < pol. w odniesieniu do koloru *różowy* ‘lekko czerwonawy; zarumieniony, rumiany’ (por. *różany* ‘odnoszący się do róży, złożony z róż, zrobiony z róż (np. olejek różany)’ (SJP III: 130, 132));

таксýфка ‘samochód osobowy’ (Сцяшковіч 1972: 493) < pol. *taksówka* zwykle ‘samochód osobowy służący do przewożenia osób’ (SJP III: 441; por. niżej także *таксóўка*);

жарýфка ‘лямпачка для ліхтарыка, żarówka’: Нешто *жарýфка* ни свециць (Сцяшковіч 1972: 164) < pol. *żarówka* ‘lampa żarowa, elektryczne źródło światła’ (SJP III: 1016);

вятрýфкі ‘басаножкі, sandały’: Ужо пора й *вятруфкі* насіць, цёпла стала (СрлГ 28); paralelny wyraz *wiatrówka* występuje w polszczyźnie w innym znaczeniu ‘lekka kurtka, bluza sportowa, niekrępująca ruchów, zabezpieczająca przed wiatrem i deszczem’ (SJP III: 644);

газýфка[102] ‘хустка з лёгкай празрыстай тканіны, lekka chustka z cienkiego jak gaza materiału’ : Анэля з Польшчы прыяжджала, празэнтаў навязла. Мне *газуфку* нябескую, сьмяюся акраз да маіх сівых валасоў (СрлГ 29); por. także *газóўка* < pol. *gazówka* pot. ‘cienka chustka na szyję lub głowę, zwykle z szyfonu lub tiulu’ (SJP I: 599);

гурáлі pl. ‘taniec ludowy’: Учора йа з Иванам танцавала *гурáли* (Сцяшковіч 1983: 121) < pol. dial. *góral* : *goral* ‘o tańcu (np. drobić = tańczyć ‘góralskiego’; *góralski* ‘drobny’)’ (Karłowicz II: 112);

стус ‘стос’: Напя́кла *стус* блиноў... (Сцяшковіч 1983: 464), stbrus. стосъ : стоусъ ‘stos’ (Булыка 1972: 308, XVII w.) < pol. *stos* ‘kupa, sterta’, dial. też *stós*, *stosz* (SW VI: 436–437, SGP V: 240), stpol. *stos* (Słstp. VIII, poświadczenie z 1500 r.), w XVI w. też *stós* : *sztós* (Mączyński II: 153), dawnej też w znaczeniu ‘cios, pchnięcie, uderzenie’ < śrwniem. *stôȥ* ‘kupa, sterta’ (dziś niem. *Stoß* ‘stos, sterta; pchnięcie, uderzenie’ (Boryś 2005: 578);

---

[101] Uwagę zwracają (będące również polonizmami fonetycznymi, ale z innym rezultatem adaptacyjnym) stbrus. wyrazy tej rodziny: ПРОХЪ, СПРОХНЕЛЫИ, СПРОХНЕТИ (Булыка 1972: 269) wobec rodzimych (pełnogłosowych) kontynuantów psł. **porch-*: *пóрах*, *парахнó* – z gwar okolic Homla (ЭСБМ VIII: 163, IX: 286).

[102] Uwagę zwraca grupa rzeczowników z produktywnym suf. *-ów̱k-*. W tym wypadku można mówić o fonetyczno-słowotwórczym typie adaptacyjnym.

скýра – głównie w grodzieńskiej frazeologii ludowej: з *скуры* вылазіць (Сцяшковіч 1983: 593) < pol. frazeol.: ze *skóry* wyłazić (wychodzić) : *skóra* 'skóra' < *psł. **skora* 'skóra, powłoka, coś ściętego': * pie. *(*s*)*ker*- 'ciąć, ścinać'. Wyraz w typowej dla polszczyzny postaci fonetycznej używany jest powszechnie na Białorusi w znaczeniu 'skóra (wierzchnie pokrycie ciała człowieka i zwierząt)', 'wyprawiona skóra zwierzęca', w zabytkach stbrus. do XV w. utrwalone są wyłącznie zapisy w rodzimej postaci скора, dopiero od XVI w. pojawia się скура (ЭСБМ XII: 167; za polonizmy uznawane są także czes. dial. *skura* i ros. *шкура*).

гýрны: w nazwie terenowej *Гýрная Свіслач* – były majątek Pusłowskich, następnie Krasińskiej (Цыхун 1993: 220) < pol. *górny* 'znajdujący się na pewnej wysokości, będący w górze, wysoko' (SJP I: 645) < psł. **gorьnъ* 'górny' : **gora* 'każde wzniesienie nad równiną; pagórek, góra' (SP VIII: 94–97; 131–133);

*крулéўскі** (w nazwie terenowej *Крулеўска Кухня*[103] – Цыхун 1993: 226) < pol. *królewski* – przymiotnik od *król* (< psł. **kărlъ* 'władca; król' – o hipotezach i chronologii psł. wyrazu zob. Stieber 1979: 41–42)[104].

2) **Restytucyjny** typ adaptacyjny (polegający na odtworzeniu dźwięku etymologicznego właściwego rodzimemu systemowi fonetycznemu) potwierdzają następujące wyrazy pochodzące z Grodzieńszczyzny:

зб<u>о́</u>йца 'zawadiaka, zabijaka, łotr, rozbójnik' (Цыхун 1993: 59), stbrus. зб<u>о</u>ица 'rozbójnik' (Булыка 1972: 118, początek XVI w.) < pol. *zbójca*, stpol. *zbójca* : *zbojca* (poświadczenie z pocz. XV w.), także *zbоćса* 'zbój, łotr' (Słstp. XI: 274–275) < rzeczownik *z-bój-ca* < **jьz-b<u>o</u>jь* (+ suf. -*ьca*), obocznością wokalizmu pierwiastka związany z **b<u>i</u>ti*;

здр<u>о</u>й 'zdrój, źródło' (Цыхун 1993: 59); por. stbrus. здрои вздрои (Булыка 1972: 120, XVII w.) < pol. *zdrój* 'źródło, miejsce, skąd wytryskuje woda; obficie płynąca woda, strumień' (SJP III: 932). Poza wspomnianymi już formami *здруй* i *здрой* na Grodzieńszczyźnie poświadczone zostały dwie inne. Pierwsza z nich to: *зр<u>о</u>й* 'ts.' (Цыхун 1993: 62) – postać bez insercji -*д*-, nawiązująca bezpośrednio do prasłowiańskiej **jьzrojь* 'miejsce w ziemi, skąd wytryskuje woda' (**jьz*- + **rojь*; pierwiastek ten sam co w **rěka* < **roi̯-ka*), druga – *здр<u>а</u>й* (Сцяшковіч 1972: 192) – trudna do uzasadnienia pod względem fonetycznym, gdyż posiada [*a*] w miejscu etymologicznego [*o*]. Doszukiwałbym się tu wpływu realnie poświadczonego przymiotnika *здр<u>а</u>явы* (Цыхун 1993: 59), z regularnym [*a*] w pozycji nieakcentowanej (akanie).

---

[103] W mikrotoponimii Grodzieńszczyzny istnieje też rodzima (pełnogłosowa) nazwa *Каралеўскі дуб* – дуб каля вёскі Парэчча ў парэцкім сельсавеце, якому, як лічаць, больш за 1000 год. Кажуць, што пад *Каралеўскім дубам* кароль Аўгуст адпачываў, таму і *Каралеўскі дуб* называецца / *Królewski Dąb* – miejsce, gdzie zgodnie z lokalnymi podaniami rośnie dąb liczący ponad tysiąc lat. W okolicach tych bywał król August, który chętnie odpoczywał w cieniu tego drzewa (Цыхун 1993: 224).

[104] Araszonkawa przytacza ponadto: *падвуйны* 'двайны' < pol. *podwójny*, *спокуй* 'спакой' < pol. *spokój*, *пагурак* 'узгорак', *спулка* 'сполка (супольня)' < pol. *spółka* (Арашонкава 1975: 10).

ро́жа ‘róża’ (Цыхун 1993: 122); stbrus. РОЖА (Булыка 1972: 284, XV w.), brus. liter. *ру́жа* (ТСБМ) < pol. *róża* ‘roślina z rodziny różowatych, *Rosa*’ (SJP III: 129) < czes. *rouže* < łac. *rosa*;

самахо́д ‘autobus, samochód’: Да той вайны *самаходы* да Гродна ні хадзілі, коньмі ўсе ездзілі (Цыхун 1993: 125) < pol. *samochód* ‘dwuśladowy pojazd mechaniczny napędzany silnikiem’ (SJP III: 162);

спо́лка ‘spółka, towarzystwo’ (Цыхун 1993: 135, Сцяшковіч 1983: 454) < pol. *spółka* ‘umowny związek przynajmniej dwóch osób; wspólne działanie, wspólnota interesów’ (SJP III: 282); por. stbrus. СПОЛЬНЫИ : СПОЛНЫИ, również СПОУЛНЫИ ‘супольны’ < stpol. *spólny* (Булыка 1972: 305). Podstawą jest stpol. adverbium *społu* < psł.**sъ polu* ‘z połową (na pół); społem, wspólnie’;

таксо́ўка ‘samochód osobowy’: Неклі маладыя да шлюбу вазамі ехалі, а ціпер – на *таксоўках* (Цыхун 1993: 142, Сцяшковіч 1972: 493) < pol. *taksówka* (por. wyżej *таксуфка*);

жаро́ўка ‘żarówka do latarki kieszonkowej’ (Сцяшковіч 1972: 139) < pol. *żarówka* ‘elektryczne źródło światła’;

газо́ўка ‘летняя хусцінка з капронавага матэрыялу; letnia, cienka chusteczka z syntetycznego włókna poliamidowego’: Нашто ты такім холадам *газоўку* павязала, зьмерзьняш (СрлГ 29) < pol. *gazówka* (tamże);

*жло́б** ‘żłób’ (Сцяшковіч 1972: 139), stbrus. ЖЛОБЪ ‘жолаб’ (Булыка 1972:, XVI w.) < pol. *żłób żłobu* (dial. też *żłob*[105] ‘koryto na paszę dla koni, bydła’, ‘podłużne wyżłobienie w ziemi, w skale, dolina’, daw. ‘kanał, rów, rynna’) < psł. **želbъ* [< **gelbo-*] ‘żłób, koryto’.

Przedstawione przykłady pozwalają stwierdzić, że w gwarach grodzieńskich oba typy adaptacyjne są mniej więcej jednakowo liczebne, z niewielką przewagą grupy pierwszej (pol. [ó] > grodz. [y]). Zebrany materiał nie daje jednak możliwości ustalenia przyczyn takiego stanu rzeczy. Zdarza się bowiem, że oparte na tym samym etymonie leksemy występują na danym obszarze gwarowym w obu wariantach fonetycznych, czego przykładami są: *таксуфка* : *таксоўка*, *здруй* : *з*(*д*)*рой* i inne.

---

[105] Potwierdzenie takiej postaci (z niepochylonym ‘*o*’ w mianowniku l. poj.) znalazłem w *Indeksie alfabetycznym wyrazów z kartoteki „Słownika Gwar Polskich”* pod redakcją J. Reichana, t. II: P–Ż, Kraków 1999, s. 636. Z kolei postać głosowa *żleb* ‘skalisty parów, wąwóz, rozpadlina w zboczu górskim’ (z *-le-* zamiast oczekiwanego *-łó-* występującego w rdzennie polskiej formie *żłób*) wskazuje na gwarowe zapożyczenie ze słowackiego dial. *žleb* (w języku liter. *žľab*) ‘koryto, rynna; żłób; żleb’ (Boryś 2005: 754).

1.1.4. Adaptacja wyrazów z polskim rezultatem rozwoju psł. grup *TărT *TălT *TelT

Kolejną grupą polonizmów są wyrazy charakteryzujące się brakiem oczekiwanego wschodniosłowiańskiego pełnogłosu na miejscu psł. **TărT* **TălT* **TelT*[106]. Spora liczba takich właśnie niepełnogłosowych form utrwalona została na kartach zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego, nierzadko w sąsiedztwie tożsamych semantycznie regularnych form rodzimych. Zdaniem Bułyki, najczęściej są to przypadkowe, okazjonalne poświadczenia (np. БЕЛОКГЛОВА, БЛОТО, БРОНА, КЛОТНЯ, КРОЛЬ (КРОУЛЬ), МЛОДЫИ, ПРОЧЪ, ЧЛОВЕКЪ), które nie przyjęły się w starobiałoruskim języku literacko--kancelaryjnym (Булыка 1980: 202[107]).

Z zagadnieniem tym związane są omówione już wyżej grodzieńskie leksemy z [*ó*] w polskich etymonach: *паўглўвак* (pol. *półgłówek*), *прухніца* (pol. *próchnica*), *крулéўскі* oraz *жлоб*.

Zanim zaprezentuję pozostałe wyrazy należące do tej grupy, kilka słów chciałbym poświęcić nazwie stolicy omawianego regionu – Grodnu. Nawet jeśli *Grodno* posiada skandynawski rodowód (o takiej hipotezie por. w historycznym rysie Grodna), to realnie poświadczone postaci: z jednej strony polskojęzyczna (z metatezą) *Grodno*, z drugiej – starobiałoruska (pełnogłosowa): ГОРОДЕН, ГОРОДЕНЬ, ГОРОДНА, ГОРОДНЯ, pozwalają na rekonstruowanie postaci z tautosylabiczną śródgłosową grupą *TărT* > **gărdьno* (ew. **gărdno*)[108]. Współczesna normatywna białoruska nazwa *Грóдна* jest postrzegana jako białorutenizowany rusycyzm polskiego pochodzenia (sic!)[109]: pol. *Grodno* > ros. *Гродно* > brus. *Гродна*, chociaż ta polonizowana postać (ГРОДНА) poświadczona została (obok przytoczonych wyżej form rodzimych) już w XVI-wiecznym dokumencie starobiałoruskim. W latach 20. XX wieku pojawiły się też lokalne warianty: *Гóрадна* i *Гóрадня*, ale za sprawą literatów, poetów i publicystów utrwaliła się pełnogłosowa nazwa *Гарóдня*[110], która współcześnie pełni rolę fakultatywnej w stosunku do oficjalnej nazwy *Гродна*[111].

---

[106] W zebranym materiale nie znalazłem przykładów kontynuujących formy z psł. grupą **TerT*.

[107] Dosłownie: „не атрымалі замацавання ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове".

[108] Na postać z suf. *-*ьno* wskazywałby polski przymiotnik *grodzieński* (z [*e*] < [*ь*]) oraz podobnie zbudowane nazwy *Kutno* (z wcześniejszego **kutьno* – od **kutać* 'otulać', bądź **kǫt-ьno* od psł. **kǫtъ* 'lokum, miejsce schronienia'), *Leszno* (< *Leszczno*), z przyrostkiem nazwotwórczym *-*ьno* (Rymut 1980: 126–127, 130). Na formę kontynuującą psł. grupę *TărT* wskazują inne nazwy, np. *Grodna* – wieś w (dawnym) pow. kolskim; nazwy potoków: o tym samym brzmieniu, wpadającego do Białej Dunajcowej, oraz *Grodne*; poza tym: *Grodnica* – nazwa wsi, wreszcie bliźniacze *Grodno* – nazwy terenowe (w Galicji i pow. złotowskim) oraz dawna nazwa obecnego Jeziora Dąbrowskiego w pow. kartuskim (SGKP II: 830, 835).

[109] „Нарматыўная форма назвы паходзіць ад беларусізаванай рускай перадачы польскай назвы" [http://be.wikipedia.org/wiki/Горад_Гродна].

[110] Wśród nich należy wymienić np. Maksima A. Bohdanowicza (1891–1917) czy Uadzimira S. Karatkiewicza (1930–1984). Ten ostatni jest autorem powieści *Хрыстос прызямліўся ў Гародні* (1972), której wydanie poprzedził rosyjskojęzyczny scenariusz filmowy *Христос приземлился в Гродно* (1965).

[111] O wariantywności form *Гродна* // *Гародня* we współczesnym standardowym języku białoruskim świadczą zapisy miejsca wydania (nawet!) językoznawczych publikacji naukowych, por.: *Са спадчыны акадэміка Я. Карскага*, Гродна 1991 vs *Гарадзенскія запісы*, Гародня 1997, Вып. 3.

Do analizowanej grupy wyrazów należą ponadto:

абро́жак[112] ‘obroża dla cielęcia’ (Цыхун 1993: 8) < pol. *obroża* ‘opaska zakładana zwierzęciu na szyję; pas sierści albo piór innej barwy, otaczający szyję zwierząt’ (SJP II: 405) < psł. **obvorža* < **ob-(v)orz-ja* ‘to, co jest obwiązane wokół czegoś’ : **verzti* ‘wiązać’ (ЭСБМ I: 57)

агро́днік ‘садоўнік ў панском маётку’ (Цыхун 1993: 9) < pol. *ogrodnik* ‘osoba zajmująca się ogrodnictwem’ (SJP II: 476) < *ogród* : psł. **o*(*b*)*gordъ* ‘teren ogrodzony, otoczony ogrodzeniem’ : **o*(*b*)*-gorditi* ‘otoczyć ogrodzeniem, umocnić’;

про́ца ‘прашча’[113]: давай каменя, з *процы* кідаць (Цыхун 1993: 113) < pol. *proca* ‘widełki z przymocowanymi do nich gumkami połączonymi kawałkami skóry’ (SJP II: 884) < psł. **por-tja* do **pьrati perǫ* ‘bić, uderzać, razić’ (por. kontynuanty północnosłowiańskiego opartego na tym samym pierwiastku i tożsamego semantycznie nomen instrumenti z suf. *-kъ:* **por-kъ* ‘proca, broń miotająca’: stpol. *prok*, czes. *prak*, strus. ПОРОКЪ, Boryś 2005: 483);

бло́тнік ‘болокнік (detal roweru)’ (Цыхун 1993: 20, Сцяшковіч 1983: 60) < pol. *błotnik* ‘część nadwozia pojazdu drogowego osłaniająca koło i zabezpieczająca pojazd przed bryzgami błota’ (SJP I: 168) : *błotny* adi. do *błoto* ‘rozmokła, gliniasta (lepka) ziemia’ < psł. **bolto* ‘nizinna przestrzeń, zwykle pokryta wodą stojącą, najczęściej podmokła i mulista, bagno’, (skąd: adi. **boltьnъ* ‘związany z błotem, bagnem’ // subst. *-ikъ* > **boltьnikъ*: stąd pol. dial. *błotnik* ‘zły duch; ryba piskorz’, ‘bagno, kałuża’, brus. *бало́тнік* ‘roślina, rzęśl, *Callitriche*’ – SP I: 311–313); por. ponadto: stbrus. БЛОТЛИВЫИ ‘балоцісты, błotnisty’ < stpol. *błotliwy* (Булыка 1972: 44);

зло́ты: Два *злоты* стóйила фурманка (Сцяшковіч 1972: 195) < pol. *złoty* ‘nazwa jednostki monetarnej’;

плу́каць: *плукаць* бялізну (Цыхун 1993: 111) < pol. *płukać*[114], stpol. (dziś też w niektórych dialektach) *płókać*, *płóczę* : *płókam* (Słstp. VI: 177, SP XVI w. XXIV: 421: *płokać*; Karłowicz IV: 142) < psł. **pol*(*s*)*kati* ‘obmywać, oczyszczać przez szybkie zanurzanie w cieczy’ (do formy z *-s-* nawiązują języki wschodniosłow., stąd ros. *полоска́ть*, brus. *паласка́ць*), ekspresywny czasownik do psł.**polti* **pol’ǫ* ‘wprawiać w ruch, potrząsać czymś; wypluskiwać, wypłukiwać’ (Boryś 2005: 447);

---

[112] Wyraz ten stanowi przykład fonetyczno-morfologicznego zabiegu adaptacyjnego. O wpływie polszczyzny świadczy niezbicie temat rzeczownika (*оброж-*), natomiast sam wyraz (z sufiksem *-ак*, którego brak w poświadczonych w języku polskim wyrazach, por. *obroża*, ewentualnie *obróż* f.) powstał już na rodzimym gruncie, w wyniku czego wszedł on do deklinacji męskiej twardotematowej.

[113] Grodzieńska postać wyrazu nawiązuje niechybnie do pol. *proca*, z kolei postać podana w definicji (*прашча*) to cerkiewizm. Regularny, niepoświadczony na danym terenie, kontynuant psł. leksemu miałby postać **паро́ча*.

[114] Zapis zgodny z obowiązującą obecnie normą ortograficzną (mimo że [*u*] pochodzi z pochylonego [*ó*] < etymologicznego **o*). Dotyczy to również poniższego przykładu (por. *kłucie*).

кло̲це ‘ostry ból, kłucie’ (Цыхун 1993: 70) < pol. *kłucie* nomen actionis do *kłuć* (<**kolti* **kol’ǫ*) ‘przebijać czymś spiczastym, ranić ostro zakończonym narzędziem’, ‘wywoływać wrażenie ostrego, przenikliwego bólu’, dial. *kłócie* (z zapisem wskazującym na pochylone [*ó*] – por. SGP II: 380), stpol. *kłocie* (wszystkie przykłady bez oznaczonego pochylenia – SP XVI w. X: 406, Słstp. III: 299: s.v. *kłucie*) – do tejże postaci nawiązuje bezpośrednio przytoczony przykład grodzieński[115];

сланíна ‘свіное сала, сланіна’ (Цыхун 1993: 130), stbrus слонина ‘ts.’ (Булыка 1972: 301, XVI w.) < pol. *słonina* < psł. **solnina* < **solnъ* ‘zawierający sól, mający smak soli’ (z suf. *-nъ*) : *solь* ‘sól’ (Brückner 1927: 506, Boryś 2005: 558);

млячáрка ‘mleczarnia’ (Сцяшковіч 1983) : *млячáрня* ‘mleczarnia’, ‘punkt odbioru mleka, zlewnia’ (tamże, СлПЗБ III: 72; także na Mohilewszczyźnie – Бялькевіч 1970) < pol. *mleczarnia* ‘zakład przetwórstwa mleka’, potocznie także ‘pomieszczenie, w którym się cedzi, ochładza i przechowuje mleko’ (SJP II: 180) – derywat od *mleko* (z suf. *-ar/nia*) < psł. **melko*; tu także *млячáрны* ‘przeznaczony dla mleka’ (СлПЗБ III: 72, ostrowieckie) – jako kontaminacja pol. *mleczarski* i brus. *малочны* (ЭСБМ VII: 58);

пялíць ‘pleć, plewić (grządki)’ < pol. regionalne *pielić*[116] : *pleć* (*pielę*, *pełł*) (SJP II: 623) < psł. **pelti* **pelvǫ* ‘wyrywać, usuwać chwasty, plewić’;

Przytoczona we wstępie do tego rozdziału opinia białoruskiego badacza A.M. Bułyki o nieutrwaleniu się form niepełnogłosowych jest uzasadniona w odniesieniu do starobiałoruskiego języka literacko-kancelaryjnego, nie znajduje jednak potwierdzenia na badanym obszarze gwarowym doby współczesnej. Tutaj – jak dowodzi przedstawiony materiał leksykalny – pojawiła się niegdyś w sprzyjających warunkach i zadomowiła pewna grupa wyrazów w postaci właściwej polskiemu terytorium językowemu. Niektóre przykłady świadczą o powstaniu nowych form, jednakże w oparciu o tematy wskazujące na polskie pośrednictwo (mam tu na myśli grodz. *оброж-ак* m. : pol. *obroż-a* f. czy *млячар-ка* : pol. *mleczar-nia*). Brzmienie większości grodzieńskich zapożyczeń pokrywa się z fonetyką ich polskich pierwowzorów. Jeśli w języku źródłowym słyszany jest dźwięk [*o*], wówczas i w grodzieńskim zapożyczeniu występuje [*o*] (w pozycji akcentowanej): *абро̲жак*, *агро̲днік*, *бло̲тнік*, *про̲ца*, lub [*a*] (w pozycji nieakcentowanej): *сланíна*. Gdy zaś polski etymon charakteryzuje się istnieniem fonemu [*u*] (na miejscu pol. etymologicznego [*ó*], niezależnie od współczesnej ortografii), również w grodzieńskim zapożyczeniu zwykle występuje [*u*] (brus. znak graficzny [*у*]): *паўглу̲вак*, *пру̲хніца*, *кру̲лéвскі*, *плу̲каць* (por. stpol. *płókać*). Od reguły tej odbiegają dwa wyrazy: *жлоб* oraz *клоце* – najbliższe pod względem fonetycznym postaci poświadczonej w staropolszczyźnie *kłocie*. Z kolei w wyrazach *млячáрка* i *пялíць*

[115] Białoruskiemu obszarowi językowemu znany jest regularny kontynuant psł. abstractum **koltьje* > *калаццё* (ТСБМ II: 583, także dial.: СлПЗБ II: 370).

[116] Forma wtórna – wpływ form *mielić*, *ścielić*. Podobnie sekundarna postać bezokolicznika *plewić* powstała pod wpływem analogii do 1 sg. praesens **pelvǫ*, 3 sg. **pelvitь*.

obserwowana charakterystyczna dla danego obszaru zmiana [*e*] > [’*a*] w pozycji nieakcentowanej.

1.1.5. Adaptacja wyrazów z polskim wynikiem realizacji psł. sonantów *r̥ *ŕ̥ *l̥ *ĺ̥

Przed przystąpieniem do prezentacji materiału warto przypomnieć, że psł. zgłoskotwórcze [*r̥*] i [*l̥*] (twarde i miękkie) rozwinęły się w językach wschodniosłowiańskich (jeszcze w okresie przedpiśmiennym) w osobliwy sposób, dając jak gdyby połączenia z jerami mocnymi: **ТърТ*, **ТьрТ*, **ТълТ*, **ТьлТ* , przy czym dwa ostatnie zlały się w jeden typ **ТълТ*. Z. Stieber (1979: 35) zauważa, że

> po przejściu prasłowiańskich krótkich [*i*] [*u*] na [*ь*] [*ъ*] powstały na całym obszarze słowiańskim grupy [*ьr*] [*ьl*] [*ъr*] [*ъl*]. W dialektach wschodniosłowiańskich tautosylabiczna grupa *ъl* zlała się z takąż grupą *ьl*. Niedługo potem (trudno tu zresztą o ścisłość nawet względnej chronologii) we wschodniosłowiańskich grupach tautosylabicznych [*ьr*] [*ъr*] [*ъl*] wszystkie jery (bez względu na pozycję w wyrazie) stały się silne. Stąd powstanie w czasie wokalizacji jerów grup [*er*] [*or*] [*oł*]. W dialektach zachodniosłowiańskich późnoprasłowiańskie grupy tautosylabiczne [*ьr*] [*ьl*] [*ъr*] [*ъl*] zmieniły się w zgłoskotwórcze twarde i miękkie [*r*] [*l*], które się później różnie rozwinęły w różnych językach.[117]

Tak więc we wschodniej grupie języków słowiańskich samogłoski krótkie [*ъ̥*] [*ь̥*] (w pozycji mocnej) w wyniku historycznych zmian rozwinęły się odpowiednio w [*o*] i [*e*]. Był to oczywiście pierwszy etap zmian fonetycznych, po którym nastąpiły kolejne, właściwe danemu terytorium językowemu. Na obszarze białoruskim samogłoski [*o*] i [*e*] zachowały barwę w pozycji akcentowanej, natomiast w pozycji nieakcentowanej dały odpowiednio: [*o*] > [*a*], [*e*] > [*’a*] (graficznie: *я*). Schemat refleksacji przedstawia tabela zamieszczona na następnej stronie.

S. Rospond zwraca uwagę na to, że rozwój psł. sonantycznych **ĺ̥* oraz **l̥* w polszczyźnie jest

> bardziej zróżnicowany i tym samym bardziej skomplikowany aniżeli **r̥*, **ŕ̥*, gdyż zależał nie tylko od następnika spółgłoskowego, ale i od poprzednika. Słowem, inaczej jest po spółgłoskach przedniojęzykowych, inaczej po wargowych, a jeszcze inaczej po tylnojęzykowych (Rospond 1971: 96).

Warto wymienić kilka przykładów tego typu realizacji prasłowiańskich sonantów **ĺ̥* oraz **l̥* w polszczyźnie (z uwzględnieniem zmian historycznych i zróżnicowania terytorialnego): psł. **dĺ̥gъ* adi. ‘długi, wydłużony’ > pol. *długi*[118], **stl̥pъ* > pol. daw.

---

[117] Całości zagadnienia poświęcone są kolejne paragrafy cytowanej monografii (por. § 28, §§ 43–45). Obszerny słowiański materiał językowy dotyczący refleksacji prasłowiańskich sonantów (lub ściślej: grup ьr, ъr, ьl, ъl) został zmapowany i opatrzony komentarzami w III tomie *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (*Refleksy *ьr *ъr *ьl *ъl*), Warszawa 1994. Por. także: Bednarczuk 2007: 39–42.

[118] Taki sam rezultat rozwoju jak w przypadku rzeczownika *dług* (kontynuującego psł. **dl̥gъ* ‘dług, pożyczka’ – z pierwotnym twardym sonantem **l̥*) dowodzi uprzedniej dyspalatalizacji sonantu w formie przymiotnika **dĺ̥gъ* ‘długi’.

prasłowiański		staroruski		białoruski		polski	
typ połączenia	przykłady	typ połą-czenia	przykłady	typy połączenia: 1. w pozycji akcentowanej 2. w pozycji nieakcentowanej	przykłady	typ połą-czenia	Przykłady
*Tr̥T	**gr̥bъ*	TърT	ГЪРБЪ	1.TóрT 2. TapT	*го́рб* *гарбá* (Gen. sg.)	TarT	*garb*, *targ*, *gardło*
*Tŕ̥T	**vŕ̥chъ* **vŕ̥ba* **tŕ̥pěti*	TърT	ВЬРХЪ ВЬРБА ТЬРПѢТИ	1. TéрT 2. TяpT	*вépх* *вярхá* (Gen. sg.) *вярбá* *цярпéць*	TierzT TierT TerT TarzT TarT	*wierzch wierzba* *cierpieć* *serce* (<*sŕ̥dьce) rzadziej: *marznąć* (<**mŕ̥znǫti*) *czarny* (psł. *čŕ̥nъ*) ale *czerń*
*Tl̥T	**pl̥nъ* **tl̥stъ*	TълT	ПЪЛНЪ ТЪЛСТЪ	1. TóўT	*пóўны* *тóўсты* *дóўг* (-y) *вóўк* (-*a*)	TełT TłuT To(ł)T TłoT (dawniej: TłuT)	*pełny* *tłusty* por. ponadto: *słup* (psł. **stl̥pъ*) *mo(ł)wa* (**ml̥va*) *słońce* (stpol. i dial. *słuńce*)
*Tĺ̥T	**dĺ̥gъ* **vĺ̥kъ*		ДЪЛГЪ ВЪЛКЪ	2. TaўT	2. *ваўкá* (Gen. sg) *даўгí*[119]	TłuT TilT	*długi* *wilk*

stłup > pol. *słup*, psł. **ml̥va* > pol. dawne *mołwa* > pol. *mowa*, psł. **Svętopl̥kъ* > pol. *Świętopełk*, psł. **pl̥kъ* > pol. *pułk*; psł. **čl̥no* > pol. *czółno*, psł. **žĺ̥tъ* > pol. *żółty* (zwokalizowane *eł* wymieniło się *'öł* > *oł*). Badacz wskazał ponadto na odrębności dialektalne w rozwoju sonantów – „samogłoska pochodząca z sonantu nie była stała, zwłaszcza biorąc pod uwagę różnice dialektalne oraz wymianę psł. **l̥*, **ĺ̥* (po wargowych), np. *Chołm* (Bulla gnieźnieńska) wobec ogólnopolskiego *chełm*" (tamże). Do dziś na Mazowszu mamy różne w stosunku do ogólnopolskich wyniki refleksacji psł. (miękkiego) **ĺ̥*, np. *vołna* = *wełna*, *połny* = *pełny*. Również wymiana z [*i*] na [*e*] z psł. *ŕ̥* zależała od terenu – por. archaiczną formę *sirce* (głównie na Mazowszu) wobec *sierce* < psł. **sŕ̥dьce*. Autor przytacza przykłady nieprawidłowości w rozwoju psł. **r̥* **ŕ̥* w polszczyźnie, gdzie zamiast spodziewanych postaci z -*ar*- mamy -*or*- lub -*ur*-, np. *kurcz*, *skurczyć*, *burczeć*, *turkotać* albo *terkotać*, *gurbić*, *korczak*, *morda*, *portki* (tamże: 96–97).

[119] Obie formy posiadają warianty opozycyjne: *воўк* (Gen. sg: *вóўка* : *ваўкá*), *дóўгі* : *даўгí*.

Cytowany już niejednokrotnie badacz zapożyczeń w języku białoruskim – A.N. Bułyka – konstatuje:

> У польскай фанетычнай абалонцы зрэдку фіксаваліся ў старабеларускай пісменнасці канца XVI–XVII стст. [...] многія [...] словы, якія былі вядомы раней толькі ў сваей спрадвечнай беларускай форме, параўн.: БАРТНЫИ : БОРТНЫИ, ВЕЛНЯНЫИ : ВОЛНЯНЫИ, ВИЛЬКЪ : ВОЛКЪ, ВТАРГАТИСЯ : ВТОРГАТИСЯ, ГАРДЕЛЬ : ГОРЛО, ДЛУГИИ : ДОЛГИИ, КГАРДЛО : ГОРЛО, МИЛЬЧЕНЬЕ : МАЛЧАНЬЕ, ПЕЛНЫИ : ПОЛНЫИ, СЛОНЦЕ : СОЛНЦЕ (Булыка 1980: 203–4[120]).

Niektóre z przytoczonych wyrazów w owej polskiej fonetycznej „otoczce” oraz kilka innych znajduje swe potwierdzenie w gwarach grodzieńskich. Oto one:

a) wyrazy, których polski etymon kontynuuje psł. grupę *Tl̥T*

вы́длужыць ‘zdołać spłacić dług’: Панабіралі ўсюды **даўгоў**, ні ведаю, ці ён *выдлужыць* іх выплаціць (Цыхун 1993: 30) < pol. północnokresowe *wydłużać się* ‘uiszczać się z długu’, fig. ‘wywdzięczać się’ : *wydłużanie się* ‘wypłacanie się z długów’ (SWil. II: 1949)[121]; psł. **dl̥gъ* ‘pożyczka, dług, zobowiązanie wobec kogoś; błąd, wykroczenie’ (SP III: 237–239; por. też verba: **dl̥žati dl̥žajǫ*: * *dl̥žiti dl̥žǫ* ‘mieć dług, być dłużnym; mieć wobec kogoś zobowiązanie’ (SP III: 239–241);

клу́сты ‘тоўсты, сыты’: Які *клусты* наш парсючок (Сцяшковіч 1983: 213) < pol. *tłusty* ‘zawierający tłuszcz’, ‘mający znaczną tuszę, otyły, gruby’ (SJP III: 470), dial. także *kłusty*[122] (Karłowicz V: 405, radomskie; z *tłustego* obiad = powtórny obiad weselny złożony z potraw mięsnych), także *tłuste* (subst.) ‘tłustość, słonina’ (tamże) < psł. **tl̥stъ* [< **tŭlz-to*; pierwotne participium do niezachowanego w słowiańszczyźnie verb. **tl̥z-ti*] ‘napęczniały, mający dużą objętość, gruby’. Tutaj także: *тлу́стасць* ‘tłuszcz’ i *тлушч* ‘ts.’ < pol. *tłuszcz* < psł. nomen **tl̥st-jь* (substantywizowane za pomocą suf. -**jь* pierwotne participium **tl̥stъ*);

сло́нко ‘сонейка’: *Слонко* заходзіць, а духата нека, ні вытрымаць, парыць (Цыхун 1993: 130) < pol. *słonko* ‘słońce’ (derywat z suf. -*ko* od hipotetycznej postaci **sl̥no*; wtórne przejście do tematów na -**o* pierwotnego rzeczownika -**ĭ*-tematowego **sl̥nь*, Boryś 2005: 558–559);

---

[120] Wymieniłem przykłady związane wyłącznie z omawianym w tym miejscu zagadnieniem.

[121] Wyrazu w takim znaczeniu i z takim prefiksem nie udało mi się potwierdzić w słownikach współczesnej polszczyzny ani też zasobach inernetowych (są: *za/dłużyć się* ‘zaciągnąć dług’ i antonimiczne *od/dłużyć się* ‘ulec oddłużeniu, spłacić długi’ (http://sjp.pwn.pl/slownik/2492860/oddłużyć_się). Wydaje się więc, że w przypadku *выдлужыць* mamy do czynienia z neologizmem kresowo-grodzieńskim, opartym na rzeczowniku *dług*.

[122] Uwagę zwraca zmiana grupy spółgłoskowej -*тл*- > -*кл*- w niektórych gwarach. O analogicznej zmianie w językach bałtyckich L. Bednarczuk pisze m.in.: „Nazwa Wisły jest izolowana i nie da się przypisać żadnej grupie etnicznej; w źródłach rzymskich występuje od I w.n.e. w trzech zlatynizowanych postaciach: **Vīstlō*; *Vis*(*u*)*la*, która może być formą słowiańską, oraz *Visculus*, *Viscula*, w której utrwalona została bałtycka zmiana [*tl*] w [*kl*]” (Bednarczuk 1999: 16). Porównaj o tym także w rozdziale 1.2.

слóнца ‘сонца’(Цыхун 1993: 130), stbrus. слонце (Булыка 1972: 301, XVI w.) < pol. *słońce* < psł. **sl̥nьce* (postać będąca rezultatem III palatalizacji w wyniku nawarstwienia się suf. *-ko* na hipotetycznie pierwotny rzeczownik deklinacji -**ĭ*-tematowej **sl̥nь* ‘słońce’; o dalszych nawiązaniach zob. Boryś 2005: 558);

слуп (także w briałoruszczyźnie literackiej) ‘słup’ < pol. *słup* ‘pionowy element konstrukcyjny budowli’ < psł. **stl̥bъ* ‘słup, pal, belka, kolumna’;

кéлзаць ‘кілзаць’: Гэтаго каня трэбо *келзаць* (Цыхун 1993: 69) < pol. rzadkie (i wtórne) *kiełzać*[123] : powszechne *kiełznać* (< *kiełzno*) ‘zakładać kiełzno (wędzidło) koniowi’ (SJP I: 857; ЭССЯ XIII: 195–196: **kъlzьnъjь* : **kъlzьno*);

кéлб ‘gatunek ryby’ (Сцяшковiч 1972: 228) < pol. *kiełb* (< psł. **kl̥b’ь* < **kl̥b-jь* ‘gatunek ryby, kiełb’; por. ros. dial. *колбь* oraz *колбá*, ukr. dial. *кóвбель*, *кóвбик*, *кóвбень* ‘ts.’ (Boryś 2005: 229)[124].

b) wyrazy, których polski etymon kontynuuje psł. grupę *Tĺ̥T*

óдвiльж ‘адвiльга’ (Сцяшковiч 1983: 303) < pol. *odwilż* – rzeczownik od czasownika *odwilgnąć* ‘stać się wilgotnym, namoknąć’ < psł. **vĺ̥g-* ‘nasycony wilgocią, wilgotny, mokry’[125];

пэлня ‘поўня’ (Сцяшковiч 1972: 405) < pol. *pełnia* ‘faza Księżyca’ (księżyc w pełni = w pełni blasku) SJP II: 603 < psł. **pĺ̥n-* ‘napełniony, wypełniony czymś całkowicie, cały (pełny, tłusty)’.

c) wyrazy, których polski etymon kontynuuje psł. grupę *Tr̥T*

гардзéль ‘глотка, горла’ (Цыхун 1993: 34, por. także СлПЗБ), stbrus. гардель (Булыка 1972: 79, XVII w.) < pol. *gardziel* ‘ts.’, stpol. *garciel* < zachodniosłow. **gr̥tělь* : * *gr̥tь* f. ‘gardło, gardziel, przełyk’ (Sławski SEJP I: 258; Boryś 2005: 155 wydziela suf. *-el* < -**elь*);

стырчэць ‘тырчаць, выставаць, выступаць’: У дзверах некi цвiк *стырчыць*[126] (Цыхун 1993: 139) < pol. *sterczeć*, dawne *starczeć* ‘wystawać ponad powierzchnię;

---

[123] Pierwotnie wyrazy tej rodziny posiadały w nagłosie *ch-*, np. *chełznać* (od XV w., dziś w dialektach), później też: *chełznąć* i *chełzać*. Do zwycięstwa form z *k-* przyczyniła się adideacja do bliskiego znaczeniem *kiełzać się*, *kiełzki* < psł. **kĺ̥zati* ‘ślizgać’ : **(s)kĺ̥zъkъ* ‘śliski’ (Sławski SEJP II: 148–149).

[124] Do tej grupy można zaliczyć ponadto rzeczownik *бавэлна* ‘бавоўна’ (< z pol. *bawełna*), wg modelu pol. *wełna* kontynuującego psł. **vl̥na* (por. strus. вълна).

[125] Polski wariant realizacji tego pierwiastka znajduje swe potwierdzenie także w białoruszczyźnie literackiej, czego dowodem jest *адвiльга*, *вiльгатнéць*, *вiльгаць*, *вiльгóтны*, *вiльгнуць* i in. (ТСБМ I: 490). Niemniej jednak w pewnych regionach Białorusi żywe są rodzime formacje, kontynuujące praruski pierwiastek **вълг-*, takie chociażby jak *вóлкi* (ЭСБМ II: 190) czy *вóгкi* (ЭСБМ II: 178), z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *-лгк-* to do *-лк-*, to do *-гк-*.

[126] Postać grodzieńska nawiązuje do pol. *styrczeć* ([*y*] < [*é*], tj. „e pochylonego”). W białoruszczyźnie literackiej istnieje też regularny kontynuant czasownikowy *тарчáць* (por. ros. *торчать*).

stać na sztorc' i gwarowe s<u>tyr</u>czeć 'sterczeć' (Karłowicz V: 257, z okolic Rabki) < psł. *(*s*)*tr̥čati* *(*s*)*tr̥čitь* 'pionowo tkwić w czymś, wystawać z czegoś ponad powierzchnię, sterczeć' : *(*s*)*ter-k-* : pie. **ster-* 'być sztywnym, zesztywniałym'.

Przytoczone przykłady świadczą o istotnym wpływie, jaki wywarły niektóre polskie wyrazy – kontynuanty psł. leksemów ze zgłoskotwórczymi *r̥ ŕ̥ l̥ ĺ̥* – nie tylko na gwary grodzieńskie, ale również na inne grupy dialektalne, skąd przedostawały się do białoruskiego języka literackiego (por. np. brus. lokalne *д<u>лу</u>баць* / *-цца* (ТСБМ II: 183) < pol. *dłubać* < psł. **dl̥bati* itp.). Na uwagę zasługuje fakt dużej ekspansywności pewnych właściwych polszczyźnie tematów postsonantycznych, takich jak *-вільг-*, które albo całkowicie wyparły swe rodzime odpowiedniki, albo zahamowały przynajmniej ich produktywność.

Na zakończenie należy wspomnieć o lansowanej ostatnimi czasy przez białoruską lingwistkę z homelskiego ośrodka naukowego, R.M. Kazłową (1997, 2005), tezy o rodzimości refleksów typu *-вільг-*. Autorka zebrała pokaźny materiał (zwłaszcza toponimiczny i hydronimiczny), który – jej zdaniem – zaprzecza ogólnie przyjętemu twierdzeniu o jednolitym z gruntu rzeczy na całym obszarze wschodniosłowiańskim rozwoju połączeń typu *-*ъl*- (*-*ьl*-) oraz *-*ъr*- i *-*ьr*-. Świadczą o tym takie chociażby komentarze autorki:

> Appellativum **vъlgota* – podstawa nazw własnych – zachowana jest w starorosyjskim *волгота* 'wilgoć, zgnilizna' (СлРЯ XI–XVII вв. 2, 313), ros. dial. *вольготный* 'wilgotny, zgniły' (Немч. 49) – derywat od *вольгота*, brus. dial. *вільго́та* 'odwilż', **bezpodstawnie odniesione do zapożyczeń z polskiego** (ЭСБМ II: 140), ukr. dial. *вільгута* 'wilgoć, zgnilizna', *вільготний* 'wilgotny, zgniły' (Грінченко I: 288), pol. *wilgota* 'słota, wilgotne powietrze, wilgotność' i in. poprzez stadium *вылгота* należy odnieść do *вългота* < **vъlgota* [...] **vъlgotь*: brus. *вільгаць* 'wilgoć, zgnilizna', 'podmokły teren, woda', 'odwilż', **bez jakichkolwiek uzasadnień kwalifikowane jako zapożyczenie z polskiego**[127] (ЭСБМ I[128]: 139), pol. *wilgoć* 'ts.' (Brückner 1927: 621), które są przykładem pierwotnej refleksacji *ыл-* prymarnego *ъl* < *l̥* (Козлова 2005: 99).

Wydaje się jednak, że zarówno językowe dane historyczne, jak i wielkowiekowy wpływ polszczyzny (zwłaszcza w obszarze fonetyki) na białoruszczyznę czynią argumentację Kazłowej mało prawdopodobną.

1.1.6. Przykłady innych adaptacji fonetycznych

Wśród grodzieńskich polonizmów fonetycznych należy wymienić również:

1) wyrazy z samogłoską [*'a*] (jak w polskim etymonie) na miejscu psł. **ě*: *бляск* 'blask' vs stbrus. блѣскъ < pol. *blask* (psł. **blěskъ* 'oślepiające światło, błysk' : **blьščati* 'jaśnieć światłem, blaskiem; błyszczeć'; *свядка* 'świadek' vs liter. *сведка* < pol. *świadek* (od XVI w.) < psł. **sъvědokъ* (nomen agentis z suf. *-*okъ*; suf. *-ek* w wyrazie pol-

[127] W obu przypadkach wytłuszczenie moje – B.O.

[128] W rzeczywistości w drugim tomie.

skim dowodzi wtórnego przyporządkowania do rzeczowników kontynuujących psł. *-*ъkъ*) ‘ten, kto dowiedział się czegoś, kto coś widział, słyszał, czego był świadkiem’ : **sъvěděti* ‘dowiedzieć się, wiedzieć, (roz)poznać’; *свя́дчыць* ‘świadczyć’ (*пасвядчыць* ‘выступіць сведкай’ – Сцяцко 1970a: 118) vs liter. *све́дчыць* < pol. *świadczyć* (od XIV w.) ‘być objawem, dowodem czegoś, świadczyć o czymś’ (derywat od **sъvěd-*); *недавярак* ‘niedowiarek’ < pol. *niedowiarek* (uniwerbizowany rzeczownik od wyrażenia *nie do wiary*, oznaczającego ‘nie dawać wiary’) ‘ten, który nie daje wiary; niedowierza czemuś lub komuś’ : *wiara* ‘wiara, przekonanie o prawdziwości czegoś’ < psł. **věra* ‘przekonanie, wiara, przeświadczenie, pewność, że coś jest prawdą’;

2) występowanie tylnojęzykowego [*g*] (oznaczanego czasami w grafii literą [г]) właściwego polskiemu systemowi, np. *цынгель* ‘cyngiel, spust broni palnej’< pol. *cyngiel* (z niem. *Züngel*) ‘języczek w ręcznej broni palnej’ (SWO: 194), *фастрыга* < pol. *fastryga* ‘nić używana do prowizorycznego zszywania materiału’, ‘rodzaj ściegu’ < *fastrygować* ‘zszywać materiał prowizorycznie, rzadkim ściegiem’ <dolnoniem. *fast rigen* ‘mocno spinać, krępować’ (SWO: 327), *гапа* ‘gapa’ < pol. *gapa* ‘gapa’ : *gapić się* ‘przyglądać się czemuś bezmyślnie, gapić się’ (Sławski (SEJP I: 253–254) sprzeciwia się łączeniu z dolnoniem. *gapen*, niem. *gaffen* ze względu na trudności znaczeniowe i geografię wyrazu; łączy go raczej z pol. dial. *gapa* ‘wrona’ i dźwiękonaśladowczym *ga-*, oznaczającym naśladowanie krakania);

3) dźwięk [c] (graf. [ц]) na miejscu psł. **tj*, któremu na rodzimym gruncie odpowiada [ч], np. *мо́ца* ‘moc’ < pol. *moc* < psł. **mogtь* ‘moc, siła, potęga’, *мо́цны* ‘mocny, silny’ < pol. *mocny* < psł.**mogtьnъ* ‘silny, mocny, krzepki’ oraz derywaty od nich: *мацу́нак* ‘mocowanie’, *мацавацца* ‘mocować się’;

4) polskie refleksy psł. jerów w pozycji mocnej [ъ] [ь] > [e] (litera [э]); w rodzimych formach występuje [o] (ew. [a] w pozycji nieakcentowanej). Należą tutaj m.in.: *лэб* vs *лоб* ‘głowa, łeb’ < pol. *łeb* < psł.**lъbъ* ‘czaszka’;

тэш ‘też’ < pol. *też* (stpol. *teże*) < psł. zach.**tъže* : płd. i wsch. **tože* ‘także, również, oraz’ (złożenie z zaimka wskazującego**tъ* / **to* oraz partykuły wzmacniającej **že* – Boryś 2005: 630);

дэ́нка : *дэ́нко* – pol. *denko* ‘(małe, płytkie) dno’ (psł. **dъno* < **dъbno*);

падэ́шва – pol. *podeszwa* (por. strus. ПОДЪШЬВА [: ПОДЪШЕВА, ПОДОШЬВА, ПОДШВА], Срезневский II: 1071–1072; ros. *подо́шва* < północnosłow. **podъšьv-* ‘to, co jest podszyte; podszycie’ : **šьvъ* ‘szew’);

бэз ‘bez, Sambucus’ < pol. *bez* ‘nazwa kwitnącego krzewu’ (psł.**bъzъ* ‘ts.’);

вэдлуг (Сцяшковіч 1983: 102) < pol. *według* (z wyrażenia adverbialnego: **vъ dl̥gъ* pierwotnie ‘wzdłuż czegoś’);

пэ́ўна, *пэ́ўне* (wyrazy modalne; Сцяшковіч 1972: 405) < pol. *pewno* / *pewnie* < zachodniosłow. **pъvьnъ* ‘godzien zaufania; pewny’ (Boryś 2005: 422; 864);

суке́нка < pol. *sukienka* (por. psł. **sukъno*, stąd pol. *sukno*, *sukien*);

блюзка dem. *блюзэчка*: por. некалі шляхцянкі *блюзэчкі* насілі (Цыхун 1993: 20) < pol. *bluzka bluzeczka* : *bluza* ‘górna część ubrania’ < fr. *blouse* (SWO: 135)[129].

[129] Zob: Сцяцко 1972: 206, Арашонкава 1975: 10–11.

1.2. Przykład adaptacji fonetyczno-słowotwórczej

Wyrazy z grupą spółgłoskową -*dl*- [-*tl*-] oraz rzeczowniki z suf. -*dlo*

W niniejszym podrozdziale dokonam podsumowania wyników dotychczasowych badań nad wyrazami zawierającymi kontynuanty psł. grup **tl* (**tł*) i **dl* (**dł*)[130] w białoruskim języku literackim i jego dialektach, z uwzględnieniem faktów języka starobiałoruskiego.

Powszechnie przyjmuje się, że wspólną cechą południowo- i wschodniosłowiańską było uproszczenie dawnych psł. grup spółgłoskowych **tl* (**tł*) i **dl* (**dł*) w *l* (*ł*), które w niezmienionej postaci przetrwały u Słowian zachodnich. Stąd brus. *плёў* – *пляла* (pol. *plótł* – *plotła*), *мыла* (pol. *mydło*), *вілкі* (por. pol. *widły*, Gen. pl. *wideł*, *widelec* itp.). Częste tu są polonizmy, np. *быдла*, *відэльцы*, *відэлкі*, *кавадла*, *малявідла*, *страшыдла*, *прасціралда*, *мадлення* (por.: Kuraszkiewicz 1963: 14).

Na temat genezy i rozwoju omawianych grup spółgłoskowych w językach słowiańskich wypowiadali się między innymi: Tesnière (1933: 51–100), Taszycki (1961: 259–272), Арашонкава (1963: 85–96), Stieber (1979: 81–83). Głos w tej sprawie zabrała także H. Popowska-Taborska. Badaczka wskazała na dyskusyjność przeświadczenia niektórych językoznawców[131], że zachowanie elementu zwarto-wybuchowego w dawnych grupach *tl dl* wskazuje na starą więź dialektów północnorosyjskich z językami zachodniosłowiańskimi. Autorka popiera niezauważaną, acz przekonującą tezę Z. Stiebera o tym, że w grupach *kl i gl* mamy do czynienia z innym sposobem zrealizowania podstawowej innowacji wschodniosłowiańskiej, to jest likwidacji dawnych grup *tl dl*. „Zmiana *tl dl* > *kl gl* była więc tylko innym sposobem innowacji przeciwstawiającej się archaizmowi, to jest zachowaniu grup *tl dl*”[132]. Autorka konkluduje, że znaczna część obszaru słowiańskiego miała tendencję do usuwnia grupy *dl*[133] (Popowska-Taborska 2004: 205).

W drugim tomie *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* zwraca się uwagę na to, że mimo iż w językach wschodniosłowiańskich doszło do uproszczenia grup spółgłoskowych **dl* **tl*, to jednak zwłaszcza w gwarach sąsiadujących z gwarami polskimi istnieje szereg wyrazów z grupą *dl*. Ich zasięgi terytorialne są różne. Zagadnieniu temu poświęcono kilka map z odpowiednimi komentarzami (mapy 126–134): mapa 126: Kontynuanty **dl* w wyrazach *š'ˈyło* ‘szydło’, *mˈyło* ‘mydło’ i *s'ˈało* ‘sadło’ (AGWB II: 178), mapa 127: *kr'ˈyło* ‘skrzydło’ (II: 180–181), mapa 128: *krap'ˈiło* ‘kro-

---

[130] Także tymi, które nie mieszczą się w grupie leksemów z sufiksem -(*i*)*dl*-.

[131] Badaczka ma na myśli poglądy m.in. A. Zalizniaka. Dla porządku rzeczy przytaczam podane przez rosyjskiego badacza staropskowskie poświadczenia: *блюгли* ‘блюли, strzegli’, *повегле* ‘повел, zawiódł’, *всѣгли* ‘вселы, wsiedli’, *жагло* ‘жало, żądło’, *ёгла егль* ‘ель, jodła’ oraz NM *Жерегло Жаглово Виглино* (Зализняк 1995: 40).

[132] Cytat z artykułu Z. Stiebera podaję za autorką.

[133] Potwierdzeniem tego są przytoczone przez Stiebera przykłady zmian *dl* > *l* w gwarach słowackich (na tym obszarze obok postaci *kl* i *gl*) oraz sporadycznie na Łużycach.

pidło’ (II: 182–183), mapa 129: *kresˈadło* ‘krzesiwo’ (II: 184–185), mapa 130: *matavʹiˈło* ‘motowidło’ (II: 186–187), mapa 131: *trańˈiło* ‘śnice tylne u wozu’ [w kilku punktach desygnat nazywany przez *sverdłˈo*, *sverdlisko*] (II: 188–189), mapa 132: *žˈało* ‘żądło’ (II: 190–191), mapa 133: *i̯alˈina* ‘świerczyna’ (II: 192–193) i mapa 134: *i̯adłˈovʹec* ‘jałowiec’ (II: 194–195). We wszystkich mapach znajdują się przykłady form z zachowanymi (pod wpływem gwar polskich) grupami *dl*.

Należy przypomnieć, że w zabytkach literatury starobiałoruskiej XVI–XVII w. znajdujemy przykłady wyrazów, zawierających zarówno charakterystyczną dla polskiego systemu grupę spółgłoskową [*dl*], jak i ich rodzime odpowiedniki z uproszczeniem do [*l*]. A. Bułyko zauważa:

> У польскай фанетычнай абалонцы зрэдку фіксаваліся ў старабеларускай пісьменнасці канца XVI–XVII стст. многія іншыя словы, якія былі вядомы раней толькі ў сваёй спрадвечнай беларускай форме, параўн.: [...] ВЕНДЗИДЛО — УДИЛО, ВЕНДЛЫЙ — ВЯЛЫЙ [...], ВИДЛЫ — ВИЛЫ [...], ЕДЛА — ЕЛЬ, ЕДЛО — ЕДА [...], КГАРДЛО — ГОРЛО [...], МДЛЕТИ — МЛЕТИ [...], МОДЛИТВА — МОЛИТВА [...], МЫДЛО — МЫЛО [...], САДЛО — САЛО, СКРИДЛО — КРЫЛО (Булыка 1980: 203–204).

Z kolei syntezę dotyczącą zasięgu terytorialnego formacji z suf. *-*dlo*, produktywności typu oraz funkcji formantu w epoce prasłowiańskiej i językach słowiańskich znajdujemy w *Zarysie słowotwórstwa prasłowiańskiego* F. Sławskiego. Czytamy tu m.in., że sufiks *-*dlo* (mogący kontynuować zarówno pie. *-*tlo* [stąd litew. -*klas*], jak i pie. -**dhlo*-) jest podstawowym formantem psł. nominów instrumenti, wśród których dają się wyróżnić dwie warstwy: derywaty prymarne (od pierwiastka werbalnego, zaświadczone w mniejszej liczbie wyrazów) i sekundarne (produktywne) od tematów czasownikowych. W poszczególnych językach słowiańskich wyderywowały się złożone suf. -*a*-*dlo*, -*i*-*dlo* z wyabstrahowaną samogłoską tematyczną podstawowego czasownika.

Wśród derywatów prymarnych uczony wymienia m.in.: **bìdlo* ‘narzędzie do bicia, ubijania, np. kołotka, płocha w krosnach’ : **biti* ‘bić’; **bydlo* ‘miejsce pobytu, miejsce zamieszkania’ (zach.) : **byti* ‘być’ (pierwotnie ‘to, co służy do życia’); *(*za*)*bordlo* ‘to, co służy do obrony, zapora, umocnienie, palisada’ : **borti* **bor’ǫ* ‘zmagać się, walczyć’; **gr̥̀dlo* ‘gardło’ : **žьrǫ* **žerti* (**žerǫ* **žьrati*) ‘pożerać, pochłaniać’ (od tej samej podstawy również *žerdlo* ‘gardziel, ujście rzeki; wąwóz; źródło’, *žŕ̥dlo* ‘gardziel, czeluść; wąwóz’); **mỳdlo* ‘coś służącego do mycia, prania’ : **myti* ‘myć’; **sidlo* ‘sidło’ : ie. **sē*(*i*)-; **šìdlo* ‘narzędzie do szycia, szydełko’ : **šiti* ‘szyć’, *(*s*)*kridlo* ‘skrzydło’ : ie. (*s*)*krei*- ‘latać’. W grupie derywatów sekundarnych znalazły się: **bělìdlo* ‘środek do bielenia; miejsce, gdzie się coś bieli’ < **běliti* ‘czynić białym, wybielać’; **brękȁdło* : **bręčȁdło* ‘brzękadło’ : ‘gaduła, papla’ < **bręčati*, **brękati*, **bręcati* ‘brzęczeć, dźwięczeć’; **kropìdlo* ‘narzędzie do kropienia’ < **kropiti* ‘kropić’; **nosìdlo* ‘nosze, przyrząd do noszenia ciężaru’, ‘nosze do przenoszenia zwłok, mary’ < **nositi*. Sławski zauważa, że w okresie historycznym pojawiła się tendencja do rugowania tematów prymarnych, czego dowodem jest pojawienie się nomen **oradlo* (obok prymarnego **ordlo*) : **orati*, **bijadlo* (obok **bidlo*) : **biti*. Sufiks rozszerzył się na inne typy semantyczne – obok nazw narzędzi czynności pojawiły się także rzeczowniki oznaczające nazwy miej-

sca i wykonawcy czynności, a w grupie południowosłow. (zwłaszcza w bułgarskim i słoweńskim) zaświadczone są też nomina actionis na *-dlo*[134] (Sławski 1974: 113–114).

Ważne obserwacje na temat polonizmów białoruskich zawierających sufiksy *-isko* i *-dło* poczynił w publikacjach L. Ossowski (1937: 7–10). Zauważył on, że pierwszy z nich jest rozprzestrzeniony w gwarach zachodnich Białorusi, gdzie znajdują się także inne ślady polskiego wpływu. Od tejże reguły odbiegają nieco gwary poleskie, gdzie sufiks *-isko* używany jest tylko w stylu wysokim (w mowie szlachty i panów), natomiast sufiks *-dło* wyszedł z powszechnego użycia.

Pewne informacje dotyczące zasięgów występowania leksemów z sufiksami zawierającymi grupę [*dl*] znajdujemy także w artykule J. Mackiewicz i E. Romanowicz. Czytamy tam m.in.:

> Syfiksy *-dl-*, *-idl-* w białoruskim języku literackim są mało produktywne. Spotykamy je zaledwie w nielicznych wyrazach, np.: *kavádła*, *pavídła*, *vandlína*[135] itp. Natomiast w części gwar białoruskich sufiksy *-dl-*, *-idl-* są produktywnymi formantami słowotwórczymi. Tworzą rzeczowniki rodzaju nijakiego od podstaw czasownikowych i od rzeczowników oznaczających nazwy narzędzi itp.: *hrabídło* (rejon berezowski), *capídła*, *hruźídła* (rej. wileński, łagojski, głębocki, połocki), *matavídła* (rej. nieświeski); *maźidła* (rej. łagojski), *šmaravídła* (rej. kamieniecki), inne przedmioty: *žyhádła* (rej. bracławski, wołkowyski) i inne. Tradycyjnie rozpatruje się białoruskie formacje z suf. *-dl-* jako pożyczki polskie[136]. Pogląd ten jest najprawdopodobniej słuszny tylko w odniesieniu do niektórych wyrazów, takich jak: *kavádła*, *býdła*, *pavídła* i kilku innych[137]. Większość przykładów, a zwłaszcza te, które należą do kategorii nomina agentis (sic!)[138] typu *kośídła*, *capídła*, odzwierciedlają naszym zdaniem stare zjawisko wspólne dla sąsiadujących dialektów słowiańskich. Natomiast formacje z sufiksem *-dl-* w części dialektów białoruskich aż do naszych czasów można tłumaczyć wpływem polskim (Mackiewicz, Romanowicz 1966: 87–88).

Interesujący z naszego punktu widzenia materiał leksykalny oraz ciekawe obserwacje zawiera praca P. Ściacki. W rozdziale poświęconym polonizmom strukturalnym

---

[134] W kilku przypadkach, gdy temat derywowanego wyrazu zakończony był na spółgłoskę [*d-*], po połączeniu się z psł. suf. *-*lo* (:-**ъlo* : *-*ьlo*) doszło do powstania rzeczowników zbieżnych pod względem fonetycznym z omawianym typem rzeczowników. Należy jednak pamiętać, że psł. leksemy **pręd/lo* ‘przędzenie; przędza’ : **pręsti *pręd-ǫ* ‘prząść’i **sad/lo* ‘sadło, tłuszcz osadzający się w ciele’ : *saditi* ‘sadzić’ (i ich kontynuanty), mimo że w efekcie końcowym posiadają w swej budowie grupę [dl < d/l], nie są tożsame morfologicznie z **by/dlo*, **bi/dlo* itp.

[135] Wyraz błędnie włączony przez autorki do grupy wyrazów z suf. -(*i*)*dl-*, mimo że zawiera grupę *-dl-*. Będzie o tym mowa w dalszej części pracy.

[136] Autorki powołują się na następującą literaturę (cytuję): Карский, Е.Ф. (1904): *Белapycы*, t. I: *Вільно*, 144–146; *Граматыка беларускай мовы* (1962), t. 1: *Марфалогія*, Мінск, 129.

[137] Арашонкава А., 1963, *Аб так званых паланізмах у беларускай мове.* (*Суфіксы -дл- і -іск-*), [w:] Весці АН БССР, Серыя грамадскіх навук № 2, Мінск.

[138] Zdaje się, że wkradł się tu błąd. Autorkom chodzi najprawdopodobniej o kategorię *nomen instrumenti*, a nie *nomen agentis*. Wprawdzie – jak zauważa Sławski (1974: 113–14) – „suf. *-dlo*, chociaż jest podstawowym formantem psł. nominów instrumenti, to obok prymarnego znaczenia narzędzia czynności spotyka się też [...] znaczenia sekundarne: miejsca czynności (por. *bělidlo* ‘środek do bielenia; miejsce, gdzie się coś bieli’), czy nawet wykonawcy czynności (*brękadlo* ‘brzękadło’ : ‘gaduła, papla’)”. Nie dotyczy to jednak – jak można wnosić z kontekstu – materiału leksykalnego przedstawianego przez autorki.

(czyli wyrazom z sufiksami charakterystycznymi – przynajmniej pierwotnie – dla polskiego obszaru językowego) autor zauważa:

> Суфікс *-дл-а* (*-ідл-а*) на месцы ўсходнеславянскага *-л-а* (*-іл-а*): *кава́дла*, *бы́дла* [...]. Пад уплыам польскай мовы, на яе узор сталі афармляцца і некаторыя беларускія ці запазычаныя словы: *адзі́ядла* (з руск. *одеяло*, параўн. польск. *kołdra*), *зубі́дла* (польск. *przecinek* [sic!][139]), відаць, тут адыграла ролю аналогія, блізкасць слоў паводле прадметна-тэматычнай групоўкі: польск. *toczydło* і *зубі́дла*, польск. *prześcieradło* і *адзі́ядла*. Польскі словаўтваральны суфікс *-ідл-* быў выкарыстаны пры ўтварэнні рэгыянальнага *прасаві́дла* [...] з значэннем 'прас, жалязка'. Суфікс *-ідл-а* стаў далучацца да асновы слоў, якія называюць ручныя прылады, і ўтвараць словы з значэннем – 'дзяржанне, ручка': *касі́дла* – 'касільна', *грабі́дла* – 'грабільна', *цапі́дла* – 'цапільна'. У польскай мове гэту функцыю бярэ на сябе звычайна суфікс *-isko*: *cepisko*, *rydelisko*, *toporzysko*, *widlisko*, *grabisko* (Сцяцко 1972: 206–207)[140].

Po wstępnych informacjach dotyczących stanu badań nad formacjami z sufiksem -(*i*)*дл-о* [-(*i*)*дл-а*] w języku białoruskim na przestrzeni dziejów przechodzę do przedstawienia słownictwa zachowanego w białoruskich gwarach ludowych na Grodzieńszczyźnie, zawierającego w swej strukturze grupę spółgłoskową *-дл-* (niekoniecznie derywatów z sufiksami *-дл-о* lub *-ідл-о*)[141]:

адзі́ядла 'kołdra' (Сцяцко 1972: 206 – z ros. *одеяло* 'kołdra' – jako przekształcenie dokonane zgodnie z panującą na danym terenie normą słowotwórczą (suf. *-дл-* identyfikowany z lokalnym systemem derywacyjnym) na wzór bliskiego znaczeniowo pol. *prześcieradło*);

бы́дло 'bydło' (Сцяшковіч 1972: 64), por. stbrus. (od XV w.) БЫДЛО (także БЫДЛЯ, БЫДЛЯТКО, БЫДЛЯЧИЙ) (Булыка 1972: 54) < ogólnopol. *bydło* 'zwierzęta domowe' < psł. zach. **bydlo* 'miejsce pobytu, miejsce zamieszkania' : **byti* 'być' (pierwotnie 'to, co służy do życia', Sławski 1974: 113, SP I: 472); uwagę zwraca regionalizm *быдлава́ць* 'odczuwać popęd seksualny, gonić się (o krowie)' (Цыхун 1993: 24), utworzony w oparciu o temat prezentowanego rzeczownika; nie można wykluczyć bezpośredniego zapożyczenia z pol. dial. *bydłować się* 'ts.' (SGPAN I: 152);

вэндлі́на (Сцяшковіч 1972: 101) : *вяндлі́на* (tamże: 102), *ванглі́на* (tamże: 75) : *вянглі́на* 'wędlina' (tamże 102)[142] < ogólnopol. *wędlina* 'przetwór z mięsa w jednym

---

[139] W istocie chodzi raczej nie o przecinek, a o przecinak 'narzędzie kowalskie, służące do przecinania, rodzaj topora ze stali' (SJP II: 915).

[140] Zob. o tym również: Сцяцко 1972: 231–232. Por. ponadto informacje na temat innych dubletów sufiksalnych w języku białoruskim: „З суфіксам *-ідл-а* выяўлены неасабовыя назоўнікі ніякога роду. Базавыя – назвы ручкі ў прыладах працы (з суфіксам *-аўjо*), фіналь *-j-* перад *-ідл-а* адсякаецца, націск на суфіксе: *касаўё* – *касаві́дла* (БДС), *цапаўё* – *цапаві́дла* (ДАБМ: 260, 287). Тып рэгыянальны (гродз.), непрадуктыўны. Дублеты ўзніклі ў выніку другаснай суфіксацыі пад уплывам папулярнасці ў гаворках суфікса *-ідл-а* (*-дл-а*) [...]" – Сцяцко 1978: 47–48.

[141] Np. w przypadku rzeczownika *pod-łoga* grupa spółgłoskowa [*dl*] powstała na granicy morfemów (wygłosowe [*d-*] prefiksu *pod-* + nagłosowe [*ł*] tematu rzeczownika odczasownikowego *łog-a*).

[142] Wyraz zawiera wprawdzie grupę spółgłoskową *-дл-* (nie sufiks *-i-дл-*, jak błędnie interpretują ten fakt Mackiewicz, Romanowicz 1966: 88). O prastarej oboczności *wend-* : *wond-* por. Brückner 1927: 608

kawałku; szynka, kiełbasa itp.' (SJP III: 636), dial. dawne półn.-kresowe *więdlina* 'wędlina'(Karłowicz VI: 123 z SWil.) – substantywizowane za pomocą suf. *-ina* participium *w(i)ędły* : *wędzić* : *więdnąć* (< psł. **vǫditi* **vǫd'ǫ* 'wędzić, konserwować za pomocą dymu' : **vędnǫti* **vędnǫ* 'tracić świeżość (wilgotność), kurczyć się, wiotczeć';

вандзідло 'wędzidło' (Цыхун 1993: 24), por. stbrus. ВЕНДЗИДЛО (wobec rodzimej formacji stbrus. УДИЛО) 'ts.' (Булыка 1972: 60; 1980: 203) < pol. *wędzidło* (zob. wyżej);

грабідла 'trzonek, kij grabi' = (gw.) *grabisko*, *grablisko* (Сцяцко 1972: 207; ze względu na brak poświadczeń w gwarach polskich słusznie uznany przez autora za neologizm zełweński);

жыгáдла n. 'żądło': *Пшчала жыгадло ўпусця, и йой смерц'* (Сцяшковіч 1972: 164) < pol. *żygadło* (dial. *żgadło* (Indeks II: 635), *zygadło* (tamże: 628); por. też hiperyzm *żegardło* 'pręcik żelazny przechodzący przez środek szpuli kołowrotka' (Karłowicz VI: 439); stpol. od XV w. *żegadło* 'narzędzie żelazne służące do piętnowania' (Słstp. XI: 579) : pol. *żgać* (daw. też *żegać*) : *dźgać* 'uderzać czymś kłującym'; stpol. *żec żżę* 'niszczyć ogniem, palić' < psł. **žegti* **žьgǫ* : **žegǫ* 'palić; piec');

зубідла 'przecinak' (Сцяцко 1972: 207; rodzima formacja powstała drogą analogii do bliskiego znaczeniowo pol. *toczydło*), por. z tego samego obszaru rzeczownik w rodzimej postaci *зубíла* 'stalowy pręt do wybijania otworów w płytach żelaznych' (Сцяшковіч 1972: 199);

кавáдла 'kowadło' (Сцяцко 1972: 206), także *кавáдло* : *кувáдла* n. (СлПЗБ II: 353), por. stbrus. (XVII w.) КОВАДЛО (Булыка 1972: 159) < pol. *kowadło* 'stalowa (lub żelazna) podstawa służąca do kucia ręcznego przedmiotów; młot' (SJP I: 996) – nomen instrumenti z suf. *-dło* od *kować* (< **kovati* **kovają* : **kują* **kuti* 'kuć metal młotem, kuć, okuwać');

касíдла 'trzon kosy' = pol. (gwar.) *kosisko* (Сцяцко (1972: 207) widzi tu neologizm lokalny); por. jednak pol. dial. *kosidło* (Indeks I: 287). Ponieważ podstawą derywacyjną jest tu nomen instrumenti *каса* (którego *касíдла* jest elementem składowym), w danym wyrazie trzeba wydzielić sufiks *-ідла*;

касавíдла 'trzon kosy' (Сцяцко 1978: 47–48) – typ wariantywny (suf. *-(ав)íдла*) do powyższego; nieproduktywny, neologizm grodzieński;

(s.v. *wędzić*); 620 (s.v. *więdnąć*), stąd zapewne różniące się fonetycznie warianty wyrazu *wędlina* : *więdlina*, będące substantywizowanym za pomocą suf. *-ina* participium *więdł-y* (por. *mięsa więdłe*; ros. *вялый* : *вяленый*). Uwagę zwraca jeszcze większa różnorodność form w gwarach grodzieńskich, zwłaszcza wariant *ванглíна* : *вянглíна*, z grupą *-гл-*. W dostępnych materiałach nie udało mi się wprawdzie znaleźć jej ewentualnego polskiego prototypu, jednakże samo zjawisko przejścia grupy *-dl-* > *-gl-* jest znakomicie znane polszczyźnie, por. dial. *mgleć* 'mdleć', *mglić* 'mdlić', *mgły* (*mgławy*) 'mdły, mdławy' (Karłowicz III: 135). Zob. też: Taszycki 1961: 259–272.

красі́дло ‘krzesiwo’ (Сцяшковіч 1972: 240) : *красі́дла* (Сцяцко 1972: 206) : *крэсі́дла* (Сцяцко 1972: 120) : *краса́дло*[143] (СлПЗБ II: 517) < pol. dial. *krzesidło* ‘ts.’ : *krzesiwo* ‘narzędzie do krzesania ognia’ (Karłowicz 1901, II: 494) : *krzesać krzeszę* (< **kresati* **krešǫ* ‘wydobywać ogień, iskry za pomocą krzemienia’);

крапі́дло ‘kropidło’ (СлПЗБ II: 516) < pol. *kropidło* < psł. **kropidlo* ‘narzędzie do kropienia’ : **kropiti* ‘kropić’ (Sławski 1974: 114);

малявí́дла ‘lakier, farba’ (Сцяшковіч 1972: 280); por. stbrus. (XV w.) МАЛЕВАТИ : МАЛИОВАТИ ‘malować’ (Булыка 1972: 196) < pol. *malowidło* ‘dzieło malarskie, obraz malowany farbami (czasem z lekkim zabarwieniem pejoratywnym)’; Karłowicz nie notuje; w *Indeksie* (I: 355) poświadczone są jednak wyrazy: *malowidło*, *malowidełko*, *malowidła*. Uwagę zwraca zapomniane przez polszczyznę współczesną znaczenie wyrazu grodzieńskiego, które nawiązuje bezpośrednio do poświadczonego w słowniku Lindego (obok ‘malowanego coś, malowanie, obraz’) – ‘farba do malowania, barwidło’ (Linde III: 34);

матаві́дла (także w rodzimej postaci *матаві́ла*) ‘przyrząd do nawijania nici na motek’ (Сцяшковіч 1972: 283)[144] < pol. (też dial.) *motowidło* ‘przyrząd służący do odmierzania i zwijania w motki nici, przędzy’ (Karłowicz III: 188) – derywat z suf. -(*ав*)*ідла* / -(*ow*)*idło*[145] od *motać* ‘nawijać (nici, przędzę) na coś, zwijać na motek’ (> ‘plątać, wikłać’) < psł. **motati* **motajǫ* ‘motać, kręcić, potrząsać, kołysać’ – iterativum do **mesti* **metǫ* ‘rzucać; wiać, zgarniać’;

мы́дла : *мы́дло* n. (także rodzime: *мы́ло*) (Сцяшковіч 1972: 292; Сцяцко 1972: 121); por. stbrus. (XVI w.) МЫДЛО (Булыка 1972: 211) < pol. *mydło* < psł. **mydlo* ‘coś służącego do mycia, prania’ : **myti* **mъjǫ* ‘myć’ (np. Sławski 1974: 113);

падло́ґа ‘podłoga’ (Сцяцко 1972: 17) < pol. *podłoga* (o czym dodatkowo świadczy wybuchowe [*ґ*]) ‘wierzchnia warstwa podłogi, układana zwykle z klepek’ (SJP II: 797), od XV w. ‘posadzka’ – derywat od czasownika *podłożyć*;

паві́дла ‘powidło’ (Сцяшковіч 1972: 322) : *паві́дло* (Сцяцко 1970a: 75; autor uważa wyraz za stosunkowo nowy w gwarach, gdzie przedostał się z języka literackiego) < ogólnopol. *powidło* (częściej *powidła* pl.) ‘smażone owoce (zwykle śliwy węgierki); konfitury’; Boryś uważa, że najprawdopodobniej z początku rzeczownik oznaczał przyrząd (np. w kaszubskim *pˈov’idło* oznacza ‘motowidło’), za pomocą którego ruchem kolistym mieszano podgrzewaną masę, później doszło do przesunięcia znaczenia na samą smażoną masę owocową. *Powidło* (*powidła* pl.) to derywat od prefigowanego czasownika *po/wić* < **viti* ‘wić; kręcić’ (Boryś 2005: 472);

---

[143] Uwagę zwraca wielość form gwarowych leksemu. W jednym wypadku mamy do czynienia z rzadkim w naszym materiale suf. -*а-дло* z wyabstrahowaną samogłoską tematyczną [*а*] podstawowego czasownika.

[144] W gwarach białoruskich poświadczone są także rodzime postaci: *матаві́ла* : *матаві́ло* : *мотові́ло* (ЭСБМ VI: 252).

[145] Ten wtórny sufiks miałby się wyabstrahować z domniemanej formy czasownikowej **mot-o-viti* (Skok II: 412, Machek^2: 375). Na tej podstawie np. Bezlaj (II: 197) błędnie rekonstruował **motovitlo*.

правідла (Сцяцко 1972: 206, bez dokładnej lokalizacji i znaczenia) < pol. *prawidło* (też dial.) ‘przyrząd służący do prostowania, formowania czegoś; forma, szablon, szczególnie forma z drewna lub metalu o kształcie stopy ludzkiej, wkładana do buta dla utrzymania fasonu’, ‘trójkąt z żerdek do suszenia skór zwierząt dzikich’ (Karłowicz IV: 340); dziś także ‘przepisy, zasady, normy’ (SJP II: 871) < psł. **pravidlo* ‘przyrząd do prostowania czego’ : **praviti* (stąd pol. *prawić*) ‘nadawać prosty kształt, prostować’;

прасавідла : *прасавідло*[146] n. ‘żelazko’ (Сцяцко 1970a: 127; 1972: 123, 232). Autor wobec braku poświadczeń analogicznego słowa w polskim materiale gwarowym (por. u Karłowicza (IV: 338) tylko *prasa* = *praska* ‘żelazko do prasowania bielizny’) uznał wyraz za rodzimy neologizm, derywowany na wzór rzeczowników z formantem *-dl-* pochodzenia polskiego. Udostępniony niedawno wykaz polskich gwarowych form leksykalnych, notujący formy *prasowidło*, *prasowidełko* (Indeks II:131), pozwala to przypuszczenie zweryfikować;

прасцірáдла ‘prześcieradło’ (Сцяшковіч 1972: 390), por. stbrus. (od XVI w.) ПРОСТИРАДЛО : ПРЕСТИРАДЛО (Булыка 1972: 267) < pol. *prześcieradło* ‘duży prostokątny płat tkaniny, część bielizny pościelowej’ (SJP II: 965); psł. derywat odczasownikowy z suf. -**dlo* (pierwotne znaczenie: ‘to, co się rozpościera, rozkłada’ od **per-sterti* **per-stьrǫ* ‘rozpostrzeć, rozłożyć, rozciągnąć’);

рáдло ‘radło’ (Сцяшковіч 1972: 413) < pol. *radło* ‘ts.’ < psł. **òrdlo* = litew. *árklas* ‘socha, radło’ (Sławski 1974: 114); por. też oparty na temacie tego rzeczownika czasownik *радліць* ‘okopywać (ziemniaki)’ (tamże);

скрыдлы pl. ‘skrzydła’ (Сцяшковіч 1972: 455) : *крыло́* n. ‘skrzydło ptaka’ (tamże: 245); por. stbrus. (XVII w.) СКРИДЛО : СКРЫДЛО (Булыка 1972: 300) < pol. *skrzydło*, dial. także *krzydło* (Karłowicz V: 161) < psł. (*s*)*kridlo* : pie. (*s*)*krei̯-*, litew. *skriẽti skriejù* ‘latać’ (Sławski 1974: 114);

страшы́дла m. ‘straszydło’ (Сцяшковіч 1972: 475), por. stbrus. (XVII w.) СТРАШИДЛО (Булыка 1972: 309) < pol. *straszydło* ‘ktoś lub coś o brzydkim, cudacznym wyglądzie, czupiradło, potwór, monstrum’, dawniej ‘ktoś wzbudzający strach; to, co straszy (często o duchach, upiorach, zjawach)’ (SJP III: 322) – derywat od *straszyć* (< **strašiti* **strašǫ* ‘wzbudzać strach, straszyć’ < **strachъ*);

сукáдла n. ‘narzędzie do nawijania nitek’ (Цыхун 1993: 139; Сцяшковіч 1972: 479), brus. liter. *сукáла* ‘ts.’ < pol. dial. *sukadło* ‘narzędzie do nawijania nici na cewkę’, także *sokadło* (*siokadło*) ‘ts.’ (Karłowicz V: 187) : *sukać* ‘za pomocą kołowrotka przenosić nici przędzion na cewkę’ (Karłowicz V: 261), stpol. *sukać* ‘ts.’ < **sukati* ‘skręcać, nawijać nici’ (stąd: **sukъno* ‘sukno’);

тачы́дла ‘przyrząd do ostrzenia narzędzi’ = *тачы́ла* (Сцяцко 1970b, 1972: 206), por. stbrus. (XVI w.) ТОЧЫДЛО (Булыка 1972: 323) < pol. *toczydło* (dial. także *tocy-*

[146] Wyraz znany jest na terenie całej Białorusi, poza Grodzieńszczyzną notowany też w gwarach na Czerwieńszczyźnie, Wicebszczyźnie i Mohylewszczyźnie.

dło) ‘kolisty kamień z piaskowca osadzony na osi nad korytkiem z wodą i obracany kolbą przy ostrzeniu siekier, noży itp.’ (SJP III: 473, Karłowicz V: 407–408) : *toczyć* ‘obracać coś, skrawaniem nadając odpowiedni kształt; nadawać kształt wyrobom ceramicznym’ < psł. **točiti* ‘powodować, że coś płynie, ciecze’, ‘przesuwać coś nadając ruch obrotowy’, ‘obrabiać, nadawać kształt ruchem obrotowym’ (do **tekti* ‘ciec, płynąć’);

цапі́дло (Сцяшковіч 1972: 536): *цапі́дла* n. ‘dzierżak u cepów’ (Сцяцко (1972: 207) przytacza z Karłowicza (I: 166) s.v.: *cep*: *cepisko*); por. rodzimą postać *цапі́ло* (Цыхун 1993: 157); pol. dial. formy *cepidło* : *cepiło* przytacza *Indeks* (I: 52);

цапаві́дла ‘dzierżak cepów’ (Сцяцко 1978: 47–48) – typ wariantywny do powyższego, nieproduktywny, neologizm grodzieński;

чупіра́дла ‘straszydło, poczwara’ (Цыхун 1993: 164) < pol. *czupiradło*[147] ‘osoba z rozczochranymi włosami’ (Sławski SEJP I: 127[148]); dial. *czupiradło*, *czupieradło*, *czepieradło*, *czopieradło* (wynaturzone *kopiradło* / *kopieradło*), kresowe także *czupidrało*, *czupidrajło* (Karłowicz I: 291, s.v.: *czupidrał*). Boryś (2005: 102) uważa za ekspresywny rzeczownik odczasownikowy pochodzenia ludowego (z gwarowym -*ir*- zamiast oczekiwanego w języku literackim -*er*-) z sufiksem -(*a*)*dło*, por. dial. mazow. *czupirzyć* (*cupierzyć*) ‘stroić głowę przesadnie’ (z okolic Tykocina), kresowe *rozczupirzyć* ‘rozczochrać (włosy)’, kasz. *čuṕeřëc są* ‘stroić się, ubierać się dziwacznie’;

шмараві́дла n. ‘smar do kół’ (Цыхун 1993: 169; Сцяшковіч 1972: 561) < pol. *smarowidło* ‘ts.’ – derywat od *smarować* ‘mazać smarem’ (< *smar* ‘substancja do smarowania’ < śrwniem. *smër* ‘tłuszcz, tłuszcz świński’ – Boryś 2005: 562);

шыдло ‘szydło’ (Сцяшковіч 1972: 569) : *шыло* (: *шыла*) (Сцяцко 1972: 159) < pol. szydło < psł. **šidlo* ‘narzędzie do szycia, szydełko’ : **šiti* ‘szyć’ : stwniem. *siula* < **siūdhlā* (Sławski 1974: 113–4); na uwagę zasługuje rodzimy neologizm semantyczny *шыдэ́лка* ‘duża, ciepła, wełniana chusta’ (Цыхун 1993: 173), czyli ‘rzecz wykonana na szydełku, poprzez szydełkowanie’.

Dwa poniższej przedstawione wyrazy mogą być rodzimymi kontynuantami form prasłowiańskich:

свя́рдло (Сцяшковіч 1972: 444) : *свя́рдзёлак* = *свердзел* wobec techn. *сверло* (Сцяцко 1972: 145–6); por. pol. *świder*, dial. *świedrz*, *świedrzyk* ‘świder, świderek’ (Karłowicz V: 365,) *świerdziołek* (tamże: 366), *świerdło* (Indeks II: 381); w psł. wyrazie **sv̥ŕdьlo* (z pie. **su̯er-d* : **su̯er-* ‘ciąć, kłuć, wiercić’) w grupie -*dь̯l*- jer [ь̯] był sła-

[147] Boryś (2005: 102) przytacza też z XVII w. (z W. Potockiego) *czupirało* (*przy szpetnym czupirale*).

[148] Autor zwraca uwagę na istnienie ukr. *čuperádło* („z *dł* tak jakby polskim”). W naszym materiale to jeden z niewielu przykładów występowania przyrostka -*dło* w funkcji pejoratywnej, wyraźnie wyczuwalnym w takich polskich derywatach, jak: *chamidło* : *cham*, *sztuczydło* ‘zła sztuka’ : *sztuka*, *piśmidło* ‘brukowiec, szmatława gazeta’ : *pismo* ‘gazeta’ czy *filmidło* ‘słaby film’ : *film*.

by, dlatego jego białoruski kontynuant mógł zachować grupę -*дл*- (podobnie jak ma to miejsce w brus. *мятла* < psł. **metьla*)[149], nie można więc wykluczyć jego rodzimości;

ся́дло ‘siodło’ (Сцяшковіч 1972: 488); ponieważ wyraz pochodzi z psł. **sed-ъlo*, można tutaj widzieć rodzimą realizację połączenia -*д-ъ̯л*- (bałt. *sedula*-, dokładny odpowiednik w łot. *sedli* > *segli* m. pl. ‘siodła’; psł. **sed*-, **sędǫ* **sěsti* ‘siąść’, Sławski 1974: 111).

Podsumowanie

W zebranym materiale znalazły się 33 formacje z grupą spółgłoskową -*дл*- (nie liczyłem oddzielnie fonetycznych wariantów niektórych form oraz derywatów opartych na ich temacie, takich jak *быдлаваць* czy *шыдэлка*), pochodzące z ludowych gwar Grodzieńszczyzny. Dwa wyrazy to w istocie warianty formalne tego samego leksemu: *касідла* : *касавідла* oraz *цапідло* : *цапавідла*. Zaledwie dwie formacje: *вэндліна* oraz *падлога* to polonizmy leksykalno-fonetyczne, o czym świadczy utrzymana w nich grupa spółgłoskowa -*дл*-, właściwa ich polskim etymonom. Pozostałe wyrazy (z wyjątkiem *сядло*, etymologicznie suf. -*л-о* < psł. **sed-ъlo*[150] i najprawdopodobniej także *свярдло*) to rzeczowniki z sufiksem -*дл-о* (lub ich wariantem -*і-дл-о* czy – wyjątkowo – -*а-дл-о*). Pod względem przynależności do kategorii semantyczno-tematycznej spora ich część to nomina instrumenti, co nie dziwi, zważywszy na pierwotną strukturalną funkcję sufiksu: *вандзідло*, *жыгадла*, *зубідла*, *кавадла*, *матавідла*, *правідла*, *прасавідла*, *сукадла*, *тачыдла*, *шыдла*. Wśród pozostałych leksemów spotykamy nazwy części narzędzi (*грабідла*, *касідла* : *касавідла*, *цапідло* : *цапавідла*), nazwy rzeczy (*адзіядла*) lub materiałów remontowo-technicznych (*малявідло*, *шмаравідло*), nazwy żywności (*павідла* /-*о*; w tej grupie tematycznej (nie strukturalnej!) umieścić wypada wyraz *вэндліна*). Pozostałe nieliczne wyrazy zleksykalizowały się jeszcze na gruncie języka-dawcy. Należy tu kolektywna nazwa zwierząt domowych *быдло* oraz nazwa anatomiczna *скрыдлы*. W przypadku zaledwie dwu leksemów: *страшыдла* i *чупірадла* ujawnia się deprecjacyjna funkcja (jednak to raczej „zasługa” samego desygnatu niż wpływ sufiksu). W większości wypadków wyrazy zapożyczone z języka polskiego utrzymały znaczenie podstawowe etymonu. Jedynie rzeczownik *малявідла* zachowuje jedno ze starszych, nieużywanych już we współczesnej polszczyźnie znaczeń: ‘barwa, kolor’. Ciekawym neosemantyzmem grodzieńskim jest rzeczownik *шыдэлка* ‘gruba chusta’ (< ‘robótka, rzecz wykonana przez szydełkowanie’). Obserwujemy tu przesunięcie na linii nomen instrumenti > nomen rei.

Warto zaznaczyć, że w kilku przypadkach zadomowione w gwarach grodzieńskich wyrazy o polskiej proweniencji posiadają swe odpowiedniki już w zabytkach piśmien-

---

[149] Z kolei ros. dial. *свердель* (z [e] < [ь̥]) jest kontynuantem psł. *svṛ̥́dь̥lь̯* (ew. **svṛ̥́dь̥lъ̯*, z wtórnym przesunięciem w obręb deklinacji *-*jo*-tematowej).

[150] O rodzimej realizacji uproszczenia grupy spółgłoskowej [дл] > [л] w wyrazie *селішчэ* < **sedlišče* (z suf. -*ішчэ*) : **sedlo* ‘sioło, zasiedlone miejsce’ – zob. niżej, s. 104.

nictwa starobiałoruskiego (np. БЫДЛО, ВЕНДЗИДЛО, КОВАДЛО, ПРОСТИРАДЛО, МЫДЛО, СКРЫДЛО). Inne, takie, jak МДЛЕТИ, МДЛЫЙ, МОДЛИТВА, ЖРОДЛО, СТАДЛО (Булыка 1972: 200, 205, 115, 306) – funkcjonujące niegdyś w języku starobiałoruskim, nie są poświadczone obecnie (być może wyszły z użycia) w mowie ludu grodzieńskiego.

Spora część wyrazów to bezsprzecznie polonizmy leksykalno-strukturalne, na co wskazuje brak na danym obszarze ich odpowiedników formalno-semantycznych (np. *кавадла*). Nie zawsze w sposób arbitralny można określić status rzeczowników z sufiksem -*дл*- w omawianych gwarach. Moim zdaniem, wyrazy koegzystujące na tym samym obszarze lingwalnym z ich rodzimymi odpowiednikami (np. *матавідла* – *матавіла*) trudno uznać za zapożyczenia leksykalne sensu stricto. W takiej sytuacji polonizacja może dotyczyć jedynie formalnej (derywacyjnej) płaszczyzny języka, bądź też – jak w powyższym przypadku – strukturalno-fonetycznej (gdy nie doszło do oczekiwanego uproszczenia grupy -*дл*- > -*л*-).

Obecnie sufiks -*дл-о* do tego stopnia wrósł w system derywacyjny gwar grodzieńskich, że stał się samodzielnym (utożsamianym z rodzimym) przyrostkiem, zdolnym tworzyć nowe (absolutnie nieznane polszczyźnie) formacje, czego bezspornymi przykładami są takie neologizmy, jak: *адзіядла*, *касавідла*, *цапавідла* czy *грабідла*. Skutecznie konkurując ze swym rodzimym wariantem -*л-о*, nie zdołał jednak w pełni wyprzeć tego ostatniego z rodzimego systemu derywacyjnego, o czym świadczą takie rzeczowniki jak *тварыло* ‘drzwi do piwnicy’ (Сцяшковіч 1972: 497) wobec stbrus. ТВОРИДЛО ‘forma, praska do wyciskania sera, twarogu’ (Булыка 1972: 319) i pol. *tworzydło* ‘ts.’, *траніла* n. ‘detal tylnej części wozu, rozwora’ (Цыхун 1993: 144) i wiele innych[151].

[151] O sufiksach ze strukturalnym -*л*- (-*л-а* : -*л*-o oraz -*дл-а*) w białoruskim języku literackim zob. *Беларуская граматыка* I: 259. Czytamy tu m.in., że w białoruskim języku literackim jest to typ nieproduktywny. Za pomocą suf. -*дл-а* od podstaw werbalnych derywowane są zazwyczaj nomina instrumenti, np.: *каваць* – *кава-дла*, *крапіць* – *крапі-дла*, czy też inne rzeczowniki, np. *страшыць* – *страшыдла*. Natomiast większą produktywność sufiksu obserwujemy w gwarach, gdzie poświadczone są: *матавідла*, *малявідла*, *снавадла*, *лічыдла*, *красідла* i inne.

1.3. Przykład adaptacji słowotwórczej

Wyrazy z z sufiksem -*isko* (na tle oponentnych form z sufiksem -*išče*)

Zanim przejdę do przedstawienia danych materiałowych dotyczących zasygnalizowanej problematyki, chcę przedstawić dotychczasowy stan i wyniki badań nad tym zagadnieniem.

Syntezę dotyczącą zasięgów terytorialnych formacji rzeczownikowych z sufikasmi *-*isko* : *-*išče* (rozszerzenie na -*jo*- postaci podstawowej *-*isko*-), ich produktywności oraz funkcji formantów w epoce prasłowiańskiej i tendencji rozwojowych w poszczególnych grupach języków słowiańskich znajdujemy w fundamentalnym *Zarysie słowotwórstwa prasłowiańskiego* F. Sławskiego. Czytamy tutaj m.in., że ogólnosłowiański zasięg ma tylko postać suf. -*išče*, natomiast -*isko* jest zasadniczo ograniczony do języków zachodniosłowiańskich, spotyka się go także w językach ukraińskim i białoruskim.

Geneza sufiksów *-*išče*, *-*isko* nie jest pewna. Nie mają one dokładnych odpowiedników indoeurpejskich, powstały na gruncie prasłowiańskim. Mogą nawiązywać do psł. sufiksu przymiotnikowego *-*ьskъ* odziedziczonego z ie. *-*ĭsko*-. Przyrostek ten tworzył w ie. nie tylko przymiotniki o znaczeniu neutralnym, ale także rzeczowniki o wartości deminutywno-pejoratywnej. Dokładnym kontynuantem ie. *-*ĭsko*- jest typowy dla zachodniosłowiańskich języków suf. augmentatywno-pejoratywny *-*ьsko*, np. **babьsko* 'babsko' < **baba*; **korvьsko* 'krówsko' < **korva* 'krowa'. Pod względem formalnym jest to urzeczownikowiona forma nom. sg. przymiotnika na *-*ьskъ*. Początkowe -*i*- w *-*isko*, *-*išče* powstało w oparciu o nierzadkie podstawowe czasowniki o temacie na -*i*-: typ **lovi-sko*, **lovi-šče* : **lovi-ti*. Punktem wyjścia słowiańskich tworów dewerbalnych (sekundarnych, pierwotne były denominalne) stały się formacje, w których obok pierwotnej podstawy imiennej współistniał obocznie czasownik, a więc typ **lovъ* : **lovisko*, **lovišče* : **loviti*, **lože* : **ložisko*, **ložišče* : **ložiti*.

Obok suf. -*išče* : -*isko* spotyka się postacie oboczne z rozszerzeniem -*ov*-, np. **bobišče* : *bobovišče*, zach. i ukr. **bobisko* : **bobovisko* 'pole bobowe, rżysko bobowe' < **bobъ* 'bób'; **bojišče* : **bojevišče*, zach. i ukr. **bojisko* : **bojevisko* 'miejsce boju; klepisko' < **bojь*. Element -*ov*- pochodzi z pierwotnych tematów na -*u*-, np. **domovišče* : **domišče* 'miejsce pobytu, mieszkanie' < **domъ* **domu*; **stanovišče* : zach. **stanovisko* 'miejsce pobytu, postoju' < **stanъ* **stanu* 'miejsce postoju, przebywania'. Trzeba się liczyć także z wpływem czasowników na -*ovati* i przymiotników z suf. -*ovъ*.

Zdaniem badacza pierwotną była ekspresywna funkcja sufiksu, czyli tworzenie augmentatywów i deminutywów, funkcja tworzenia nominów loci[152] byłaby więc sekun-

---

[152] Nomina loci derywowane są od podstawowych rzeczowników albo czasowników, np. **bělišče* : zach. **bělisko* 'miejsce, gdzie się bieli płótna' < **běliti* 'bielić, wybielać, np. płótno'; **boltišče* : zach. i ukr. **boltisko* 'miejsce bagniste, błotniste; wielkie bagno, błoto' < **bolto* 'błoto, bagno'; **lovišče* : zach. **lovisko* 'miejsce polowania, połowu ryb' < **lovъ* 'łowy' : **loviti* 'łowić'; **ložišče* : zach. **ložisko* 'miejsce, gdzie coś leży, gdzie coś położono' < **ložiti* 'kłaść, sprawiać, że coś leży'; **ognišče* : zach. i ukr. **ognisko* 'miejsce, gdzie się pali ogień, otwarte palenisko' < **ognь* 'ogień'; **morvišče* : zach. **morvisko* 'gniazdo mró-

darna. Częstokroć w formacjach denominatywnych obie te funkcje krzyżują się ze sobą. Tak np. **boltišče* to nie tylko ‘miejsce bagniste, błotniste’, ale także ‘wielkie bagno, błoto’; **dvorišče* ‘podwórze, zagroda’ : ‘miejsce, gdzie stał dwór’ : ‘duże, ogromne podwórze’. Także i nazwy rękojeści narzędzia najprościej sprowadzić do pierwotnej funkcji deminutywno-augmentatywnej, por. np. **cěpъkъ*, **cěpěcь* (dem. od **cěpъ* ‘cep’) w sekundarnym znaczeniu ‘dzierżak cepa’ (Sławski 1974: 95–97)[153].

Z kolei W. Sędzik w swej monografii *Prasłowiańska terminologia rolnicza*, w części dotyczącej nazw użytków rolnych zauważa, że dla okresu prasłowiańskiego przyjąć wypada możliwość występowania innych (poza prostymi typu **stŕ̥nь*, ** stŕ̥nьje*, **stŕ̥n'a*) nazw oznaczających ściernisko: **stŕ̥nišče* : dial. płn. *stŕ̥nisko* ‘pole po skoszonym, zżętym zbożu; źdźbła pozostałe w ziemi po zżęciu zboża’. Derywaty tego typu (tj. z suf. **-isko* : **-išče*) są szeroko rozpowszechnione w całej Słowiańszczyźnie. Zebrany przez badacza pokaźny materiał leksykalny dał mu podstawę do rekonstrukcji następujących form prasłowiańskich: **žit*(*ov*)*išče* : **žitisko* (*žitьnišče* : *žitьnisko*) – pierwotnie najprawdopodobniej w znaczeniu ogólnym ‘ściernisko’, z późniejszym zawężeniem w kierunku ‘ściernisko po życie lub pszenicy, rzadziej jęczmieniu’. Poza powyższymi w grupie tej Sędzik umieszcza:

płn. **pьšenisko* (także w wariantach strukturalnych: *pьšeničisko*, *pьšeničьnisko*) : **pьšenišče* (*pьšeničьnišče*) ‘pole, na którym rośnie lub rosła pszenica’;

**prosišče* (*pros*(*ov*)*išče*; *prosьnišče*, *prosenišče*) płd. i wsch. : płn. **prosisko* (*prosьnisko*) ‘pole, na którym rośnie lub rosło proso’;

**jęčьmišče* zach. i płd. : zach. **jęčьmisko* ‘pole zasiane jęczmieniem; pole, z którego zebrano jęczmień, ściernisko jęczmienne’ (oraz inne, z zastosowaniem derywacji wymiennej: *jęčьmenišče*, *jęčьniščě* : *jęčьmenisko*, *jęčьnisko*);

**ovьsišče* : **ovьsisko* płn. ‘pole zasiane owsem, pole, z którego zebrano owies’ (oraz młodsze, utworzone prawdopodobnie na gruncie poszczególnych języków słowiańskich, typu głuż. *wowsnišćo*, brus. *аўсянішча*; czes. *ovsenisko*);

**rъžišče* : płn. **rъžisko* ‘pole po zżętym życie, żytnisko’;

**konopišče* : płn. **konopisko* ‘pole, na którym rosną lub rosły konopie’ (także młodsze od nich chronologicznie, najprawdopodobniej późnoprasłowiańskie: **konopьnišče* : **konopьnisko*);

**lьnišče* : płn. **lьnisko* ‘pole, na którym rośnie len; pole, z którego zebrano len’ (por. też lokalne, późniejsze: sła. dial. *lenoviště* – urobione od kontynuantów przymiotnika **lьnovъ*);

**gorchovišče* : płn. **gorchovisko* ‘pole, na którym rośnie albo rósł groch’;

---

wek’ < **morvьjь* : **morvъ* : **morva* ‘mrówka’; **rъžišče* : zach. (i na Polesiu) **rъžisko* ‘pole po zżętym życie’ < **rъžь* ‘żyto’. Obok podstawowego znaczenia nazwy miejsca zdarza się też nazwa czynności, np. **bělišče* też ‘bielenie płótna’ (ros.), **lovisko* też ‘polowanie’ (stpol.) – Sławski 1974: 95–96.

[153] Wszystkie podkreślenia moje – B.O.

**bobišče* zach. i płd. : **bobovišče* zach. i ukr. : **bobisko* zach. : **bobovisko* zach. i ukr. ‘pole po zebranym bobie’ (spotykane synonimiczne postaci typu *bob-ьn-išče*, *bob-ov-ьn-išče* są, zdaniem autora, późniejszego pochodzenia).

Należy zwrócić uwagę na następującą konstatację badacza: „Nie jest pewne, czy nazwy ściernisk urobione od podstaw przymiotnikowych (np. *žitьnišče* : *žitьnisko*) [...] powstały już w okresie prasłowiańskim. Nazwy te mogły się bowiem pojawić dopiero w samodzielnym rozwoju języków słowiańskich” (Sędzik 1977: 86–100).

Wyrazów z sufiksami -*isko* (w pewnym sensie także -*išče*) na obszarze białoruskim dotyczy publikacja L. Ossowskiego *Ze studiów nad wpływami języka polskiego na białoruski* (*Przyrostki -isko oraz -dlo w gwarach białoruskich*). Autor podjął polemikę z utartą i rozpowszechnioną – głównie za sprawą najlepszego znawcy białoruszczyzny przełomu XIX/XX w., urodzonego w Łaszach pod Grodnem w 1860 roku, prof. Jefima F. Karskiego (brus. Яўхім Фёдаровіч Карскі) – opinią[154], jakoby poza skrawkiem białoruskiego terenu graniczącego z etnograficzną Polską nie było polonizmów. Obiektem badań stały się m.in. formacje z przyrostkiem -*isko*, co do których

> w nauce zgodnie panuje przekonanie[155], że przyrostek -*isko* jest par excellance przyrostkiem zachodniosłowiańskim, przeto i polskim, gdzie indziej (poza językiem ukraińskim) nie ma ani jego śladu, tymczasem wystarczy wziąć do rąk chociażby teksty białoruskie zebrane przez M. Fedorowskiego, aby się całkowicie przekonać, że -*isko* nie jako sporadyczny, zawarty w polonizmie słownikowym, objaw, lecz jako sufiks, mogący równie dobrze formować wyrazy jak i rodzime -*iszcze*, istnieje w gwarach białoruskich. Na przykład: *Trieba narwàć kiciukóŭ na rżysku...* (2249 t. I, str. 375), *...tre uwatknùć u zahón sakyjeru taparyskam u ziemlu...* [...] (Ossowski 1992: 182–183).

Obserwacje badacza pozwoliły mu konstatować, że przyrostek -*isko* nie występuje jednak na całym obszarze gwar białoruskich, jedynie – zresztą jak i ukraińskie -*isko* – na zachodzie, obejmując swym zasięgiem powiaty: białostocki, sokolski, grodzieński i wołkowyski woj. białostockiego, słonimski, lidzki, baranowicki, nieświeski (część południowo-zachodnia), nowogródzki (część zachodnia i środkowa) woj. nowogródzkiego, prużański, kosowski, łuniniecki (część zachodnia i środkowa) woj. poleskiego oraz całą zachodnią część woj. wileńskiego. Na pozostałych obszarach występuje wyłącznie rodzime -*iszcze.* Proces szerzenia się przyrostka -*isko* inaczej przebiegał na północy, inaczej na południu. W północnej części (zwłaszcza na Wileńszczyźnie) sufiks -*isko* szerzył się jako jeden z przejawów języka polskiego; z obszaru tego pochodzi m.in.

---

[154] „Случаевъ польскаго вліянія на морфологію живой рѣчи я не знаю. Другое дѣло литературная рѣчь стараго западнорусскаго языка. Тутъ полонизмовъ во всѣхъ областяхъ масса, особенно много ихъ въ словарѣ”.

[155] A. Belić, *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplificativsuffixe*, [w:] Archiv fur slavische Philologie XXIII: 180; W. Taszycki, *Przyrostek -isko, -išče w językach zachodniosłowiańskich*, Slavia IV: 226. E. Karski wprawdzie w swoim słowotwórstwie (Карскі 1908: 34) stwierdza istnienie sufiksu -*isko* w języku białoruskim, podaje jednak ze współczesnego języka jeden tylko przykład: *прозвиско*. Wyraz ten Karski cytuje ze słownika Nosowicza, gdzie z kolei jest jedynym przykładem na -*isko*, wobec powszechnego -*iszcze* (cytuję za L. Ossowskim).

orzysko po polsku obok *aržyszcza* „po prostu”, *ofsianiska* obok *ofsianiszcza*. W całkowicie spolonizowanych wsiach autor notował już wyłącznie formy z sufiksem -*isko* (np. z okolic Wilna we wsi Awiżeni: *rzysko*, *ofsianisko*, *jęczmienisko*, *lnisko*, *kartoflanisko*, *grablewisko*, *biczawisko*). Na południu (i zwłaszcza na Polesiu), gdzie starsze pokolenie było zwykle jednojęzyczne, przyrostek -*isko* przedostawał się do wyrazów rodzimych poprzez polonizmy słownikowe (via: polskie dwory > wieś).

Na Nowogródczyźnie w latach 30. XX wieku takimi polonizmami słownikowymi były *rankawisko* ‘rękojeść narzędzi rolniczych, stylisko’, na Wileńszczyźnie *wandawisko* ‘rękojeść wędki’, powszechne *nazwisko*[156] (wyrazu **nazwiszcze* nie ma). Autor przedstawił również proces rozprzestrzeniania się omawianego sufiksu. Będący polonizmem leksykalnym wyraz *nazwisko* stał się asumptem do powstania identycznego znaczeniowo *prózwisko* (na bazie rodzimego wyrazu *prózwiszcze* i właściwego systemowi polskiemu suf. -*isko*), przy czym ten ostatni jest polonizmem słowotwórczym. Zdaniem Ossowskiego dotyczy to także form *taparýsko*, *hrablisko*, powstałych na bazie rodzimych *taparýszcze*, *hrabliszcze*, oznaczających ‘rękojeści siekiery i grabi’ (z wykorzystaniem suf. -*isko*) pod wpływem hiperonimicznego *rankawisko* w ogóle ‘rękojeść jakiegoś narzędzia rolniczego’.

Sytuacja tu opisana przyczyniła się zapewne do wystąpienia na danym obszarze form równoległych nawet w mowie tej samej osoby[157]. Autor zanotował: *óŭsisko // óŭsiszcze*, *próświsko // próświszcze*, *kartóplisko // kartópliszcze*, *jásznisko // jáczniszcze*, „ciepér *wóhnisko*, pa staromu *wóhniszcze*”, ale *lníszcze*, *jaczméniszcze*, *pszeníczyszcze* i *pszeníczniszcze*, *toporýszcze*, *wiłkówiszcze*, *czeplejíszcze*, *holeníszcze*, *sieliszcze* tylko z -*iszcze*, natomiast *bulbówisko* tylko z -*isko*.

Najbardziej oporne na szerzenie się przyrostka -*isko* były zapożyczenia słownikowe z języka rosyjskiego (np. *uczyliszcze* ‘szkoła’, *kładbiszcze* ‘cmentarz’) oraz wyrazy o niejasnej dziś już granicy między sufiksem i pierwiastkiem (np. *lnisko* ‘pole po lnie’, *užýszcze* ‘sznur, za pomocą którego umocowuje się pawęz uciskający wóz zboża lub siana’ – wypierany przez *wieróŭka* czy *sliszcze* ‘miejsce, gdzie ścielą len’). Zjawisko swoistej reduplikacji pokrewnych formantów obserwujemy w wyrazie *toporýszczysko* ‘rękojeść siekiery’, gdzie doszło do nawarstwienia suf. -*isko* na rodzimą formację (z suf. -*iszcze*) *toporýszcze.*

Obserwowane było również występowanie sufiksu -*isko* w funkcji ekspresywnej, np. *dietíska*, *woŭczysko staréje*, *chulciajisko*, *žydisko*, *durnisko.*

---

[156] Na temat zmian pola znaczeniowego tego wyrazu w latach 70. XX wieku A. Araszonkawa napisała: „Адзначаюцца выпадкі, калі захоўваюць семантычны аб’ём без змен словы, якія ў польскай мове маюць некалькі значэнняў. Напрыклад, у беларускіх гаворках паланізм *назвіска* мае значэнні ‘прозвішча / nazwisko’ і ‘назва / nazwa’: спрасіў як *назвіска* суседа (Карэліцкі р-н), зробілі брацку могілу, напісь, як *назвіско* (Пінскі р-н) [...]. Параўн.: у польскай мове *nazwisko* ‘прозвішча’ (агульна пашыранае) і ‘назва, клічка, імя’ (устарелае)” (Арашонкава 1972: 48).

[157] L. Ossowski przytacza za M. Federowskim z *Ludu Białoruskiego* (II: 10–11; 15) następujący fragment wypowiedzi: *paszłá na haróchawisko*... , *chadziŭ na haróchawiszczo*...

> Nazwy miejscowe mniej chętnie wyzbywają się rodzimego *-iszcze* niż wyrazy pospolite np. *uróczysko Lesiszcze*. [...], chociaż u Polan wiczyńskich [...] I. Sierbow (Сербаў 1928: 7, 35) notował wyłącznie już występowanie sufiksu *-isko* i to nie tylko w wyrazach pospolitych, jak *оржаніско*, *ячніско*, *гоусяніско*, *грэцковіско*, *просяніско*, *пшанічыско*, *бульбовіско*, *олляніско*, *коноплянiско*, lecz już i w nazwach miejscowych: *Становіско*, *Замосціско*, *Рожыско*, *Глініско*, *Колодзіско*, *Печыско*, *Пуціско*, ale *Веверыско* obok *Веверышчэ* (Ossowski 1936: 3–7).

Dane zebrane przez L. Ossowskiego w konfrontacji z udokumentowanym w słownikach gwarowych materiałem pozwolą na dokonanie pewnych podsumowań i uogólnień. Zanim jednak do nich przystąpię, poniżej przedstawiam słownictwo pochodzące z terenu Grodzieńszczyzny i ekwiwalentny materiał polskojęzyczny (częstokroć z obszaru Kresów północno-wschodnich Rzeczypospolitej), z krótkim komentarzem etymologicznym.

Rzeczowniki z suf. *-icko* poświadczone na obszarze Grodzieńszczyzny

аўся́ніска (: *-о*) n. ‘поле, дзе рос авёс, pole po owsie’ (Сцяцко 1970a: 19); równolegle na danym obszarze funkcjonuje *аўся́нішча* (wyrazy derywowane w oparciu o przymiotnik *аўся́ны*) // pol. dial. *owsisko* ‘rola po zżęciu owsa’ (od: *owies*), *owśnisko* ‘pole, na którym rósł owies’, kasz. także *owśniszcze* – gdzie *owśn-* < **ovьsьn-* (Karłowicz III: 490); na Wileńszczyźnie poświadczony także rzeczownik *owsianisko* n. ‘ts.’, np. *zaorać owsianisko i zasiać żytem*; także *owsisko* augm. m. ‘wielki owies’: Aleź wyrósł *owsisko* (SWil. I: 949);

байбачы́ско m., augm. ‘байбак = стэпавая жывёліна атрада грызуноў, якая восень і зіму праводзіць у спячцы; bobak = gatunek zwierzęcia stepowego, zasypiającego na zimę’; przen. i potocznie ‘пра непаваротлівага, гультаяватага чалавека; o powolnym, leniwym człowieku’: Ты гэтаго *байбачыска* ні накорміш, ўсё яму мало (Цыхун 1993: 17) // por. pol. (z Litwy) *bajbak* = bobak: Leży, wylega się jak *bajbak*. Taki duży *bajbak*, a nic nie robi (Karłowicz I: 37);

бугаíска (: *-о*) n. ‘бугай; buhaj’; ‘пра дужага, але гультаяватага чалавека; o silnym, ale nie leniwym, nicponiowatym człowieku’: Гэдыкі *бугайіско*, а каб нічаго ні памагчы старой (Сцяцко 1970a: 26);

бульбянíско n. ‘бульбянíшча’: Во лён па бульбяніску засеяны, бачыш які добры (Лепешаў 1975: 39) // por. w polszczyźnie na Litwie *bulbowisko* ‘miejsce, gdzie kartofle czyli bulby rosły; kartoflisko’ : *bulba* ‘w niektórych okolicach Litwy takie nazwanie noszą kartofle’ (< ‘z włoskiego *bulwa* (Helianthus tuberosus)’; por. też adi. *bulbiany*, np. kasza, mąka *bulbiana* (SWil. I: 125);

вазíско ekspr. m. i f. ‘вялікі воз (сена, саломы, дроў); wielki wóz’: Каняня гэто ні завязе такі *вазіско* дроў; pejor. ‘воз, lichy wóz’: хай яго холера, з гэтым *вазіскам*: цэлы дзень правазіўсё і ні паправіў, так знасіўсё ён (СрлГ 21: zelweńskie) // pol. *wozisko* n. augm. od *wóz* = ogromny wóz lub też brzydki, niezgrabny a wielki wóz’ (SWil. II: 1892);

вóгніска ‘вогнішча; ognisko’: Сённяш ... разлажылі *вогніска* ... і пякуць картоплю / Rozpalili dziś ognisko i pieką ziemniaki (Аляксейчык 1975: 66) < pol. *ognisko* ‘palący się stos drewna’ < psł. **ognisko* : **ognišče* ‘miejsce, na którym rozpala się ogień (także prymitywne palenisko w domu)’ < **ognь* ‘ogień’;

гнаíско m. ekspr. augm. ‘гной; gnój’: Дзе табе ні балецімя сярэдзіна [= паясніца] гэдулькі *гнаіска* гэтаго папацягаў на воз да з воза // Gdzież cię ledźwie nie będą boleć, tyle tego gnoju naprzerzucałeś (СрлГ 32: zelweńskie) // pol. dial. kujaw. *gnoisko*: brać ... 20 litrów wody i mydliska do wypłukania w gnoiska (Karłowicz II: 94) [w znaczeniu ‘miejsce, gdzie składuje się gnój’ używa się wyrazu *gnojowisko* = gnojarnia];

гарóхавіско n. ‘гарóхавіны; wyschnięte pędy i łodygi grochu’: Там *гарóхавіско* ляжыць, идзи дай каню / Tam słoma grochu leży, daj ją koniowi (Сцяшкович 1972: 115); *гарóшиско* n. ‘ts.’: Буду рэзаць *гарóшиско* ў сячкарни / Będę siekł słomę grochową w sieczkarni (tamże) // w polszczyźnie gwarowej w znaczeniu ‘słoma grochowa’ funkcjonują wyrazy *grochowianka*, *grochowina* i *grochówka*; natomiast ‘pole zasiane grochem’ nazywane jest *grochowiskiem* lub *grochowiszczem* (na Kaszubach) – Karłowicz II: 125–126;

дамíско m. ‘вялікі дом; duży dom’: Пане мой, такі *даміско* адгакаў, як у горадзі; pejor. ‘дом’: І нашто мне гэты *даміско*! Што я ў ём жыць буду? Мне ў горадзі дадуць (СрлГ 36: zelweńskie) // pol. *domisko* n. ‘wielki, pusty, zrujnowany dom’ (SWil. I: 237);

двары́ско = дварышча ‘podwórko: Ідзі індыкаў пагані, ўсё *дварыско* заляпалі // idź przegoń indyki, zapaskudziły całe podwórko (Аляксейчык 1976: 9; Чыгрын 1979: 33); pol. kresowe *dworzysko* n. ‘brzydki, niekształtny dwór’, ‘plac, grunt dworski’ (SWil. I: 265; u Karłowicza (I: 404) z kaszubszczyzny *dworzyszcze* (uproszczony zapis) ‘stary dwór’ oraz ‘miejsce, gdzie stał dwór’);

дзяцíска coll. (lekcew.) ‘dzieci (dzieciska)’: Чысто ўсю моркву павылупывалі *дзеціска* гэтыя (Сцяцко 1970a: 53) // pol. *dzieciska* pl. potocz. z politowaniem, wzruszeniem, pieszczotliwie ‘o dzieciach’ (SJP I: 466);

зайчыска (: *-о*) n. ‘заяц’: Усе прысткі пааб’ядаў *зайчыско* гэты (Сцяцко 1970a: 60) // pol. kresowe *zajączysko* ‘ogromny zając’: Radość stąd dla myśliwych, smutek dla biednych *zajączysków* (SWil. II: 2092);

канапляніска (: *-о*) n. ‘поле на якім раслі каноплі’ (Сцяцко 1970a: 74); paralelnie bytuje *канаплянішча* < pol. dial. *konopisko : konopnisko* ‘rola po wyrwanej konopi’ (Karłowicz II: 419, tykocińskie, małopol. znad Raby);

канíско m. ‘вялікі конь; duży koń’: Такі *каніско*, то дзе ты яму хамута дабярэсься, pejorat. ‘słaby albo uparty koń’: Ні зь месца вос хоць ты забі гэтаго каніска / Nie ruszy z miejsca, choćby zabić to konisko, fig. i negat. ‘пра чалавека здаровага, але гультаяватага; o zdrowym, ale niegarnącym się do pracy mężczyźnie’: От *каніско*, адно па сяле бегая, а работы зь яго німа (СрлГ 55: zelweńskie) // pol. *konisko* ‘z po-

litowaniem lub sympatią o koniu starym lub słabym' (SJP I:928), 'koń duży, niezgrabny, szpetny, szkapsko' (SWil. I: 518);

картапля́ніска (: -*о*, także: *картафля́ніско*) n. 'поле дзе расла бульба; pole po kartoflach' (Сцяцко 1970a: 76). Od tej samej podstawy i w identycznym znaczeniu: *картапля́нішча* // pol. kresowe *kartoflanisko* : *kartoflisko* n. 'bulbowisko, miejsce, gdzie kartofle rosły', 'nędzna kartofla' (SWil. I: 475);

ку́піска = *ку́пішча* n. 'куп'ё; kępy, kępiny' Адно *ку́писка* на балоци, нима як касиць / Same kępy (kępiny) na (podmokłej) łące, nie ma jak kosić (Сцяшковіч 1983: 226; okolice Brzostowicy); por. pol. *kępa* 'mała wypukłość na równinie, szczególnie na łące' (SWil. I: 485), kaszub. 'wysepka', 'górka na błocie', dial. podhal. 'kupa kamieni zielskiem zarosła', ok. Tarnobrzega 'wielka kępa lasu, trawy'; także: dial. krakowskie *kępiny* pl. 'zarośla na wodzie' (Karłowicz II: 333–334), 'pagórek na trzęsawicy występujący; mała nędzna kępa' (SWil. I: 485);

летніска[158] n. 'месца летняга адпачынку' – jako lokalny wariant rodzimego: *ле́цішча*: Прыяжджаюць нале́та да бацько́ў сюды, тут им до́брае *лецишча* (Сцяшковіч 1983: 237); por. pol. *letnisko* 'miejsce letniego wypoczynku';

ло́гавіска n. 'ло́гава; legowisko': Гайовы казаў, натрапиў на *ло́гависка* лиса (Сцяшковіч 1983: 239); autorka przytacza w tym samym artykule hasłowym rodzime *ло́гвішчо*: знайшлі ў лесе ваўчынае *ло́гвішчо*; pol. *legowisko* 'miejsce snu i schronienia zwierząt', 'prymitywne miejsce do leżenia, spania' (SJP II: 19);

лубя́ніска (: -*о*) 'поле дзе рос лубін; pole po łubinie – gat. rośliny motylkowej' (Сцяцко 1970a: 90); paralelnie bytuje *лубя́нішча* (u Karłowicza brak);

льня́ніска (: -*о*) n. 'поле дзе рос лён': (Сцяцко 1970a: 91, Галынка); paralelnie bytuje *льнянішча* ; albo też: *і̯льн-іско* n. 'ts.': Г̱этакі добры лён быў, слалі (!) і на *ільніску*, і яшчэ на балоці за рэчкаю (Аляксейчык 1975: 68) < pol. dial. *lnisko* 'pole lnem zasiane', 'miejsce pozostałe po wyrwaniu lnu' (Karłowicz III: 45, kieleckie, czerskie);

назві́ско 'прозвішча; nazwisko': *Назві́ска* млодэго – Павловскі, іменя – Францішак (Мятліцкая 1979: 282) < pol. *nazwisko* 'nazwa rodowa, wspólne dla całej rodziny miano' (SJP II: 292) < *nazwać* : *nazywać* 'nada(wa)ć miano, nazwę';

насі́ско m. augm. 'duży nos': Такі *насі́ско*, што у людзей ні бывая, як дзюп у арла (СрлГ 78) // pol. potoczne *nosisko* 'duży, niezgrabny nos' (SJP II: 374), w gwarach zwykle *nochal* (Karłowicz III: 332);

нядба́йліска (: *нідба́йліско*) ekspr. augm. 'нядбайла, niedbaluch': Тако́го *нідба́йліска* ішчэ ні было ў нашум родзі (Сцяцко 1970a: 108) // w pol. dial. poświadczone rzeczowniki *niedbała*, *niedbaluch*, *niedbałek* (Karłowicz III: 295);

---

[158] Nie oznaczono miejsca akcentu.

памавіско ‘прымаўка = porzekadło, tutaj: anegdota’: У нас и *памависко* было, што пры польскум нават папу́ пры сустрэ́чы здра́стуйця баялися казаць, а ўсё па-польску каза́ли / Taką anegdotę [*памавіско*] powtarzają, że za Polaków, nawet z ojcem słowem „здра́стуйця” bali się przywitać, wszystko po polsku trzeba było [mówić] (Сцяшковіч 1972: 345);

па́свіска (*пасьвіско*) ‘паша, pastwisko’: Высахло *пасьвіско*, німа дзе каров пасьвіць (Сцяцко 1970a: 118) < pol. *pastwisko* ‘teren porośnięty roślinnością, zwykle trawą, służący do wypasu zwierząt domowych’ (SJP II: 592), dial. też *paswisko* : *paświsko*, kasz. *paświszcze* (Karłowicz IV: 52, liczne poświadczenia) – derywat z suf. -*isko* od *pastwa* ‘pasienie’ < psł. **pastva* nomen actionis do **pasti* **pasǫ* ‘paść, pilnować bydła, wypasać’;

пе́чыска ‘места дзе стаяла печ; miejsce, gdzie stał piec’: Гэту качаргу я на *печыску* знайшоў / Ten pogrzebacz znalazłem koło miejsca po piecu (СрлГ 91) < pol. dial. *pieczysko* (*piecysko*) ‘piec i komin murowany sterczący po pogorzeli domu’ (kieleckie), ‘nazwa miejsca, gdzie stoją piece, kominy, piekarniki i szczątki tychże po domu spalonym lub rozebranym’ (tykocińskie, krakowskie) – Karłowicz IV: 87;

ранкавіска : *рангавіска* f. (!) ‘ручка ў вілах; styl, drążek wideł’: *Рангавіска* для віл была драўлянай (СрлГ 98, nowogródzkie) < pol. *rękowisko* ‘ts.’ (za: ЭСБМ XI: 96);

ра́хліско m. ‘палка ў вілках, trzon wideł’: Трэба *рахліско* зрабіць ново, бо гэто дужа ця́шкаё (Аляксейчык 1975: 71) zdeformowana postać: *ра́тліско* ‘ts.’ (СрлГ 99) - (ЭСБМ XI: 52 łączy z *ратаўё* : *рытаўё*, *ратва* ‘trzonek łopaty; tamże: 146);

рыжы́ска (: -*о*) ‘іржышча’ (Сцяцко 1970a: 139, Woronowicze) – paralelnie bytuje *рыжы́шча* // pol. dial. *rżysko* ‘ściernisko po zebranym zbożu’ (Karłowicz V: 93, m.in. z Mazowsza i Kujaw; por. także AGWB II: 170–171, mapa 122: *rž'ysko* [w różnych postaciach fonetycznych], Smułkowa 1968: 178, Tarnacki 1939: 55, Bednarczuk 2007: 96–97[159]) < psł. **rъžisko* ‘miejsce po życie, ściernisko’ < **rъžь* **rъži* f. ‘żyto, gatunek zboża’;

тарфяні́ско ‘тарфянішча’: Які авёс вырас на *тарфяніску* (Лепешаў 1975: 50) – derywat od przymiotnika *тарфяны* ‘wykonany z torfu’ // por. pol. *torfowisko* ‘teren wilgotny, porośnięty roślinami bagiennymi, wytwarzającymi torf’ < derywat od przymiotnika *torfowy* ‘powstały, zrobiony z torfu’ < *torf* ‘skała osadowa barwy brunatnej lub czarnej’ (SJP III: 478);

хлапчы́ско m. figuratywne (z odcieniem politowania) ‘хлопец, хлапчына’ (Сцяцко 1979: 16) // pol. *chłopczysko* n. ‘chłopiec rubaszny, albo gruby, nieokrzesany; lub niekiedy politowanie oznacza’, np. *biédny*, *v. biédne chłopczysko* (SWil. I: 150);

---

[159] Bednarczuk podsumowuje wyniki badań dotyczące tzw. prewokalizacji w języku białoruskim.

цэ́ркавіско n. 'месца, дзе калісьці стаяла царква; miejsce, gdzie stała cerkiew': О ля тут, на *цэркавіску* [...] панарастало крапівы / Oj, plac po starej cerkwi zarósł pokrzywą, (СрлГ 123) // por. pol. dial. kasz. *cerkwiszcze* 'koścıelisko; miejsce, na którym stała cerkiew', 'cmentarzysko, cmentarz, zwłaszcza protestancki' (Karłowicz I: 167 za Ramułtem 1893: 17), kresowe *cerkwiszcze* n. 'miejsce puste, gdzie niegdyś stała cerkiew' (SWil. I: 142);

ячме́ніска (: *-о*) 'поле дзе рос ячмень': (Сцяцко 1970a: 183) // pol. dial. *jęczmienisko* (*jęcmienisko*) 'pole po jęczmieniu' (Karłowicz II: 266, kaliskie, tarnobrzeskie, ok. Wadowic, Niska), *jecmiencysko* (małopol., okolice nad Rabą), kasz. *jiczńišče* 'ts.' (Ramułt 1893: 64);

Rzeczowniki z suf. *-ішча* (*-ішчо*) poświadczone na terenie Grodzieńszczyzny

Poza zaprezentowanymi wyżej wyrazami z suf. *-іско* w ekscerpowanych źródłach znalazłem także wariantywne formacje z sufiksem *-ішче*, będące nierzadko ich synonimicznymi odpowiednikami. Oto one:

аўся́нішча 'поле, дзе рос авёс; pole po owsie' (Сцяцко 1970a: 19);

баранаві́шча 'палоса ворыва, якую можа заняць барана; pas ziemi ornej, objęty broną': Ты глядзі каб *баранавішчо* было ні саўсем вускаё (СрлГ 15);

галяні́шчо 'халява; cholewka buta' (Усціновіч 1976: 237);

гняздзі́шча 'ток у печы': Трэба прыгатаваць *гняздзішчо*, бо мама як прыдзя, то будзя булкі пячы (СрлГ 33, Купіск Навагр.);

граблі́шча 'грабільна = дзяржанне ў граблях; drążek grabi' (Сцяцко 1970a: 46);

жа́жлішча 'пажарышча; popielisko, miejsce wypalone': Во якоя *жажлішча* кала лесу (СрлГ 41) (zob. wyżej rozdział 1.1.2);

займі́шчо 'рэчы, прадметы, якія толькі займаюць месца; rzeczy, przedmioty zawadzające, przeszkadzające, graty, rupiecie': Паставілі тут скрыню гэтую — *займішчо* адно: ні прайсці, ні праехаць (Чыгрын 1979: 33);

за́тхлішчо 'спёртае, цяжкае паветра; zatęchłe, ciężkie powietrze': *За́тхлішчо* такоё ў хаці, адчыні вокны (Чыгрын 1979: 34);

канапляні́шча 'поле на якім раслі каноплі; pole po ścięciu konopi' (Сцяцко 1970a: 74);

канюшы́нішчо: Пружынаю трохі парыхціў *канюшынішчо*, а тады згарал (Сцяцко 1970a: 128, s.v.: *пружына*);

картапля́нішча (: *-о*) н. 'поле дзе расла бульба, kartoflanisko': На *картаплянішчы* добра ўсё ро́дзіць (Сцяцко 1970a: 76);

ку́пішча ‘куп’ё; kępiny’: Гоўца на *купишчы* пасуцца / Owce pasą się na kępinach (Сцяшковіч 1983: 226);

лубя́нішча ‘поле дзе рос лубін; pole po łubinie’(Сцяцко 1970a: 90);

льнянíшча ‘поле дзе рос лён; pole po lnie’ (Сцяцко 1970a: 91); *лёнішча* ‘ts.’ (Усціновіч 1975: 59);

лужы́шча ‘поле, дзе раней было балота; pole, gdzie wcześniej było bagno’: Гані цёлку на *лужышча*, там ужо су́хо, балота болей німа (Аляксейчык 1978: 12); także NM na Grodzieńszczyźnie niedaleko Oszmiany;

нядба́йлішчо augm. = liter. нядбайла ‘niedbaluch’: Такі ўжэ *нядбайліўчо*, што сьвет ні бачыў (СрлГ 81);

Нямнíшча ‘старое рэчышча Нёмана; stare koryto Niemna’: Ні ва ўся́кум *Нямнішчы* адзінакаво рыба водзіцца (Крамко, Крамко 1979: 53);

по́дзішча (: *-о*) ‘подсцілка для скота; pościółka; spód (spodnia część)’: Подзішчо на стох рабілі с каменя, лазы, дроў (Сцяцко 1970a: 125);

рыжы́шча (*-о*) ‘іржышча; rżysko’ (Сцяцко 1970a: 139, Булыка 1978: 26, Nowogródczyzna) [w nagłosie metateza w stosunku do literackiej formy *іржышча* z samogłoską protetyczną *і-* < psł. **rъžisko* : **rъžišče* ‘pole, gdzie rosło żyto’ < **rъžь -i* ‘żyto, zboże’];

селíшчо ‘нявялікі лужок каля сотак; niewielka łączka na własnym kawałku ziemi’[160] (Лепешаў 1975: 48) – wydaje się, że jest to neosemantyzm grodzieński, por. znaczenia: ‘ziemia z domami, sadami’, ‘sioło, wieś’, ‘budynek’, miejsce, gdzie stał dom’ < psł. **sedlišče* : **sedlisko* ‘miejsce osadzenia, osiedlenia na stały pobyt’ (por. stbrus. СЕДЛИСКО ‘siedlisko, siedziba, mieszkanie’ < ze stpol. *siedlisko* – Булыка 1972: 295) < **sedliti* ‘osadzać na stały pobyt’ : **sedlo* ‘sioło, zasiedlone miejsce’;

сто́хлішчо[1] ‘гняздо, логава, котлішчо; legowisko (wilcze)’: Жыве як воўк: с свайго *стохлішча* на людзі ні паказываецца; Як пасатку высяклі ў том густом лесі, казалі, воўчо *стохлішчо* знайшлі (СрлГ 112; Сцяцко 1979: 22);

сто́хлішчо[2] ekspr. (z negatywną konotacją) ‘зборышча; gwarne zebranie, tłum’: Дзе ты ў *стохлішчы* тым разбярэшся што – крык, гам (Чыгрын 1979: 39)[161];

тапарышчо ‘trzonek, styl’: Як ш габляваў я тоё *тапарышчо*, усё чапляяцца, дзярэ за руку – дзераскавато (СрлГ 37, s.v. дзераскаваты);

---

[160] *Сотkі* – гэта сынонім паняцьця „свая зямля” для беларусаў канца дваццатага стагодзьдзя (Алена Ціхановіч [w:] http://archive.svaboda.org/slova/sotki.html).

[161] Zdaniem autorów ЭССЯ (XII: 310) jest to derywat od niepoświadczonego czasownika **стохнуць* < *тохнуць* < *тхаць*, utworzony na wzór *котлішча*; semantycznie miałby nawiązywać do zatęchłego, nieprzyjemnie pachnącego pomieszczenia; paralelą semantyczno-formalną (ten sam sufiks) miałby być rosyjski rzeczownik *захлище* ‘глухмань; miejsce niedostępne, oddalone’ – < **za-tъxl-*, także derywat od **tux-* : **tъx-*.

ужы́шчо ‘вяроўка, якой увязваюць сена, салому, снапы на вазе; rodzaj sznura’: *Ужы́шчо* на вос палажы́ (Калоша 1960: 159); *в-ужы́шча* ‘ts.’: Прывяжы *вужы́шча* да драбаў каб ні выпаўо (Цыхун, Цыхун 1976: 252);

упéкішча (*упéкішчо*) ‘папрок; przytyk, zarzut’: А потым ты мне *ўпекішча* зробіш; не, лепяй сама думай, як сказаць яму (Аляксейчык 1978: 18) < derywat od *у-пек-* < **pek-* (**pekti* ‘piec’; por. pol. fig. *przypiec* komuś do żywego ‘dać się komuś we znaki’);

Na uwagę zasługują także formacje z sufiksami złożonymi, typu:

-av-išča: *стóгавішча* ‘месца, дзе стаяў стог; miejsce po stogu’ (Сцяцко 1970a: 154);

-in-išča: *сырынíшча* (:*-о*) ‘садавіна (усупрацьлегласць варыву); coś surowego (niegotowanego)’: Што ты *сырынíшча* гэтаго пад’ясі (Грабава); *Сырынішча* наеўсё нашчо і сьнедаць ні хочаш (Сцяцко 1970a: 158) [por. pol. *surowizna* ‘owoce lub warzywa nie całkiem dojrzałe’].

Podsumowanie

Z dostępnych mi słowników z terenu Grodzieńszczyzny udało się zgromadzić 30 podstawowych jednostek leksykalnych z sufiksem *-іско* (*-іска*) oraz 27 z suf. *-ішча* (*-ішчо*).

Zdecydowanie przeważa tu kategoria użytków rolnych, zwykle oczyszczonych już z roślin uprawnych. Wyrazy te dają się ująć w definicję: ‘miejsce, gdzie rósł (-a/-o)...’ : ‘pole po...’. Rzeczowniki *аўся́ніска* (: *-о*), *бульбянíско*, *лубя́ніска*, *льня́ніска* (*і̯льніско*), *рыжы́ска*, *канаплянíска* posiadają także ekwiwalenty znaczeniowe z suf. *-ішча* (*-ішчо*): *аўсянішча*, *бульбянішча*, *лубянішча*, *льнянішча*, *рыжышча*, *канаплянішча*). Dla rzeczowników na *-іско* znajdujemy prototypiczne formacje w materiale polskim (czasem z obszaru polszczyzny kresowej), są to: *owsianisko*, *rżysko*, *jęczmienisko*, *kartoflanisko* [: *kartoflisko*] (dla grodzieńskich odpowiedników dwu ostatnich: *ячмéніска* i *картапля́ніска* (: *картафля́ніско*) nie znalazłem ekwiwalentnych wyrazów na *-ішча*). W zgromadzonym materiale znalazły się też formacje oparte na podstawach z innym rozszerzeniem sufiksalnym, np. grodz. *бульб-ян-íско* odpowiada pol. kresowe *bulb-ow--isko* (taka postać poświadczona została wcześniej przez Ossowskiego), *тарф-ян-íско* : pol. *torf-ow-isko*. Część wyrazów odnotowanych wcześniej przez tego badacza (*orzysko*, *rżysko*, *ofsianisko*, *jaczmienisko*, *kartoflanisko*) stanowi nadal aktywny zasób słownictwa Grodzieńszczyzny. Kategorię nominów loci uzupełniają ponadto: *пáсвіска* (*пасьвíско*) ‘miejsce wypasu’, *двары́ско* (: *дварышча*) ‘dwór, podwórko’, *пéчыска*, *цэ́ркавіско* ‘miejsce po piecu, cerkwi’, *вóгніска* ‘miejsce, gdzie rozpalono ogień’. Zdaje się, że tylko *пéчыска*, *кýпіска* i *цэ́ркавіско* są wyrazami powstałymi na rodzimym gruncie.

Na danym obszarze w dalszym ciągu spora grupa rzeczowników tej kategorii derywowana jest wyłącznie za pomocą suf. *-ішча* (nie natrafiłem na ślad ekwiwalentnych poświadczeń z suf. *-іско*). Są to: *жа́жлішча*, *лужы́шча*, *стóгавішча*, *селíшчо*, *стóхлішчо*, *гняздзíшча*, *займíшчо*, *Нямнíшча*.

Jednym z ciekawszych przykładów lokalnej inwencji słowotwórczej jest zanotowany przez T. Ściaszkowicz leksem *памавіско* 'прымаўка' (Сцяшковіч 1972: 345) w abstrakcyjnym znaczeniu 'porzekadło, pogłoska, anegdota'.

Stosunkowo liczną grupę stanowią wyrazy ekspresywne, zwykle augmentativa (z odcieniem politownia lub wyrażające negatywne emocje) – derywaty od nazw zwierząt: *байбачыско*, *бугаіска*, *каніско*, *зайчыска* ('duży, niezgrabny ...'); nazw osób: *хлапчыско*, *дзяціска* (ten ostatni wyraz poświadczony już w materiałach Ossowskiego[162]); części ciała: *насіско*, budowli: *даміско*; przedmiotów: *вазіско*, innych kategorii: *гнаіско*. Część tych wyrazów nabyła też figuratywnych treści (zdaje się, że sufiks wzmaga odcień deprecjatywności): *байбачыско* 'człowiek leniwy', *бугаіска* 'leń, nicpoń', *каніско* 'zdrowy, ale leniwy człowiek', *нядбáйліска* (: *нядбáйлішчо*) 'niedbaluch'.

Zadziwiająco nieliczną grupę stanowią wśród opisywanych wyrazów leksemy oznaczające 'rękojeść narzędzia'. Należą tu: notowany już przez Ossowskiego *ранкавіска* : *рангавіска* i *рáхліско* 'trzon wideł' (z suf. *-іско*) oraz *граблíшча* 'trzon grabi' i *тапарышчо* (z suf. *-ішча*; u Ossowskiego także *grablewisko* i *toporysko*).

W dalszym ciągu w aktywnym użyciu pozostają wyrazy: *назвіско* 'nazwisko', *ужышчо* 'sznurek, powróz' czy *галянішчо* 'cholewka'.

Ciekawy proces zmian semantycznych daje się zaobserwować w rodzinie wyrazów opartych na psł. **тъх-* : **тих-*. Najbliższy pierwotnemu zanaczeniu jest rzeczownik *зáтхлішчо* 'zatęchłe powietrze, nieprzyjemny zapach'. Wyraz *стóхлішчо* jest przykładem przesunięć semantycznych, które odbywały się w następującym porządku: 'zatęchłe powietrze' > 'miejsce, gdzie jest nieprzyjemny zapach' > 'legowisko (wilcze gniazdo)'. Dalszy kierunek przeobrażeń znaczeniowych (od: 'gniazdo = miejsce schronienia, przebywania jakiejś grupy osobników') doprowadził do powstania treści 'zebranie, tłum' > 'tumult, wrzawa', w której to wyraz *стóхлішчо* został poświadczony w okolicach Słonimia na Grodzieńszczyźnie.

Trudno skategoryzować pozostałe wyrazy z suf. *-ішчо*. Mam na myśli takie, jak: *баранавíшча* 'pas ziemi ornej', *сырынíшча* 'coś surowego lub niedojrzałego (warzywa, owoce)' czy abstrakcyjne *упекíшча* 'przytyk, zarzut'.

Czy przekonanie Ossowskiego o tym, „że *-isko* nie jest sporadycznym, zawartym w polonizmie słownikowym, objawem, lecz sufiksem, mogącym równie dobrze formować wyrazy jak i rodzime *-iszcze*" pozostaje aktualne w świetle przedstawionych danych materiałowych z Grodzieńszczyzny? Odpowiedź nie jest prosta ani jednoznaczna. Nie można bowiem zaprzeczyć, że suf. *-іско* (: *-іска*) w ciągu kilkudziesięciu lat potwierdził status samodzielnego formantu (odnotowane zostały przecież nowe, nieznane z wcześniejszych źródeł wyrazy). Ale jego produktywność jest jednak relatywnie niewielka. Jeszcze gorsze zdają się rokowania co do jego przyszłości. Część wyrazów wraz ze zmianą kultury życia, rozwojem techniki (mam na myśli nazwy niektórych użytków rolnych, elementów narzędzi rolniczych zastępowanych przez nowocześniej-

[162] Nie znalazłem poświadczeń innych wyrazów tej kategorii odnotowanych przez tego badacza.

sze urządzenia) wyjdzie z czasem z powszechnego użycia. Wszystko wskazuje na to, że sufiks -*іско* pozostanie produktywnym formantem jedynie w dziedzinie derywowania wyrazów ekspresywnych (zwłaszcza augmentatywów) i – być może – także nominów loci, chociaż z drugiej strony – jak dowodzi materiał – i na tej płaszczyźnie nie wytrzymuje konkurencji z bardziej produktywnym rodzimym wariantem -*ішча*, by przypomnieć chociażby takie neologizmy lub neosemantyzmy, jak: *жáжлішча*, *селішчо*, *стóхлішчо*, *гняздзішча* czy *Нямнішча*[163].

---

[163] O produktywnych formacjach z sufiksem -*ішча* oraz okazjonalizmach z suf. -*іска* (*вятрыска*, *даміска*) w białoruskim języku literackim zob. odpowiednio *Беларуская граматыка* I: 260; I: 270.

CZĘŚĆ II

GRODZIEŃSKIE SŁOWNICTWO METEOROLOGICZNE

2.1. Uwagi wstępne

Drugi rozdział niniejszej pracy dotyczy bogatego i różnorodnego grodzieńskiego słownictwa meteorologicznego. Ma ona na celu wykazanie zróżnicowania geograficznego, wychwycenie i ukazanie zmian semantycznych leksemów tego pola semantycznego. Nazwy wielu zjawisk meteorologicznych należą do najstarszej warstwy słownictwa, stąd też spora ich część jest wspólna wielu językom słowiańskim, pochodzą jeszcze z epoki prasłowiańskiej, a nawet z okresu wspólnoty indo-europejskiej. Niektóre z nich przetrwały do dziś bez zmiany znaczenia. Występują także wyrazy o ograniczonym lokalnym zasięgu. Zarówno jednym, jak i drugim starałem się poświęcić należną uwagę, opatrując je każdorazowo stosownym komentarzem słowotwórczym bądź etymologicznym. Przy omawianiu nazw poszczególnych zjawisk przytaczałem paralelny materiał językowy z innych obszarów językowych Słowiańszczyzny (zwłaszcza z języka polskiego, ukraińskiego i rosyjskiego), próbując w ten sposób wskazać na językowe i pozajęzykowe aspekty omawianych nominacji meteorologicznych (por. np. bułgarskie nazewnictwo wiatrów). Przy opracowywaniu i prezentacji materiału starałem się odnotować, czy dany leksem istniał w przeszłości, a tam, gdzie to było możliwe, ustalić formę wyjściową (lub wskazać na źródło zapożyczenia). Omawianiu poszczególnych jednostek leksykalnych towarzyszy każdorazowo bogata egzemplifikacja.

Analiza gwarowego materiału językowego z dziedziny meteorologii (częściowo też astrologii[164]) jest zajmująca z dwu przynajmniej powodów. Jednym z nich jest niezwy-

[164] Te dwie odrębne ze względu na przedmiot badań dziedziny wiedzy dla prostego człowieka stanowiły od zawsze nierozerwalną całość. Prognozowania pogody dokonywał bowiem lud nie tylko na podstawie obserwacji zjawisk przyrody i takich czynników atmosferycznych jak np. zachmurzenie, przejrzystość powietrza. Ważne informacje dotyczące bieżącej lub prognozowanej sytuacji meteorologicznej można odczytać z „obrazu” Słońca (szczególnie wschodzącego lub zachodzącego), ale przede wszystkim księżyca i gwiazd. Oto kilka przykładów z naszego materiału: *Сонца* красная на марос и на вецяр (Сцяш-

kłe bogactwo nazw i różnorodność form (w porównaniu z analogicznym „precyzyjnym" słownictwem normatywnym). Z drugiej strony, w materiale egzempifikacyjnym znajdujemy ciekawe ludowe interpretacje prognozowanych zjawisk, a nierzadko też ślady pierwotnych wierzeń ludu.

2.1.1. Ważniejsze prace dotyczące słowiańskiej leksyki meteorologicznej

Słownictwu meteorologicznemu w językach słowiańskich poświęcono sporo artykułów oraz kilka interesujących monografii. Autor pierwszego pełnego, wartościowego opracowania polskiej gwarowej leksyki meteorologicznej w ujęciu historycznym, W. Kupiszewski, opisując stan badań nad tym zagadnieniem w języku polskim konstatował:

> W licznych pracach dialektologicznych i w artykułach zamieszczanych w czasopismach, takich jak Wisła, Lud, Prace Filologiczne, Materiały i Prace Komisji Językowej AU czy Rozprawy Wydziału Filologicznego AU itp. spotykamy zaledwie krótkie wzmianki, najczęściej ograniczone do podania paru nazw z zakresu meteorologii. Nieco więcej tego materiału znajdujemy w publikacjach P. Bąka (1960: 74–76, w podrozdziale „Meteorologia ludowa" spotykamy kilkadziesiąt nazw z zakresu meteorologii i astronomii), M. Kucały (1960: 34–40: słownictwo meteorologiczne), A. Zaręby (1952/3: 198–201, rozdział „Zjawiska atmosferyczne. Ciała niebieskie. Czas"). Na szczególniejszą uwagę zasługuje praca pt. *Słownictwo Warmii i Mazur. Astronomia ludowa, miary czasu i meteorologia* W. Kupiszewskiego i Z. Węgielek-Januszewskiej (1959). Zawiera ona omówienie słownictwa między innymi meteorologicznego gwar Warmii i Mazur. Uwzględnia takie zagadnienia, jak: stopień zróżnicowania leksykalnego i słowotwórczego terenu, związki językowe Warmii i Mazur z pozostałym terenem Polski oraz wpływy niemieckie. W minimalnym stopniu dotyka historii nazw (Kupiszewski 1969: 6–7).

W 1969 roku ukazała się pionierska, autorska monografia tego badacza *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, w której zostały omówione nazwy pod względem zróżnicowania leksykalnego i geograficznego na tle historycznym. Podstawę opracowania stanowił zebrany w terenie gwarowy materiał z 295 wsi polskich oraz dane z polskich słowników gwarowych i historycznych. Praca składa się z ośmiu rozdziałów tematycznych: I. Upał (tutaj omówione są także nazwy suszy), cień, mgła, rosa; II. Chmury (chmury; chmury pogodne, obłoki; pojedyncza chmura deszczowa; chmurzyć się; dzień pochmurny) i deszcz (drobny deszcz; padać (o małym deszczu), ulewa, lać (o dużym deszczu, ulewie); słota; rozpadać się, zadeszczyć się (o słocie); III. Rodzaje wiatrów (wiatr; wicher; huragan; wietrzyk; wir powietrzny); IV. Słownictwo związane z burzą (błyskać się; błyskawica; grzmot; grzmieć; grom; piorun; belemnity; nawałnica; burza; tęcza; grad); V. Słownictwo związane z zimą (śnieg; duże płatki śniegu; suchy śnieg; zawierucha; burza śnieżna, zawierucha; padać (o śniegu); zaspy śniegu; mróz, lód; gruda; sople lodowe; gołoledź; zmarznięta skorupa śniegu; szron na murze; szron na drzewie; odwilż); VI. Podział terytorialny nazw w zakresie meteorologii; VII. Historia nazw; VIII. Uwagi końcowe. Do pracy dołączone zo-

---

ковіч 1972: 463); *гвязды* сёня ни свецяць, пахмурна (Сцяшковіч 1972: 118); *месяц* светла свецця – ноч пагадліва; *месяц* акружыўшыся, мусіць будзя дошч; калі *месяц* абгарадзіўшыся, дык будзя завея (Сцяшковіч 1972: 286).

stały mapy. Autor podkreślił, że szczegółowe omówienie nazw ukazało, jak duże jest zróżnicowanie leksykalne i słowotwórcze w zakresie działu meteorologii. Dla 43 zjawisk zanotowano w gwarach polskich 1500 nazw. Część z nich, jak np. nazwy mrozu, lodu, rosy, nie wykazują żadnego zróżnicowania, bardzo małe zróżnicowanie dotyczy nazw zacienionego miejsca pod drzewem, cienia człowieka, gradu i tęczy.

Ważną monografią w zakresie słowiańskiej leksykologii meteorologicznej jest *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle słowiańskim* (1972) autorstwa bułgarskiej badaczki, od lat związanej z polskim środowiskiem slawistycznym – Violetty Koseskiej. Całość pracy składa się z części materiałowej, opracowania językoznawczego oraz 30 map, dotyczących zagadnień leksykalnych i słowotwórczych. Część materiałowa (II. *Podział znaczeniowy słownictwa związanego z meteorologią i astronomią ludową*) obejmuje pięć rozdziałów tematycznych (około 1800 form hasłowych). Dział pierwszy zawiera słownictwo *ruchu powietrza*. W nim, w porządku alfabetycznym, znajdziemy nazwy wiatrów i burzy, w tym również burzy śnieżnej (ze względu na wyróżniającą cechę burzy, którą jest moc wiatru). Dział drugi obejmuje słownictwo wskazujące na niską lub wysoką temperaturę powietrza (nazwy oparte na desygnatach mrozu, upału, chłodu). Do trzeciego działu odnosi się leksyka oznaczająca opady i wilgoć powietrza. Dział czwarty gromadzi słownictwo dotyczące miary czasu. Piąty dział pracy poświęcony jest słownictwu z zakresu astronomii ludowej. Wnioski dotyczące faktów leksykalnych i słowotwórczych, a także ich geografii terenowej, przedstawione zostały w uwagach końcowych (III. *Wybrane zagadnienia leksykalne i słowotwórcze. Wnioski ogólne*, s. 94–118). Autorka wyodrębniła dialektyzmy, leksykę ogólnosłowiańską i południowosłowiańską. Rozpatrzyła główne grupy synonimiczne (s. 96–98) oraz opisała sposoby zapożyczenia nazw obcego pochodzenia (s. 103–105) i podstawowe tendencje słowotwórcze słownictwa meteorologicznego (s. 111–118). W monografii na podstawie izoglos leksykalnych i słowotwórczych została także podjęta próba przedstawienia podziału gwar bułgarskich.

Kolejną, wartą szczegółowego omówienia monografią z dziedziny meteorologii jest wydana niedawno (2008 r.) w Kijowie *Метеорологічна лексика українських говорів* autorstwa O.A. Mohyły. W słowie wstępnym czytamy[165], że leksyka meteorologiczna

[165] „Метеорологічна лексика українських говорів утворює макросистему, яка об’єднує низку лексико-семантичних груп (далі ЛСГ), тісно пов’язаних між собою: ‘погода’, ‘дощ’, ‘град’, ‘крупа’, ‘сніг’, ‘хмара’, ‘туман’, ‘роса’, ‘іній’, ‘лід’, ‘блискавка’, ‘грім’, ‘гроза’, ‘райдуга’, ‘мороз’, ‘відлига’, ‘спека’, ‘вітер’. Таким чином, увесь словниковий склад поділений на ЛСГ, компоненти яких об’єднуються на основі спільної чи близької семантики і протиставляються рядом диференційних ознак. Межі мікрогрупи не замкнуті, окремі лексеми можуть входити до складу кількох мікросистем, створюючи складні перехрещення, напр., лексема *година* позначає семи ‘дощ’, ‘погода’, ‘гарна погода’, ‘погана погода’; *туча* – ‘хмара’, ‘град’, ‘гроза’, ‘злива’, ‘вітер’, ‘погана погода’, ‘густий сніг з вітром’, ‘потік води після дощу чи танення снігу’; *кип’ін’*– ‘мороз’, ‘спека’; *неґура* – ‘туман’, ‘дощові хмари’; *фортуна* – ‘гроза’, ‘град’, ‘сильний вітер’ та ін. На підставі парадигматичних зв’язків у межах ЛСГ виділяються підгрупи різного ступеня дроблення на мікросистеми. Об’єднання слів у такі системи відбувається на підставі семантичної спільності їх лексичних значень. Зауважимо, що картотека диференційного словника української метеорологічної лексики налічує близько трьох тисяч слів” (Могила 2008: 6).

gwar ukraińskich tworzy makrosystem, obejmujący szereg grup leksykalno-semantycznych, ściśle powiązanych ze sobą: ‘pogoda’, ‘deszcz’, ‘grad’, ‘krupy’, ‘śnieg’, ‘chmura’, ‘mgła’, ‘rosa’, ‘szron’, ‘lód’, ‘błyskawica’, ‘grom’, ‘burza’, ‘tęcza’, ‘mróz’, ‘odwilż’, ‘upał’, ‘wiatr’. Granice owych mikrogrup nie są zamknięte, tak więc niektóre leksemy mogą wchodzić w skład kilku mikrosystemów, tworząc pola przechodnie (przejściowe), np. leksem *година* oznacza zarówno ‘deszcz’, jak i ‘pogoda’, ‘ładna pogoda’, ‘brzydka pogoda’ itp. Warto odnotować, że kartoteka dyferencyjnej meteorologicznej leksyki języka ukraińskiego zawiera prawie trzy tysiące słów. Praca składa się z trzech zasadniczych rozdziałów:

Rozdział I: *Nazwy pogody i opadów atmosferycznych* zawiera cztery podrozdziały: 1. Grupa leksykalno-semantyczna ‘pogoda’, 2. Grupa leksykalno-semantyczna ‘deszcz’, 3. Grupa leksykalno-semantyczna ‘grad’, 4. Grupa leksykalno-semantyczna ‘śnieg’.

Rozdział II: *Nazwy produktów kondensacji pary wodnej* zawiera 5 podrozdziałów: 1. Grupa leksykalno-semantyczna ‘chmura’, 2. Grupa leksykalno-semantyczna ‘rosa’, 3. Grupa leksykalno-semantyczna ‘szron’, 4. Grupa leksykalno-semantyczna ‘mgła’, 5. Grupa leksykalno-semantyczna ‘lód’.

Rozdział III: *Nazwy elektrycznych i świetlnych zjawisk atmosferycznych*: 1. Grupa leksykalno-semantyczna ‘burza’, 2. Grupa leksykalno-semantyczna ‘grom’, 3. Grupa leksykalno-semantyczna ‘błyskawica’, 3. Grupa leksykalno-semantyczna ‘tęcza’. Opracowanie wieńczy 29 map.

Дыялекталагічны атлас беларускай мовы (Пад рэд. Р.І. Аванесава, Ю.А. Мацкевіч, Мінск, 1963) zawiera zaledwie kilka map z zakresu zjawisk meteorologicznych: № 311: Назвы маланкі; № 312: Назвы вясёлкі; № 313: Пашырэнне слоў *хмара*, *туча*; № 321: Пашырэнне слоў *холадна*, *сцюдзёна*, *зімна*.

Leksyka meteorologiczna została uwzględniona w atlasie leksykalnym gwar białoruskich (*Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*: у 5 тамах. Пад рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск). W tomie 2: Сельская гаспадарка [1994] zmapowane zostały i opatrzone komentarzem następujące desygnaty: mp. 17: Воблакі (s. 28); mp. 18: Дажджавая хмара (s. 28); mp. 19: Хмарны дзень (s. 29); mp. 20: Імгла (s. 29); mp. 21: Імгліць дождж (s. 29); mp. 22: Абложны дождж (s. 30); mp. 23: Дожд з перапынкамі (s. 28); mp. 24: Лівень (s. 30); mp. 25: Заліўны дождж (s. 31); mp. 26: Дождж (s. 31); mp. 27: Кропля (s. 31); mp. 28: Навальніца (s. 32); mp. 29: Ідзе, падае (пра дождж) (s. 32); mp. 30: Ідзе, падае (пра снег) (s. 32); mp. 31: Пухіры на водзе (s. 32); mp. 32: Халодны (пра надвор’е, ваду) (s. 33); mp. 33: зазімак (s. 34); mp. 35: Моцны (мароз) (s. 34); mp. 36: Слота (s. 34); mp. 37: Значэнне лексемы *слата* (s. 35); mp. 38: Варыянты лексемы *слата* (s. 35); mp. 39: Адліга (s. 35); mp. 40: Ледзяшы (s. 36); mp. 41: Галалёд (s. 36); mp. 42: Шарпак (s. 36); mp. 43: Зашэрхнуць (s. 37); mp. 44: Іней (s. 37); mp. 45: Гурба сегу (s. 38); mp. 46: Мяцеліца (s. 38); mp. 47: Хвіля, хвілепіца (s. 38); mp. 48: Растае (s. 39); mp. 49: Разводзе (s. 39); mp. 50: Непагадзь (s. 39); mp. 75: Паводка

(s. 49); mp. 81: Шарош (s. 51); mp. 88: Груда (s. 54); mp. 89: Грудкавая дарога (s. 54); mp. 91: Галашчок (s. 55); mp. 109: Слізгацца на лёдзе (s. 60); mp. 111: Слізкая (пра дарогу) (s. 60).

Dodatkowo w tomie 5.: *Семантыка. Словаўтварэнне. Націск* (1998) znalazła się mapa 22: Значэнне слова *імжа* і яго варыянты (komentarz na s. 33), a w części komentarzowej (niemapowanej) objaśnione zostały desygnaty: mp. 343: Доброе надвор'е; mp. 356: Словы *пульгá*, пýльгаць; mp. 360: *Чáты*.

Niektóre *Zjawiska atmosferyczne* (mapy: 383: Piorun; 384: Błyskawica w pogodny wieczór; 385: Tęcza; 386: Chmura z deszczem i wiatrem; 387: Mgła; 388: Zimno; 389: Zaspa śnieżna; 390: Zamieć śnieżna; 392: Ślizgawka; 393: Ślizgać się; 395: Szron na zimnych przedmiotach; 397: Błoto zamarznięte na drodze; 398: Wilgoć) zostały zmapowane i opatrzone wnikliwymi komentarzami w VIII tomie *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* (2002), w którym to tomie znalazło się także słownictwo innych kręgów tematycznych (*Rolnictwo*, *Sad i ogród*, *Świat roślinny*).

Pogoda i zjawiska atmosferyczne to jeden z trzynastu *kręgów tematycznych*, jakie zostały zaprezentowane i omówione przez D.K. Rembiszewską[166] w III rozdziale monografii *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku* (2006: 149–151). Autorka przedstawiła ponad 30 meteorologicznych jednostek leksykalnych, zwracając uwagę, że niektóre nazwy wskazujące na niuanse pogodowe lub mające odpowiedniki ogólnopolskie (np. *błyśkǫtniava*, *ćepłość*, *desc*, *żary*, *łysk*, *małaŋka*, *mrǫzik*, *vijuha*) wyszły z użycia. Tylko w mowie najstarszego pokolenia zachowały się m.in. *ćeplina*, *gǫrǫncyńa*, *ǫdliga*.

Z punktu widzenia badacza zagadnień metorologicznych niezwykle pożytecznymi źródłami są słowniki etnolingwistyczne. Pierwszym z nich jest pięciotomowy słownik etnolingwistyczny *Славянские древности* (red. N.I. Tołstoj, Moskwa 1995–2012), w którym zostały przedstawione następujące osobne autorskie (lub współautorskie) artykuły hasłowe (także z dziedziny meteorologii oraz pokrewnej jej astronomii ludowej): астрономия народная (I: 117–119, Э.Г. Азимов, Н.И. Толстой), ветер (I: 357–361, А.А. Плотникова), вихорь (I: 379–382, Е.Е. Левкиевская), воздух (I: 401–402, Н.Е. Афанасьева, А.А. Плотникова), время (I: 448–452, С.М. Толстая), град (I: 535–537, Н.И. Толстой), гром (I: 558–560, Н.И. Толстой), громобой (I: 560–561, Н.И. Толстой), громовая стрела (I: 561–563, Н.И. Толстой), дождь (II: 106–111, С.М. Толстая), дождь грибной (II: 111–113, В.В. Усачева), засуха

[166] Badaczka we wstępie ustosunkowuje się do koncepcji pól semantycznych w pracach leksykalnych, przedstawia wyniki badań nad tym zagadnieniem. Sama autorka zdecydowała się podzielić zgromadzony materiał językowy z okolic Knyszyna na 13 *kręgów tematycznych* (tego określenia używa konsekwentnie). Rembiszewska konstatuje: „Z przeglądu literatury odnoszącej się do słownictwa tematycznego wynika, że zastosowanie teorii pól semantycznych, centrów zainteresowań, podziału na kręgi znaczeniowe, służy różnym celom. Jest na pewno skutecznym sposobem na przedstawienie zasobu słownictwa wspólnego w poszczególnych językach, wskazanie leksyki występującej we wszystkich mutacjach terytorialnych, jak i środowiskowych" (Rembiszewska 2006: 50).

(II: 275–276, С.М. Толстая), зима (II: 327–330, И.А. Седакова), игра солнца (II: 376–377), иней (II: 413–414), календарь народный (II: 442–445), лето (II: 101––103), луна (III: 143–147, О.В. Белова, С.М. Толстая) метеорология народная (III: 248–252, С.М. Толстая), мороз (III: 302–303, Л.Н. Виноградрва), радуга (IV: 386–389, О.В. Белова), роса (IV: 470–474, Л.Н. Виноградова, С.М. Толстая), снег (V: 83–86, А.А. Плотникова), солнце (V: 101–106, О.В. Чёха), тучи (V: 333–335, С.М. Толстая). Na artykuły te niejednokrotnie powołuję się w dalszej części pracy, będąc przekonanym, że w znacznym stopniu wzbogacają obraz opisywanych zagadnień i uatrakcyjniają monotonny miejscami wykład językoznawczy.

Kolejnym ważnym leksykonem jest *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (koncepcja całości i redakcja: J. Bartmiński, Z-ca red. S. Niebrzegowska-Bartmińska). Dotychczas ukazało się kilka kolejnych „zeszytów” (takiej nomenklatury używam za redaktorami publikacji) tomu I: **Kosmos**. Materiały do zagadnień astronomiczno-meteorologicznych znajdziemy w zesz. 1: Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie (1996): Słońce (s. 119–157), Księżyc (158–200), Gwiazdy (203–237), Gwiazdozbiory (238––263) oraz zesz. 4: Świat, światło, metale (2012): Światło słońca (117–118), Światło księżyca (119–120), Światło gwiazd (120–121). W ostatnich dniach wyszedł właśnie zesz. 3: **Meteorologia**, omawiający w zajmujący sposób zagadnienia meteorologii ludowej w następującym porządku: Pogoda; Rosa; Mgła; *Obłoka*; Obłok; Chmura (Chmura deszczowa; Chmura burzowa); Deszcz (Deszczówka; Deszcz majowy; Deszcz ognisty; deszcz kamienny); Słota; Tęcza; Mróz (Przymrozek); Śnieg (Śnieżyca); Szron; Lód (Sopel lodu); Grad; Powietrze (*Powietrze morowe*); Wiatr (Wir powietrzny); Burza; Błyskawica; Grzmot (Pierwszy grzmot); Piorun; Grom; Ciepło; Gorąco; Zimno (Zimna woda; Zimna rosa; Zimny wiatr); Chłód[167].

Znaczący, chociaż pośredni, wkład do badań nad ludowym nazewnictwem meteorologicznym wniosły niektóre wcześniejsze prace etnograficzne. Na uwagę zasługują zwłaszcza prace Cz. Pietkiewicza *Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego* (rozdz. V. *Atmosfera i meteorologia*, 15–28) oraz K. Moszyńskiego *Kultura ludowa Słowian* (dział dotyczący meteorologii znajduje się w tomie II/1: 50–63).

Poza pracami o charakterze monograficznym ukazały się (i wciąż wychodzą nowe) słowniki meteorologiczne, gromadzące leksykę powszechnie używaną, która na przestrzeni czasu uległa terminologizacji (by w niektórych przypadkach zyskać status terminu naukowego), jak np. *deszcz*, *śnieg*, *chmura*[168], oraz ściśle specjalistyczne. W tym miejscu chcę omówić krótko dwa takie słowniki z obszaru Słowiańszczyzny:

---

[167] Tę „gorącą” informację o ukazaniu się zesz. 3: METEOROLOGIA zamieszczam dzięki życzliwości wydawnictwa. Żałuję, że danych materiałowych zawartych w tym zeszycie nie byłem już w stanie wykorzystać w tekście niniejszej publikacji.

[168] **Teorii terminu** sporo miejsca w monografii *Polska naukowa terminologia astronomiczna* poświęciła J. Waniakowa (2003: 12–21), która podsumowała i usystematyzowała dotychczasowe wyniki badań nad tym zagadnieniem. Skupiając swą uwagę na historycznym kształtowaniu się słownictwa astronomicznego, badaczka prześledziła proces jego terminologizacji. Na szczególne wyróżnienie zasługuje następująca konstatacja: „Należy także podkreślić zasadnicze różnice pomiędzy naukową terminologią astronomiczną (ofi-

1) *Метеорологический словарь* – С.П. Хромов, Л.И. Мамонтова (wyd. 3, 1974). Słownik zawiera około 6000 terminów z dziedziny meteorologii, kilmatologii i nauk pokrewnych. We wstępie czytamy m.in., że dzieło nie jest ani podręcznikiem, ani poradnikiem, ani encyklopedią, a jedynie słownikiem referencyjnym dla szerokiego kręgu czytelników, podającym definicje terminów i jedynie krótkie informacje niezbędne do zrozumienia określonych zagadnień. Jest to leksykon terminów meteorologicznych zebranych w przeciągu pięćdziesięciu lat (a więc w okresie 1920–1970 r.)[169]. Oto kilka przykładów:

снежная буря 'сильная метель'. Синонимы: буран, пурга.

снегопад 'выпадение снега из облаков'.

снежная инверсия 'инверсия температуры в нижних слоях теплого воздуха, движущегося весной над теплым покровом. Тепло из прилегающего к снежному покрову воздуха тратится на таяние снега; поэтому в самом нижнем слое воздух значительно охлаждается, а в вышележащих слоях его температура меняется мало, вследствие чего возникает инверсия'. Синоним: *весенняя инверсия* (427).

ясный день день, когда облачность за каждый день наблюдений была 0-2 балла. (567). Pojawiają się tu także ściśle specjalistyczne terminy, takie jak np. *асимптота*, *электрический заряд*, *экология*.

2) Nakładem Towarzystwa meteorologów Słowenii we współpracy z członkami SAZU w 1956 r. ukazał się 62-stronicowy *Trojezični meteorološki slovar* (słoweńsko--niemiecko-angielski) zawierający około 2 tys. terminów (w tym klasyfikację chmur i podstawowe wiadomości z dziedziny meteorologii). Błyskawiczny rozwój meteorologii jako nauki oraz wciąż pojawiające się nowe terminy meteorologiczne wyzwoliły w członkach Društva meteorologov Slovenije chęć opracowania i wydania takiego meteorologicznego słownika dla języka słoweńskiego, który ukazał się w 1990 roku w Lublanie. Ten 125-stronicowy, profesjonalnie przygotowany pod redakcją Z. Petkovšeka

---

cjalną, ścisłą i uporządkowaną strukturalnie), ogólnym słownictwem astronomicznym (nieprecyzyjnym i niedookreślonym, odnoszącym się wszak do obiektów i zjawisk astronomicznych), astronomicznym słownictwem profesjonalnym (mniej oficjalnym, ścisłym, z tendencją do skrótowości), żargonem astronomicznym (nieoficjalnym, ścisłym, maksymalnie skrótowym) i **słownictwem gwarowym dotyczącym astronomii** (**nieoficjalnym**, **nieścisłym**, **ograniczonym pojęciowo**)" [podkreślenie moje – B.O.] (tamże: 20). Mimo że sformułowana w oparciu o materiał astronomiczny zdaje się mieć szerszy, ogólniejszy wymiar.

[169] „Это не учебник, не руководство, не справочник и не энциклопедия, а только толковый словарь для широкого читателя, дающий определения (дефиниции) терминов и лишь краткие дополнительные сведения, нужные для понимания определений. [...] В словаре собраны: а) метеорологические термины, употреблявшиеся в специальной литературе на русском языке за последние 40–50 лет; б) избранные термины многих смежных наук, наиболее близкие к метеорологической проблематике, вошедшие в состав метеорологических терминов или широко применяемые в метеорологическом контексте.[...] Словарь не нормативный и не рекомендательный. В задачи составителей входило собрать по возможности все употребительные в литературе (причем не только в новейшей) синонимы метеорологических терминов. [...] Лишь в отдельных случаях делались замечания об устарелости, неудачности или малоупотребительности термина" (Хромов, Мамонтова 1974: 3).

i Z. Ledar *Meteorološki terminološki slovar* zawiera hasła opatrzone kwalifikatorami (podana jest końcówka Gen. sg. rzeczownika i jego rodzaj), także postaci synonimiczne. Poniżej podaję egzemplifikację:

árcus -a [arkus] m (kratka arc) – lok pri bazi oblaka, ki izhaja iz vodoravnega zvitka oblaka in je temnega videza (15);

pomlád -i ž. – del leta med zimo in poletjem / okres roku między zimą a latem, wiosna;

astronomska p., ki se na severni polobi začne ob pomladanskem enakonočju in se konča ob poletnem solsticju / *astronomiczna*, która na półkuli północnej zaczyna się równonocą wiosenną, a kończy przesileniem letnim;

meteorološka p., ki traja v zmernih geografskih širinah severne polobe od 1. marca do 1. junija / w umiarkowanej strefie klimatycznej półkuli północnej trwa od 1 marca do 1 czerwca.

Poza częścią słownikową znajdujemy w niniejszej publikacji:
– podstawowe informacje dotyczące klasyfikacji chmur i obłoków (oraz przegląd kombinacji chmur),
– objaśnienie znaków i symboli meteorologicznych,
– klasyfikację wiatru ze względu na kierunek pochodzenia oraz ich siłę.

Obecnie trwają prace nad przygotowaniem kolejnego tomu atlasu OLA (ОЛА), poświęconego właśnie słowiańskiej leksyce meteorologicznej. Opracowanie zostało powierzone członkom Białoruskiej Komisji OLA.

Żywię nadzieję, że zebrane i opracowane przeze mnie grodzieńskie słownictwo meteorologiczne wypełni, przynajmniej w pewnym stopniu, kolejną lukę na „pogodowej" mapie Słowiańszczyzny.

2.1.2. Meteorologia naukowa a meteorologia ludowa

Meteorologia, **fizyka atmosfery** jest dziś potężną gałęzią nauki. Bada zjawiska i procesy fizyczne zachodzące w atmosferze ziemskiej (a zwłaszcza w troposferze). Wchodzi w skład nauk geofizycznych. Wykorzystuje dane z obserwacji instrumentalnych i wizualnych elementów i zjawisk pogody dokonywanych w stacjach meteorologicznych[170].

[170] Dla porównania przytaczam fragmenty definicji pomieszczonych w omówionych wyżej słownikach meteorologicznych: 1) rosyjskim: „МЕТЕОРОЛОГИЯ. Наука об атмосфере – о ее строении, свойствах и протекающих в ней физических процессах; одна из геофизических наук. Большой раздел метеорологии, посвященный климату, выделился в более или менее самостоятельную дисциплину — *климатологию*, относящуюся по существу к географическим наукам. От метеорологии в наше время отделилась *аэрономия*, как учение о физических и химических процессах в высших слоях атмосферы" (Хромов, Мамонтова 1974: 268–269), 2) słoweńskim: „meteorologíja -e ž – geofizikalna veda, ki obravnava procese in pojave v atmosferi in pojave, ki so soodvisni od njih; sin. vremenoslovje. M. *aplikativna*, *dinamična*, *fizikalna*, *pomorska*, *radarska*, *satelitska*, *sinoptična*, *teoretična*, *tropska*, *uporabna* i in. (Meteorološki terminološki slovar 1990: 49–50).

Obserwacje zjawisk meteorologicznych zachodzących w otaczającej przyrodzie czynione były przez człowieka od zarania jego dziejów. Już w starożytności (ok. 3700–3300 p.n.e.) w Chinach, Indiach, krajach śródziemnomorskich prowadzone były próby regularnych obserwacji meteorologicznych. Najstarszymi dziennikami pogody są notatki Klaudiusza Ptolemeusza ze 171 dniami obserwacji z ok. 120 n.e. Początki współczesnej meteorologii sięgają XVII w., kiedy zostały wynalezione pierwsze przyrządy (termometr 1641, barometr 1643) umożliwiające prowadzenie instrumentalnych obserwacji (MEP).

Poniżej przedstawiam definicję **meteorologii ludowej** pochodzącą z obszernego artykułu hasłowego S.M. Tołstoj, zamieszczonego w leksykonie *Славянские древности*:

> ***Метеорология народная*** – комплекс традиционных представлений о природе погодных явлений **(ветра**, **вихря**, **града**, **грома**, **дождя**, **засухи**, **инея**, **молнии**, **мороза**, **росы**, **снега**, **туч)** и основанных на них магических ритуалов, направленных на обеспечение благоприятной для людей и хозяйства погоды, предупреждение стихийных бедствий (засухи, наводнения, бури и т. п.), а также система **гаданий**, предсказаний и **примет**, связанных с погодой. Место метеорологии в народном мировоззрении, обрядовой практике и повседневной жизни определяется прямой зависимостью всей хозяйственной деятельности традиционного общества (земледелия, скотоводства) от погодных условий (СД III: 248).

> Każdy szczep, każde plemię ludzkie, będąc żywą cząstką otaczającego świata, tworzyło przez wieki na bazie własnych doświadczeń i spostrzeżeń swoisty system przewidywania i interpretowania obserwowanych zjawisk atmosferycznych, mających przecież w konkretnym miejscu szerokości geograficznej charakter dlań specyficzny, cykliczny, a więc powtarzający się. Doświadczenia te były skrzętnie przekazywane z pokolenia na pokolenie początkowo w wersji ustnej, następnie pisemnej (w formie krążących z domostwa do domostwa kalendarzy). Dziesiątki prognostyków – podkreśla K. Moszyński – odziedziczyła wieś po pradziadach. W rezultacie wytworzył się dział wiedzy wiejskiej, tak bogaty, jak mało który inny (Moszyński 1967–1968: 54).

Lud słowiański szczególnym kultem otaczał słońce, księżyc i gwiazdy[171]. Językową wykładnią szacunku wobec wymienionych ciał niebieskich są często używane formy deminutywne czy hipokorystyczne, choćby takie, jak np. brus. *сонейка*, *зорка*, *маладзік*, ros. *солнышко*, *звёздочка*, czy pol. *słoneczko*, lud. *młodzik*. „U ludu białoruskiego – zgodnie z podaniami Michała Federowskiego – przechowała się dotąd szczątka czci oddawanej słońcu w następującym frazesie: *Szanújuczy jásnaho sonca na nebi*, *pana* (*was*, *haspadará*) *i Bŭoha miłaho*" (Federowski 1897: 243). O kulcie księżyca (zwłaszcza w nowiu) świadczy zdanie *uhlédzieŭszy maładziká*, *ukljéncz*, *szapku zdymí*, *pierażagnajsie*... (Federowski 1897: 257).

Znane są także przykłady odnoszenia się z powagą do niektórych zjawisk i czynników atmosferycznych. Stosunek taki wobec nich wynikał zapewne ze strachu przed ich ponadludzką, nieziemską siłą. Dotyczy to wiatru, przede wszystkim wichury, burzy

---

[171] Bogatą egzemplifikację znajdzie czytelnik w 1. i 4. zeszycie tomu I *Kosmos* wspomnianego *Słownika stereotypów i symboli ludowych*.

(zwłaszcza pioruna, jednego z bóstw słowiańskiego panteonu) czy wreszcie tęczy. Na Białorusi uważano, by nie wymawiać jej właściwej nazwy, aby nie przeklęła[172]: „*Kab ty ciełу wiek stenkaŭ*, natomiast mówiąc o niej nie inaczej trzeba się wyrażać, jak *wiesiełucha*, to ona, człowiekowi, który o tem pamięta, życzyć będzie: *Kab ty ciełу wiek wiesieliŭsie*" (Federowski 1897: 243; 257–260).

Od pogody w wielkim stopniu zależały urodzaje, pogoda wpływała na prowadzenie prac w polu i zagrodzie. Baczna obserwacja przyrody, zachodzących w niej zjawisk atmosferycznych była pomocna w planowaniu codziennych zajęć. W tym celu nierzadko stosowano różnego rodzaju zabiegi prewencyjne. S.M. Tołstaja zauważa: „В народном календаре всех славян, помимо праздников, отмеченных актами метеорологической магии, присутствуют еще и почитаемые праздники и дни (иногда недели), посвященные непосредственно погоде и называемые «сухими», «градовыми», «громовыми», «мокрыми»; в эти дни обычно не совершается никаких ритуалов, связанных с погодой, но строго соблюдаются запреты на определенные виды работ". I dalej: „Символическое и прогностическое значение придается **первым** в течение года погодным явлениям — первому весеннему грому, первому снегу, первым заморозкам [...] (СД III: 248–252).

Dla Słowian, trudniących się głównie rolnictwem – by użyć tu sformułowania K. Moszyńskiego – „kwestia pogody była (a tu i owdzie jest nawet nieraz dzisiaj) bez żadnej przesady kwestią życia i śmierci" (Moszyński 1967: 54).

2.2. Analiza leksykalno-semantyczna słownictwa meteorologicznego

2.2.1. Pogoda

Terminem nadrzędnym w meteorologii (także meteorologii ludowej) jest **pogoda**, czyli chwilowy stan atmosfery w danym miejscu, określony przez układ parametrów meteorologicznych, takich jak m.in.: ciśnienie atmosferyczne, temperatura, wilgotność powietrza, wiatr, wielkość i rodzaj opadu, ewentualnie stan zachmurzenia nieba[173].

2.2.1.1. Ładna pogoda

W gwarach grodzieńskich (niemalże na całym terytorium ich występowania) funkcję owego kluczowego wyrazu pełni leksem *пагóда* ‘надвор'е': Расы нима, то будзя дошч, а як раса е, то будзя добра *пагода* / Nie ma rosy, to będzie deszcz, a jak jest rosa, to będzie „dobra" pogoda (Сцяшковіч 1972: 324). Pierwotnie ten poświadczony w całej Słowiańszczyźnie derywat dewerbalny (od prefigowanej postaci **pogoditi* : **goditi* ‘sprzyjać, godzić, być odpowiednim') **pogoda* oznaczał ‘zgodę (sprzyjające warunki i okoliczności)', dopiero poźniej wyspecjalizował się w znaczeniu meteorolo-

172 Pogląd taki znany jest też ludowi polskiemu z okolic Lublina i Poznania.

173 MEP (s.v.: *pogoda*).

gicznym ‘dobra, odpowiednia pora, czas, (ładna[174] pogoda)’. Na tym rzeczowniku jest oparty pochodny przymiotnik **pogodьnъ* ‘odpowiedni, pogodny, ładny’.

Mieszkańcom Grodzieńszczyzny znany jest także termin z białoruskiego języka literackiego *надвóр’е* (to uniwerbizowany rzeczownik oparty na wyrażeniu przyimkowym *на двор* > *надвор* ‘na zewnątrz, poza mieszkaniem’, utworzony na wzór rzeczowników z suf. *-’е* (< psł. **-ьje*)), ale jest on używany zwykle – podobnie jak i wyjątkowo poświadczony rzeczownik *надвóрка* – w kolokacji z przymiotnikiem o negatywnej konotacji, por.: *дрэ́ннае надвор’е*, *дрэ́нная надворка*, tu: ‘brzydka pogoda; niepogoda’ (ЛАБНГ 2: mp. 50; s. 39–40).

Te neutralne w semantycznym planie leksemy meteorologiczne w zależności od kontekstu użycia zyskują odpowiednią konotację (pozytywną bądź negatywną), wyjątek stanowi tu wyraz *пагода*, który bez dodatkowych określeń zwykle jest utożsamiany z ‘ładną, słoneczną pogodą’[175]. Jednakże dookreślenia przymiotnikowe, typu *слóнечная* пагода (Сцяшковіч 1983: 442) albo *ясная* пагода (Сцяшковіч 1972: 575), nie pozostawiają już żadnych wątpliwości interpretacyjnych.

Gwarom grodzieńskim znane są również konstrukcje eliptyczne, kiedy sam rzeczownik (np. *пагода*) jest pomijany, a jego treść zawarta jest w przymiotniku bezpośrednio odeń derywowanym, np. *пагóдні* (wobec literackiego *пагóдлівы*): Гэта восянь *пагодная* / Pogodną (ładną) mamy tego roku jesień (Сцяшковіч 1972: 324), albo jego semantycznym ekwiwalencie, np. *слонечны*, *ясны*, *бляскавы*. Przyjrzyjmy się im bliżej:

слóнечны ‘ясны, сонечны; jasny, słoneczny’: Учора вельми *слонечны* быў дзень / Dzień był bardzo słoneczny (Сцяшковіч 1983: 442). Zapis przymiotnika wyraźnie wskazuje na zapożyczenie z języka polskiego, podobnie zresztą jak i wyrazy stanowiące podstawę derywacyjną, czyli rzeczowniki *слóнко* n. ‘słońce’: Зрáня *слóнко* свяцило, а падвéчар дождж даў. *Слóнко ўжо села за гару́* (Сцяшковіч 1972: 458) oraz *слóнца* n. ‘ts.’: Кот грéяцца на *слóнцы*. Пячé *слóнца* сягоння. Пасля зимы́ на *слонцы* пагреясся, яг гаворaць, ўжо на *слóнянку* можна плечы пагрець (Сцяшковіч 1972: 458). Obok wymienionych polonizmów poświadczony jest także rodzimy kontynuant psł. **sl̥ньce*: *сóнца*: Сышло *сонца*, усё добро патсохло на *сонцы*. *Сонца* красная на марос и на вецяр. На Яна *сóнца* гуля́я, дзыгая ўгару́; Сонца грéя, смáля, што агонь (Сцяшковіч 1972: 463).

я́сны ‘сонечны, бязвоблачны; słoneczny, bezchmurny’: Яки *ясны* дзень / Jaki jasny (pogodny, piękny) dzień (Сцяшковіч 1972: 575).

Częstym sposobem nominacji stanów pogodowych są konstrukcje adwerbialne, np. *я́сна* (lub jego tautologizowana postać: *ясна-ясна*) ‘сонечна, бязвоблачна; pogodnie (jasno, bezchmurnie)’: На дварэ сёння *ясна-ясна*. Сёння *ясна* на небя, мароз будзя (Сцяшковіч 1972: 575). Wyrazy te są kontynuantami psł. *ěsno* adv. : *ěsnъ* (**ěsk-nъ*

[174] Chociaż uwagę zwraca poświadczone w ukraińskim znaczenie ‘burza, deszcz, śnieg’ (przytaczam za Borysiem (2005: 455), które zapewne powstało w wyniku rozwoju enancjosemicznego ‘brzydka pogoda, słota’.

[175] Por. brus. liter. *пагода* ‘стан атмасферы ў данай мясцовасці; aura, lokalny stan pogody’, potocznie także ‘добрае надвор’е, piękna pogoda’ (ТСБМ III: 496).

[< **aisk-no*-]) adi. ‘świecący, błyszczący; pełen światła, widny, bezchmurny, pogodny; przezroczysty’.

Innym przykładem określenia stanu ładnej pogody jest przysłówek *бляскáва* n. ‘ясна, сонечна; jasno, słonecznie’: Учора было так *бляскáва* на дваре, а сёння дошч (Сцяшковіч 1983: 61); formalnie jest to adwerbializowany już na grodzieńskim gruncie przymiotnik *бляскáвы* (z suf. -*ав/ы*) od podstawy zapożyczonego bezpośrednio z polszczyzny rzeczownika *бляск* (rodzimym kontynuantem psł. **blěskъ* byłby leksem **блеск*, por. ЭСБМ I: 365). Lokalnym derywatem opartym na tym samym temacie rzeczownikowym zdaje się zmieniony nieco fonetycznie czasownik *бляшы́ць* ‘свяціць, świecić’ (por. *Сёння слонца* целы дзень *бляшыць* у вокны / Słońce cały dzień świeci (bije swym blaskiem) w okna – Сцяшковіч 1983: 61, Lida), pierwotnie pewnie **бляш*(*ч*)*ы́ць*, ze zmianą ([ш] < [шч] < [*sk+j]) ‘dawać blask, błyszczeć’.

Jasną, pogodną aurę gwarantuje słońce, który to rzeczownik często występuje w kolokacji z czasownikiem *свяці́ць* ‘ts., świecić, dawać światło, rozświetlać’: *Сóнцо* ни то што месяц, *свяциць* и гре́я / Słońce, nie tak jak księżyc, *świeci* i grzeje (Сцяшковіч 1972: 444); czasownik ten jest regularnym rodzimym kontynuantem psł. **světiti* **světʼǫ* ‘być źródłem światła, świecić’ < pie. **k̑uei̯-t-* ‘świecić się; jasny, biały’ (por. dokładny odpowiednik litew. *šviẽsti*, *šviečia* ‘oświetlać, świecić’).

Terminem oznaczającym ‘piękną, słoneczną pogodę trwającą dłuższy czas’ jest na danym obszarze *санцагрэ́й* ‘сонечная пагода’: Усю восянь стайиць таки *санцагрэй*, як николи (Сцяшковіч 1983: 424) – przejrzyste formalnie i znaczeniowo compositum, oparte na rodzimych kontynuantach psł.**sĺ̥nьce* + **grěj-* (**grěti* **grěj-ǫ* ‘wydawać ciepło, grzać, ogrzewać’).

2.2.1.2. Brzydka pogoda

Najpowszechniejszym oppositum terminu meteorologicznego *пагода* jest – znany również białoruskiemu językowi literackiemu – wyraz *непагадзь* ‘кепскае надвор’е; niepogoda, brzydka pogoda’. Leksem ten jest zaprzeczoną formą podstawowego *пагода*, z sufiksem paradygmatycznym -*ь* (dawna deklinacja *-*i*-tematowa). Z ziemi grodzieńskiej pochodzą także zapisy innych pokrewnych form wyrazowych, np. *няпагóдзіца* (z formantem -*іца*), czy też leksemów zbudowanych w oparciu wyłącznie o rdzeń *год-* (: *гад-*)[176] oraz partykułę przeczącą *не-*, takich jak: *нягóда* : *нігóда* (ЛАБНГ 2: mp. 50; s. 39–40).

W okolicach Lidy w znaczeniu niepogody funkcjonuje leksem *азы́ра* f. ‘непагадзь’: Такая *азы́ра* на дваре, *азы́ра* сёння, хай бох крыя; Куды цябе нясе такóю *азы́раю* / Taka słota (chłód) na polu, niech Bóg zachowa; Gdzie cię niesie w taką nie-

[176] Por. rzeczownik *годзíна*, utworzony w oparciu o ten sam rdzeń (i bez przeczącj partykuły *не-*) jednakże w znaczeniu negatywnym ‘brzydka pogoda; непагадзь’ w gwarach okolic Turowa (Крывіцкі, Цыхун, Яшкін 1976: 306). Jest to przykład swoistej enancjosemii, której szczegółowe rozważania poświęciła M. Jakubowicz (2010b: 23–31). Por. także brus. dial. słon. *за/ня/годзілася* ‘o brzydkiej pogodzie’ (Чыгрын 2001).

pogodę (Сцяшковіч 1972: 30, ok. Lidy); uwagę zwracają także przymiotniki (z suf. -*н/ы*, -*лів/ы* także z okolic Lidy oraz -*іст/ы* z okolic Zelwy) w znaczeniu 'zimny, chłodny' oraz przysłówek (z suf. -*н/а*) 'zimno, chłodno' utworzone w oparciu o temat wskazanego rzeczownika:

азы́рлівы 'халоды': Дзень быў *азы́рлівы*, цяшка было картофлю выбираць / Dzień był zimny, ciężko wybierało się ziemniaki;

азы́рны 'ts.': Накладзи куфайку, натта *азырны* дзень / Włóż kufajkę, nadzwyczaj dziś zimno;

азы́рысты 'ts.': Палавина сакавика́, а стайиць *азы́рыстая* надворйе / Połowa marca, a taka zimna pogoda;

азы́рна adv. 'золка, холадна': Натта *азы́рна* ў поли, як кароўки ходзяць? / Jak tam krówki w polu, jak tak zimno? (Сцяшковіч 1983: 30). Słownik etymologiczny notuje tylko czasownik *азы́раць* (ЭСБМ I: 98) w znaczeniu ekspresywnym 'dokuczać, sprawiać przykrość' (notabene wyraz jest poświadczony także na Grodzieńszczyźnie: Ты мне *азыраў сёння*, лепш адыдзі / Tak mi dziś uprzykrzyłeś życie, lepiej zejdź mi z oczu – СрлГ: 10). Leksemy te pozostają w niezaprzeczalnym związku z grupą wyrazów z rdzeniem *зыр*- 'zimny, przenikliwy wiatr', które na terenie Grodzieńszczyzny wyspecjalizowały się w enancjosemicznym znaczeniu 'gorąco, spiekota' (*зыр* 'upał') : 'palenie, pieczenie' (*зырыць* 'o uczuciu pieczenia, w odniesieniu do odmrożonych części ciała)'.

W tutejszych gwarach poza powyższymi nazwami tzw. *niepogody* funkcjonują również wyrażenia dwukomponentowe, w których pierwszym elementem jest przymiotnik z negatywną konotacją, drugim – rzeczownik oznaczający 'pogodę'. Są to: *блага́я*[177], *дрэ́нная*[178], *ке́пска*(*я*) 'kiepska', *ня́до́бра* (*ні́добра*) 'zła', *нехаро́ша* 'niedobra', *цьмя́ная* (dosłownie: 'ciemna', od psł. **tьm*- ze zredukowanym wokalizmem w stosunku do **tem*-) ***пагода*** (także: *ке́нскае* / *плахо́е* ***надвор'е***, ewentualnie *дрэ́нная надво́рка* – ЛАБНГ 2, loc. cit.).

2.2.2. Chłód/Zimno

W tym miejscu za stosowne uważam omówienie leksemów z pola semantycznego ***chłód / zimno*** 'zimno, chłód; zimna, chłodna aura'[179].

---

[177] W języku białoruskim (podobnie jak i rosyjskim i ukraińskim) wyraz ten utrwalił się w znaczeniu 'дрэнны, худы; brzydki, zły' (najczęściej przyjmuje się względy tabuistyczne). Może już na gruncie psł. doszło do repartycji enancjosemicznej **bolgъ* 'dobry' / 'zły' (por. ЭССЯ I: 355–356).

[178] Wyraz *дрэнны* 'zły, kiepski' jest derywatem od *дрэнь*, który najczęściej jest zestawiany z ros. *дрань* (**дрянь*), ten zaś łączy się z psł. **dьrati *derǫ* 'drzeć, zdzierać, obdzierać' (por. ЭСБМ III: 157–158).

[179] Nazwy typowo ***mroźnej pogody*** zostaną przedstawione niżej, w części dotyczącej ***mrozu***. Problematyce tej poświęciłem odrębny artykuł pt. *Słowiańska terminologia związana z mrozem, zimnem i chłodem* (Ostrowski 2008: 533–548).

Do psł. podstawy **chold*- (*choldъ* ‘chłód, zimno’[180]) nawiązują poniższe rzeczowniki z suf. -*іца* oraz -*ішчо* oraz przysłówek *хóладна*.

халóдніца ‘халадэча’: А на дварэ такая *халодніца*, што хоць ты с хаты ні вылась / Taki ziąb (zimno), że nawet z domu nie wychodź (СрлГ: 120);

халадзíшчо n. ‘халоднае надвор’е’: Ни злась с пéчы, такойо *халадзишчо* (Сцяшковіч 1972: 526);

хóладна adv. ‘ts.; zimno’ (Сцяшковіч 1972: 532); *халаднé* adv. ‘холадна, марозна; zimno’: Заўтра напéўна будзя *халаднé* (Сцяшковіч 1983: 524)[181]. Tę samą treść posiada adverbium *зíмна* ‘холадна’: Печ мы сёння ни прапалили, и у нас *зимна* (Сцяшковіч 1972: 194), odnoszące się bezpośrednio do psł. **zimьno* ‘zimno’ : **zima* ‘zima’ (pie. **ǵʰei̯-m*- ‘zima’).

Podstawy słowotwórczej poniższych wyrazów należy upatrywać w kontynuancie północnopsł. verbum **dǫběti* ‘stawać się twardym jak dąb, sztywnieć, drętwieć, tężeć np. pod wpływem zimna, marznąć’ (będącym inchoativum od **dǫbъ* ‘dąb, Quercus’) – brus. *дубéць* ‘marznąć, ziębnąć; twardnieć, sztywnieć’[182]:

дýбар m. ekspr. ‘холад; zimno’: На дварэ такі *дубар*, гаш страх нос высоўваць с хаты / Taki ziąb na polu, że strach nos wysunąć z domu (СрлГ: 40);

дубарэ́ча f. ‘вялікі холад’: На вуліцы такая *дубарэ́ча*, што німа як і носа высунуць (СрлГ: 40);

Wyrazem ekspresywnym jest *зю́зя* ‘холад’: Ні аччыняй, дзетачка, дзверы, там *зюзя*, прастудзісса (Цыхун 1993: 63); ‘халадзіна’ (Сцяшковіч 1972: 200); posiada on swe odpowiedniki w ros. *зю́зя*, ukr. *зю́зя*, pol. *ziuziu* ‘zimno’. ЭСБМ (III: 354) uważa leksem za twór onomatopeiczny albo za zniekształconą fonetycznie (warunkowaną koniecznością uproszczeń w mowie dziecięcej) postać brus. *сцюжа* ‘zimno, chłód’, co wydaje się mało prawdopodobne, zważywszy na mniej sprzyjającą takim zmianom obudowę fonetyczną kontynuantów psł. **stud’a* w pozostałych językach, por. ros. *стýжа*[183].

---

[180] Pokrewne germ.: goc. *kalds* adi ‘zimny’, stwniem. *kalt*, stang. *cald*, ang. *cold*, **kaldaz*, participium do vb. **kal-a-* ‘marznąć, stawać się chłodnym’ (stnord. *kala*, stang. *calan*) < **gol-tó-*. Pie. rdzeń **gel-* ‘zimny; marznąć’, widoczny też w łac. *gelū*, *gelus*, *gelum* ‘zimno, mróz; lód’ i dalej łac. *glaciēs*. Tutaj również psł. *želdь*, *želdica*, zob. Postać nagłosowa psł. **chold-* niejasna (chyba że ekspresywnie zmieniona, Machek[2]: 197–198). O próbach objaśnienia *ch-* w oparciu o fonetyczny rozwój dwu szeregów tylnych spółgłosek: g: g’, por. ЭССЯ VIII: 57–58, LIV: 163, Pokorny 1959–1969: 365–366.

[181] Por.: *халадастóйкі* ‘халадаўстойлівы; odporny na zimno (mróz)’: Наша бяроска ўсюды расце, дуп таксамо зиму добра зимуя, гéда *халадастóйкія* дрэвы (Сцяшковіч 1972: 526).

[182] Por. także: pol. *dębieć* ‘twardnieć; nieruchomieć (z zaskoczenia), ros. *дубéть* ‘marznąć, ziębnąć’, ukr. *дубíти* ‘drętwieć od chłodu’, brus. *дубéць* (SP IV: 173, por. też Babik 2009: 59). Z obszaru grodzieńskiego pochodzi adiektywizowane participium *дубéлы* ‘закачанелы; zmarznięty, skostniały (znieruchomiały z zimna)’: Мае руки *дубéлыя*, ни магу завязаць мяха на марозе (Сцяшковіч 1983: 134).

[183] Znaczenie ‘ogień’ (СлПЗБ) stanowi kolejny przykład rozwoju enancjosemicznego w grupie wyrazów z semantyką ‘zimno’ – ‘gorąco’. „‘Агонь’ (калі так) – энантыясемічны перанос паводле функцы-

Z kolei uprzymiotnikowiony imiesłów *drógły* 'азяблы; zmarznięty, wychłodzony' (por.: Ты, пеўня, *дрóглы*, лезь на печ, пагрэ́йся / Jesteś pewnie zmarznięty, wchodź na piec i zagrzej się – Сцяшковіч 1983: 133) stanowi kolejne stadium rozwoju semantycznego tego przymiotnika, oznaczającego pierwotnie 'drżący, trzęsący się, np. ze strachu, z zimna, ze wstydu' (> 'trzęsący się z zimna' > 'zmarznięty, wychłodzony'). Jest to derywat od brus. dial. *дры́гаць* 'drżeć; bać się', związanego genetycznie z psł. rdzeniem **drъg-* (psł. **drъgati *drъgajǫ* 'robić szybkie, powtarzające się ruchy; trząść się, drżeć'; *drъžati *drъžǫ* 'trząść się, drgać; dygotać ze strachu, zimna, bać się, lękać się, trwożyć się'; por. też **drъg-ъkъ* adi. 'trzęsący się, taki który się trzęsie; nierówny, gładki' > brus. *дрогкі(й)* (ТСБМ, Носович 1870, Бялькевіч 1970; ЭСБМ III: 151–152; o szczegółach zob. SP V: 11–12, 30–31).

2.2.3. Pochmurna pogoda / Nazwy chmur i obłoków

Stany niepogody, czyli wszelkiego rodzaju zachwiania równowagi atmosferycznej, zwykle posiadają własne, oddzielne nazewnictwo. Stanem przejściowym pomiędzy ładną, słoneczną pogodą a niepogodą (czyli okresem opadów, którym może towarzyszyć wiatr) jest tzw. **pochmurna pogoda**. W grodzieńskiej terminologii meteorologicznej ów stan bywa najczęściej określany zapożyczonymi z polszczyzny przymiotnikami *пахму́рны* i *хму́рны*[184]:

Сягодня *пахмурны* дзень, *пахмурная* пагода (Сцяшковіч 1972: 360);

Сёння *хмурнае* надворйе. Небо ўсё было хмурнайо. Усё лето былі *хмурныя* дни (Сцяшковіч 1972: 532).

Innym sposobem wyrażenia informacji o takim właśnie stanie aury jest posłużenie się przysłówkiem:

хму́рно: Натто сёння *хмурно*, нават сонца ни видно (Сцяшковіч 1972: 532);

пахму́рна: Гвязды сёня ни свецяць, пахмурна (Сцяшковіч 1972: 118: s.v.: гвязда) oraz *хма́рна*: *Хмарна* на дварэ, на дошч збираяцца (Сцяшковіч 1972: 531).

Wyrazy te – to nowsze derywaty oparte na psł. dial. rzeczownikach **chmara*[185] 'ciemna chmura (przen. 'masa, tłum)' : **chmura* (: **smura*) 'ciemna chmura', będących z kolei urzeczownikowionymi postaciami pierwotnych przymiotników **chmurъ* : **smurъ* 'ciemny, mroczny'[186].

янальнай падобнасці" (ЭСБМ III: 354). Por. jednak zróżnicowane semantycznie podobnie brzmiące wyrazy z języka dziecięcego w polszczyźnie: *ziuziu* 'zimno', ale *ziazia* (*ziaziu*) 'gorąco' (albo o 'bólu').

[184] Brak w naszym materiale poświadczeń brus. liter. postaci przymiotnika *хмарны*, chociaż na jego istnienie pośrednio wskazuje pochodzące z terenu Grodzieńszczyzny adv. *хмарна*.

[185] Niejasna rdzenna samogłoska *-a-* w miejsce *-u-* powstała najprawdopodobniej w wyniku kontaminacji psł. **chmura* i psł. **mara*, por. *mara* 'widzenie senne; cień zmarłego, upiór, zmora, duch, widziadło' (Boryś 2005: 63). Por. także: Witkowski 2002: 533–538, Karlíková 2006: 152–155.

[186] Z naukowego punktu widzenia **chmura** jest zawiesiną mikroskopijnych cząstek cieczy (głównie wody) lub ciał stałych (lodu) w atmosferze. Meteorologia rozróżnia wiele ich rodzajów, głównie w zależ-

Kontynuanty psł. leksemu **chmara* > *хмápa* pełnią na Grodzieńszczyznie funkcję jednostki nadrzędnej (hiperonimu) tego kręgu znaczeniowego. Do konkretyzacji znaczenia dochodzi wówczas, gdy leksem ten pojawia się w określonym związku wyrazowym, por.: Давайця грапсци сена, *дажджавая хмара* йдзе (Сцяшковіч 1972: 531).

Bardzo ciekawe są poglądy dotyczące chmur. K. Moszyński podaje, że najczęściej interpretuje się chmury jako dym (np. w Bułgarii, na Ukrainie i na części obszaru polskiego). Magiczną czynnością jest np. palenie tytoniu w celu wywołania chmur, a w czasie suszy – deszczu. Autor wspomina także, że dla Białorusinów z okolic Witebska chmury składają się ze szczególnej masy, „poprzez którą krople deszczowe przechodzą tylko, przecedzają się". Na ogół słyszymy – kontynuuje badacz – że chmury gradowe są pełne kawałków lodu, a zaś deszczowe – wody. Substancja chmur – zgodnie z poglądami Polaków i Rusinów – jest galaretowata. Badacz podaje wręcz, że zapisane są zeznania chłopów, którzy na własne oczy mieli widzieć oderwane kawałki chmur, niektórzy nawet próbowali ich smaku (Moszyński 1967–1968 II/1: 52).

W etnolingwistycznym słowniku *Славянские древности* odnotowano m.in., że chmury – zgodnie ze najstarszymi mitycznymi wyobrażeniami – były utożsamiane ze stadami bydła (najczęściej krów i byków) lub owiec, pędzonymi po przestworzach niebieskich przez topielców, wisielców; chmury gradowe – ze stadem białych krów, gonionych przez byka w towarzystwie świętych Kościoła (np. w Serbii). Często, by przegonić chmury bokiem, wykonywano różne magiczne rytuały, wypowiadano zaklęcia, czasami modlono się. Ślady tych wierzeń we wschodniej części Słowiańszczyzny znajdujemy w nominacji chmur (w gwarach rosyjskich np. nazywa się je *bykami*, *byczkami*; na Ukrainie krowom nadawane są imiona: *Хмара*, *Туча*)[187].

Ludowe nazwy chmur mogą więc mieć swe pierwowzory w otaczającym świecie. W ich nazewnictwie najistotniejszą rolę pełnią doznania wzrokowe – kształty i barwy

---

ności od kształtu (struktury) oraz pułapu, wysokości. Por. bogatą naukową terminologię chmur: 1. pierzaste (Cirrus: włókna zbudowane z kryształków lodu, znajdują się na wysokości 7–10 km); 2. kłębiasto-pierzaste (Cirrocumulus: warstwa skłębionych elementów, zbudowana z kryształków lodu, pułap: 6–8 km); 3. warstwowo-pierzaste (Cirrostratus: jednostajne, lekkie zamglenie dające np. halo Słońca, kryształki lodu na pułapie 8–10 km); 4. średnie kłębiaste (Altocumulus: pasma zbudowane z kropelek wody i kryształków lodu, pułap 2–6 km); 5. średnie warstwowe (Altostratus: jakby włóknista zasłona podobna do cirrostratus, ale nie daje zjawiska halo, zbudowana z drobin wody i lodu, pułap 3–5 km); 6. warstwowe deszczowe (Nimbostratus: niskie, całkowicie nieprzeźroczyste, zbudowane z drobin wody i lodu, pułap podstawy 100 m do 1 km, dają ciągły opad); 7. kłębiasto-warstwowe (Stratocumulus: warstwowe, z wyraźnymi cieniami, zbudowane z kropelek wody, pułap 500–1500 m); 8. niskie warstwowe (Stratus: równomierna warstwa podobna do mgły, kropelki wody, pułap podstawy 100–1000 m, opad w postaci mżawki); 9. kłębiaste (Cumulus: wypiętrzone kłęby o płaskiej podstawie, zbudowane z kropelek wody, pułap podstawy 500––2000 m, na ogół bez opadu, silne prądy pionowe powietrza); 10. kłębiaste deszczowe (Cumulonimbus: chmury burzowe, zbudowane z drobin wody i lodu, pułap podstawy poniżej 1000 m, wypiętrzone na wysokość do 12 km, silne prądy pionowe, występują ulewne deszcze). Chmury o pułapie poniżej 2 km nazywa się niskimi, od 2–7 km – średnimi, od 7 do 15 km – wysokimi (MEP, s.v. *chmura*).

[187] СД V: 333–335 (s.v. *туча*). Warto w tym miejscu wspomnieć, że A. Krawczyk-Tyrpa zanalizowała na przykładzie polskiego materiału gwarowego należące do *kręgu przyrody* pojęcia *Piorun* i *Chmura*, które stanowią tzw. tabu pierwotne (Krawczyk-Tyrpa 2001: 93–98).

(por. pol.: *baranki*, *pierzaste*, *kłębiaste*, *jasne*, *ciemne*), ewentualnie masywność, swoboda poruszania się w przestrzeni powietrznej (por. takie wyrażenia jak *lekkie obłoki* albo *ciężkie chmury*). Pochodzący z Grodzieńszczyzny materiał leksykalny potwierdza opinię, że lud dzieli chmury zasadniczo na dwie kategorie: chmury lekkie, jasne (będące prognostykiem ładnej pogody), zwane zwykle **obłokami**, oraz **chmury** ciężkie, ciemne, zwiastujące opady[188].

Nadrzędnym terminem pierwszej z wymienionych grup jest regularny kontynuant psł. **ob*(*v*)*olkъ*[189] (wsch. też **ob*(*v*)*olko* n.) ‘to, co powleka, pokrywa (niebo)’ > ‘chmura, obłok’ (derywat od psł. prefigowanego **ob*-*velkti* ‘oblec’) > *вóблак* m. oraz jego fonetyczne, paradygmatyczne i formalne warianty: *аблóк*[190] m. (ЛАБНГ 2, mp. 17; s. 28) : *óблак* m. (Сцяшковіч 1983: 13), neutra: *вóблака* (ЛАБНГ 2, loc. cit.) i *аблакá* (Сцяшковіч 1983: 13) oraz deminutivum *вóблачко* (ЛАБНГ 2, loc. cit.), a także *аблачы́на* (z suf. -*ына*), por. Учора были адныя *аблачыны* на неби, а сёння ни воднай *аблачынки* нима (Сцяшковіч 1983: 13). Poświadczone zostały również 3 fonetyczne warianty formy pluralnej leksemu: *вóблакі* : *аблáкі* : *óблакі* oraz dem. *вóблачкі* (ЛАБНГ2, loc. cit.). Interesująca postać fonetyczna (zanik nagłosowej samogłoski prefiksu oraz nagłosowej spółgłoski *в*- rdzenia, a przy tym rodzima realizacja pełnogłosowa) odnotowana została w okolicach Iwia: *бóлако* ‘воблака, хмарка’: Сёння *бóлаки* светлыя, дажджа ни будзя (Сцяшковіч 1983: 61).

W kręgu znaczeniowym chmur lekkich mieszczą się ponadto:

хмáркі dem. od neutralnego *хмáра* (ЛАБНГ 2, loc. cit.);

сýхмаркі ‘лёгкія воблакі; lekkie (występujące obok siebie, tuż przy sobie) obłoki’;

Дзень ясны, *сухмарки* набягаюць, але дажджу ня будзя (Сцяшковіч 1983: 468) – prefigowany za pomocą przedrostka *су*- (psł. **sǫ*-‘razem, z’) derywat od powyższego;

пузыркí ‘светлыя хмаркі на небе; jasne obłoki’: Але ш сёння *пузырки* харошыя на небе, пагода добрая (Сцяшковіч 1983: 389, ЛАБНГ 2, loc. cit.) < fig. do *пузыр*

---

[188] Prognozowanie z chmur znane jest całemu ludowi słowiańskiemu. „Bardzo wiele wróżb dotyczy obłoków i chmur, a są między nimi wcale subtelne spostrzeżenia co do kształtu chmur, jak na przykład z Myślenickiego, że jeśli obłoki są «podobne do kwaśnego mleka», to znaczy, gdy niebo pokryte jest równą warstwą drobniutkich obłoczków (zapewne chodzi o altocumulus), będzie deszcz.” (Moszyński 1967 II/1: 57).

[189] W języku bułgarskim kontynuant tej postaci *óблак* (pl. *óблаци*) posiada status terminu podstawowego. Nazwy szczegółowe są konstruowane poprzez dodanie odpowiedniego przymiotnika, stąd: (*óблаци*) *бéли* ‘niosące grad’, *буренóсни* ‘burzowe’, *валéжни* ‘deszczowe’, *ветровúти* ‘przynoszące wiatr’, *гъ́сти* ‘(gęste) deszczowe’, *високи* ‘nie niosące opadów deszczu’, *градонóсни* ‘gradowe’, *дебéли* ‘(groźne) niosące deszcz’, *дъжделúви* ‘deszczowe’, *дъждовни* ‘ts.’, *закючю́лены* ‘ts.’, *кърацúсани* ‘czarne i białe chmury przynoszące grad’, *лéки* ‘lekkie (niedeszczowe)’, *неваléжни* ‘niedeszczowe’, *нúски* ‘(niskie) niedeszczowe’, *прáзни* ‘puste (niedeszczowe)’, *разкъ́сани* ‘strzępiaste, porozdzierane’ (od *разкъ́свам* ‘rozdzierać’), *развлéчени* ‘porozwlekane, rozniesione’, *снéжни* ‘śnieżne’, *сýхи* ‘suche (bez deszczu)’, *тъ́мни* ‘ciemne (deszczowe)’, *чéрни* ‘czarne (deszczowe)’ (Koseska 1972: 53–54).

[190] Formy bez nagłosowego *в*- są wynikiem wpływu polszczyzny na gwary grodzieńskie.

< **пусырь* ‘pęcherz’ : pie. **peu̯s*- ‘puchnąć, nadymać się’ (por. litew. *pū̃sti* ‘dąć’, *pùsti* ‘nadymać się’) (ЭСБМ X: 206, Smoczyński 2007: 492);

каўганэ́ pl. : (< *каўга́н*) (ЛАБНГ 2, loc. cit.) < może pod wpływem pol. *gałgan* ‘zniszczony kawał tkaniny; postrzępione, zniszczone ubranie’[191].

W odniesieniu do **jasnych chmurek** w pogodny dzień stosowane są także wyrażenia dwukomponentowe: *светлыя хмары* (ЛАБНГ 2, loc. cit.), *ясныя хмуры* (*хмаркі*) (tamże), *разарвістыя хма́ркі* ‘strzępiaste’ (tamże), *неба яснае* (tamże) oraz *неба грудоватае* (tamże). Wszystkie użyte tu określenia odnoszą się do doznań wzrokowych – jasnej barwy chmur (*ясные*, *светлыя*) – albo ich kształtu: *разарвістыя* ‘strzępiaste’, *грудаватыя* ‘przypominające grudy (śniegu)’ czy też *каўганэ* – najprawdopodobniej ‘w kształcie gałganków, tj. kłębiaste’[192].

Drugą, mniej liczną grupę wyrazów stanowią nazwy **chmur ciemnych (ciężkich)**, zwiastujących opady[193]:

дзяды́ pl. ‘хмары’[194]: Ужо вылазяць *дзяды*, будзя дошч (Сцяшковіч 1972: 145); por. też pol. dial. (kieleckie): *dziady* ‘chmury’: gdy się zachmurzy, lud tedy mówi: „*dziady wyłazą*”; *zadziadziło się* (Karłowicz I: 421, VI 275; SP III: 120–123);

ча́та ‘дажджевая хмара; chmura deszczowa’: Вунь *чата* якая лезя, дождж будзя, цяшкая *чата* йдзе (Сцяшковіч 1983: 547; ЛАБНГ 5: 116)[195].

---

[191] ЭСБМ (IV: 144) wśród wielu znaczeń leksemu *калган* wymienia ‘галава’ (ekspr.). Trudno znaleźć jednak uzasadnienie dla takiej motywacji semantycznej.

[192] W polskiej nomenklaturze ludowej spotykamy wiele określeń chmur, gdzie przymiotnik użyty jest w funkcji symilatywnej, czyli daje się ująć w definicję ‘przypominający co, podobny do czego, taki jak...’, por. chmury *kłębiaste*, *bałwaniaste*, *barankowe*, *owcowe*, *pusiaste*, *jarząbate*, *pasiaste*, *rybiate*, *grudowate*. Niewielką grupę stanowią nazwy utworzone ze względu na podobieństwo do niektórych zwierząt: *barany*, *baraneczki*, *owieczki*, *łasiczki*, *jarząbki* i *jesiotr*, czasami przez podobieństwo do przedmiotów: *bałwanki*, *kałdunki* (gw. *kałdun* ‘brzuch’), *kominki*, *dymki*, *welony*, *kłęby*, a nawet *kwaśne mleko*, *zsiadłe mleko*, *młaka* ‘kałuża’ (Kupiszewski 1969: 17–19).

[193] Co do kontynuantów psł. **tǫk'a* na Grodzieńszczyźnie informację znajdujemy m.in. w komentarzu do mapy 386: **Chmura z deszczem i wiatrem** w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, gdzie czytamy: „Nazwa *тýча* znajduje wiele poświadczeń w gwarach białoruskich na terenie Witebszczyzny, Grodzieńszczyzny, Mohylewszczyzny [...] oraz z objaśnieniem ‘вялікая хмара’ na Homelszczyźnie” (AGWB VIII (4): 268).

[194] O rozwoju semantycznym psł. **dědi* pl., w tym także o znaczeniu ‘chmury’ w części dialektów słowiańskich (np. polskich i białoruskich) zob. SP III: 120–123 (s.v.: *dědъ*).

[195] Wyraz *ЧАТЫ* nie został zmapowany w *Atlasie gwar białoruskich*, jednakże dość dokładnie został przeanalizowany (№ 41) pod względem semantycznym i strukturalno-fonetycznym. Na pytanie: „У якім значэнні ўжываецца слова чаты?” uzyskano odpowiedzi: a) ‘chmury’, b) ‘przelotny deszcz’. Występujący zwykle w formie pluralnej wyraz *чаты* (*чата* f., *чат* m.) i jego fonetyczny ekwiwalent *чады* (*чада* f.) jest poświadczony przeważnie w północno-zachodniej części Białorusi, tylko w pojedynczych wypadkach na południowym-wschodzie i wschodzie (najbardziej rozpowszechniony jest w okolicach Iwia, Lidy, Grodna, Słonimia). Podstawowe znaczenie desygnatu to ‘przelotny deszcz’, ‘deszczowe chmury’, ‘porywisty wiatr’, z którego rozwinęło się (paralelnie do *chmary*) przenośne ‘kupa; stado; grupa (osób)’, por.

Niepogodę wróży też *баранцóвае*[196] небо ‘пакрытае перыстымі хмаркамі небо; niebo pokryte chmurami pierzastymi’: Небо стало зусім *баранцовым*, мусі, **непагадзь** будзя (Цыхун 1993: 18: s.v. *баранцóвы*).

Czasowniki związane z chmurzeniem się to zwykle verba od podstaw rzeczowników *хмара* bądź *хмура*:

хмáрыцца: Небо начало *хмарыцца*, збираяцца на дошч (Сцяшковіч 1972: 531);

хмурнéць: *Хмурнея* небо, велька хмара йдзе (Сцяшковіч 1972: 532); por. pol. *chmurnieć* ‘pokrywać się chmurami’;

хмýрыцца: Небо *хмурыцца* на дошч (Сцяшковіч 1972: 532) < psł. **chmuriti sę* (tutaj też pol. *chmurzyć się* ‘pokrywać się chmurami’).

Wyjątkowym w tym zestawie jest czasownik *кандыбáсіць* ‘хмурнець, хмарыцца’: Штосци неба *кандыбасиць*, трэба хутчей зграбиць сена / Coś niebo się zaciąga chmurami, trzeba szybciej grabić siano (Сцяшковіч 1983: 196) – wyglądający na intensivum do poświadczonego w języku białoruskim verbum *кандыбаць* ‘iść ciężko, kulejąc; posuwać się ciężko’, znanego również w języku rosyjskim i ukraińskim. Por. też *кандыба* ‘кульгавы, павольны ў хадзе’ – ЭСБМ IV 237–238. Semantyczne przesunięcie jak najbardziej odpowiada charakterowi zjawiska – nadciąganiu, gromadzeniu się chmur.

2.3. Opady atmosferyczne

Kolejny krąg znaczeniowy dotyczy nazewnictwa **opadów** atmosferycznych, czyli kondensacji pary wodnej zawartej w atmosferze, spadającej na powierzchnię ziemi lub unoszącej się w powietrzu w postaci wody lub kryształków lodu. Meteorologia naukowa rozróżnia następujące ich rodzaje:

1) opady spadające na powierzchnię ziemi: ***deszcz***, ***mżawka***, ***krupy***, ***grad*** i ***śnieg***;
2) opady unoszące się w powietrzu, do których należy ***mgła***;
3) opady osiadające (osady, opady poziome), czyli ***rosa***, ***szron***, ***szadź***[197].

2.3.1. Deszcz

Deszcz to opad kropli wody powstałych w chmurach. Krople, po osiągnięciu średnicy przekraczającej 0,5 mm, stają się za ciężkie, by unosić się w powietrzu, i wypadają z chmur tworząc deszcz[198].

чаты — групы людзей, якія разам збіраюцца ‘grupa, skupisko zebranych osób’; А людзей *чатамі* по селу — якаясь новосьць будзе ‘we wsi ludzie się zbierają, pewnie jest jakaś nowina’.

[196] Por. pochodzące z innych gwar białoruskich, bliskie semantycznie, metaforyczne nazwy chmur: *баранкі*, *барашкі*, *баранчыкі* ‘кучаравыя воблакі’ (ЭСБМ I: 310).

[197] MEP (s.v.: *opady atmosferyczne*).

[198] MEP (s.v.: *deszcz*).

S.M. Tołstaja w etnolingwistycznym słowniku *Славянские древности* artykuł hasłowy *deszcz* rozpoczyna następującymi słowy:

> **Дождь** – в народной традиции объект почитания и магического воздействия (вызывания[199] или остановки); связанные с ними верования и обряды сохраняют древнеславянские космологические представления и формы примитивной магии. Символизирует оплодотворящую силу и ассоцируется с мотивом ерогамии неба и земли (СД II: 106).

Neutralną jednostką leksykalną na oznaczenie deszczu w gwarach okolic Grodna jest (tożsamy z literackim i odziedziczony z prasłowiańszczyzny) *дождж*: Дождж лиў увесь дзень (Сцяшковіч 1972: 147); *дошч* з ветрам – *навальнічны дошч* (Сцяшковіч 1972: 149). Wyraz ten kontynuuje psł. **dъždžь* [< **dъzdjь* ew.**dъzgjь*] 'deszcz', pierwotnie – być może – 'zły czas, zły dzień, zła pogoda'[200].

Ciekawą, choć niejasną etymologicznie, neutralną nazwą deszczu jest *дан*: *Дану* доўго ни было, то ўсё пасохло (Сцяшковіч 1983: 125)[201].

Poza powyższymi Grodzieńszczyzna zna wiele innych wyspecjalizowanych określeń deszczu. Dyferencjacja ta warunkowana jest najczęściej (choć nie zawsze) czasem trwania i/lub intensywnością opadów[202]. W wielu desygnatach rozpatrywanych nazw wyróżnia się cechę dynamiczną, wskazującą na moc zjawiska. Jest to w ogóle cecha

---

[199] Por. w związku z tym interesujący artykuł N.P. Antropova (M.P. Antropawa), który bogaty białoruski materiał dotyczący obrzędów i rytuałów związanych z wywoływaniem deszczu sklasyfikował według następujących kodów: akcjonalnego (poświęcanie studni, składanie ofiar, oczyszczanie, wybieranie wody), przedmiotowego (sól, piasek, łopata do wyciągania chleba, serweta), związanego z subiektem akcji (dzieci, dziewczynki, wdowy), lokatywnego (granica swojego i cudzego pola, rzeka, jezioro, bagno), temporalnego (w ciągu doby, cały dzień, noc), roślinnego (zboże, proso, len), zwierzęcego (kret, baran, sowa, kogut, wąż, żaba), kodu werbalnego (zaklęcia, formuły słowne, teksty pieśniowe itp.). Zob. Антропаў 2004a: 241–255, 2004b: 189–207.

[200] Wyraz nie ma pewnej etymologii. W. Boryś z ostrożnością podchodzi do uznania psł. wyrazu za pradawne złożenie **dŭs-djŭ-* 'zły czas, zły dzień' czy 'zła pogoda' z pierwszym pejoratywnym członem opartym na pie. przedrostku **dus-* (por. stind. *dus-* / *dur-* 'źle', gr. δυς- 'źle, nie-'); członem drugim miałoby być pie. **di̯u-* / **di̯eu̯-* 'dzień, światło, niebo' (por. np. stind. *dyu-* 'niebo', *dyáuḥ*, *diváḥ* 'dzień; niebo', gr. εὔδιος 'cichy; jasny'; por. pokrewne *dzień*) – ze względu na brak w językach słowiańskich obu członów rekonstruowanego złożenia. Zastrzeżenia etymologa budzi także założenie, że pierwotnym znaczeniem miałoby być 'zły czas, zły dzień' czy 'zła pogoda', skoro w środowisku rolników i pasterzy deszcz jest zjawiskiem pożądanym. Badacz przypuszcza, że psł. **dъždžь* pierwotnie oznaczał 'przynoszący szkodę deszcz, np. długotrwałe opady w okresie zbiorów', na co – jego zdaniem – mogą wskazywać: chorw. dial. kajk. *dešč* 'szkodliwy deszcz' oraz ros. dial. *дождья́* / *дожжа́* 'długotrwały i silny deszcz' (Boryś 2005: 113).

[201] Wyraz ten nie został objaśniony w ЭСБМ. Może należałoby łączyć z litew. *dangùs* 'niebo'. Zastrzeżeń nie budzi grodzieńska realizacja litew. refleksu [*a*], niejasnym pozostawałby jednak zanik wygłosowego *-g* w ewentualnej adaptowanej formie grodzieńskiej. Samo przesunięcie semantyczne *niebo* → *deszcz* wydaje się prawdopodobne.

[202] Warto w tym miejscu wskazać, że na podstawie analizy danych poszczególnych języków słowiańskich już dla języka prasłowiańskiego zrekonstruowane zostały stałe związki wyrazowe (kolokacje), których podstawowym komponenetem jest **dъždžь* (semantycznie wskazują na charakter opadów), takie jak: **drobьnъ dъždžь* 'drobny deszcz', płd. **sitьnъ dъždžь* 'ts.', **gǫstъ dъždžь* 'gęsty deszcz', **livьnъ dъždžь* 'ulewny deszcz', **naglъ dъždžь* 'silny, gwałtowny' czy **velikъ dъždžь* 'wielki, silny, ulewny deszcz' (SP V: 194). W polskim materiale dialektalnym tych określeń przymiotnikowych jest bardzo wiele.

charakterystyczna słownictwa z zakresu meteorologii i astronomii ludowej, szczególnie tego, które dotyczy zjawisk atmosferycznych[203].

2.3.1.1. Opady przelotne

Pierwsza grupa słownictwa dotyczy tzw. **przelotnych opadów deszczu**.

Jedyną nazwą rzeczownikową w gąszczu określeń przymiotnikowych jest *прэ́рва* ‘дождж з перапынкамі; deszcz przerywany, padający okresowo’: Цэлыя дни падая *прэрва*, нима як сушыць сена (Сцяшковіч 1983: 388, ЛАБНГ 2 mp. 23; s. 30), wyraz związany – jak i część derywowanych odeń przymiotników – z psł. *(*per*)*rъv*-; por. pol. dial. *przerwisko* ‘rozpogadzanie się po długich deszczach’ (Karłowicz IV: 390).

Pozostałe wyrazy to określenia przymiotnikowe:

1. oparte na psł. rdzeniu **let-* : **lět-* (por. psł. **letěti* : **lětati* ‘lecieć, latać’):

пра/лётны ‘перарывісты, з перапынкамі’: Перадавали, што будзя *пера/лётны* (!) дошч, гэты *пералётны* дошч хутка пройдзя (Сцяшковіч 1983: 373, ЛАБНГ 2, loc. cit.), *пяра/лётны*, *на/лётны* (ЛАБНГ 2, loc. cit.); pierwszy z tych prefigowanych derywatów jest adaptacją pol. adi. *przelotny* (o deszczu), cechy pozostałych wskazują na ich rodzimą realizację;

2. oparte na kontynuantach psł. **iti *jьdǫ*:

прайсцёвы (ЛАБНГ 2, loc. cit.);

3. oparte na supletywnym do powyższego rdzeniu **chod-*:

нат/хóдны, *пра/хóдны*, *пера/хóдны* : *пяра/хóдны* (ЛАБНГ 2, loc. cit.);

4. oparte na kontynuantach psł. **rъvati : *-ryvati*:

пера/рыу́ны, *прэ́/рвяны* (tamże);

5. inne określenia przymiotnikowe wskazujące na niewielką intensywność, krótkotrwałość lub czasowość opadów to: *мáлы*, *карóткі*, *часóвы* (tamże). Jak nietrudno zauważyć, większość tych nazw jest związana z czasownikami ruchu, co znakomicie koresponduje z przejściowym, krótkotrwałym charakterem zjawiska, do którego to kręgu znaczeniowego pod względem semantycznym pasują także przymiotniki ostatniej podgrupy. Z kolei przymiotniki grupy czwartej (**rъv- : *-ryv-*) wskazują na przerywany, powtarzający się charakter opadów.

Kupiszewski notuje m.in.: deszcz *ciągły*, *ciągowy*, *cichy*, *chwilowy*, *drobny* i *drobniutki*, *duży*, *mały*, *gruby*, *gwałtowny* i *hojny*, *krajowy*, *kropisty*, *krupiasty*, *lądowy*, *lekki*, *legućki*, *leciutki*, *łagodny*, *mglisty*, *nagły*, *nalewny*, *nawalny*, *przewalny*, *obfity*, *ogromny*, *przechodzisty*, *przepadziawy*, *rzadki*, *roni*, *rzęsisty*, *silny*, *słaby*, *słoneczny*, *spory*, *srogi*, *wdzięczny*, także *falisty* i *falowy* (Kupiszewski 1969: 26–41, 118); por. jednak daw. i dial. *fala* ‘burza, nawałnica’, ‘smuga deszczu, ulewy’, ale także ‘chmura (pogodna, deszczowa), chmurki nad ziemią’, kasz. *fala* ‘chmura deszczowa; krótkotrwały deszcz’ < z niem. *Welle* ‘fala; wał’. Podobnie w materiale bułgarskim: (дъжд) *голя́м*, *éдър* ‘rzęsisty (dosłownie: jędrny)’, *кáпчест* (< капка ‘kropla’) ‘kroplisty, rzęsisty’, *си́тен* ‘drobny i gęsty’ (< *сито* ‘sito’) – Koseska 1972: 43. Nazwa *лóпей* ‘mocny deszcz’ (z zanikiem nagłosowego *x*-) nawiązuje do dźwiękonaśladowczego *лóпам хлóпам* ‘trzasnąć’ (tamże: 50).

[203] Koseska 1972: 94.

W gwarach grodzieńskich poświadczone są ponadto konstrukcje składniowe (przyimkowe), takie jak: дождж *з пярэрвамі* lub – znane też z języka literackiego – дождж *з перапы́нкамі* – gdzie wyraz *перапы́нка* jest derywatem od czasownika *пера/пыніць* (por. w gwarze Oszmian *спыніць* 'szybko coś zrobić, skończyć' < *пыніць* < psł. **pęti pьnǫ*, iter. **-pinati* 'piąć, napinać'). Do ciekawych personifikowanych frazeologizmów należą ponadto: *чадамі ідзе*, *чатамі*[204] *ішоў*, *тучамі праходзіць* (ЛАБНГ 2, loc. cit.).

T. Ściaszkowicz przytacza jeszcze jeden ciekawy przykład: Увесь тыдзень *пярэгадам* ідзе дошч / Przez cały tydzień pada „przechodni" deszcz (przelotnie) (Сцяшковіч 1983: 394), w którym wyraz *пярэгадам* jest adwerbializowanym rzeczownikiem (Instr. sg.) poświadczonego w gawarach brus. *пярэгад* 'chwilowy okres pogodnej aury w porze deszczowej' (ЭСБМ (X: 310) łączy wyrazy z czasownikiem *перагадáць* 'przemyśleć, zmienić zamiar' < *гадáць* 'mieć zamiar, zamierzać, zabierać się do pracy').

2.3.1.2. Opady ulewne

Na **ulewny deszcz** gwary grodzieńskie posiadają wiele określeń rzeczownikowych, przy czym większość tych nazw to derywaty oparte na kontynuantach psł. czasowników **liti *lьjǫ* : **lьj-ati *lějǫ*[205] : **-livati* (por. także **livъ* – pierwotne participium na *-vъ*[206]):

[204] Pochodzenie obu form wyrazu jest mało jasne (brak ich w białoruskim słowniku literackim). Znaczenie odnotowane w gwarach grodzieńskich zdaje się kolejnym stadium rozwojowym pol. *czata* 'zwiady, warta; oddziały wojskowe', zapożyczonego z tur. *czété* za pośrednictwem węg. *csata* 'bitwa'. W tej sytuacji forma z dźwięcznym interwokalnym [д] byłaby wtórna. Jednakże – wobec poświadczonego w tutejszych gwarach wyrazu *чáдо* 'tłum, chmara' (Сцяшковіч 1983: 544) – nie można wykluczyć dokładnie odwrotnej relacji pomiędzy tymi formami. Postać *чáдамі* utrwalona we frazeologizmie *чадамі ідзе* może nawiązywać bezpośrednio do neutrum *чадо* (Loc. pl. rzeczowników wszystkich deklinacji posiada taką właśnie fleksję), a powyższy związek wyrazowy znaczący pierwotnie 'iść, nadchodzić tłumnie, chmarą' nabrał w odniesieniu do opisywanych zjawisk metaforycznego sensu. Forma żeńska *чада*, a także jej bezdźwięczny wariant *чата* byłyby więc wtórne. Pojawienie się formy żeńskiej na *-a* tych wyrazów w nowym znaczeniu 'chmura' można by przypisać wpływowi najbardziej rozpowszechnionych na Grodzieńszczyźnie wyrazów tego pola semantycznego *хмура / хмара*, właśnie z tym paradygmatem związanych.

[205] W. Boryś jako podstawową dla języka psł. rekonstruuje postać **lьjati *lějǫ* 'powodować, że coś płynie, cieknie', przytaczając jako najbliższe odpowiedniki bałt.: litew. *líeti*, *líeju* : *lejù* (stlitew. *lḗju*) 'lać, wylewać; odlewać', łot. *liêt*, *leju* : *lêju* 'lać, wylewać; bić' (Boryś 2005: 279). Jednakże w tzw. słowniku moskiewskim postać **lьjati* uważna jest za wtórną w stosunku do **liti*. Znajdujemy tu następujące, poparte argumentacją, wyjaśnienie: „Форму **liti* нельзя объяснить из **lьjati*, тогда как деривация **liti* → **lьjati*, или вернее, **lьjǫ* → **lьjati* вполне очевидна и укладывается в известные закономерности: явная вторичность расширения основы на *-a-ti* и фактический перенос вокализма презенса (+ глайд *-j-*) в инфинитив. Первична поэтому парадигма **liti *lьjǫ* (тип **piti*, **pьjǫ*), которая продолжает и.-е. **lei̯-*. Что касается парадигмы **lьjati *lějǫ*, появляющейся в слав. языках достаточно рано и, возможно, представляющей собой праслав. вариант, она все же вторична. Относительно инфинитива **lьjati* это не вызывает никаких сомнений; несколько более проблематично обстоит дело с презенсом **lějǫ* – ввиду возможности огласовки и.-е. **lēi̯-*, ср. акут в лит. *líeti*, *líeju* (из **leiə-* или **lēi-* [...]). Однако и типологически очевидно, что из двух форм *lei̯-* и *lēi̯-* вторичной будет форма с долготой (хотя Махек и думает иначе, Machek[2] 336), что, кажется, решает вопрос о происхождении презенса **lějǫ*" (ЭССЯ XV: 157–159).

[206] Imiesłowy na *-vъ* (w większości wypadków tożsame z imiesłowami na *-tъ*) mogły ulegać substantywizacji (por. sch. *lȋv* 'lanie; cieknięcie', słow. *lív* m. 'ts., potok') lub adiektywizacji (ros. dial. *ли́вый* 'пологий = delikatnie opadający, toczący się; сточный = (ś)ciekowy) (ЭССЯ XV: 161).

лівень ‘лівень’: *Ливянь* залиў усё, усё знистожвая (Сцяшковiч 1972: 263) oraz fonetyczny wariant poprzedniego: *лíвянь* (ЛАБНГ 2, mp. 24; s. 30–31) – derywaty z sufiksem -*ень* (-*янь*), oparte na kontynuantach psł. adi. **livьnъ* ‘wylany, rozlany, cieknący’ (ЭССЯ XV: 161); poświadczenia wschodniosłow. pozwalają rekonstruować formę **livьn’ь* m. ‘deszcz, ulewa’;

лéя: *Лея* злажыла ўсё жыта (Сцяшковiч 1983: 237) oraz wariant prefigowany *улéя* (ЛАБНГ 2, loc. cit.) – wyraz z finalnym -*ja*[207];

пралíўнік: Учора вялики *пралиўник* быў з ветрам (Сцяшковiч 1983: 373) – substantywizowany za pomocą suf. -*ік* przymiotnik *пралíўны*;

улíў m.: Ну и *ўлиў* на дварэ, машыны не праедуць па таким балоце (Сцяшковiч 1983: 506);

улíва: На дварэ такая *ўліва*, як там кароўки ў поли? (Сцяшковiч 1983: 506);

улю́ха: Паглядзи, якая *ўлюха* на двары, куды ты паедзяш? (Сцяшковiч 1983: 506). Trzy ostatnie w tym zestawie wyrazy to paradygmatyczne derywaty (twardotematowa odmiana rodzaju męskiego oraz żeńska z fleksją na -*a*) albo leksem z suf. -*уха*[208]; są one oparte na psł. participium **livъ* : **liti* lub na temacie praesens **lьj-ǫ*.

W tej samym kręgu znaczeniowym dają się sklasyfikować także trzy inne rzeczowniki:

ведрáнец[209] ‘лiвень; ulewny deszcz’: Даўно таких *ведраньцоў* ни было, гэтак налило (Сцяшковiч 1983: 84);

касахвóшч[210] ‘пралiўны дождж; ulewny, zacinający deszcz’: Да руба прамачыў [na wskroś; do suchej nitki] мяне *касахвошч*, пакуль дабегли да прымна, за адзин момант прамокли (Сцяшковiч 1983: 204);

навальнíца ‘nawałnica, silny ulewny deszcz’(ЛАБНГ 2, loc. cit.) – wyraz z ogólnobiałoruskiego zasobu leksykalnego, gdzie występuje w szerszym znaczeniu ‘burza,

---

207 Z synchronicznego punktu widzenia [*j*] należy do tematu, -*a* byłoby więc formantem paradygmatycznym.

208 Nie można wykluczyć wpływu bliskiego semantycznie leksemu *пл/юха*.

209 Por. w związku z nim frazeologizm: як з вядра (вяроўкі) ‘пралiвны, вялiкi (дождж)’: На дварэ дождж лие *як з вядра*; ([...] *з вяроўкі*) (Сцяшковiч 1983: 615). Por. psł. **vědro* ‘naczynie na wodę’, pie. heterokliza **u̯ed-r / u̯ed-n* ‘woda’. Kupiszewski pisze: „Niekiedy [...] jako nazwy używane są pewne zwroty określające poprzez porównanie z omawianą czynnością, np. *leje jak z cebra*, *leje jak z* ***wiadra***, *leje jak z kubła*, *leje jak z beczki*, *leje jak z kadzi*, *leje jak z konwi*, *leje jak z cewki*, *leje jak z putnia* [...] itp.” (Kupiszewski 1969: 35). Podobny frazeologizm powszechnie używany jest w języku bułgarskim: *валú из ведрó* lub *дъжд катó из ведрó* (Koseska 1972: 38).

210 Compositum: *кас*- ‘kosić’ (psł. **kositi* związane obocznością samogłoski rdzennej z **česati*; por. w związku z tym ostatnim pol. dial. *ale cese* [*ale czesze* = leje, pada ulewnie]) + *хвошч* < **chvoščь* < ***chvost’ь* : **chvostъ* ‘kiść, miotła; ogon’. Warto przytoczyć także wtórne pol. z XVI–XVII w. *chwostać* ‘siec biczem, chłostać’ czy ros. *хвостать* ‘ts.’; dosłownie więc: ‘ten, który uderza z ukosa, siecze, zacina (od tyłu)’.

nawałnica'; derywat z suf. -*іца* od adi. *навальны* (psł. **navalьnъ*); **navalьnica* 'silny deszcz lub gradobicie, często z wiatrem, błyskawicą' (na całym obszarze Polski[211]) : **navala* 'to, co nawalone, kupa, skupisko', także przen. 'burza, szkwał; silna fala' (np. w pol. XVI w. *nawała* 'szturm, niepogoda' (SP XVI w. XVI: 402) : **navaliti* (*sę*): **naval'ati sę*. Geografia i wąska (meteorologiczna) semantyka leksemu **navalьnica* mogą wskazywać na zapożyczenie z polszczyzny w białoruskim (por. ЭССЯ XXIII: 211).

Liczne są w tej grupie określenia przymiotnikowe; najczęściej są to derywaty dewerbalne od podstaw kontynuujących psł. **liti* (**lьjati*)[212]:

a) w postaci rodzimej – *ліўны* oraz jego prefigowane modyfikacje:

уліўны́ 'праліўны': Учора быў таки *улиўны* дошч, что на вулицы аж рэчки пастали (Сцяшковіч 1972: 514), *пра/ліўны́*, *пры/ліўны́*(*й*), *за/ліўны́* (ЛАБНГ 2: mp. 24; 30–31);

b) w postaci wskazującej na wpływ polszczyzny:

улéўны: Таки *улеўны* дошч падаў, што я змок да руба (Сцяшковіч 1983: 505).

Polskiego pochodzenia jest także przymiotnik *навáльны* 'моцны, вялікі; nawalny, gwałtowny, silny': Учора йшоў *навальны* дошч, пасля дажджу йдзе вада *навальная* (Сцяшковіч 1983: 269, ЛАБНГ 2: loc. cit.). Poświadczone są również jego warianty fonetyczne (*навáлны*) i morfologiczne (*навальнíчны*). Ten ostatni pod względem formalnym pozostaje wprawdzie w bezpośrednim związku z wymienianym już leksemem *навальніца*, ale zarówno ów przymiotnik w grodzieńskich gwarach pow. brzostowickiego i szczuczyńskiego, jak i rzeczownik w gwarze wsi Nistaniszki (rejon smargoński) charakteryzują się zawężonym w stosunku do języka literackiego znaczeniem.

Ulewny (o wielkim natężeniu i mocy) deszcz posiada także inne przymiotnikowe określenia, np.:

краплíсты 'які падае буйнымі кроплямі; deszcz padający wielkimi, gęstymi kroplami': Усенька змокла, дошч *краплисты* за минуту змачыў (Сцяшковіч 1983: 217, ЛАБНГ 2: loc. cit., por. pol. *deszcz kropisty* – Kupiszewski 1969: 26), jak również zapożyczone bezpośrednio z języka polskiego: *вéлькі* (ЛАБНГ 2: loc. cit.) oraz *раптóвны* 'gwałtowny, silny, mocny'.

---

[211] Por. *nawałnica* : *nawalnica*, *nawał*, *nawała*, *nawalność* : *nawałność* (Kupiszewski 1969: 21, 34, 50, 53, 72–76), por. też frazeologizm *walić żabami* (o ulewnym deszczu). Rdzeń **val-* w odniesieniu do opadów deszczu (zwykle obfitych) dobrze poświadczony jest w języku bułgarskim, por. *валú* 'pada (o deszczu)', *валéне* – rzeczownik odsłowny 'padanie deszczu', *валéвица* 'pogoda deszczowa', *валéж* 'opady', *валивуга* 'pogoda deszczowa' (Koseska 1972: 38). Do rdzenia **pьrati *perǫ* 'prać (napierać)' nawiązuje z kolei bułg. czasownik *перá* 'padać' (tamże: 55), **letěti* 'lecieć (tu: padać)': *летú* (tamże: 50). Z kolei czasownik *наревáва* 'padać (o deszczu)' posiadający onomatopeiczną motywację należy łączyć z bułg. *рева* 'płakać (rzewnie)', *рев* 'płacz, wycie, zew' (tamże: 53).

[212] Szczegółowo o semantyce kontynuantów pie. **lei̯-* 'lać, padać, cieknąć' zob. Богоедова 2010: 111–117.

спо́рны 'густы (пра дождж)': Прайшоў *спорны дождждзык*, таму і *тэнч* засьвяціўся на небя (СрлГ: 117, s.v. *тэ́нч*) – przymiotnik w wyspecjalizowanym znaczeniu (por. ogólniejsze 'spory, związany z sukcesem; szczodry') z sufiksem -*н*- od rzeczownika *спор* 'szczęście, sukces; obfitość; duża ilość'; por. strus. споръ adi. 'bogaty', pol. *spory* 'duży' < psł. **sporъ* 'dojrzały, obfity, duży' – adiectivum z suf. *-*rъ* od **spěti* 'stać się dojrzałym, okazałym' (por. ЭСБМ XII: 269).

2.3.1.3. Opady długotrwałe

W gwarach grodzieńskich **długotrwałe** opady deszczu nazywane są za pomocą wyrażeń złożonych z rzeczownika *дождж* i określającego (precyzującego znaczenie główne desygnatu) przymiotnika. W tej grupie należy wymienić:

абло́жны : *аблажны́* i *зало́жны* 'długotrwałe opady deszczu'; por. psł. *(*ob*)*ložiti* 'łożyć (obłożyć)', (*za*)*ložiti* : **legti*, **ležati*;

зацяжны́ i *працягу́шчы* 'długotrwały, przeciągły' < prefigowane derywaty (przymiotnikowy i imiesłowowy), oparte na psł. **tęgǫ* **tękti :* pie. **ten-* 'ciągnąć (naciągać, napinać)'. Tu także zapożyczony bezpośrednio z polskiego *цёнглы* 'працяглы; przeciągły, długotrwały': Кали ўжо кончыцца гэты *цёнглы* дошч? (Сцяшковіч 1983: 537).

W niniejszym kręgu tematycznym opadów, charakteryzujących się zintensyfikowanym okresem trwania, należy umieścić również następujące: *бесперарыўны* 'ciągnący się bez przerwy', *до́ўгі* 'długotrwały' i *палі́ўны* 'ulewny' oraz kilka innych, z którymi już zetknęliśmy się wyżej: *залі́ўны*, *праліўны́*, także *нава́льны* (*нава́лны*) oraz *крапלі́сты*. Ta ostatnia grupa – jak wynika ze znaczeń lub kontekstu – może odnosić się zarówno do charakterystyki intensywności, jak i czasu trwania opadów.

Szersze temporalne znaczenie odnoszące się do okresu, pory roku, o intensywnej sile opadów jest zawarte w wyspecjalizowanym związku wyrazowym *вялі́кі дождж* 'летняя пара калі доўга ідуць дажджы' (Сцяшковіч 1972: 102). Szersze omówienie znajduje się niżej, w części poświęconej nazwom powodzi.

2.3.1.3.1. Długotrwałe opady (pora deszczowa)

Przytoczone poniżej leksemy odnoszą się zazwyczaj do **deszczowej pory**, chociaż niektórym z nich właściwy jest szerszy zakres semantyczny (czasami za ich pomocą określane są opady deszczu ze śniegiem czy topniejącego śniegu). Do grupy tej należą:

дажджэ́віца 'даждлівае надвр'е': Такая *дажджевица* на дварэ, куды ты пайдзяш? (Сцяшковіч 1983: 123–4); derywat z suf. -(*ев*)*іца*;

мо́краць 'непагадзь, слата, хлюпата; brzydka pogoda, słota, chlapa': На дварэ *мокраць*, с хаты ні хочацца вылазіць (Цыхун 1993: 88);

макрата́ 'макрата': *Макрата* стала на дварэ (Сцяшковіч 1972: 277);

макратэ́ча augm. 'макрата, макрэча': На ніскім месцы мы. *Яг* дошч – *макратэча*, адно ў *гумовых* ботах хадзіць (Сцяцко 1972a: 94). Trzy ostatnie leksemy to

kontynuanty z psł. rdzeniem **mok-rъ* (suf. **-rъ*) ‘przesiąknięty lub ociekający wodą; przemoczony; zwilżony, wilgotny’ : pie. **măk-* ‘ts.’ (por. psł. **moknǫti*, **močiti*, **makati*[213]). W derywacji wyrazów wykorzystano sufiksy: *-óць* (: *-аць* < psł. **-otь*), *-ата* (< **-ota*) oraz *-ат/эча* (< **-ot-et'a*);

слатá ‘надвор’е з туманам, дажджом або снегам; mglista, dżdżysta, śnieżna pogoda’: Такая *слата* на дварэ, што ни выйсци (Сцяшковіч 1972: 457);

слóта: Адна *слота* на дварэ, <u>вецяр з дажджом</u> (Сцяшковіч 1972: 458);

слоць f. ‘непагадзь, слата’: Абувай гумовыя боты, бо на дварэ, вяликая *слоць* (Сцяшковіч 1983: 442)[214]. Trzy ostatnie poświadczenia to warianty fonetyczne i paradygmatyczne kontynuujące psł. **slota* ‘mokra, deszczowa pogoda’ (z wcześniejszego **slopta* z pie. **ḱlop-tā* od pie. **ḱlep-* ‘wilgotny, mokry’; prapokrewne z litew. *šlapa* ‘niepogoda, deszczowa pogoda’, *šlãpias* ‘mokry, wilgotny’ (Boryś 2005: 559)[215];

плю́та ‘непагадзь’: На дварэ нека *плюта*, нидобро, ни хочацца с хаты выходзиць (Цыхун 1993: 111; Сцяшковіч 1983: 363); już stbrus. ПЛЮТА < uważane za polonizm *plu/ta* ‘brzydka pogoda’ < **pl'uta* : pie. **pleu̯-* ‘mżyć (o deszczu)’ (ЭСБМ IX: 230);

плюханíна ‘плюхота’: Але ш сёння й пагода, *дошч*, *плюханина* на дварэ, сабаки ня выгнаць з двара (Сцяшковіч 1983: 363) – derywat z wariantywnym suf. *-аніна* w stosunku do literackiego i o szerszym zasięgu terytorialnym *плюхота* : *плюхта* – od podstawowego **pl'ucha* (także **pl'uch-ota*) ‘brzydka, dżdżysta pogoda’ : **pl'uchati* (por. brus. *плюхаць* ‘chlupać; padać – o długotrwałym deszczu’ : **pl'uskati* ‘pluskać, rozpryskiwać’ (ЭСБМ IX: 232); por. pol. *plucha*, *pluchota*, *pluchta* ‘słota, śnieg z deszczem’)[216];

брызгóта ‘слота, мокрая пагода’: На дварэ нека *брызгота*, ни хочацца з хаты выходзиць (Цыхун 1993: 22) – rzeczownik odsłowny z produktywnym suf. *-ота* od dźwiękonaśladowczego *брызгаць* < psł. **bryzgati* ‘wydawać ostry dźwięk; pryskać, rozpryskiwać się, tryskać’;

рэ́сквась ‘непагадзь’: Як надыдзя восянь, то ў нас такая *рэсквась*, што ня выйсци с хаты (Сцяшковіч 1983: 420) – podstawa słowotwórcza wyrazu to niechybnie kontynuant psł. **kvas-* (**kvasiti*, **kvašǫ* ‘powodować, że coś kiśnie, fermentuje’ – causativum od psł. **kysnǫti* ‘kisnąć, fermentować’)[217], nietypowa postać fonetyczna

[213] W meteorologicznym materiale bułgarskim odnotowany został rzeczownik z suf. *-еж*: *мокрéж* ‘chlapa’ – nomen actionis do *мóкря* (Koseska 1972: 51).

[214] Szczegółową charakterystykę semantyczną leksemu *слата* (i jego wariantów) zob. ЛАБНГ 2, mp. 37, komentarz do mapy s. 35.

[215] W polskim materiale gwarowym W. Kupiszewski odnotował formy *słota* (też *dżdżysta* albo *śnieżna*) i *słocina* (Kupiszewski 1969: 21, 28, 29, **36**, 37, 39, 42, 119). Zob. też Smoczyński 2007: 641–642.

[216] O polskich formach *plucha*, *pluchota*, *plucisko* por. Kupiszewski 1969: 29, 36, 37, 119.

[217] Por. analogiczne pol. dial. *rozkisło się* w odniesieniu do zgniłej pogody (Kupiszewski 1969: 42), *kwaźba*. Uwagę zwracją meteoronimy południowosłow.: **kyša* (<**kys-ja*) ‘deszcz, „zgniła”, wilgotna pogoda’, por. np. bułg. *кúша* ‘deszczowa pogoda, błoto’, gwarowe także ‘deszcz ze śniegiem’; w tym znaczeniu także sch. *kiša*, maced. *киша*, *кишавица* (Koseska 1972: 47).

prefiksu, odzwierciedlająca zmianę: *роз-* : *раз-* > *рэз-* : *рэс-*, być może pod wpływem takich wyrazów jak *рэптам* – (< pol. *raptem*), *рэспуст* (< pol. *rozpusta*).

2.3.1.4. Opady gwałtowne (burza, nawałnica)

Mocne opady deszczu, którym towarzyszą gwałtowne porywy wiatru, grzmoty i błyskawice, posiadają własne nazewnictwo. Ciekawe jest to, że o ile z naukowego punktu widzenia **nawałnica** (szkwał) to rodzaj gwałtownego wiatru (natomiast błyskawice, gromy i deszcz to czynniki temu zjawisku towarzyszące[218]), o tyle z punktu widzenia ludu, co wcale nie dziwi, nacisk położony jest na efekty akustyczne i świetlne, którym towarzyszy deszcz i wichura. Świadczą o tym poniższe przykłady oraz ludowa definicja zjawiska, por. ***навальніца*** '**гром** и **молния**, обычно з дождём и сильным ветром; grzmot i błyskawica zazwyczaj z deszczem i silnym wiatrem' (ЛАБНГ 2: mp. 28, s. 32). Najczęściej spotykanymi leksemami tego kręgu tematycznego są: wymieniany już przy innej sposobności wyraz *навальніца* 'ts.': Ах, якая *навальница* надыходзиць, гэта лета идуць часто *навальницы.* Наляцела *навальница*, усё гудзе, ламаяцца, трашчыць, аш страх бярэ / Nadciągnęła („nadleciała") *nawałnica*, dookoła huczy, wszystko się łamie, trzeszczy, aż strach bierze (Сцяшковіч 1972: 299) oraz wyraz *бýра* (por.: Усхадзілася моцная бýра. Нас застала ў полі *бура* / Zaczynała się silna burza. W polu zastała nas burza – Сцяшковіч 1972: 63, ЛАБНГ 2: mp. 28, tylko jedno poświadczenie)[219] < psł. **bur'a* 'gwałtowne zakłócenie równowagi atmosferycznej' : **buriti* 'grzmieć, huczeć, szaleć, hałasować; burzyć się'.

2.3.1.5. Nazwy opadów (z inną motywowacją)

W kilku innych lokalnych nazwach deszczu czynnik obfitości, siły opadów czy też długości ich trwania nie jest najistotniejszy. Z reguły w nazwach tych ujawnia się korzystny wpływ deszczu: ułatwiający pewne czynności lub sprzyjający wegetacji roślin. W definicjach omawianych nazw uwidacznia się dobroczynny wpływ deszczu na prace orne, siewne, wzrost grzybów[220] itp.:

---

[218] MEP (s.v.: *nawałnica*).

[219] Szczegółowo o geografii wyrazu pisał H. Cychun (Цыхун 1975: 145–146).

[220] W etnolingwistycznym słowniku *Славянские древности* temu rodzajowi deszczu poświęcone jest oddzielne hasło: *грибной дождь* 'дождь, идущий при солнце; явление, получающее в народной культуре мифологическую трактовку'. Na obszarze słowiańskim w nazwach tego deszczu znajdujemy kilka modeli semantycznych, wśród których autorka artykułu hasłowego W.W. Usaczewa wymienia m.in. następujące: 'diabeł (czart) bije swoją żonę' / 'diabeł wydaje za mąż swoją córkę'; 'wiedźma ubija masło'; 'łzy świętych, wdów, sierot, królewny, słońca' (np. z obszaru białoruskiego: *слёзы матери бóжэй*, *бóжа мати плачэ*, okolice Brześcia); motyw polewania, kąpieli aniołów, Matki Boskiej, rusałek (*ангелы купаюцца в этом сонцэ*); motyw narodzin (когда идет дождь и солнце светит **рождается** цыганёнок – z Serbii); „ślepy deszcz" („слепой дождь, потому что не видит, что солнце светит"; „так как его не видно"); cygański (żydowski) deszcz (tereny Ukrainy, Białorusi, areał bałkański, np. homel. *цыганская свадьба*, poleskie *жыдоўскі дошч*); deszcz „świński', „kurzy", „zajęczy" (z terenów Białorusi i Ukrainy z motywacją : „świnie uciekają do domu, boją się deszczu"; deszcz „słoneczny": солнце зубы скалит – także „babski" deszcz, *дівочий дошч*. „Некоторые названия отражают поверье о том, что дождь гриб-

вóрыўнік ‘цёплы дождж пад ворыва; ciepły deszczyk sprzyjający pracom ornym’: Пад *ворыўник* добра гараць, усей пыл прыбивая и зямля мякчея / Dobrze jest orać z „ornym deszczem”, nie ma tyle pyłu i ziemia jest miększa (Сцяшковіч 1983: 89);

сявéц ‘вясенні дробны дождж; drobny deszcz wiosenny’: Пасля пасеву, як пройдзя *сявец*, землю добра змочыць, так усё добра сходзиць и расьце / Po wysiewie, dobrze jak „*siejka*”[221] przejdzie, tak dobrze wszystko wschodzi i rośnie (Сцяшковіч 1983: 474) – rzeczownik z suf. -*éц* (*-*ьсь*) od **sěv-ati*[222] – iter. od psł. **sěti* **sějǫ* ‘siać, obsiewać’;

грыбавíк (*грыбнік*, *грыбасéй*) ‘цёплы дождж’: Пасля *грыбавика* ў лесе гэтальки грыбоў, што збираць ахота. Гэтыя дни *грыбасей* ишоў, цяпер людзи пайдуць па грыбы. Таки файны *грыбник* прайшоў, што хадзили па грыбэ (Сцяшковіч 1983: 119) – w pierwszej części wszystkich nazw mamy rdzeń *грыб* (rodzimy kontynuant psł. **gribъ* ‘grzyb’), przy czym dwa pierwsze to substantywizowane (za pomocą suf. -*ік*) przymiotniki *грыбны*, *грыбавы*, ostatni to compositum, z tematem -*сей* (od: *сéяць*) w drugiej części złożenia.

лéтны ‘цёплы; ciepły, letni’: *Летны* дошч прайшоў, будзя расци гароднина (Сцяшковіч 1983: 237) – przymiotnik z suf. -*н*- od *лет*- (por. psł. *lěto*, *letьn*-).

Nazwa ostatniego w tym kręgu leksemu warunkowana jest porą doby pojawienia się opadów:

дóсветнік[223] ‘дождж перад раніцай; deszcz przed świtem’: Унадзиўся *досветник*, кожны дзень идзе (Сцяшковіч 1983: 131) – rzeczownik motywowany wyrażeniem przyimkowym w znaczeniu ‘przed światłem; na przedświciu’ (por. psł. **světъ* ‘światło’ : **svьtěti* ‘świecić’ oraz **svitъ* : **svitati* ‘świtać’).

2.3.1.6. Czasownikowe określenia opadów deszczu

Na zakończenie należy omówić czasowniki i zwroty czasownikowe nazywające opady deszczu. Słownik prasłowiański rekonstruuje następujące wyrażenia: **dъždžь jьdetь* ‘(idzie) pada’, **dъždžь padajetь* ‘ts.’, **dъždžь lьjetь* (SP V: 194–196). Te kolokacje stanowią więc wspólne dziedzictwo Słowian używających tych określeń po dziś dzień. A oto najczęściej występujące na Grodzieńszczyźnie czasownikowe określenia opadów deszczu:

ной способствует росту растений, напр. *грибов*” (СД II: 111–113). Taki ‘lekki, słaby deszcz, po którym lub w czasie którego grzeje słońce’ nazywany jest przez lud bułgarski *мaнá* – wskutek jego opadów liście roślin chorują i mają słodki smak (zapożyczenie z tureckiego) – Koseska 1972: 50–51.

[221] Por. z terenu Polski nazwy deszczu związane z czasownikiem *siać*: *siejka*, *siejocha*, *siejak*, *siewnik* i *siewak* (Kupiszewski 1969: 28).

[222] Na tym temacie oparte są: pol. *siew*, *siewca*, *siewny*, brus. *сявалка* ‘koszyk na zboże do siewu ręcznego’, *сявар* ‘siewca’ itp.

[223] Por. wyrażenie adverbialne: *удосвітку* ‘на світанні’: Дзеци пóйдуць на грыбы, то ўстали *ўдосвитку* (Сцяшковіч 1983: 499).

дождж *ідзé* (albo *ідзéць*), *пáдае* (albo *пáдаіць*), z rzadka też *ліé* (ЛАБНГ 2: mp. 29; s. 32). Czas trwania opadów jest modyfikowany w sposób opisowy, za pomocą dodatkowych wyrazów (np. przysłówków czasu), np. ***доўга*** *ідзе дождж* (ЛАБНГ 2: mp. 22, s. 30). Długotrwałość opadów określają czasowniki: *за/даждж́ылася* 'pada długi czas, rozpadało się [na dobre]' (tamże);

дзяжы́ць: Дождж *дзяжыць* ужо цалютки дзень, носу ни высунуць / Deszcz leje (dosłownie: siecze, bije, uderza) calutki dzień, nosa się nie chce wystawić [na zewnątrz] (Сцяшковiч 1983: 130) – czasownik odrzeczownikowy (por. *дзя́га* 'pas, rzemień'), użyty w znaczeniu metaforycznym 'padać' < 'біць дзягай; bić pasem, rzemieniem, smagać' (semantycznie uzasadnione: por. *bić* 'lać (o deszczu)'); por. psł. **dęgъ* m. : **dęga* f. 'coś silnego, wielkiego, ciężkiego', 'rzemień, pas skórzany' (SP III: 98–99) : **dęžiti* **dęžǫ* 'biec szybko, pędzić; bić, uderzać' (stąd: brus. dial. *дзя́жыць* 'bić, uderzać; dręczyć' – Носович 1870, Бялькевiч 1970, SP III: 105–106);

псяры́ць 'ліць без перастанку; padać bez ustanku': Учора дошч *псярыў* зранку да вечара (Сцяшковiч 1983: 388) – czasownik denominalny (por. brus. *псяр* – pierwotnie 'osoba odpowiedzialna za psy gończe we dworze'; także w licznych nazwach botanicznych – ЭСБМ nie notuje); paralelę semantyczną znajdujemy w gwarach polskich, por.: *psia pogoda* 'słota' oraz rzeczownik *ps-ota* 'ts.' (por. psł. **pьsъ* 'pies', adi. poss. **pьsьjь* 'psi'), *psocisko* 'słota, deszcz z wiatrem', związek wyrazowy *psotne* dnie czy wreszcie *psotno* (Kupiszewski 1969: 39).

Dwa kolejne czasowniki są zapożyczeniami z języków tureckich:

сабанíць 'падаць (пра дождж)': Палянь, які дошч на дварэ *сабанíць*, а ты яшчэ бехчы некуды хочаш / Popatrz, jak deszcz leje na polu, a ty jeszcze gdzieś chcesz biec (СрлГ: 102) – autorzy ЭСБМ (XI: 281) jakkolwiek zestawiają wyraz z ros. dial. permskim, wiackim i kazańskim *сабáнить* 'mocno dąć; ciągnąć, cieknąć (lać się strumieniem); mknąć' (od *сабан* 'pług'), to jednak (głównie ze względu na geografię oraz różnice akcentowe) skłaniają się do uznania wyrazu za lokalny twór, mający swe źródło w języku Tatarów zamieszkujących terytorium Białorusi;

саганéць: 'моцна ліць (пра дождж)': Цалюткі дзень дошч *саганіць*, пазалівало ўсюды / Calusieńki dzień leje (jak z cebra [sagana?]), wszystko pozalewało (СрлГ: 102) – wyraz jest regionalnym turcyzmem, derywatem od tur. *saganak* 'nawałnica, ulewa'; w białoruskim słowniku etymologicznym rozważa się możliwość bezpośredniego zapożyczenia z języka mniejszości tatarskiej zamieszkującej od wieków te tereny (ЭСБМ XI: 287)[224].

[224] Dla porównania chcę przypomnieć podział W. Kupiszewskiego. W polu semantycznym PADAĆ (o małym deszczu) znalazły się m.in. takie szeroko rozpowszechnione określenia, jak: *pada*, *rosi*, *mży* oraz rzadsze: *ciągnie*, *chlapie*, *dżdży*, *gnoi*, *mgli*, *mięży*, czy sporadyczne: *prószy*. Tutaj także odnotowany został ogólnosłowiański zwrot *idzie* (*deszczyk*, *kapuśniak*, *morka*, *mżawka*). Czasami deszcz *siąpi* i *sieje* (Kupiszewski 1969: 30–31). Z kolei w grupie LAĆ (o dużym deszczu) dominuje czasownik *lać*; w znaczeniu tym znane są również wyrażenia: *pada* ***silny*** *deszcz*, ***ulewny*** *deszcz pada* / *padze* lub *idzie* (*deszcz*, *ule-*

2.3.1.7. Zjawiska atmosferyczne towarzyszące opadom deszczu (występujące zwykle w czasie opadów)

2.3.1.7.1. Tęcza

Tęcza – zjawisko optyczne w postaci barwnego łuku powstającego na niebie wskutek załamania, rozszczepienia i całkowitego odbicia promieni Słońca (lub Księżyca) w kroplach deszczu, mżawki, niekiedy i mgły (SJP III: 464).

Tęcza, jak to zaznaczono we wstępie, zajmuje szczególne miejsce w dziejach kultury nie tylko Słowian, ale ludzkości w ogóle. O.W. Biełowa, autorka artykułu hasłowego ***радуга*** w leksykonie *Славянские древноси*, zauważa, że jest to zjawsko, które w ludowej tradycji znajduje mitologiczne wyjaśnienie. O niezwykłej wręcz popularności wśród Słowian tęczy świadczy niezliczona ilość jej nominacji[225]. Wiele tych nazw nawiązuje do semantyki ‘krzywej’, ‘łuku’, ‘pasa’, ‘wstęgi’, ‘szarfy’, ‘sznurka’, ‘nosideł’, ‘miotły’, ‘drogi’, ‘mostu’, ‘schodów – drabiny (szczebli)’, ‘znaku, znamienia’ itp.[226] Część słowiańskich etiologicznych legend wiąże pojawienie się tęczy z testamentem (prawem), jaki został przekazany ludziom przez Boga po biblijnym potopie: „появление *радуги* на небе означало, что потопа больше не будет” (СД IV: 386). Postrzeganie *tęczy* przez pryzmat Biblii uczyniło zeń symbol dobrobytu (szczęścia) i miłosierdzia (благополучия и благодати) jako znaku bożego (por. takie nazwy *tęczy*, jak ros. archang. *знамение господне*, ukr. zakarpackie *божий знак*). Mitów związanych z tęczą jest wiele, nie sposób w tym miejscu omówić wszystkie. Do najważniejszych należy wyobrażenie tęczy jako ***łuku niebieskiego*** (небесная дуга), co znajduje potwierdzenie w licznych nominacjach – kontynuantach psł. **dǫga* (np. ros. archang. *божья дуга*, środkoworosyjskie *райская дуга*, czes. *Boží duha*, s.-ch. *božja dôga*), także s.-ch. *bòžji lûk*, słow. *božji lôk*, maced. *божий лък* (tamże). W dawnej guberni wołogodzkiej uważano, że tęcza to łuk trzymany po obu stronach przez anioły. („это небесная дуга, концы которой держат ангелы”), a na Smoleńszczyźnie, Homelszczyźnie utożsamiano tęczę z nosidłami („блестящее коромысло”).

W tęczy upatrywano także atrybutu istoty mitycznej lub sakralnej, stąd takie jej określenia jak: ros. nowogrodz. *венец Бога*, słow. *božji stol*, czes. moraw. *boží metla*, chorw. *božja noga*. Częstym motywem w nazewnictwie tęczy jest *pas* (por. ukr. *божий пойас*, *прис’атойі Дивы пойас*, zachodniobrus. *бóжы пайáс*, bułg. *божи пояс*, *пояс на дядо Господ*, rodop. *Адамов пояс*, s.-ch. *Božji pas*, *boži pasac*, *Mariin pas* i in.).

---

wa). Rzadsze w tym znaczeniu są czasowniki: *rżnie*, *rąbie*, *wali*, *becha*. Często padanie ulewnego deszczu wyrażane bywa czasownikiem i spójnikiem *ale* w funkcji partykuły, np. *ale leje*, *ale wali*, *ale kida* albo wyrażeniami typu: *deszcz leje jak z rynny* itp. (tamże: 35).

[225] Obszerny artykuł poświęcony m.in. nazewnictwu tęczy na szerokim ogólosłowiańskim tle *Из географии славянских слов. 8. «Радуга»* wyszedł spod pióra N.I. Tołstoja (Толстой 1976: 22–76).

[226] „***Радуга*** – небесное явление, получающее в народной традиции мифологическое истолкование. В славянских языках и диалектах многочисленные названия *радуги* связаны со значениями ‘дуга’, ‘лук’, ‘пояс’, ‘лента’, ‘шарф’, ‘кнут’, ‘коромысло’, ‘метла’, ‘дорога’, ‘мост’, ‘лестница’, ‘знак, знаменье’” (СД IV: 386).

Tęcza jest symbolem urodzaju, płodności i dostatku, dowodem tego jest brus. nazwa *богатка.* W Bułgarii i Serbii na podstawie obserwacji kolorów tęczy wróżono urodzaj kultur rolnych. Przewaga zielonego koloru zwiastowała u Bułgarów urodzaj trawy, żółtego – dobre plony prosa, czerwonego – winorośli, pomarańczowego – żyta. Stąd też na południu Słowiańszczyzny spotykane są nazwy tęczy typu: bułg. *вино-жито*, maced. *житó и вúно*, *вúно и ракúја и оцът*, *винóжито*, *моје вино — моје жито*, *ново жито.*

Tęcza – jak już zauważono wcześniej – była dla Słowian prognostykiem pogody. Pojawienie się tęczy miało zwiastować nadejście bezdeszczowej pogody (por. ukr. *йасна*, *йасниўка*, *йаснúци*, poleskie *ясниця*), ale na niektórych obszarach odwrotnie – tęcza jest prognostykiem deszczu (brus. mohyl. *дажджáнка*). Na Witebszczyźnie sądzono, że pojawienie się bladej (o nieostrych barwach) tęczy w czasie deszczu jest znakiem długotrwałej słoty. Deszczową aurę na obszarze całej Białorusi zwiastowła *podwójna tęcza* („Белорусы считали появление двойной *радуги* предвестием затяжного ненастья” – tamże).

Zgodnie z ludowymi przekonaniami ujrzenie tęczy było dobrym znakiem: przynosiła radość, wprawiała w wesoły nastrój, sprzyjała urodzie. O.W. Biełowa odnotowuje:

> Увидеть *радугу* считается у юж. славян хорошей приметой. Согласно народным представлениям, *радуга* приносит радость (ср. в. -слав. названия *радуги* с основой **rad-*[227], **vesel-:* рус. *радуга*; рус. смолен., псков., вологод., ярослав. *весёлка*, *веселуха*; укр. *весéлка*, *веселиця*, *порадуха*, *радуга*; бел. *вясёлка*, *весялуха*, *радаўка*, *парадуха*)”. I dalej: „*Радуга* способствует красоте (ср. в.-слав. названия с основой **kras-*: ю.-з.-укр. *красá*, *красýля*; ц.-бел. *краса*, бел. брест. *красáвица*) (СД IV: 386–389).

Zebrane z dostępnych materiałów grodzieńskie słownictwo oznaczające **tęczę** w konfronatcji z przedstawionymi właśnie danymi leksykalnymi zamieszczonymi w słowniku *Славянские древности* pozwala stwierdzić, że nie odbiega ono zasadniczo od wschodniosłowiańskich standardów[228]. W grupie grodzieńskich nazw tęczy znalazły się dwa kontynuanty z rdzeniem **vesel-* (psł. **veselъ* < pie. **u̯es-* ‘dobry’), z suf. *-ка* i *-уха*:

вясёлка ‘радуга; tęcza’: *Вясёлка* воду бярэ / Tęcza „bierze” (pije) wodę (Сцяшковіч 1983: 104);

весялуха: Глядзі *весялуха* воду п’е, патопу больш ні будзя / Patrz, tęcza pije wodę, nie będzie już powodzi (Цыхун 1993: 28).

Na badanym obszarze występują także rzeczowniki *рáдуга* oraz *рáдуніца*, które nastręczają etymologom pewnych trudności interpretacyjnych. Jedni – jak już notowano wyżej – w wariancie podstawowym wyrazu doszukują się rdzenia **rad-* i suf. *-ǫga*[229]

[227] Co do rozbieżności zdań dotyczących podziału morfologicznego **ра/дуга* : **рад/уга* por. poniższe uwagi. Zob. też: Толстая 2012: 257–264.

[228] Por. ponadto ДАБМ (1963): Карта № 312. *Назвы вясёлкі.*

[229] M. Antropaŭ słusznie zwrócił uwagę na fakt niewłączenia ew. **radǫga* w poczet psł. wyrazów z suf. **-ǫga* (Антропаў 2010a: 3). Zob. też: Wojtyła-Świerzowska 1992: 137.

(ew. wschodniosłow. *-*uga*), inni dokonują podziału – **ra-dǫga* / **ra-duga* (ew. **raj-duga* : psł. **dǫga* 'tęcza'[230]). Systematyzacji dotychczasowych badań etymologicznych (z uwzględnieniem czynnika tzw. atrakcji etnolingwistycznej) nazw tęczy, w tym także leksemu *радуга*, dokonał ostatnio białoruski etnolingwista i etymolog M. Antropaŭ[231]. W przypadku nazwy *радуга* badacz wziął pod uwagę również możliwość wyprowadzania jej od rdzenia **rod-* (przytaczając odpowiednik z południa Słowiańszczyzny: chorw. dial. *rodica* 'tęcza', będący *o*-korelatem do psł. **rădъ* 'wesoły'), czy także **(k)rad-* 'kraść' (por. częsty w kulturze słowiańskiej motyw kradzenia dzieci przez tęczę). W podsumowaniu językoznawca konstatuje:

> Разгледжаныя тры сегменты ўсходнеславянскіх найменняў вясёлкі з каранямі *рад-*, *род-* і *крад-* з усёй відавочнасцю пацвярджаюць магчымасць зусім не абавязковых адназначных этымалагічных рашэнняў, калі гаворка ідзе аб лексічных элементах базавых тэрміналагічных палёў традыцыйнай народнай культуры. Больш за тое, народная этымалогія ў этналінгвістычнай атракцыйнай экстрапаляцыі пазбаўляецца сумніўнага сіноніма «ілжывая» і атрымлівае цалкам навуковы статус (Антропаў 2010a: 8).

Poniżej przedstawiam grodzieńską dokumentację leksemów tej rodziny:

ра́дуга 'вясёлка; tęcza': *Ра́дуга* на неби, дошч будзя исци пасля радуги на треци дзень, на дошч радуга вадý бяре / Gdy [jest] *tęcza* na niebie, deszcz będzie padał za trzy dni, na deszcz *tęcza* pije wodę (Сцяшковіч 1983: 413)[232];

ра́дуніца 'вясёлка': Ні ўспеў дошч адіць, а *радуніца* ўжо на небі / Jeszcze deszcz nie przestał padać, a już *tęcza* [pojawiła się] na niebie (СрлГ: 97) [strukturalny podział: *рад-ун-іца*].

---

[230] Trudności budzi jednak wyjaśnienie nagłosego **ra-*. Tołstoj uważał, że forma *ра́дуга* powstała w wyniku połączenia typu: **дугá*, *рáда дугá...*, która w szybkiej wymowie lub w wyniku haplologii dała *дугá-рáдуга*, a następnie uprościła się do *рáдуга* (Толстой 1997: 198)

[231] „Сапраўды, магчымасць яго [т.е. найбольш распаўсюджанага ўсходнеславянскага наймення *радуга* – В.О.] неадназначнага этымалагічнага тлумачэння ў сувязі з магчымасцю рознага структуравання слова (*ра-дуга* // *рад-уга*) <u>з'яўляецца тут передумовай для дзеяння этналінгвістычнай атракцыі</u>. Прапанаваныя (яшчэ ад пачынальніка славянскай этымалогіі Ф. Міклашыча) версіі паходжання гэтага наймення можна звесці фактычна да дзвюх раўназначных: усходнеславянскае новаўтварэнне (згодна з беларускім этымалалагічным слоўнікам «усходнеславянскі лакальны тэрмін») з'яўляецца: а) суфіксальным вытворным з суфіксам *-ǫga* ад прасл. ад'ектыўнага кораня **rad-* 'радасны; вясёлы'; б) працягам прасл. кораня **dǫga* (= *дуга*). У апошнім выпадку, зразумела, патрабуе тлумачэння пачатковае *ра-*, у якім бачылі ўсечаныя *ра(д)-*, *ра(й)-* (параўн. рус. дыял. і ўкр. *райдуга*), літ. *óras* 'паветра, неба', нарэшце, экспрэсіўны элемент тыпу *га(й)-*, *жа(й)-* і г. д. Прычым і першая, і другая версіі ў аднолькавай ступені могуць быць другаснымі як у адносінах адна да адной, так і да магчымых іншых [...] г. зн. з пункту гледжання навуковай этымалогіі ўласна народнаэтымалагічнымі. Выглядае абсалютна натуральным, што ва ўсходнеславянскіх мовах і ў традыцыйных культурах усходніх славян рэалізуюцца абедзве атракцыйныя магчымасці." (Антропаў 2010a: 3–4). Zob. interesujące i szczegółowe studia na ten temat także w innych publikacjach autora (Антропаў 2009; 2010b).

[232] Por. *Рáдуга свяцила* пасля жажджу так прыгожа (Сцяшковіч 1972: 444, s.v.: *свяці́ць*).

Nazwę *смок* 'вясёлка' (por. Глянь, *смок* над ракою яґ бра́ма стайиць, пасля дажду зайграў *смок* усими калёрами / Zobacz, „smok" nad rzeką jak brama stoi, po deszczu *tęcza* rozbłysła wszystkimi barwami – Сцяшковіч 1983: 444) autorzy słownika etymologicznego białoruszczyzny próbują wyprowadzić od czasownika *смактаць* 'pić, chlipiąc', uzasadniając to domniemaną czynnością sycenia się wodą przez tęczę (por. *вясёлка* смокча ваду). W świetle informacji etnologicznych bardziej przekonuje mataforyczne przesunięcie: 'smok, mityczny wąż skrzydlaty' > 'tęcza' (ЭСБМ XII: 217).

Ostatnią grupę pola semantycznego 'tęcza' tworzą wyrazy, których etymonem jest polski leksem *tęcza* 'tęcza' (w tym znaczeniu także dłuż. *tyca*), z wtórną w stosunku do prasłowiańskiej semantyką (por. psł. **tǫča* [< **tǫk-ja*] 'chmura deszczowa, burzowa, gradowa' < 'zbita masa'), z pie. **ten-k*- 'ściągać (się), zbierać (się), zbijać (się)': od pie. pierwiastka **ten*- 'ciągnąć, wlec' (Boryś 2005: 631[233]):

тэ́нча f. 'вясёлка': Стала *те́нча*, дажджу́ ни будзя; *те́нча* стала, ваду сцягваяць / Wyszła tęcza, deszcz się skończył, zaczęła „ściągać" wodę (Сцяшковіч 1983: 508); Кажуць, калі хто будзя стаяць бліска *тэнчы*, та яна схопіць і кіня на другі бок ракі / Mówią, że jak ktoś będzie stał blisko tęczy, to ona złapie i przerzuci na drugi brzeg rzeki (Цыхун 1993: 147);

тэ́нч m. 'вясёлка': Прайшоў спорны дожджык, таму і *тэнч* засьвяціўся на небя / Przeszedł spory (gęsty) deszcz, dlatego też tęcza „zaświeciła" na niebie (СрлГ: 117); por. pol. daw. i dial. *tęcz* f. 'tęcza' (SWil.: 1702).

To właśnie ten temat *тэ́нч*- stał się podstawą derywacyjną lokalnego neologizmu *тэнчаве́ць* 'пералівацца вясёлкай, святлець; błyszczeć, migotać – o tęczy': Ужо *тенчаве́я* пасля дажда, *тенчаве́я* неба / Już wychodzi tęcza po deszczu, niebo „tęczowieje" (Сцяшковіч 1972: 495).

2.3.1.7.2. Piorun / Grom / Grzmot

Piorun – gwałtowne i potężne wyładowanie elektryczności pomiędzy dwiema chmurami albo pomiędzy chmurą a ziemią, któremu towarzyszy huk i błyskawica; grom[234] (SJP II: 644).

пяру́н m. 'пярун; piorun': *Гро́м* грыме́ў, *пярун* як уда́рыў, дошч, грат пайшоў, свету ни видно / Grom grzmiał, jak uderzył *piorun*, zaczęło padać, spadł grad, nie widać świata (Grodno); *Пярун* стрелиў у нашу кленину / *Piorun* strzelił w nasz klon (Nowogródek); *Пярун* яг до́ў у дре́ва, то адра́зу загарелася / Jak *piorun* strzelił w drzewo, od razu się zapaliło; Страляя *пярун*, а ге́та ш усё гаво́рапь, што Алиеш е́дзя на ко́нях, а пат ко́лами грымиць, агонь сыпля / Strzela(ją) *piorun*(*y*), a tu wciąż

[233] Por. też kaszubskie *tąga* deverb. od psł. **tęgti* **tęgą* (SEK V: 140).

[234] Por. kolokacje: *jasny* piorun, *gwałtowny* piorun, *nagły* piorun, *ogłuszający* piorun; huk, trzask, łoskot *piorunów*; burza z *piorunami*; *piorun* uderzył, huknął, strzelił.

mówią, że Eliasz jedzie na koniach, a pod kołami grzmi, ogniem sypie (Сцяшковіч 1972: 407). Wyraz o zasięgu ogólnobiałoruskim, kontynuant psł. nomen agentis z suf. *-*unъ*: **perunъ* ‘grom (piorun, błyskawica)’ od **pьrati* **perǫ* ‘bić, uderzać, razić’; to także nazwa jednego z bóstw słowiańskiego panteonu – bóstwa gromowładnego (o szczegółach zob. ЭСБМ X: 306–308, Kupiszewski 1969: 67–68).

Grom – piorun, grzmot[235]. W słowiańskiej tradycji ludowej jest to rozładowanie w czasie burzy i uderzenie błyskawicy („грозовой разряд и удар молнии”). *Grom* był postrzegany jako kara boska, narzędzie Boga (albo innej istoty nadprzyrodzonej), nadprzyrodzona siła odpowiedzialna za wilgoć i płodność ziemi. Gromem – zgodnie z wierzeniami chrześcijańskimi – władał prorok Eliasz (przez Serbów jest nazywany *Громовник*), ale żywe są ślady epoki pogańskiej, kiedy rolę tę pełnił *Piorun*. Wszyscy Słowianie oddawali mu należną cześć, ale czynili to na różne sposoby.

Znane są rozmaite prewencyjne sposoby zapobiegania skutkom gromobicia – najczęściej były to zabiegi magiczne sprawowane w okresie odpowiednich świąt kalendarzowych (np. święcenie świec – „gromnic” na terenie Polski i Słowacji, mających strzec przed gromami w czasie burz i nawałnic). We wschodniej Słowiańszczyźnie funkcję tę pełniła świeca święcona w Wielki Czwartek. Właściwości apotropeiczne miała też gałązka wierzby (palmy), poświęcona w Niedzielę Palmową i wetknięta w ziemię albo umieszczona pod strzechą. U Słoweńców prekmurskich w tym celu święcono w Wielki Czwartek pokrzywy, które również lokowane były pod dachem. Na Słowacji zabezpieczeniem przed burzami i gromami miało być spalenie bazi wierzbowych (*bahniatki*), na Białorusi spalenie w piecu lnu, okadzanie domu świecą gromniczną czy wyrzucenie na podwórze łopaty do chleba. Na Witebszczyźnie funkcję ochronną pełniło położenie na rozżarzonych węglach poświęconej soli i trawy. Zgodnie z przekonaniami Słowian wschodnich strach przed gromem można było pokonać poprzez zjedzenie zapleśniałego chleba, podpalenie włosów świecą gromniczną czy też przez uderzenie się w głowę kamieniem w czasie pierwszego wiosennego grzmotu. W kalendarzowe dni oddawania czci *gromowi* powstrzymywano się częściowo lub całkowicie od wykonywania prac.

Człowiek zabity przez grom był uważany przez Słowian albo za cnotliwego (pobożnego), albo za wielkiego grzesznika. W związku z tym grzebano go albo na cmentarzu, albo poza nim, jak samobójcę lub wisielca. Powszechnie też sądzono, że „strzała boża” (громовая стрела) dosięga człowieka, w którym ukrył się diabeł.

Pierwszy grom oznaczał pierwsze przebudzenie ziemi, początek nowego lata i prac polowych. Na Polesiu zapalano wówczas świecę gromniczną i czyniono znak krzyża; u Serbów z Pola Kosowego przeciwnie – był zakaz żegnania się w czasie gromu (СД I: 558–560).

---

[235] *Grom* bije, rozlega się, uderza; *jasny* grom. We współczesnej polszczyźnie wyraz *grom* jest synonimem *grzmotu* czy *pioruna*, jako taki w SJP opatrzony jest kwalifikatorem „książkowy”. W gwarach przechodzi do słownictwa biernego. [...] Najczęściej *grom* wymieniany był jako nazwa *pioruna* (Kupiszewski 1969: 66–67).

Psł. **gromъ* to pierwotne nomen actionis ‘grzmienie, huczenie’ > nomen acti ‘grzmot, huk piorunu, trzask’ od czasownika **grъměti* ‘huczeć, grzmieć’ (< pie. *g^h*rom-o-*; od pie. pierwiastka *g^h*rem-* ‘huczeć, dudnić, grzmieć’). Kontynuanty tych form są powszechnie używane we wszystkich językach i dialektach słowiańskich, także na Grodzieńszczyźnie, jednakże lokalna postać czasownikowa *грумéць* prezentuje specyficzny wokalizm *-у-*; por. regularny ogólnobrus. czasownik *грымéць* oraz rzadszy *грамéць* (ЭСБМ III: 106–107[236]). Poniżej przytaczam grodzieńską dokumentację materiałową:

гром ‘гром’: Напярэкрастки засвяцила и стрелиў *гром*. *Гром* загрымеў, хутко вélики дошч пойдзя / Błyskawice się skrzyżowały i trzasnął *grom*. *Grom* zagrzmiał (strzelił), szybko zacznie lać (Сцяшковіч 1972: 128).

грумéць ‘грымець’: Во *гром грумиць* и *блискавица*, дождж бýдзя, *загрумела* моцно (Сцяшковіч 1972: 129, wołkowyskie).

Grzmot – huk (suchy trzask lub głuche dudnienie) towarzyszący wraz z błyskawicą wyładowaniu elektrycznemu (SJP I: 666). Psł. **grъmotъ* ‘huk, grzmot’ jest derywatem od psł. **grъmotati* ‘powodować lub wydawać huk’ – intensivum od **grъměti*. W *Materiałach...* Ściaszkowicz znajdujemy kontynuant tegoż rzeczownika w formie pluralnej (z regularnym już wokalizmem): *грымóты* ‘гром; grzmot’: Маланка палиць, *грымоты* такия, што аш страшно / Błyska się, *grzmoty* takie, że aż strach ogarnia (Сцяшковіч 1972: 130). Ciekawą lokalną nazwą kminku, pełniącego na danym obszarze funkcję apotropeiczną, jest *грымóтнік* (derywat z suf. *-нік* od teamtu *грымóт-*): Засушаны *грымотник* ляжыць у мяне ў старóй хáця, *грымотник* ат грому абараняя / Zasuszony „*grzmotnik*” (kminek) leży w starej chacie, on chroni od gromu (tamże).

2.3.1.7.3. Błyskawica

Błyskawica – zjawisko świetlne towarzyszące wyładowaniom elektrycznym w atmosferze ziemskiej (SJP I: 169).

W ludowej tradycji zjawisko to wiąże się z wyobrażeniami o ogniu niebieskim i gromie, a także z działalnością szeregu postaci mitologicznych. O.W. Biełowa zaznacza, że w chrześcijańskich legendach o walce Boga z szatanem Bóg i jego pomocnicy (aniołowie i archaniołowie: Michał i Gabriel oraz św. Eliasz) rażą diabła błyskawicami – strzałami ogniowymi. Zgodnie z wierzeniami Białorusinów błyskawica pojawia się na niebie, gdy Bóg rozpala ogień, żeby móc dojrzeć chowającego się diabła i ugodzić go strzałą; sądzono także, że błyskawica jest śladem pozostawionym przez rydwan św. Eliasza („след от колесницы св. Ильи”). Rozróżniano rodzaje błysków: błyskawica uderza we wszystkie strony, piorun – prosto w ziemię. W serbskich kolędach *błyskawica* i *grom* są jak brat i siostra. Na niektórych obszarach Rosji w święto Zwiastowania NMP rozpalano ogień, żeby błyskawica nie zabiła kogoś z rodziny. Funkcjonował tutaj także zakaz pracy w święto Marii Magdaleny (22 VII / 4 VIII).

[236] Słownik ustosunkowuje się do dwu ostatnich form; postać grodzieńska nie jest objaśniona.

Zgodnie z przekazem ludowym, błyskawica może uderzyć w jakiekolwiek miejsce lub przedmiot, gdzie kryje się prześladowany czort. Spośród drzew najczęściej wybiera gruszę, wierzbę, dąb i topolę-osikę. Błyskawica oszczędza zwykle miejsca gnieżdżenia się gołębi, także strzechy domów, na których bocian uwił gniazdo. Na obszarze całej Słowiańszczyzny istniało przekonanie, że zdolności prewecyjnych przed porażeniem błyskawicą nabywały poświęcone gałązki wierzby, w Polsce i na Podolu – także zielone gałązki zabrane z ołtarzy w czasie procesji Bożego Ciała (СД III: 280–282). W białoruskim folklorze i bajkach *Малання* to imię carycy-Błyskawicy, a *маланка* 'błyskawica' to zbroja *Pioruna* przypominająca dwa kamienie w żarnach, które w wyniku tarcia powodują powstanie „gromu-błyskawicy" – „гром-маланка" (ЭСБМ VI: 185).

W badanych gwarach Grodzieńszczyzny poświadczone zostały następujące wyrazy tej grupy leksykalno-semantycznej: *мала́нка*, *блі́скавіца* i *блы́скавіца* 'błyskawica' oraz czasownik *блі́скаць* 'błyskać'. Przystępuję teraz do ich omówienia:

мала́нка 'бліскавіца': Усю ноч *маланка* блискала / Całą noc błyskało się (były błyskawice); *Маланка* як свеця, так спа́ля добро́ лята́ми, найбо́ляй пад жниво́ яна па́ля / Jak są błyskawice, to często się błyska porą letnią, najwięcej w okresie żniw (Сцяшковіч 1972: 278)[237]. Formalnie wyraz ten jest deminutywną postacią (z suf. -*ка*) rodzimego kontynuantu psł. **ml̥ni* 'błyskawica'; postać *мала́н*- wskazuje – moim zdaniem – na tzw. „drugi pełnogłos" (analogiczny do ros. *верёвка* < strus. вьрвъка). Zob. także: ЭСБМ VI: 185, SEK III: 228–230 [z zawężeniem w kaszubszczyźnie znaczenia 'błyskawica' > 'błyskawica bez grzmotu']; ЭССЯ XX: 220–222 rekonstruuje postać **mъldni*[238] < pie. **mel*-, **mol*-, **ml̥*- 'uderzać, rozdrabniać'.

Z kolei rzeczowniki *блі́скавіца* i *блы́скавіца* to najprawdopodobniej warianty fonetyczne tego samego kontynuantu **blisk*-*av*-*ica*, opartego na adi. **bliskavъ* 'błyskliwy, połyskliwy' od psł. **bliskati* **bliskajǫ* 'błyskać, jaśnieć' (:**blьščati*, **blьščǫ* 'jaśnieć blaskiem, błyszczeć, lśnić'[239] (ЭСБМ: I: 361)), aczkolwiek postać z wokalizmem [ы] *блы́скавіца* może nawiązywać do inchoatywnego czasownika **blьsk-nǫti* 'zacząć błyszczeć, zabłysnąć, zajaśnieć, zalśnić'. Kühne (1960: 45) uznał wyrazy tej rodziny za polonizmy. Akcent na wokalizmie rdzennym każe jednak zachować ostrożność w ferowaniu ostatecznych rozstrzygnięć. Poniżej przedstawiam egzemplifikację grodzieńskiego materiału:

---

237 Por. knyszyńskie (zanikające) *małaŋka* 'błyskawica bez grzmotów' (Rembiszewska 2006: 151).

238 „Праслав. **mъldni* можно охарактеризовать как и.-е. реликт, практически нечленимый (темный) на слав. языковой почве. Сближение с родственным др.-прусск. *mealde* 'молния' уже позволяет выделить в слав. слове суффикс -*ni*, но это существенно не проясняет структуру. См. Trautmann BSW: 177, где под заглавным *meldia*- 'молния' с балт. стороны представлено только указанное др.-прусск. слово (вост.-балт. соответствия отсутствуют), далее, там же говорится о балто-слав. **mulnī*/**mulnii̯ās* (?); в заключение Траутман объективно признает неясность морфологических отношений." (ЭССЯ XX: 221).

239 Od pie. **b*^{h}*liǵ*- 'świecić', z przyr. *-*ske*-; taki sam wokalizm charakteryzował czas. inchoat. **blьsknǫti* 'zacząć błyszczeć, zabłysnąć, zajaśnieć, zalśnić' (Boryś 2005: 33–34).

бліскавіца ‘маланка’: Хмáры ўжо ахинули и *блискавица* паласавала неба / Chmury już zaciągnęły niebo i błyskawica przecinała niebo (Сцяшковіч 1972: 54);

блыскавіца ‘ts.’: З велькай жарé *блыскавіца* мóжа палиць ци на дошч / W wielki upał może błyskać się na deszcz (Сцяшковіч 1972: 54);

бліскаць ‘мгненна асвятляць; błyskać się’: Толик байицца як маланка блиская / Tolik boi się błysków błyskawicy (Сцяшковіч 1972: 54).

2.3.2 Mżawka

Mżawka – drobny, rzęsisty i zwykle długotrwały deszcz, któremu często towarzyszy mgła lub zamglenie. Meteorologia naukowa odróżnia te dwa zasadniczo różne zjawiska pogodowe[240]. Rozmaitość nazw i form dla obu tych fenomenów pogodowych znana całej Słowiańszczyźnie pozwala łączyć je przede wszystkim z pie. pierwiastkami **meiĝh-* (por. rekonstruowane psł. postaci **mьga*, **mьgla* – ЭССЯ XXI: 92–97, **mьža*, **mьžava/-ъka* (ЭССЯ XXI: 179–183) i liczne odeń derywaty, zwłaszcza czasownikowe i przymiotnikowe) oraz **meregh-* ‘dawać wilgoć, ciec’ (Pokorny IEW I: 738)[241]. Warto jednak podkreślić, że materiał słowiański nie jest jednorodny semantycznie. Owa niezgodność znaczeń (często nawet w obrębie tego samego dialektu) uzmysławia, że zjawiska te często ze sobą łączono, specyfikacja semantyczna dokonywała się już w obrębie konkretnych gwar. Ukraińskie *мжа* to przede wszystkim ‘mżawka’, ale w gwarach prawobrzeżnego Polesia oznacza ponadto ‘długotrwałą deszczową pogodę’, podczas gdy w niektórych gwarach białoruskich to po prostu ‘mgła’. **Mgła** w większości języków i dialektów słowiańskich znaczy ‘zagęszczone, nieprzezroczyste powietrze’, ale tu i ówdzie za pomocą tego leksemu określa się także zwykłą *mżawkę* (por. dłuż. *mihel* m., ros. dial. pskow. *имгла*, *мугла*) czy nawet ‘deszczową, zimną pogodę’ (gwary ukraińskie)[242]. W prezentowanym poniżej grodzieńskim materiale gwarowym trudno też doszukać się wyraźnej specjalizacji semantycznej leksemów, wręcz przeciwnie – granica ta jest bardzo nieostra. Nierzadko ustalenie najbardziej prawdopodobnej treści konkretnego leksemu możliwe jest dopiero na podstawie analizy kontekstu, ale i to nie zawsze daje ostateczne rozstrzygnięcia. Generalnie na Grodzieńszczyźnie zdecydowanie bogatsza część słownictwa dotyczy drobnego deszczu, czyli mżawki, która nierzadko bywa błędnie utożsamiana z osiadającą mgłą. Najlepiej pokazuje to materiał. Najczęstszymi rzeczownikowymi określeniami ‘mżawki’ są kontynuanty wymienianych powyżej psł. rdzeni:

мáрась ‘дробны дождж з туманам; drobny deszcz z mgłą’: Зранку *марась* як пачалася, то й да вечара ня спыняяцца (Сцяшковіч 1983: 253, też: *мóрась* – ЛАБНГ 2; mp. 20);

---

[240] Por. informacje wstępne dotyczące podziału opadów.

[241] Por. także psł. **morchъ* (ЭССЯ XIX: 222–223) oraz **moršь*, **moršiti* (ЭССЯ XIX: 240–241).

[242] Przytaczam za ЭССЯ (por. odpowiednie artykuły hasłowe).

маро́ша ‘дробны дождж; drobny deszczyk’: Во пагода стала, усё *мароша* и *марошa* (Сцяшковіч 1983: 254);

мжа ‘імжа, дробны халодны дождж; mżawka, drobny zimny deszcz’: *Мжа* целы дзень ни сцихая, **мглиць** и мглиць, нияк добрай пагоды нима (Сцяшковіч 1983: 258; por. też postać *імжа́* – ЛАБНГ 2; mp. 20; zob. także ЭСБМ III: 384);

oraz: *сейва* n.: Такоя (такое) *сейво*, хоць слабоя, але прамачыла да звання (Сцяшковіч 1983: 428) – derywat z suf. *-ва* od czasownika *сеяць* (< **sěti *sějǫ* – zob. wyżej; por. podobnie zbudowane nomen actionis z suf. **-ba* (**-ьba*): brus. *сяўба* oraz **сей-ба*, pol. *siej-ba* ‘sianie, wysiew’ (ЭСБМ XII: 48, s.v.: *се́йбіт*).

Pochodzący z ЛАБНГ 2 (mapa 20: імгла ‘дробны доджадж’) materiał dowodzi, że w wielu punktach Grodzieńszczyzny mżawka bywa nazywana przyjmującymi różne postaci fonetyczne kontynuantami psł. **тьgla*: *мгла*, *імгла́*, *мыгла́, мігла́*, *імла́*, *магла́* (por. też w gwarach białoruskich Białostocczyzny: *mhľˈa imhľˈa imľˈa*, *i̯imhľˈa* – AGWB II: 164, mapa 119, VIII (4): 270). O tym, że mgła w świadomości miejscowych użytkowników gwar grodzieńskich posiada status deszczu, świadczą niezaprzeczalnie wyrażenia, w których pierwszy komponent jest przymiotnikiem od którejś z wymienionych nazw rzeczownikowych, a drugi wyrażony jest rzeczownikiem oznaczającym deszcz, np.: *млі́сты дошч / мігла́вы дошч*, *маpaслівы* дошч ‘дробны, імжысты; deszczyk, kapuśniak’ (Сцяшковіч 1983: 253) oraz *малы́ до́жджык* і *дро́бненькі дошч* (ЛАБНГ 2: mp. 20).

Poświadczone są także czasowniki określające ów stan pogodowy:

мглі́ць (: *імглі́ць* : *йімглі́ць* : *мыглі́ць* : *імлі́ць* – ЭСБМ III: 383);

мараcі́ць (oraz fonetycznie zmieniony *мару́жыць* – z [у] < [о] i udźwięcznieniem [*ж*] < [*ш*]); także w formie zwrotnej: *марусі́цца* ‘дробна капаць; lekko padać, mżyć’: Зранку *марусиўся* дождж, але ўжо перастаў (Сцяшковіч 1983: 254);

сіпі́ць – wyraz onomatopeiczny (: *сіпе́ць*) ‘wydawać silne dźwięki’, ale także ‘cicho padać (o deszczu), mżyć’ (ЭСБМ XII: 290) < psł. **sipati* / **sipěti* ‘chrypieć, oddychać z trudem, ze świstem, dyszeć’. Stadium pośredniczącym w rozwoju treści meteorologicznych ‘mżyć, kropić, prószyć’ było najprawdopodobniej znaczenie ‘parskać = gwałtownie wydmuchać powietrze lub wypluć wodę (ślinę), wydając charakterystyczny dźwięk’, które jest poświadczone np. w czes. *supět* : *supat*[243]. Zanotowane zostało także wyrażenie z czasownikiem *ісці*: *ідзе́ магла* (ЛАБНГ 2: mp. 21; s. 29).

W słowniku gwar obwodu grodzieńskiego poświadczony jest ponadto czasownik *імро́іць* ‘імжыць’: Цеплы дзень сёння *йимройиць*, яснага ни дачакаяся (Сцяшковіч 1983: 188), który pozostaje w formalnym i semantycznym związku z poświadczonym w okolicach Homla rzeczownikiem *мроева* ‘mgła’; jest to najprawdopodobniej kontaminacja wyrazów *імгла* oraz *мрой*, *мроя* ‘to, co stworzone w wyobraźni, coś urojone-

[243] Zob. Boryś 2005: 544, s.v. *siąpić*.

go'; por. brus. (także z Grodzieńszczyzny) *мроіць* 'marzyć, mieć omamy; roić sobie coś', pokrewne psł. **mьrěti *mьrějǫ* (ЭСБМ VII: 77); por. też ukr. *мрúти* 'marzyć, roić, śnić; zaciemniać', *мрíти* 'być ledwo widocznym, majaczyć (w dali); świecić', dial. 'pobłyskiwać, migotać' – oparte na pie. **mer-* 'błyszczeć, lśnić, migać'[244].

2.3.3. Mgła

Podążając za tokiem logiki ludowej, w tym miejscu odstąpię od dotychczasowego porządku opartego na naukowych kryteriach klasyfikacji opadów i zatrzymam się przy grodzieńskich nazwach opadów unoszących się w powietrzu, czyli przy ***mgle***[245]. Podstawowy dla tego desygnatu wyraz *імглá* (pełniący obecnie funkcję terminu meteorologicznego) – to znany już nam kontynuant psł. leksemu **mьgla* 'mgła, chmura' (< pie. **mĭ̄g^h-lā* 'mgła, chmura', derywat od pie. **meig^h-* 'migać, migotać, mrugać; ciemno (przed oczami)'[246]), poświadczony na Grodzieńszczyźnie w rozmaitych postaciach fonetycznych (w niektórych wypadkach wskazujących na wpływ fonetyki polskiego lub litewskiego etymonu):

імглá 'імгла': Зранку да палудня быў дробны дошч и *имгла* (Сцяшковіч 1972: 203);

імлá: Нека *йимла* стала ўвечары (Сцяшковіч 1972: 203);

мглá: На дварэ неякая *мгла*, и ни дошч, и ни пагода (Сцяшковіч 1972: 286, wpływ polszczyzny – por. ЭСБМ VII: 3);

мыглá: Идзе *мыгла*, так сыра на дварэ (Сцяшковіч 1972:. 292, okolice Iwia, z litew. *miglà* 'mgła' – Лаучюте 1982: 122, ЭСБМ VII: 111).

Innym określeniem mgły jest zapożyczony z języków tureckich (por. uzb., kirg., jakuc. *tuman*, kazach. *tuyman* 'mgła, dym')[247] wyraz *туман*: Йак сильны мароз и *туман*, тады шаць на дрэви висиць (Сцяшковіч 1972: 557, s.v. шаць).

W gwarach grodzieńskich zapisano także trzy inne, nie całkiem jasne etymologicznie nazwy mgły. Są to:

зэс 'туман, імгла': Але ж неки *зес* сёння на дварэ, ни разбяреш, хто едзя ци йдзе (Сцяшковіч 1983: 185) – wyraz ten w znaczeniu 'przenikliwy ziąb' (gwary płn.-

---

[244] Por. bułg. synonimy mgły: *омара*, *мараня*, *помрътка*, *мъгла*, *млаки* i inne (Koseska 1972: 108).

[245] Na podstawie obserwacji mgły prognozowano pogodę. „Mgła wznosząca się do góry nad ziemią [...] jest dla wszystkich Słowian znakiem niechybnej słoty; podczas gdy opadająca – pogody" (Moszyński 1967 II/1: 57).

[246] Sławski (2011: 82) wśród psł. leksemów z suf. **-la*, poza **mьg-la* (: **mьžati*) wymienia **žila* : litew. *gýsla* 'żyła' i **tesla* 'topór'.

[247] „Из тюрк., ср. чагат., казах., кирг., балкар., караим. *tuman* 'туман, мрак', тур., крым.-тат. *duman* – то же. Первоисточником последних слов является, вероятно, авест. *dunman-* 'туман', dvąnman- 'облако'." (Фасмер IV: 119). Por. także: „[...] припускається також, що джерелом південнотюркських форм з початковим d (д) є індоєвропейські мови (пор. перс. *dūd* : *dūdmān* 'дим, кіптява', ав. *dunan-* 'туман')" (ЭСУМ V: 674–675).

-zach. Białorusi) jest uważany za fonetyczny wariant niepoświadczonego rzeczownika ***зыз* ‘chłód’ (ЭСБМ III: 354), na którego istnienie może wskazywać poświadczony czasownik *азызнуць* ‘ochłodzić’ i przymiotnik *азызлы* ‘zimny, chłodny’ (por. ЭСБМ I: 97). Do rodziny tej zaliczyć trzeba także poniższy *зызар*. Znaczenie ‘mgła’ właściwe gwarom grodzieńskim, o którym ЭСБМ nie wspomina, jest kolejnym ogniwem rozwoju semantycznego: ‘chłód, ziąb’ > ‘zimna, mglista pogoda’ > ‘mgła’;

зызáр ‘імгла’: Таки *зызар* на дварэ, што ничога не видно (Сцяшковiч 1983: 184);

пóгеладзь: Сёння ноччу лиў дошч, цяпер *погеладзь* неякая стала, ничога не видаць за йою (Сцяшковiч 1983: 365) – wyraz niejasny etymologicznie – łączony z brus. dial. (Polesie Drohiczyńskie) *óжольıдь*, ros. dial. *ожеледь* ‘gołoledź; warstewka lodu na gałęziach i konarach’, ros. dial. *гледь глюдь* ‘gołoledź’; pod uwagę brano możliwość przesunięć semantycznych: ‘lód, gołoledź’ > ‘oblodzenie’ (znaczenie rezultatywne mżawki w czasie odwilży) > ‘mgła’ (ЭСБМ IX: 258).

2.3.4. Grad

Po przedstawieniu nazw mgły[248] powracam do leksyki związanej z opadami osiągającymi powierzchnię ziemi. W źródłach, którymi dysponuję, nie znalazłem ani jednej nazwy opadu, dla którego w naukowej nomenklaturze meteorologicznej rezerwowany jest termin *krupy*[249], natomiast grodzieńska nazwa *gradu*[250] nawiązuje – jak to ma miejsce w większości języków i dialektów słowiańskich[251] – do psł. **gradъ* ‘grad’, por.: Няхай бох крыя, яг *град* усё пасячэ, у нас адзин год жыто *грат* пасьсякаў [...] / Niech Bóg zachowa, jak grad wszystko zsiecze, jednego roku tak żyto grad posiekał

---

[248] To zagadnienie zostało naświetlone we wspomnianym wyżej artykule (Ostrowski 2002a).

[249] Krupy – opad atmosferyczny w postaci białych, nieprzezroczystych cząstek lodu o średnicy od 2 do 5 mm (krupy śnieżne) i przezroczystych o średnicy ok. 5 mm (krupy lodowe) – MEP. Nazwa ta poświadczona jest dobrze w polskich gwarach: *krupa* coll. (ew. *krupy*). „W niektórych wsiach, zwłaszcza małopolskich informatorzy zwracali uwagę na różnice między *gradem* i *krupami*, np. *krupy drobniejše*, *grad zbože wyćina*, albo – *grat, a krupy to drobniutki graǯik*”. Odnotowane zostały także rzeczowniki: *krupki*, *krupica*, *krupnik* oraz kolokacje przymiotnikowo-rzeczownikowe: *krupowaty*, *krupczaty*, *krupnisty*, *krupkowaty* oraz *krupasty* śnieg (Kupiszewski 1969: 82, 86). W języku bułgarskim oprócz podstawowego leksemu *град* funkcjonują: *градýша* (z odcieniem neutralnym) oraz *градýшка* – w zależności od rejonu – albo hipocoristicum ‘drobny grad’, albo augmentativum ‘duży grad’. Takie znaczenie posiada również wyrażenie syntaktyczne *град с опáшка* (dosłownie: ‘z dużym ogonem’) – Koseska 1972: 40.

[250] Grad – jeden z rodzajów opadów atmosferycznych. Bryłki lodowe o średnicy powyżej 0,5 cm, nierzadko osiągające 5 cm. Opady gradu połączone są zwykle z deszczem, występują zazwyczaj w ciepłej porze roku, są charakterystyczne dla strefy klimatów umiarkowanych (MEP).

[251] W gwarach bułgarskich *град* potwierdzony jest w znaczeniu neutralnym, natomiast *град-ушка* występuje w znaczeniu deminutywnym (Koseska 1972: 111). Z kolei gwary polskie posiadają *grad* (także: *grad lodowy*); por. też: „kiedy kilka piórek śniegu zamarznie, robią się *krupki*, czyli *gradek*”. Innym poświadczonym deminutivum jest *gradzik* (Kupiszewski 1969: 82).

[...] (Сцяшковіч 1972: 126[252]). Kontekst wyraźnie wskazuje na niszczycielską moc gradobicia, którego lud niezwykle się obawiał i szukał sposobów przeciwdziałania temu zjawisku atmosferycznemu. Potwierdzają to także dane etnolingwistyczne. N.I. Tołstoj w artykule hasłowym do słownika *Славянские древности* pisze: „**Град** – вид атмосферных осадков, воспринимаемый в народе как кара Божья, как наказание за грехи и нарушение установленного порядка" (СД I: 535)[253].

2.3.5. Śnieg

Śnieg – rodzaj opadu atmosferycznego złożonego z kryształków lodowych (śnieżynek) o różnorodnych kształtach związanych z warunkami powstania (głównie termiczno-wilgotnościowymi). Podstawową postacią kryształków śniegu jest gwiazdka sześcioramienna, na której w niskich temperaturach dochodzi do intensywnej sublimacji i powstania rozgałęzionych blaszek, gwiazdek o niezwykle urozmaiconych ornamentach. W temperaturze bliskiej i powyżej 0 stopni C kryształki lodowe miękną i łatwo się zlepiają tworząc duże płaty. W meteorologii rozróżnia się też śnieg ziarnisty, czyli opad złożony z bardzo małych (o średnicy do 1 mm), białych i nieprzezroczystych ziarenek lodu oraz krupy śnieżne (krupy) i ziarna lodowe (MEP).

Śnieg (podobnie jak i deszcz) miał dla słowiańskiego ludu znaczenie symboliczne. Asocjacja z bielą uczyniła zeń symbol czystości (dziewictwa) i nieskazitelności. Z kolei mnogość opadających płatków śnieżnych oraz zdolność łączenia się ich w większe zbiorowości (np. powstawanie pokryw i zasp śnieżnych) stała się podstawą do utożsamiania śniegu z symbolem obfitości (семантика множества), bogactwa[254] oraz płod-

---

[252] W AGWB (VIII (4), 2002: 295) w komentarzu do mapy 395 (Szron [lód na zimnych przedmiotach] XXI 27) jedno ze znaczeń wyrazu zostało zinterpretowane w sposób następujący: „*шарэш* SciszSłGrod 556 w znaczeniu 'grad' (albo coś innego, co pada, nie śnieg tylko lód)", jednakże i definicja, i kontekst użycia (przytaczam w oryginale: *шарэш* 'кавалкі дёду, якія плывуць па рацэ / kawałki lodu, pływające po rzece': Ноччу па Нёмане пайшоў *шарэш* ўжо) znaczenie 'grad' absolutnie wykluczają.

[253] Wyobrażenia o pochodzeniu gradu były rozmaite. Tołstoj wspomina m.in. o tym, że polscy górale tatrzańscy uważali, że grad to tłuczony w stępach przez rozganiaczy chmur (планетник, облакопрогонник) lód przywieziony z „lodowatego" morza. Bułgarzy z kolei sądzili, że grad jest zbieranym na tamtym świecie w kupy lodem, rozrzucanym następnie przez umarłych grzeszników. Zwiastunami gradu były zwykle drapieżne patki (często orły). Na Polesiu uważano, że gradobicie było wywoływane przez niemoralne prowadzenie się dziewicy, urodzenie nieślubnego dziecka lub grzech kobiety, która dopuściła się zabójstwa swego dziecka. „Дорогой, которой женщина несла убитого ребёнка в чужее село «град все ишов, ишов, целый год до осени и все побыв – и жыто, и все, все»" (z Polesia). Teren, na który skierowane było gradobicie, zwykle uważano za „nieczysty" lub haniebny (np. w Macedonii za takie uchodziło miejsce pochowania zabitego dziecka). Ze względu na zawsze negatywne konsekwencje gradobicia lud stosował różnego rodzaju czynności zapobiegawcze, zarówno pasywne (np. wyrzucano na zewnątrz łopatę do pieca chlebowego, ostre narzędzia, takie jak: topór, siekiera, kosa, pogrzebacz itp. lub wynoszono łopatkę rozżarzonych węgli), jak i aktywne (zaklęcia, machanie ostrymi narzędziami, serwetą, wieńcem weselnym, podrzucanie w górę jajek paschalnych itp.) – СД I: 535–537.

[254] „Обилие *снега* ассоциируется с богатством, изобилием и плодовитостью. Снег (как и дождь), падающий в день венчания, сулит молодым богатство, довольство, счастье (восточно-слав.), хотя иногда предвещает пьянство жениха или его отца (брянское) [...] У русских снег, выпадающий

ności. Dużą wagę przywiązywano do okresu opadów tzw. „pierwszego" i „ostatniego" śniegu[255] – gdyż znamionował sukces (lub jego brak) w codziennych poczynaniach. Śnieg jako substancja nietrwała (por. zagadkę ludową: „Зимой горою, весной водою") jest prognostykiem mogącym zwiastować zmiany w przyrodzie i życiu człowieka. Pierwsze opady śniegu są sygnałem zakończenia pracy pasterza (północna Słowiańszczyzna), por. brus. (z Polesia): *снег напаў і пастух пропаў*, z kolei śnieg topniejący, któremu towarzyszy śpiew ptaków (np. skowronka), znamionuje nadejście pory wiosennej i rozpoczęcie prac w polu (СД V: 84).

Hiperonimicznym pojęciem oznaczającym ‘śnieg' jest – podobnie jak w przypadku gradu – wspólny wszystkim językom słowiańskim rodzimy kontynuant psł. leksemu **sněgъ* ‘śnieg'[256] > brus. (także grodz.) *снег*: Але ш сыпля сягоння *снег*, як з мяха, бох палатки змятая. Марос, *снех* круціць, кручальніца на дварэ (Сцяшковіч 1972: 461). Śniegiem nazywa się zarówno opadające na ziemię płatki śnieżne, jak również fizyczny (mniej lub bardziej trwały) stan owych opadów, czyli wszelkiego rodzaju pokrywy i zaspy śnieżne, których struktura warunkowana jest temperaturą otoczenia i stopniem wilgotności powietrza, por. takie określenia jak: śnieg puszysty, ubity, ciężki, lepki, twardy czy zlodowaciały (warto przytoczyć jeden z kontekstów użycia wyrazu w *Materiałach* Ściaszkowicz: <u>Сселшыся</u> *снех* <u>цвёрды</u>, можно йсци па верху – Сцяшковіч 1972: 461). Na obszarze występowania gwar grodzieńskich zarejestrowano jedno określenie pojedynczego płatka śniegu *сняжынка*, por.: *Сняжынкі* летаюць у паветры, зіма будзя (Сцяшковіч 1972 462)[257]. Nazw śniegu odnotowano nieco więcej. Są one motywowane albo porą występowania opadu, albo strukturą (puszystością, sypkością, gęstością, lepkością) lub podobieństwem pod względem niektórych cech do innych desygnatów[258]:

---

1 октября, на Покров [...] был предвестием свадеб. [...] Обилие *снега* сулит богатый урожай. [...] Полагают, что урожай будет столь велик, сколь высок слой *снега* зимой [...] Снег на праздники – на Крещение или в его канун (бел. гомельское, укр. черниговское, восточно-сербское), в день св. Юрия (гомельское, лельчицкое) – предвещал хороший урожай зерна, а также густую траву на пастбищах; на Рождество и в его канун – урожай фруктов (словац., укр.), на Новый год – картофеля (укр. житомирское) и т.д. В западной Белоруссии, если на Рождество, Новый год, Крещение на ветках деревьев лежал *снег* или *иней*, полагали, что уродятся зерновые." (СД V: 84–85).

[255] Dla porównania warto przytoczyć takie określenia z gwar bułgarskich: *pierwszy śnieg* nazywany jest tutaj *попрах*(*а*), *кърпач* (od bułg. *кърпя* ‘cerować'), z kolei *ostatni śnieg* to np. *áгнешки сняг* (od: *áгне* ‘jagnię'), czyli dosłownie: wiosenny śnieg, przypadający na okres kocenia się owiec albo *кýкувичен снег* (albo *кукувúчи*), dosłownie: ‘śnieg padający na wiosnę, gdy są już kukułki' (Koseska 1972: 34, 48, 107).

[256] Z pie. *(*s*)*noi̯g^{uh}*- ‘śnieg' – skąd, m.in.: litew. *sniẽgas* ‘ts.', *snaigas*, *snaĩgė* ‘śnieżynka', łot. *snìegs* ‘śnieg', stpr. *snaygis* ‘ts.' (prabałt. *snai̯ga), goc. *snaiws* ‘śnieg' i inne. Por. też litew. gw. *sniẽga* ‘pada śnieg' (Smoczyński 2007: 581).

[257] Dla porównania na obszarze polskim odnotowano: *płatki* (*płaty*) *śnieżne*, *chłapcie*, *kłapcie* itp. (Kupiszewski 1969: 83–84).

[258] W. Kupiszewski (1969: 83–85) wymienia wśród tych symilatywnych cech m.in.: *puszystość* (podobieństwo do *puchu*), *pierzastość* (ale się *pierze* sypie), *kwiaty*, *kłaki*, *koty*, także *fafoły* (w znaczeniu podstawowym ‘strzęp, szmata, gałgan, ochłap').

набóй ‘снег на дарозе, убіты (утрамбаваны) конскімі капытамі; ubity przez kopyta koni śnieg na drodze’: *Набой* на дарозі велькі... (Цыхун 1993: 91) – rzeczownik z regularnym wokalizmem [*o*] w rdzeniu od *набіць* (< **na-biti* ‘nabić, ubić’ : **na-bojь* ‘to, co ubite, ubite podłoże’);

іскрамёт ‘biały, intensywnie iskrzący się w słońcu śnieg’: таки белы снег и соняйко, што на гэты *йискрамёт* аш пазирaць нельга (Сцяшковіч 1983: 188) – compositum z rzeczownikiem *искр-а-* (**jьskra* ‘iskra’) w pierwszej części złożenia i *-мёт* (*месці* ‘mieść, zamiatać; rzucać; przenosić z miejsca na miejsce’ < **mesti *metǫ*) – w drugiej;

каля́днік ‘першы снег у снежані; pierwszy śnieg w grudniu’: Можа, хоць *калядник* пакрыя азимину, а то вымярзня бяс снегу / Może chociaż ‘koliadnik’ pokryje ozimինę, bo bez niego umarznie (Сцяшковіч 1983: 194–195) – rzeczownik motywowany leksemem *каляды* (z suf. *-н-ік*), pierwotne znaczenie: ‘związany z okresem Bożego Narodzenia’; tutaj: ‘śnieg, pojawiający się w tym okresie’;

веснавíк ‘вясенні снег з марозам; wiosenny śnieg z mrozem’: Выпаў *веснавик*, але ён ни страшны для руни / Złapał wiosenny mróz, ale on niegroźny dla oziminy (Сцяшковіч 1983: 85) – od: *вясна* (dial. *весна*) > adi. *весн-ав/ы* > subst. *весн-ав-ік*;

сéнечнік ‘сыпучы снег, які пранікае праз шчыліны ў халодныя будынкі; sypki, przenikający przez szczeliny śnieg’: Усё замятае *сенечник*, поўны хлеў снегу нацярушыў (Сцяшковіч 1983: 429) – substantywizowany za pomocą przyrostka *-ік* przymiotnik *сенечны* ‘odnoszący się do sieni’ (< *сені* ‘памяшканне паміж жылой часткай дома і ганкам у вясковых хатах; sień’); pierwotne znaczenie ‘śnieg namieciony przez szczeliny do sieni’;

трусцá ‘густы сняжок’: Хай на яго, нияк не перастае *трусца*, нияк не выпадая выхадзиць цяпер з дому (Сцяшковіч 1983: 488) – derywat z suf. *-ца* od *трусіць*[259] = brus. liter. *трэсціся* ‘trząść (się), sypać’, także ‘padać (o drobnym deszczu)’ (ТСБМ V/1: 526); por. psł. **tręsti *tręsǫ* ‘poruszać czymś mocno, prędko i gwałtownie, trząść’ (< pie. **tres-* i **trem-* od pierwiastka **ter-* ‘trzepotać się, trząść się, drżeć’) : **trǫs-* (por. ros. *трус* ‘tchórz, ten, który się trzęsie’);

шалёпа ‘вязкі снег’: На дварэ такая *шалёпа*, што ня можна прайсци (Сцяшковіч 1983: 553) – wyraz niejasny etymologicznie: prawdopodobny związek z **cha-lěpa* : **cha-lipa* ‘chlapa, mokry, lepki śnieg, wilgotna pogoda zimą’; byłaby to formacja złożona z ekspresywnego prefiksu *ša-* (obocznego do **cha-*) oraz rdzenia **lěp-* : **lip-* ‘lepić (się), przylegać’ (ЭССЯ VIII: 14).

Topniejący, mokry śnieg (a nierzadko szerzej ‘mokrą, wilgotną pogodę’) określa się kontynuantami psł. **slota*, które – jak pokazują dane atlasu (ЛАБНГ2: mp. 37: зна-

---

[259] To ostatnie, meteorologiczne znaczenie znajduje swą analogię w gwarach rosyjskich staroobrzędowców: por. *трусúть* ‘padać (o gęstym deszczu lub śniegu)’ (СРСО Доп.: 231); por. też w polszczyźnie gwarowej: *trzęsionka* ‘drobny deszcz’ (Kupiszewski 1969: 29).

чэнне лексемы *слота*) – w białoruskich gwarach grodzieńskich zapisane zostały w różnych postaciach fonetycznych i morfologicznych:

слоць f. ‘снех з дажджом’ (nawiązanie do dawnego paradygmatu *-*ĭ*-tematowego);

слатá f. ‘мокры снех з дажджом’;

слóта : *слатá* ‘сырое надвор’е са снегам і дажджом’;

слатá : *слóта* ‘мокры снег’;

слатá ‘дошч і снех’;

слатá ‘сырая пагода зімой’;

слóта : *слоць* f. ‘сырая пагода з мокрым снегам’;

слатá ‘дождж, зямля размокла’;

слóта : *слоць* f. ‘вільготнае надвор’е, дождж, гразь’.

W odniesieniu do opisywanej aury w białoruskich gwarach na Grodzieńszczyźnie używane są ponadto wyrazy, będące najprawdopodobniej zniekształconymi kontynuantami (czasami z nawarstwionym dodatkowo morfemem sufiksalnym lub bez sylaby *cha*- : *ša*-, które – być może – pełnią tu funkcję prefiksu) psł. **chalěpa* (: **š*(*a*)*lěpa*), także *chlapa*[260], **lěpa*: *хляпа*, *хляпатá*, *шляпóта*, *шляпаўка*, *сьлéпаць*, *лёпа*. Wyrazy te (zwłaszcza dwa ostatnie) – na co zdaje się wskazywać semantyka – należy wiązać z psł. **lьpěti* ‘przylegać, być przyklejonym’[261]: por. *лéпа* ‘мокры снег’: Ну й *лепа* на дварэ (СрлГ: 66).

W powszechnym użyciu jest wyraz *няхвіля*[262] (w punktach od 1–66 w ЛАБНГ 2: mp. 47: *хвіля*, *хвілeніца*[263] – плахая пагода з ветрам и снегам, *мокры снег*), nato-

[260] W słownikach etymologicznych nie rekonstruuje się postaci *chlapa* (dlatego nie umieszczam gwiazdki); jest to późniejszy lokalny derywat wsteczny od psł. **chlapati* ‘łapać, klaskać, chlustać, uderzać o wodę; siorbać’ (ЭССЯ VIII: 24). Warto zwrócić uwagę na poświadczony w gwarach bułgarskich derywat *лáпáвица* (z uproszczeniem [хл] > [л]) ‘deszcz ze śniegiem’, ‘błoto po mokrym śniegu, deszczu’. V. Koseska (1972: 49) uważa za słuszne łączenie wyrazu z dźwiękonaśladowczym *шляп*-, *хляп*- verb. *шляпам*, *хляпам* (stąd też *шляпáвица*, *хляпáвица*).

[261] Por. zestawiany z tym czasownikiem przymiotnik **slěpъ* ‘niewidomy’, z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem ‘mający zlepione, sklejone, ropiejące oczy’ < pie. *(*s*)*lei̯p*- ‘smarować tłuszczem; lepić’ (Boryś 2005: 615).

[262] W wyrazie tym *ня*- nie pełni funkcji partykuły przeczącej, lecz wzmacniającej (ЭСБМ VIII: 78–79).

[263] Wyrazy te zestawia się z psł. **chvějati* (por.: pol. *chwiać*, czes. *chvěti* ‘kołysać, hustać, trząść’, głuż. *chwjeć* ‘szeleścić, kołysać’, ‘wiać, dąć’, dłuż. *chwjaś* ‘ts.’ czy brus. – u Nosowicza – *хвецьца* w znaczeniu przenośnym ‘wahać się, powątpiewać, zabierać się do czegoś niezdecydowanie’). Pie. **su̯ē̆*(*i̯*)- ‘zginać, wyginać, kręcić, wywijać’. Jedną z charakterystycznych cech zamieci i zawiei jest przenoszenie z miejsca na miejsce rozkołysanych wiatrem cząstek śniegu. Wskazane leksemy posiadają swe odpowiedniki w gwarach północnowielkoruskich: por. pskowskie *хвель*, nowogrodzkie *хвиль* f. ‘zamieć, zawieja śnieżna’. Zob. ЭССЯ VIII: 124.

miast sporadycznie (zaledwie w kilku punktach) występują takie nominacje jak: *пля́га*[264] (uwagę zwraca ponadto pochodny czasownik *пляжіць*: Так *пляжыць*, што вачэй ні раскрыць. Калі ўначэ ні падмерьзня, то вады па калено будзя / Pada taki mokry (lepki, gęsty śnieg), że trudno oczy otworzyć. Jak nocą nie złapie mróz, to wody będzie po kolana), *плю́та* (leksem **pl'uta* Brückner (1927: 419) uważał za skrócenie **pl'uskota* ‘chlapa, deszcz ze śniegiem' : dźwkn. **pl'uskati* ‘pluskać; padać' – ЭСБМ IX: 230); *сля́каць* (psł. **slęk- / *slǫk-* ‘wilgoć; mokra wilgotna pogoda' + suf. *-аць* < **-otь*[265], por. ЭСБМ XII: 202) oraz pokrewne *кля́каць*[266]; *брызго́та*[267] (ЛАБНГ2: mp. 36: *слота*...) czy wreszcie *о́кіць* ‘мокры снег' – posiadający odpowiedniki formalne w innych dialektach (por. łojewskie *во́кідзь* ‘gęsty śnieg, padający dużymi płatami') i językach słowiańskich (ros. dial. *о́кидь* ‘szron', sła.-moraw. *okyd'* ‘duże płachty śniegu pokrywające gałęzie drzew') < psł. **ob/kydь* – nomen deverbale od **obkydati* (**kydati* ‘rzucać, miotać') – ЭССЯ XXVII: 228, z bogatą dokumantacją.

Z ekscerpowanych źródeł pochodzą też trzy określenia przymiotnikowe odnoszące się do charakterystyki śniegu. Są to:

лапцява́ты ‘густы, снежны, gęsty': *Лапцяваты* снег ишоў усю ноч (Сцяшковіч 1983: 233) – od *лапці* pl. ‘łapcie', symilatywny sufiks *-аваты* (*-яваты*) wskazuje na podobieństwo do desygnatu – por. pol. dial. *łapcie* (także *kapcie*, *chapcie*, *knapcie*, *kłapcie*)[268];

сляпы́ снег ‘снег пры яркім сонцы, śnieg przy jasnym słońcu': Ой, як прыгожа, кали йдзе *сляпы снех* [...] (Сцяшковіч 1983: 443) – dosłownie: ‘oślepiający' (por. psł. **slěpъ* ‘ślepy, niewidomy');

асы́злы ‘азызлы; zaskorupiały (śliski)': Снех стаў *асы́злы*, адлига доўга трамаяцца (Сцяшковіч 1983: 42); być może fonetycznie zniekształcona postać wcześniejszego przymiotnika *аслізлы* ‘śliski, gładki'; ten ostatni – zdaniem autorów białoruskiego słownika etymologicznego – wskutek kontaminacji z czasownikiem *азябнуць* mógł przyczynić się do powstania nowej formy *азы́знуць* ‘zziębnąć, zmarznąć', a następnie także adiektywizowanego participium *азызлы* (*асызлы*) ‘chłodny; zimny' < ‘zziębnięty, zmarznięty' (por. ЭСБМ I: 97–98).

---

[264] Z niemieckiego, najprawdopodobniej poprzez polskie pośrednictwo (pol. dial. *flaga* : *plaga*). W tym znaczeniu wyraz notowany jest w wielu regionach Polski (także na Mazowszu i w Tykocimskiem) i jest wariantem fonetycznym zapożyczonego z dolnoniemieckiego *Flage* ‘burza' (Kupiszewski 1969: 38).

[265] Wyraz nawiązuje do psł. **slęk-* (por. ros. *слякоть*, pol. dial. *ślęknąć*, stpol. *śląkwa*) : **slǫk-*: stpol. *słęka*, pol. *słąka* (Kupiszewski 1969: 28, 38); por. także psł. **slękti *slękǫ* ‘słabnąć, gnuśnieć, stawać się powolnym'.

[266] Z regularną obocznością spółgłosek [*k*] : [*s*] w językach słowiańskich; por. psł. **k̲visti* z pie. **k̲u̯ei̯-t-* ‘świecić się; jasny, biały', które jest wariantem pie. bazy **k̲u̯ei̯-t-* ‘ts.' poświadczonej w psł. **s̲vьtěti* ‘świecić', **s̲větъ* ‘świat'.

[267] Wyrazy *плюта* i *брызгота* utworzone są w oparciu o kontynuanty dźwiękonaśladowczych psł. **pl'uti*, *pl'uskati* czy **bryzgati* (o analogicznych formacjach polskich por. Kupiszewski 1969: 36–37).

[268] Kupiszewski (1969: 84) umieszcza te wyrazy w grupie słów o charakterze dźwiękonaśladowczym.

Na uwagę zasługuje także nazwa *цальняг* ‘занесеная снегам дарога; droga zasypana śniegiem’: Пакуль прайшла прас *цальняг*, дык спацела (Сцяшковіч 1983: 533) – derywat od *цал-* z suf. *-н-яг* – pierwotnie ‘powierzchnia pokryta śniegiem, po której nikt jeszcze nie szedł’; por. synonimiczną formację *цал-ік* ‘няходжаная, нязджаная прастора, звычайна снежная’: Дарогі не было, ехалі па *цаліку*; por. psł. **cělъ* ‘cały, nienaruszony, wszystek’, **cělina* : **cělizna* ‘ziemia jeszcze nieuprawiana, nowizna’ (SP II: 70, 73–74). W *Leksykalnym atlasie gwar białoruskich* (ЛАБНГ 2: mp. 42: *шарпак* – цвёрды верхні пласт снегу пасля адлігі: сярэнь, шарэн, сарун...) zostały odnotowane (zwykle okazjonalnie, o niewielkiej liczbie poświadczeń) nazwy wierzchniej zlodowaciałej warstwy śniegu: *шарóн*, *шарóш*, *шарýс*, *шарóс* (dem. *шарóсік*) czy *шарашóр* – są to fonetyczne lub strukturalne warianty tego samego leksemu (z wynaturzonym pod wpływem polskigo *szron* nagłosem), nawiązujące do praruskiej postaci **sern-* (por. ros. *серён* : *сéрен*, gwar. *серенá*, *серень*‘zlodowaciała skorupa na śniegu’, ukr. *сéрен*, brus. *сéрен*) < psł. **sernъ* ‘szron, szadź’, substantywizowany przymiotnik **sernъ* ‘biały, siwawy’[269] < pie. **k̑er-sno-* od pie. pierwiastka **k̑er-* na oznaczenie ciemnych, brudnych, szarych odcieni barw.

Inne wyrazy tej grupy to *скары́нка* i *скарýба*. Pierwszy z nich – *скары́нка* – to metaforyczne przeniesienie ‘twardej powierzchni’, pierwotnie ‘skórki chleba’ na ‘wierzchnią, stwardniałą (zlodowaciałą) powierzchnię ziemi’: *снегавая скарынка* (etymol. wyraz związany jest z psł. **(s)kora* ‘skóra, kora’, który na rodzimym gruncie został rozszerzony o deminutywny suf. *-ын/ка*). Z kolei *скаруба* to najprawdopodobniej lokalny, białoruski wariant (z nie do końca jasną sonoryzacją [б] < [п]) psł. **skorupa* (:**skorupъ*)[270]. Oprócz powyższych – w odniesieniu do zlodowaciałej pokrywy śnieżnej – używane bywają na danym obszarze dialektalnym związki składniowe: *шурпаты* снег, ідзеш як па *скарынцы* / śnieg zeskorupiały (szorstki) – przymiotnik ten dosłownie znaczy ‘niegładki, szorstki, z nierównościami’ (por. *шурпатыя* дошкі)[271], podobnie jak *шóрсткі снег* ‘szorstki’[272] (< **sr̥̍stьkъ* etymol. znaczenie ‘ostry, niegładki, szorstki’; por. brus. *шэрсць* ‘sierść; wełna’ < strus. сьрсть : serесть < **sr̥̍stь* f. ‘owłosienie ciała zwierząt, sierść’). Stan pokrywania się powierzchni śnieżnej szorstkim lodem może być wyrażony czasownikiem *зашэ́рхло* – pierwotny imiesłów *-ло* oparty na *шэрхнуць* ‘станавіцца цвёрдым, падсыхаць; stawać się twardym, wysychać’ (por. ta-

---

[269] W języku polskim oczekiwalibyśmy postaci**srzon*, dzisiejsza forma *szron* jest wynikiem zmiany fonetycznej **sř > śř > *šř > šr*. Warto zaznaczyć, że w polszczyźnie gwarowej – zwłaszcza na Podhalu i Suwalszczyźnie – w znaczeniu ‘zmarzniętej skorupy ziemskiej’ odnotowane zostały wyrazy *szron*, *szroń*, *śroń* (*skroń*), *śreń*, *szreń* ‘szron’ i inne. Kupiszewski (1969: 101) zauważa, że „ruskiego pochodzenia (jest) *szarana* (u przesiedleńców z dawnego woj. nowogródzkiego i poleskiego – przypisek mój: B.O.) i *szaranek* (z Wileńszczyzny – B.O.).

[270] O innych próbach etymologizacji wyrazu zob. ЭСБМ XII: 121–122. *Skorupą* (*skerupą*, *szkorupą*, *szkarupą*) bywa określany desygnat na terenie całej niemalże Polski (Kupiszewski 1969: 101).

[271] Stąd czasowniki *шурпацець* (*шурпаціцца*) ‘stawać się szorstkim’ (скура *шурпацее* або *шурпаціцца*).

[272] Pol. *szorstki* jest późnym (z XVIII w.) zapożyczeniem z języka ukraińskiego (Boryś 2005: 605).

kże *шэрхлы* ‘цвёрды, падсохлы (пра глебу і пад.); twardy, wysuszony’, także o śniegu: *шэрхлы* снег (Ісці па *шэрхлым* цаліку).

W grupie czasownikowych określeń związanych z opadami śniegu do najczęściej używanych należą: *ідзé* : *ідзéць* : *ідэ* (od: *ісці* ‘iść’) oraz *пáдае* : *пáдаіць* (od: *падаць* ‘padać’), wyjątkowo też снех *снéжыць* (ЛАБНГ 2: mp. 30; s. 32). Znacznie bogatsze jest czasownikowe nazewnictwo dotyczące roztopów śniegu[273]. Nominacja ta jest oparta na kontynuantach psł.:

1) **tajati* **tają* ‘topić się, topnieć; rozmarzać pod wpływem ciepła’: *растаé* (ЛАБНГ 2: mp. 48, s. 39), *тайíць* (tamże);

2) **topiti* : * *to*(*p*)*nǫti* ‘topić (się), zatapiać się (pokrywać się wodą, topnieć (pod wpływem ciepła)’) / ‘roztapiać się’, **topnǫti* ‘topnieć’ (od pierwiastka **tep*- ‘być ciepłym’)[274]: *тáне*, *растапляецца*, *тóпіцца*, *таннéе* (tamże);

3) **pl̥̍zati* ‘pełzać (przesuwać się), czołgać (tu: ślizgać)’: *спаўзáйіць* (tamże).

Ponieważ nazwy opadów utrzymujących się w powietrzu, czyli mgły, zostały już omówione przy okazji prezentacji leksyki związanej z mżawką, przechodzimy teraz do słownictwa z kręgu *opadów osiadających* (tzw. osadów, opadów poziomych), czyli *szronu*, *szadzi* i *rosy*.

2.3.6. Szron i Szadź

Szron – osad lodu o wyglądzie krystalicznym, przybierający kształt łusek, igiełek itp., powstający podobnie jak rosa, ale w temperaturze poniżej 0°C.

Szadź (***sadź***) – osad atmosferyczny o barwie srebrzystobiałej, występujący w postaci szczotek lodowych igiełek, mniej lub więcej rozdzielonych pęcherzykami powietrza, ozdobionych niekiedy rozgałęzionymi kryształkami. Powstaje przy nagłym zamarznięciu bardzo małych, przechłodzonych kropelek wody (mgły lub chmury) na wyziębionych powierzchniach (np. na gałęziach drzew, przewodach telekomunikacyjnych, siatkach ogrodzeniowych) i narasta niekiedy do znacznej grubości po stronie, skąd nadchodzą wilgotne masy powietrza. Często i bardzo obficie występuje w górach[275].

Szron – zgodnie z wierzeniami ludu – jest prognostykiem letniego deszczu, obfitej rosy, bujnych plonów i ogólnego dobrobytu. Czasami obfitość zbioru określonych kultur rolnych jest określana na podstawie kształtu osadu atmosferycznego. Tak oto przyrost „szpileczek” zwiastuje – według wierzeń Ukraińców – urodzaj jęczmienia, układanie się ich w kształt szyszek – urodzaj greczki, w kształt kwiatów – urodzaj owoców. W niektórych regionach Słowiańszczyzny obfitość plonu wiązano z pojawieniem się szronu w określonym czasie. Morawianie wierzyli, że szron na drzewach owocowych w adwencie wróży dobry zbiór owoców. Z kolei Białorusini z okolic Mohylewa

[273] Z omawianym zagadnieniem pośrednio związany jest rzeczownik *нажóр* ‘вада пад вясеннім снегам’: У лесе без гумовых ботаў цяпер ни прайдзяш, бо кругом *нажоры* там (Сцяшковіч 1983: 275).

[274] Por. Boryś 2005: 637–638, ЭСБМ XIII: 214–215.

[275] MEP (s.v.: *szron*, *szadź*).

na podstawie pojawienia się szronu decydowali o doborze jęczmienia. Jeśli ten wystąpił przed dniem św. Mikołaja, obsiewano pole jęczmieniem ozimym (ранний ячмень), jeśli później – jarym (поздние сорта ячменя). Na południu Słowiańszczyzny (zwłaszcza w Bułgarii) pojawienie się szronu na gałązce bazylii, którą kropiono domowników w dzień Chrztu Pańskiego, zwiastowało obfitość owoców, dobry rój pszczół, zdrowie gospodarzy i zwierząt domowych (СД II: 413–414).

Dla obu tych zjawisk atmosferycznych białoruska ludność Grodzieńszczyzny używa w zasadzie identycznych nazw. W zdecydowanej większości przypadków są to kontynuanty psł. **jьnь*(*jь*) m. : **jьnьja* f. w różnych fonetycznych i morfologicznych postaciach: *інь* (: *гінь*, *вінь*), *іней* (: *іняй*, *йіней*, *йіняй*, *віняй*, *вiнiй*), *івянь*[276] (: *віянь*, *веянь*) oraz *іня* (*йіня*, *віня*, *гіня* : *гіня*), *йіняя* : *йінея* (LABNG2: mp. 44: *іней* – белая намаразь, якой прыкрываюцца дрэвы зімой: іней, віня, шэрань...). Poniżej przedstawiam konteksty użycia omawianych wyrazów:

íней m.: Дрэвы сёння ўсе ў *йиняйи* (Сцяшковіч 1972: 203);

íня f.: *Йиня* ўсё пакрыла. На дрэвах *йиня* ўсе галинки пакрыўшы (tamże);

вінь m.: *Виням* пакрылися ўсе дрэвы, будзя добры ураджай, як узимку часты *вінь* (Сцяшковіч 1983: 87).

Znane są też inne nazwy, np. zapożyczona z języka polskiego *шаць*[277] f.: Йак сильны мароз и туман, тады *шаць* на дрэви висиць, як страсянеш, то падая *шаць* – Сцяшковіч 1972: 557, ЛАБНГ 2: mp. 44: *іней*). Wyraz *шáлна* f. (por.: На дварэ *шалнá*, што вачей ни адвесци, древы и кусты ў шалне – Сцяшковіч 1983: 554), na co zdaje się wskazywać przytoczony kontekst, nawiązuje do znaczenia ‘zamglenie’. Jest to najprawdopodobniej wyspecjalizowany (w meteorologicznym, przenośnym znaczeniu) derywat z suf. -*на* od *шал*- (por. psł. **šalъ* ‘zwodzenie, tumanienie’; verb. **šaliti* ‘zwodzić, tumanić’), z następującym kierunkiem rozwoju semantycznego: ‘zwodzenie, tumanienie; błądzenie’ > ‘błąkanie, chodzenie (jak) we mgle’ > ‘mgła, mglista, mleczna pogoda’ > ‘biały osad, szadź’. Z kolei leksem *шарон* jest najpewniej kontaminacją polskiego *szron* (nieuzasadniony historycznie nagłos *ш*- w formie białoruskiej) i rodzimego pełnogłosowego kontynuanta psł. **sernъ* ‘szron, szadź’. I wreszcie w grupie tej odnotować należy także wyjątkowo poświadczony w gwarach grodzieńskich rzeczownik *бяляк* – substantywizowany za pomocą suf. -*ак* przymiotnik *бялы* (*psł. **bělъ* ‘biały, jasny’ < ‘błyszczący’).

---

276 Forma ta zdaje się całkowicie zdeformowaną postacią brus. *ві-ня-й*. Fałszywa dekompozycja + podwójna metateza): *ві* („i” poprzedzone protetycznym в-) > *ів*, z kolei -*ня*- > -*ян* + *й* doprowadzić mogły do ostatecznej postaci *івянь*. Autorzy tzw. słownika moskiewskiego na podstawie m.in. słow. *îvje* oraz ros. dial. *ивень* biorą pod rozwagę rekonstrukcję formy **jьv-ьnь*, która mogła być prymarna (ЭССЯ VIII: 235–236).

277 Por. Kupiszewski 1969: 104: „Nazwa *szadź* utworzona została od przymiotnika *szady* ‘siwy, popielaty’, por. psł. **sědъ*. Funkcję formantu pełni tu palatalność spółgłoski tematycznej”. Forma wyrazu (nagłos), jak również jego geografia (zaledwie w kilku miejscowościach Grodzieńszczyzny) pozwalają uznać go za polonizm.

2.3.7. Rosa

Meteorologia naukowa zalicza ***rosę*** do opadów osiadających. Jednak nie ma jedności poglądów co do charakteru tego zjawiska wśród ludu słowiańskiego.

> Tak więc na zachodniej Białorusi – zauważa K. Moszyński – lud najczęściej objaśnia nam, że rosa „wychodzi z ziemi". Jota w jotę to samo słyszymy pospolicie w Polsce (gdzie tu i ówdzie dodatkowo tłumaczą, iż „ziemia się poci"). [...] Ponieważ rosa powstaje, jak wiadomo, dzięki skraplaniu się pary uchodzącej z mniej oziębionych części powierzchni ziemi oraz roślin, więc ludowe tłumaczenie tego fenomenu wcale dobrze odpowiada prawdzie. Ale obok powyższej wersji istnieje inna. Mianowicie w Bułgarii[278], z rzadka na Białorusi, np. ok. Grodna, bardzo często w Polsce i na Ukrainie na tych samych obszarach i okolicach, nieraz w tych samych wsiach, w których notowano wersję poprzednią, czasem od jednych i tych samych osób, dowiadujemy się obocznie, że rosa „pada z nieba" (Moszyński 1967, II/1: 52–53).

Dla tego rodzaju opadów osiadających na obszarze całej Słowiańszczyzny rezerwowany jest kontynuant psł. **rosa* ‘rosa, krople wody', podobnie jest na Grodzieńszczyźnie: *Расы* нима, то будзя дошч, а як *раса* е, то будзя добра пагода (Сцяшковіч 1972: 324: s.v. *пагода*); Калі цёплая раса, то трава добра расце (Сцяшковіч 1972: 420)[279]. Warto jednak zaznaczyć, że pierwotnie wyraz oznaczał najprawdopodobniej ‘cieknące, ściekające, spadające krople', skoro dla pie. pierwiastka **ros*-: **eres*- odtwarzane jest praznaczenie ‘ciec'.

2.4. Zawieja / Zamieć (burza śnieżna)

Tak jak opady deszczu z towarzyszeniem gwałtownych porywów wiatru (nawałnice, burze), tak też i opady śniegu, którym towarzyszą znaczne ruchy wiatru, posiadają własne nazewnictwo. Zjawisko takie w meteorologii nosi nazwę *zawiei śnieżnej*. Ta ostatnia często mylona jest z *zamiecią śnieżną*, której istota polega na podnoszeniu z powierzchni ziemi i przenoszeniu przez silny wiatr cząstek śniegu. W azjatyckiej części Rosji najczęstszym określeniem zamieci śnieżnej jest *purga* lub *buran* (regionalna nazwa burzy śnieżnej – silnego, mroźnego wiatru połączonego z obfitymi opadami śniegu), natomiast w Stanach Zjednoczonych – *blizzard*[280].

---

[278] W gwarach bułgarskich *росоляк* to ‘słaby deszcz' (wyraz oparty na podstawowym *роса*) – leksem z cechą dynamiczną wskazującą na moc zjawiska meteorologicznego.

[279] Przytoczone konteksty użycia wyrazu wyraźnie wskazują na ponadprzeciętną rolę owego zjawiska jako prognostyka pogody. Cytowany już kilkakroć K. Moszyński, opisując rosę, zauważa m.in., że „przyzwyczajeni jesteśmy wróżyć piękną pogodę z «**wielkiej rosy**». [...] Tymczasem lud nie wszędzie podziela nasze mniemanie. Zgodziłoby się z nami bez wahania wielu chłopów polskich, białoruskich i ukraińskich, ale zaprzeczyłby nam np. Czarnogórzec, dla którego obfita rosa właśnie deszcz sygnalizuje. Zresztą i Hucuł uczyniłby zastrzeżenie, że jeżeli rosa, na ogół zwiastująca dla niego pogodę, zbyt jednak długo trwa nie wysychając, natenczas trzeba oczekiwać deszczu" (Moszyński 1967–1968 II/1: 57).

[280] MEP, s.v. *zamieć*: *Zamieć śnieżna* występuje podczas opadu śniegu przy silnym wietrze.

Zgodnie z wierzeniami ludu owe zjawiska meteorologiczne, którym towarzyszą opady śniegu, są spowodowane wpływem sił nieczystych lub mitycznych. „Метель и пурга якобы производятся чертями, которые либо свадьбу справляют, либо просто потешаются; град и снег несут на своих крыльях ветры или же выдувают их изо рта (русское)”. Na Rusi sądzono, że zamiecie śnieżne powstawały w wyniku bieganiny złych duchów, które chroniąc się przed zimnem dmuchały w kciuki – „от этой прогулки бесов снег сдавливается и трещит под ногами людей, а от дуновения в кулак возникают бураны и метели”. Silny wiatr ze śniegiem nazywany jest przez Białorusinów *крута*. Zjawisko to utożsamiano z „okrutną” (nieczystą) siłą, biesem, dlatego rzucano weń nożem, aby pociekła krew. Żywy był tutaj także przesąd, że zamieć śnieżna wzmagała się w chwili śmierci wiedźmy lub czarownika i trwała dopóty, dopóki ciało nieboszczyka nie zostało zaniesione do cerkwi (СД V: 84, s.v.: *снег*).

Problem mieszania, czy może raczej nieprecyzyjnego nazywania niektórych zjawisk meteorologicznych, znajduje swoje odzwierciedlenie również w opisywanych białoruskich gwarach grodzieńskich. Przykłady unaoczniają, że granica semantyczna leksemów oznaczających *zamieć* i *zawieję* jest nieostra do tego stopnia, iż oba te zjawiska atmosferyczne niezwykle często są ze sobą utożsamiane. Czasami jedynie kontekst pozwala precyzyjnie określić, z którym z nich (zamiecią czy zawieją) mamy do czynienia (por. próbę analizy semantycznej w jednej z wypowiedzi informatora: *Завейка* <u>мяце</u> и <u>дзярэ</u>[281], *бура* <u>круциць</u> снех / Zawieja <u>miecie</u> i szarpie (porywa; odziera), burza <u>kręci</u> śniegiem – Сцяшковіч 1972: 168). Wśród leksyki związanej z omawianym tu zagadnieniem pokaźną grupę stanowią derywaty genetycznie przynależne do psł. **mesti* **metǫ* ‘rzucać, ciskać; mieść, wiać, rozwiewać; zgarniać, zmiatać’ : **mětati* **mětajǫ* (iterativum, z regularnym wzdłużeniem wokalizmu rdzenia) < pie. **met-* ‘mieszać, kręcić, obracać’. Najbardziej rozpowszechnionym określeniem jest *мяцéліца*: *Мяцелица* мяце, страшна снех круциць (Сцяшковіч 1972: 297; ЛАБНГ2: mp. 46; wyraz notowany w 19 punktach) – strukturalnie: derywat z suf. *-іца* od charakteryzującego się znacznie niższą częstotliwością użycia rzeczownika *мяцéль* (ЛАБНГ2 loc. cit.; 4 razy) < **met-ělь* f.[282] ‘zamieć śnieżna, zawierucha’. Do danej grupy meteoronimów należy ponadto *мятлю́га* ‘завея’: У такую *мятлюгу* ни адна машына ня пройдзя тут (Сцяшковіч 1983: 268) – lokalny derywat z suf. *-юга*[283].

Druga grupa wyrazów to derywaty od czasownika *веяць* ‘wiać, nawiewać’ i jego prefigowanych postaci (kontynuant psł. **vějati* **věјǫ* ‘wiać, dąć’ < pie. **u̯ē-* ‘wiać, dąć’; wyraz pokrewny litew. *vė̃jas* ‘wiatr’, goc. *waían* ‘wiać’, niem. *wehen* ‘ts.’, stind. *vāti* ‘dmucha’):

вéйка ‘снег з ветрам; śnieg z wiatrem, zawieja’: *Вейка* на вулицы, учора ўзнялася *вейка* и сёння яшчэ гуляя (Сцяшковіч 1983: 84) – derywat z suf. *-ка*;

[281] Brus. infinitivum *драць* ‘drzeć’, ‘przerywać’, ‘rwać’, ‘szarpać’, ‘trzeć’.

[282] Klasa dewerbalnych femininów *-*ĭ*-tematowych, typu **obitělь*, **gybělь*, **kǫpělь* (zob. Sławski 1974: 107).

[283] Por. też inne psł. leksemy z suf. *-*’uga*: **běluga*, **kaluga* : **kal’uga* (Sławski 1974: 68).

завéйка ‘замяць’: *Завейка* якая, снех и марос, разам нясе, забивая. *Завейка* мяце и дзярэ, бура круциць снех (Сцяшковiч 1972: 168; ЛАБНГ 2: mp. 46) – jak wyżej (z prefiksem *за-*);

завéя ‘ts.’ (ЛАБНГ 2: loc. cit.) – zapożyczenie z polskiego *zawieja* (ЭСБМ III: 281)[284].

Do tejże grupy należy zaliczyć przejrzyste strukturalnie compositum (*снег-а-вéй*) *снегавéй* ‘снежная замець; zamieć śnieżna’: Таки *снегавей*, што ни прайсци, ледзь дабралася дахаты с фермы (Сцяшковiч 1983: 446).

Z kolei *вíячка* ‘завiруха; zawierucha (śnieg z wiatrem)’: Ужэ треци дзень *виячка* на дварэ, с хаты ни выйци (Сцяшковiч 1983: 87) – to rzeczownik związany z czasownikiem *віць* (< psł. **viti* **vьjǫ* ‘wić, splatać; obracać’; pierwotnie: ‘splatając, nadawać okrągły, kolisty kształt’ < pie. **u̯ei̯-* ‘wić, skręcać, splatać’). Tu także należy zapożyczony z rosyjskiego wyraz *ýюга*[285] (ЛАБНГ 2: loc. cit.; wyjątkowo we wsi Łuki, w pow. karelickim).

Kolejna grupa wyrazów oznaczających zamieć czy zawieję śnieżną to uzasadnione semantycznie derywaty oparte na czasowniku *круціць* (psł. **krǫt-iti* **krǫťǫ* ‘obracać w koło, wirować’ (z wcześniejszego: powodować, że coś obraca się, kręci się’) – causativum od psł. **kręt-ati* ‘wprawiać w ruch okrężny, obracać, kręcić, skręcać’):

крýча (ЛАБНГ 2: mp. 46: *мяцеліца*, pojedyncze poświadczenie) < psł. **krǫt’a* (pierwotne nomen actionis z suf. -**ja*);

кручáльніца ‘завея, мяцеліца’: *Кручальница* на дварэ, падая снех, круциць вецяр / Zamieć na dworze, pada śnieg, wiatr „podkręca” (Сцяшковiч 1972: 244) – wyraz o złożonej strukturze – oparty na *крýча*, utworzony za pomocą suf. *-аль/н/іца*;

крутóвіна ‘завiруха’: Ну и *крутовина* была ўночы, гурбы панамятала, ни прайсци (Сцяшковiч 1983: 220) – od *круціць* z suf. *-овіна*.

Kolejna nazwa, wywodząca się z psł. **vir-* ‘wirowanie, gwałtowny ruch obrotowy’ (: **vьrěti* ‘wrzeć’, iterativum od **věr-* > **věrtěti*[286]) z suf. *-ух*(*а*) występuje na badanym obszarze językowym w dwu rodzajach gramatycznych: żeńskim – *завірýха*[287] ‘zawieru-

[284] W polskim materiale historycznym i gwarowym z tym rdzeniem poświadczone są: *wieja* (oraz *wija*), *wiejka*, *zawieja*, *zawiejka*, ale także *wiejatyka*. Od postaci iteratywnej *wiew-*: *zawiewa*, *zawiew*, *zawiówka* (Kupiszewski 1969: 89–90).

[285] Por. ros. *вьюга* (dial. *юга*) – Vasmer (REW I: 243) łączył z *веять*. Utworzony za pomocą suf. *-уга* od *вьять* ‘виться, веять’ (Шанский ЭСРЯ I/3: 240). Wyraz wyłącznie wielkoruski, związany z ogólnosłowiańskim rdzeniem **vi-* : **vьj-* (Черных 1999, I: 174).

[286] Zdaniem Borysia (2005: 732) ze względu na różny wokalizm (por. pol. *zawierucha*, brus. *завiруха*, ukr. *завірюха*, ros. dial. *завiрю́ха*, *завiрýха*, *заверю́ха*) trudno jest ustalić bezpośrednią wspólną podstawę wyrazów. Nie można także wykluczyć międzysłowiańskich pożyczek.

[287] Jest to białoruska forma normatywna por.: ТСБМ II: 289.

cha’: Дзме страшенная *завіруха* (Сцяшковіч 1972: 169, ЛАБНГ 2: mp. 46: *мяцеліца*) oraz męskim – *завярýх* ‘ts.’: *Завярух* дзисяка, снег и вецяр (Сцяшковіч 1972: 169)[288].

Z kolei *сінýга* ‘надвор’е з ветрам і снегам; pogoda z wiatrem i śniegiem’: *Синуга* на дварэ, ни вылязяш з хаты (Сцяшковіч 1972: 449) to derywat od czasownika *сінець* (* *sip*- ‘wydawać świszczące dźwięki’[289]) z suf. -*уга*; pierwotne znaczenie ‘świszczący wiatr’ (ЭСБМ XII: 290).

Poświadczona w gwarach Grodzieńszczyzny nazwa zamieci *кýдаса* jest zdaniem uczonych bałtyzmem. Karski łączył ją z litew. *kūdas* ‘słaby’, jednakże ze względu na wyraźnie intensyfikacyjny odcień znaczeniowy wyrazu białoruskiego trudno uznać tę hipotezę za w pełni wiarygodną. Białoruscy etymolodzy uważają problem wskazania bezpośredniej formy i źródła zapożyczenia za otwarty[290]. Poniżej przedstawiam konteksty użycia wyrazu w gwarach Grodzieńszczyzny: Ну и *кудаса* мяце сёння. Куды ты пойдзяш, такая *кудаса* на дварэ (Сцяшковіч 1972: 247); Глядзі, на дварэ якая *кудаса*, свету ні відаць (Цыхун 1993: 74; ЛАБНГ 2: mp. 46: *мяцеліца*, nazwa notowana w wielu miejscach Grodzieńszczyzny). Warto odnotować ponadto, że na badanym obszarze gwarowym został poświadczony czasownik *кудáсіць* ‘замятаць снегам; mieść śniegiem, zawiewać’: На дварэ начало *кудасиць* з вечара (Сцяшковіч 1983: 223) – lokalny derywat od podstawy omawianego leksemu *кудаса*.

Fińskiego pochodzenia jest leksem *пульгá*, zapisany w kilku postaciach fonetycznych[291]. Wyraz ten przedostał się do gwar Grodzieńszczyzny (podobnie zresztą jak i do innych gwar białoruskich) poprzez rosyjskie pośrednictwo[292]:

пульгá ‘завіруха, мяцеліца’: Сёння *пульга* дык *пульга*, с хаты ни выйдзяш (Сцяшковіч 1983: 389);

пургá (ЛАБНГ 2: mp. 46: *мяцеліца* ‘буpa зимой’); na tej postaci rzeczownika oparty jest czasownik *пýр-ыць сьнех* (tamże);

фургá[293] (tamże, okazjonalne poświadczenie).

---

[288] Obie postaci znane są gwarom polskim: *zawierucha* i *zawieruch* (fonet. *zoźeruch*). Tu także notowane: *zawierzucha*, *zabierucha*, *zawierka*, *zawroch* (Kupiszewski 1969: 88–89).

[289] Naturalna w odniesieniu do śniegu asocjacja z **sypati* ‘sypać’ nie znajduje uzasadnienia w materiale (por. ros. płd. gwarowe (tambowskie i riazańskie) *синуга* o ‘miecionym śniegu przy suchym mrozie i świszczącym wietrze’).

[290] „Надзейнасць гэтага супастаўлення цалкам залежыць ад дакладнага вызначэння непасрэднай балтыйскай крыніцы” (ЭСБМ V: 144). Ostatnio Астрэйка (2010: 11–12) próbuje powiązać z litew. *kudãšius* ‘czupryna, czub’.

[291] Z dobrze poświadczoną w gwarach grodzieńskich tendencją do mieszania [л’] : [р], np. *ляпорт* : *рапорт*.

[292] Do rosyjskiego wyraz ten przedostał się z języków przybałtycko-fińskich: por. m.in.: karelskie *purgu* ‘burza śnieżna z wichrem’, fińskie *purku* ‘ts.’. O dalszych nawiązaniach zob. Аникин 2000: 458.

[293] Mieszanie [п] : [ф] jest zjawiskiem dobrze znanym gwarom Grodzieńszczyzny, por. grodz. *пасóля* [*пасóлька*] vs liter. фасóля (Сцяшковіч 1972: 355), *вы́гаптаваць* vs liter. ‘выгафтаваць’ (tamże: 94); oraz odwrotnie: (grodz. hiperezmy): *фрас* vs liter. прас, *фрасавáць* vs прасавáць бялізну (tamże: 524).

W jednym tylko wypadku na określenie zamieci użyto wyrazu *бýра* (ЛАБНГ 2: mp. 46: *мяцеліца*) < psł. **bur'a* 'burzenie się; także w odniesieniu do różnych zjawisk meteorologicznych'. Z kolei 'mocny wiatr z deszczem lub śniegiem' określany leksemem *шаргá*: Гэта ш такая *шарга* ўзняслася, ня выйсци с хаты (Сцяшковіч 1983: 555), wydaje się zapożyczeniem z języka polskiego: *szarga* 'zamieć śnieżna; burza'[294].

Odnotowane zostały także przymiotniki określające zasypane śniegiem drogi i miejsca (są one związane, podobnie jak i większość rzeczowników, z rdzeniem **věj-* i **met-*):

завéяны 'занесены снегом; zasypany śniegiem': Дарога снегам *завеяна*, каля лесу так часта заносиць (Сцяшковіч 1972: 168);

сумётны 'занесены снегом': Па *сумётнай* дарозе цяшка было ехаць (Сцяшковіч 1983: 466).

2.5. Odwilż

Równie różnorodna jest leksyka związana z jednej strony z wiosennymi roztopami, z drugiej – z opadami deszczu. Zanim jednak przejdę do prezentacji nazw powodzi i rozlewisk, chcę nieco uwagi poświęcić nazewnictwu ***odwilży***, która to – obok gwałtownych i długotrwałych opadów deszczu – jest drugą zasadniczą przyczyną zalewania obszarów użytkowych i występowania wód z koryt rzecznych.

Zgodnie z definicją MEP, *odwilż* to okres ze średnią temperaturą dobową powietrza powyżej 0°C, występujący zimą między okresami mrozów, powodujący krótkotrwały zanik pokrywy śnieżnej. Często tą nazwą określa się też roztopy wiosenne. W białoruskich gwarach grodzieńskich ***odwilż*** posiada wiele nominacji rzeczownikowych. Poniższe są fonetycznymi wariantami omówionych już wyżej kontynuantów psł. **ch*(*a*)*lěpa* / **šalěpa*:

хáляпа 'разводдзе = вясенні разліў, веснавая вада; odwilż': На дварэ такая *хáляпа*, што с хаты ня вылясьци (Сцяшковіч 1983: 525);

хляпа 'макрата, слякаць; słota, chlapa': *Хляпа* на вуліцы, мокры снег, страх выйсци (Сцяшковіч 1983: 528);

---

[294] W języku polskim już od doby staropolskiej poświadczone są formy *szaruga* oraz *szarga* w znaczeniach 'słota, deszcz z wiatrem', 'burza', 'wichura', 'zamieć śnieżna' (Kupiszewski 1969: 39, 77). O ile pierwszy z nich to bezsprzecznie kontynuant psł. **choi̯rъ* (**sěrъ* : zach. **šarъ*) 'szary', o tyle w przypadku wyrazu *szarga* nasuwa się również inne objaśnienie, czyli zestawienie z czasownikiem *szargać* 'brudzić coś', a zwłaszcza jego zwrotną formą dial. *szargać się* 'chodzić po błocie, chlapać się' (por. też dźwiękonaśladowcze: *szorgać się* 'szurgać się, smykać się, przesunąć się szybko', ros. *шáркать* 'szurać, szurgać (nogami)', ukr. *шáркати* 'szurać, szastać', brus. *шáркаць* 'szurać; stukać obcasami, szastać', *шáргаць* 'powodować szuranie, skrobać, trzeć' (za: Boryś 2005: 592–593). W takim wypadku *szarga* byłaby rzeczownikiem odsłownym, z pierwotną motywacją onomatopeiczną (w świetle identycznego rozwoju semantycznego leksemu *сінуга* objaśnienie to wydaje się prawdopodobne).

хлёба ‘макрата, слякаць; chlapa’: Куды ты паедзяш такою *хлёбаю*... (Сцяшковіч 1983: 528) – najprawdopodobniej jest to ekspresywny sonoryzowany wariant ([п] > [б]) powyższego[295];

хліпанка ‘макрата, слякаць’: Ня выходзь на двор, такая *хлипанка*, грась па калена (Сцяшковіч 1983: 528)[296];

шлапаніна ‘гразь, разводдзе’: На дварэ *шлапанина*, никуды ня сходзиш, абувай боты, каб ног ни змачыла (Сцяшковіч 1983: 560) – porównaj identycznie zbudowany pol. dial. rzeczownik *chlapanina* oraz z tym samym rdzeniem i innymi sufiksami *chlapawa*, *chlapawica*, *chlapówa*, *chlapówka* (Kupiszewski 1969: 38–40).

Na Grodzieńszczyźnie poświadczone są też inne nazwy odwilży:

óдвільж ‘адліга’: Вецяр падвечар павярнуўся з захаду, будзя *одвільж* ужо (Сцяшковіч 1983: 303) – z polskiego *odwilż* (rzeczownik dewerbalny od *od/wilgnąć* ‘stać się wilgotnym, namoknąć’), w gwarach polskich znane są także inne postaci: *odwilcz*, *odwilża*, *odwilga*, *odwilżenie* (Kupiszewski 1969: 108, 110);

ад/ліга – także w innych postaciach fonetycznych: *одліга*, *óтліга*, *атлéга* oraz ze spółgłoskami protetycznymi *вóдліга*, *водлíга*, *гóдліга* (ЛАБНГ 2: mp. 39: *адліга*[297] – цёплое надвор’е зімой, калі цячэ са стрэхаў) – etymologia niepewna: z jednej strony próbuje się połączyć z psł. **lьg-* ‘lekki’ (por. **lьga* ‘ulga’, pol. *ode/lga*, *ode/lżyć*) – wówczas kierunek ewolucji znaczenia przebiegałby w następujący sposób: ‘zelżenie (o złagodzeniu niskich temperatur)’ > ‘topnienie (śniegu)’ > ‘odwilż’; możliwe, że [i] w *ад/ліга* powstało pod wpływem czasownika *ліць* (ЭСБМ I: 86); inni uważają za zapożyczenie ze wschodnich dial. litew.: *atlygà*, *atlėgà* ‘odwilż’ (Лаучюте 1982: 18)[298]. Z rzeczownikiem *адліга* związany jest czasownik *сатліжáць* [*с/атліж/áць*] ‘пацяплець, калі стала адліга; o aurze – zrobić się cieplej, gdy nastanie odwilż’: *Сатліжася* – станя *атліга*; цяпло стала на дварэ – *сатліжало*; І ішчэ ні рас *сатліжася*, бо вясна хутко, так уночы марос, а ўдзень атліга (СрлГ: 103).

óцяпяль – zapożyczenie z ros. *óттепель* ‘odwilż’. Za postać wyjściową należy uznać **otъ-tep-lь* ‘ocieplenie; odwilż’; jest to rzeczownik utworzony za pomocą paradygmatycznego suf. *-ь* od przymiotnika **teplъ* ‘ciepły’ (pierwotny imiesłów na *-l-* od niezaświadczonego realnie w językach słowiańskich psł. $^{+}$*tepti* $^{+}$*tepǫ* ‘grzać, być ciep-

---

[295] Por. też z tego samego kręgu znaczeniowego kasz. *χlëda* ‘odwilż’, pol. dial. *chlęda* ‘słota, plucha, dżdżysta pogoda, deszcz kilkudniowy’ – derywaty od *χlëdnǫc* ‘topnieć’, *sχlëdnǫc* ‘odwilgnąć, stopnieć’ < psł. **chlędnǫti* ‘zacząć padać, opadać, spadać’ (SEK II: 297).

[296] Wokalizm [*i*] może wskazywać na kontaminację z dźwkn. *chlipać* < psł. **chlipati* ‘wciągać płyn głośno, siorbać’.

[297] Por. knyszyńskie (dziś sporadycznie) *ọdelga*, *ọdilga* ‘odwilż’ (Rembiszewska 2006: 150).

[298] O wyrazach bałtyckich oraz rozwoju semantycznym zob. Smoczyński 2007: 342 [s.v. *lěgti*]. Por.: *atlěgti* ‘zmniejszyć się, zelżeć (o mrozie, bólu)’, np. *šaltis jau lėgsta* ‘mróz już ustępuje, zmniejsza się’; *šaltis atlėgo* ‘mróz zelżał’ > nomen *atlėga* ‘odwilż’, przen. ‘przerwa, ulga’. Nowy SO *laig-* ← *ligi- ãtlaiga* a. *atlaigà* ‘odwilż’ (*šaltis krito*, *bus atlaigá* = mróz zelżał, będzie *odwilż*).

łym') lub (na co wskazywałoby znacznie 'ocieplenie, odwilż') od czasownika *o(t)-tep-l-iti* (por. pol. *o/cieplić*). Forma na *-ель* pod wpływem kontynuantów z psł. suf. *-*ělь*: **top-ělь* do **topiti*, **met-ělь* do **mesti* – por. Sławski 1974: 107 [2011: 84].

2.6. Powódź

Przechodzimy teraz do zagadnienia dotyczącego z jednej strony nazw rezultatu wiosennych roztopów, a z drugiej – długotrwałych (obfitych) opadów deszczu.

Powódź – zgodnie z definicją encyklopedyczną – to zalanie przez wodę terenów nadbrzeżnych, wzdłuż koryta rzeki lub brzegu morza, wskutek wezbrania wód. Przyczyną wezbrań są obfite i długotrwałe opady deszczu, nagły spływ wód z topniejących śniegów wiosną lub sztormy (tereny nadmorskie...). Wezbrania potęgują zatory kry lodowej na rzekach[299]. Z kolei ***roztopy*** to zjawisko występujące wiosną, od momentu kiedy średnia dobowa temperatura powietrza przekroczy 0°C aż do całkowitego stopienia się pokrywy śnieżnej i lodowej. Roztopom towarzyszą spływy wód roztopowych i wiosenne wezbrania rzek[300].

O tym, że lud rozróżniał przyczyny wylewania wód z koryt rzecznych oraz podtapiania czy zatapiania powierzchni użytków rolnych oraz pastwisk, świadczy ich nazewnictwo: inne dla rozlewisk powstałych w czasie wiosennych roztopów, inne zaś dla powodzi spowodowanych gwałtownymi lub długotrwałymi opadami deszczu. Warto w tym miejscu przytoczyć określenia używane przez ludność zamieszkującą okolice Donu: *холо́дная вода́* 'раннее паловодье': с конца марта до половины мая. После начинается второе половодье (с половины мая до половины июля) – *тёплая вада́* (Митров 1929: 324).

Podobną dyferencjację nazw powodzi i rozlewisk (ze względu na skutek) daje się zaobserwować w gwarach grodzieńskich. Należy zaznaczyć, że w ЛАБНГ 2 opracowano oddzielnie mapy ilustrujące materiał językowy skutków omówionych wcześniej zjawisk meteorologicznych. Mapa 49 przedstawia leksykę odnoszącą się do powodzi powstałych podczas wiosennych roztopów, mapa 75 – do powodzi będących następstwem długotrwałych opadów deszczu.

Najpierw zajmę się leksyką związaną z wiosennymi roztopami, która została zebrana w *Leksykalnym atlasie gwar białoruskich* (ЛАБНГ 2: mp. 49: *разводдзе*) w wyniku odpowiedzi na pytanie: „як называецца вясенняя паводка: *разводдзе*, *затопа*, *павадак*, *растарон*...?; jak określane są wiosenne podtopienia, roztopy (będące następstwem topnienia śniegu?". Zasadniczy trzon tej grupy stanowi słownictwo z psł. **vod-* 'woda', jednakże o zróżnicowanej budowie morfologicznej.

1) Formacje rzeczownikowe nawiązujące do prapostaci: **orz-vod-* rozszerzone sufiksem:

a) *-йе* (< psł. *-*ьje*): *разво́дздзя* (: *разво́дзя*, *разво́дзё*) (ЛАБНГ 2: mp. 49);

b) *-ка* (< psł. *-*ъka*): *разво́дка* (tamże);

---

[299] MEP s.v.: *powódź*.

[300] MEP s.v.: *roztopy*.

c) -*іца* (< psł. *-*ica*): *развóдзіца* (tamże);
d) -*ніца* (< psł.*-*ьnica*): *развóдніца* (tamże).

2) Formacje nawiązujące do prapostaci: **po*-*vod*- rozszerzone sufiksem:
a) -*йе* (<psł. *-*ьje*): *павóддзе* n. ‘паводка’: Пры *паводдзи* ўся вада цяче пад наш падворак (Сцяшковіч 1983: 308);
b) -*ка* (< psł. *-*ъka*): *павóтка* (ЛАБНГ 2: mp. 49: *разводдзе*; ta forma wyrazowa notowana w 8 punkatach badawczych Grodzieńszczyzny);
c) -*іца* (< psł. *-*ica*): *павóдзіца* (ЛАБНГ 2: loc. cit.; w jednym punkcie);
d) -*нь* (< psł. *-*пь*): *пóвань* (ЛАБНГ2: loc. cit.; 1 raz) < psł. **povonь* <* *po*-*vod*-*пь* ‘powódź (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej [d/n’] > [n’]).

Do tegoż pola semantycznego należą dwa inne rzeczowniki o ograniczonym zasięgu występowania w badanych gwarach. Są to *патóн* ‘zalanie terenu, zatopienie’: Глядзі *весялуха* воду п’е, *патону* больш ні будзя (Цыхун 1993: 28: s.v.: *весялуха*) < ogsł. **po*-*topъ* m. : **potopa* f. ‘zalanie, zatopienie; rozległy rozlew wód, powódź obejmująca zwykle duże połacie terenu’: **po*-*topiti* ‘utopić, zatopić; zalać’[301] oraz *растапóн* (ЛАБНГ 2: loc. cit.; poświadczony zaledwie w jednym punkcie eksploracyjnym). Ten ostatni, w takim właśnie znaczeniu – poza Nowogródczyzną – występuje również na Mohylewszczyźnie, natomiast w innych gwarach oznacza ‘bezdroże’, ‘grząską, trudną do przebycia drogę’, ‘grząskość; błoto na wiosnę’ (por. także derywat *растапóніца* ‘słota’, СлПЗБ). Wygląda na to, że jest to rzeczownik odczasownikowy, z nie do końca czytelną etymologią. Autorzy białoruskiego słownika etymologicznego, przytaczając w charakterze komparandum verb. *растапóніць* ‘nasiąknąć wodą, zacząć topnieć (o śniegu); набракнуць вадой, разнесці (пра снег)’ (por. także *растапóніло* ‘rozwiało, o śniegu’), przypuszczają, że wyjściowa dla całej rodziny mogła być niepoświadczona postać **тарапіць* (skąd następnie także **рас*-(*с*)*тарапіць*) ‘rozpuszczać; rozwadniać; podchodzić wodą’ i nie wykluczają związku (mimo rozbieżnej semantyki) z litew. *strõpti* ‘twardnieć, podsychać’ (ЭСБМ XI: 136; Smoczyński 2007: 610 – ‘mocnieć; czerstwieć’).

Przystąpię teraz do prezentacji określeń *powodzi* będących następstwem długotrwałych lub intensywnych opadów deszczu. Zdecydowana większość nazw, które zostały zapisane w wyniku odpowiedzi na pytanie ankietowe: „як называецца *паводка* пасля вялікага дажджу: *разліў*, *лея*, *павадак*, *заліва*...?; jak nazywana jest powódź po intensywnych (i/lub długotrwałych) opadach deszczu?”, to – identycznie jak to miało miejsce wyżej – derywaty od psł. **voda* ‘woda’:

1) Formacje nawiązujące do prapostaci **orz*-*vod*-, rozszerzone sufiksem:
a) -*ь* (< psł. sufiks paradygmatyczny *-*ь*): *рóзваць* (ЛАБНГ 2: mp. 75: *паводка*; 1 raz) < **orz*-*vod*-*ь* ‘rozlanie, wystąpienie wód’;
b) -*ка* (<psł. *-*ъka*): *развóдка* ‘ts.’ (tamże[302]).

---

[301] Zob. np. ЭСБМ VIII: 212.

[302] Tylko w jednym punkcie eksploracyjnym – w Makarowcach, w rejonie brzostowickim (Макараўцы, Бераставіцкі район) – ta właśnie, wspólna forma wyrazowa służy do określania obu desygnatów, co sygnalizuje brak dyferencjacji semantycznej danego leksemu w tejże gwarze.

2. Formacje nawiązujące do prapostaci **po-vod-*, rozszerzone sufiksem:
a) *-ь* (< psł. paradygmatyczny sufiks **-ь*): *нóваць* (tamże; 1 raz) < **povodь* f. 'wylanie wody ponad naturalny poziom, wezbranie; wielki, gwałtowny wylew wody na znacznym obszarze'; wyraz można rozpatrywać także jako uniwerbizowane pierwotne wyrażenie przyimkowe **po vodě* 'po wodzie';
b) *-ка* (<psł. **-ъka*): *павóтка* (tamże);
c) *-іца* (< psł. **-ica*): *павóдзіца* (tamże[303]).

3. Do nazw zawierających w swej strukturze rdzeń **vod-* nawiązuje jeszcze jeden wyraz – *наваднéння*: такі велькі дошч быў, што ажну *наваднення* зрабілосо (tamże); jest to odsłowna formacja z suf. *-ення* (< **-enьje*), znajdująca swe odpowiedniki w wielu punktach Słowiańszczyzny, jest więc rekonstruowana w ogólnosłowiańskim słowniku etymologicznym: **navodьnenьje* 'inundatio, napełnienie się wodą, rozlanie wody na dużych powierzchniach, wystąpienie wody z brzegów rzek, zalanie' : verb. **na-vod-niti* 'napełnić się, wypełnić się dużą ilością wody, pokryć się wodą, zatopić' (ЭССЯ XXIV: 18–20).

Kolejna grupa leksemów to formacje z omówionym już przy sposobności prezentacji nazw ulewnego deszczu rdzeniem **lit-* (**liti *lьjǫ*) lub, ściślej rzecz ujmując, jego wariantem **liv-*:

разлíў [ракі] (ЛАБНГ 2: mp. 75: *паводка*, rzadko) – derywat od czasownika *разліваць* (*разліць*) 'вылі(ва)ць часткова або поўнасцю; распаўсюдзіць ва ўсе бакі, па ўсёй прасторы чаго-н. / rozlać się częściowo lub całkowicie, rozprzestrzenić się na wszystkie strony, po całej powierzchni';

залíў: пасля дажджу быў вялікі заліў (tamże) – jw. od *заліваць* (*заліць*), por. ЭСБМ III: 291;

залéва (tamże; tylko w jednym punkcie) – postać *-лев-*, z samogłoską [e] w rdzeniu zdaje się wskazywać na zapożyczenie z polskiego (por. polskie derywaty od iteratywnych czasowników przedrostkowych: *zalew*, *rozlew*, *rozlewisko*; *rozlewny* i inne).

Dwa inne określenia *powodzi* to zapożyczenia: *палайнíчá* (z litewskiego, por. np. litew. *pãlios* 'wielkie bagno, trzęsawisko'[304]; tylko we wsi Stare Śmilginie [Старыя Смільгіні] – ЛАБНГ 2: 50) oraz *патоп* (z polskiego): Глядзі *весялуха* воду п'е, *патопу* больш ні будзя (Цыхун 1993: 28: s.v.: *весялуха*).

Na zakończenie warto przytoczyć jeszcze jedno opisowe określenie *powodzi*, wyrażenie czasownikowe *разлілаcа* (*-ся*) *вадá* (dosłownie: woda wylała), zarejestrowane w dwu punktach badawczych Grodzieńszczyzny (ЛАБНГ 2: mp. 75: *паводка*).

---

[303] Wspólna nazwa dla obu desygnatów poświadczona jest wyłącznie w p. 51 ЛАБНГ 2, tj. w Mścibawie (powiat wołkowyski).

[304] Por. w związku z powyższym litew. *palíeti*, *paláistyti* 'polać, rozlać, wylać'. W. Smoczyński zauważa, że jedna z etymologii litew. *pãlios* pozwala łączyć ten wyraz z *pìlti* 'lać', *užpìlti* 'zalać'. W tym wypadku litew. *pãlios*, łot. *paļas*, *palas* można by zestawić z łot. nazwą „powodzi, wiosennego lub jesiennego wylewu rzek": *paļi* m. pl. obok *palas* f. pl. Por. ros. *пóлая вода* 'nadrzeczne bagna', *половóдье*, *водопóлье* (Smoczyński 2007: 436, 460 – s.v. *pìlti*).

2.7. Upał (Susza)

Upał – stan pogody, gdy temperatura powietrza przy powierzchni ziemi przekracza +30°C.

Z kolei ***susza*** – długotrwały okres charakteryzujący się brakiem opadów atmosferycznych, występujący głównie w okresie letnim (MEP).

Definicja suszy kieruje uwagę na dwa istotne czynniki zjawiska: długotrwałą wysoką (ponadprzeciętną) temperaturę powietrza lub (/oraz) brak opadów. Pochodzące z terytorium Grodzieńszczyzny leksemy wyraźnie wskazują na to, że dominującym czynnikiem semantycznym przy ich tworzeniu jest wysoka temperatura. Tylko w przypadku jednego wyrazu *бяздóжджьıца* 'сухое надвор'е' (Сцяшковіч 1972: 66), motywowanego wyrażeniem przyimkowym *без дажджу*, mamy do czynienia z bezpośrednim odniesieniem do drugiej ze wskazywanych przez meteorologów przyczyn suszy.

Pośrednio do grupy tej nawiązuje także dobrze poświadczony w gwarach grodzieńskich wyraz *суша* (znany także w wariancie paradygmatycznym *суш* f.). Wyraz ten, należący do ogólnosłowiańskiego zasobu leksykalnego, to pierwotne abstractum na **-ja*: **such-ja* > **suša* 'suchość', oparte na psł. rdzeniu **such-* 'suchy, wyschły, wysuszony' (< **sau̯s-o-* 'suchy', od pie. **sau̯s-* 'schnąć; suchy'). W poszczególnych językach obserwowana jest wtórna konkretyzacja kontynuantów psł. **suša*: wschodniosłow. 'suche miejsce; ląd; sucha gleba'[305] oraz meteorologiczne 'susza, posucha', które to znaczenie poświadczone jest także w przytoczonych poniżej przykładach grodzieńskich:

суш f. 'сухое і гараче надвор'е; sucha i gorąca pogoda': *Суш* стайиць, натто сухая пагода, слонца сильная и вецярок (Сцяшковіч 1972: 482);

сýша f. 'ts.': *Суша* як бывая вясною, то жыто яшче ни таг байицца, а ярыну спячэ, нима чаго жаць (tamże).

Warto zwrócić uwagę, że głównym wykładnikiem semantycznym tych terminów jest nie tyle sama przyczyna suszy (z niektórych kontekstów można też wnosić, że upału), czyli utrzymująca się przez dłuższy czas wysoka temperatura powietrza i/lub brak opadów, ile jego **skutki** (a dopiero w dalszym planie ewentualne zagrożenia). Termin *susza* wywołuje bowiem takie asocjacje jak niedobór lub brak wody, wysychanie źródeł, studni, usychanie roślin – z jednej strony, z drugiej – pożar, głód itd.

Susza, czyli klęska żywiołowa, w ludowym przekonaniu jest karą zsyłaną na ludzi za ich grzechy lub zjawiskiem wywoływanym przez demony lub osoby mające kontakt z siłami nieczystymi wskutek zaklinania deszczu.

> Главной причиной *засухи* считается „осквернение земли" (skalanie, znieważenie ziemi) погребением нечистых покойников – самоубийц, утопленников, висельников и т.п. которых „земля не принимает". Отсюда такие способы магического прекращения *засухи* и вызывания дождя, как

---

[305] W staropolszczyźnie *susza* to także przede wszystkim 'suche miejsce'. Kupiszewski przytacza przykłady wyraźnie to potwierdzające: „synowie izraelscy chodzili po *suszy* poszrod morza, [...] tak jakoby po *suszy* najlepszej chodzili" (1969: 11).

> разрушение могилы, выбрасывание трупа в воду, вырывание креста и бросание его в воду, поливание могилы водой (rozkopanie grobu, wyrzucanie ciała nieboszczyka do wody, wyrywanie krzy-ż a z mogiły i wrzucenie go do wody, polewanie wodą grobu), известные всем славянам – zauważa S.M. Tołstaja (СД II: 275).

Na Polesiu za przyczynę suszy uważano pogrzebanie na cmentarzu wisielca lub nieumytego nieboszczyka (сухой покойник), w niektórych rejonach Bułgarii – topielca lub osoby, za której duszę nie odprawiono rytualnego płaczu pogrzebowego, lub jeśli w czasie pogrzebu do wykopanego dołu na trumnę wpadły krople deszczu. Dlatego też czynność tę wykonywano tuż przed pogrzebem, a w sytuacji dużych opadów deszczu przekładano termin pogrzebu. Klęskę suszy – zdaniem chłopów bułgarskich – mogło wywołać złamanie świętych zasad rodowych („родовой закон"), czyli kazirodztwo, bratobójstwo, urodzenie nieślubnego dziecka, zdrada małżeńska. Żeby zapobiec suszy, starano się też w określonych okresach roku („когда земля спит") okazać ziemi należny szacunek, toteż pozwalano jej „odpocząć", nie wykonując pewnych cyklicznych czynności (nie kopano, nie ryto dołów, nie wkopywano słupów). Przed świętem Zwiastowania NMP (25 III) nie wykonywano prac związanych z grodzeniem lub naprawianiem płotów, aby nie doprowadzić do „odgrodzenia" deszczu („загораживание дождя") w czasie lata. Na Polesiu uważano, że suszę mogło wywołać podjęcie w niestosownym okresie kalendarzowym czynności tkackich (przędzenie, snowanie, tkanie). Kiedy w czasie suszy skojarzono te fakty, polewano wodą albo winowajczynię, albo krosno tkackie (zdarzało się, że wynoszono je z pomieszczenia, a nawet wręcz niszczono). Aby latem ustrzec się przed spiekotą i suszą, w dniu Zwiastowania NMP kobiety z Polesia ani nie piekły, ani nie smażyły, w przeciwnym razie „будет так печь, как печется на сковороде".

Sprawców suszy lud upatrywał w wiedźmach, a na Czernihowszczyźnie – w pastuchach. Aby latem nie moknąć w czasie wypasu bydła, pastuszkowie zbierali wodę deszczową do naczynia, które trzymali w pobliżu pieca, przyczyniając się w ten sposób do sprowadzenia suszy (СД II: 275–276[306]).

Po zarysie dotyczącym poglądów ludu słowiańskiego na temat suszy przechodzę teraz do omówienia terminologii związanej z ciepłą, upalną pogodą. Zgromadzone leksemy nie są synonimami sensu stricto, a co najwyżej wyrazami bliskoznacznymi określającymi *suszę*. Ich wspólnym wykładnikiem semantycznym jest bardzo wysoka (zwykle trudna do zniesienia przez człowieka) temperatura oraz brak opadów, dodatkowo – w niektórych przypadkach – stopień wilgotności powietrza. Różnica tkwi w opozycji duratywność / punktowość, co – ujmując inaczej – oznacza, że dotyczy długości (ewentualnie ciągłości) trwania / wystąpienia (pojawienia się) danego stanu pogodowego.

W językach słowiańskich leksyka badanego pola semantycznego motywowana jest wyrazami oznaczającymi różnego rodzaju procesy, którym towarzyszy wysoka tempe-

---

[306] Tutaj więcej przykładów z całego obszaru Słowiańszczyzny.

ratura[307]. Są to najczęściej derywaty związane z kontynuantami **paliti*, **pekti*, **variti*, **gorěti* itp. Bogate słownictwo oparte na wymienionych (i bliskoznacznych) rdzeniach prasłowiańskich zebrała i omówiła w swej rozprawie habilitacyjnej T.O. Czernysz (Черниш 2003). Wyrazy pochodzące z obszaru Grodzieńszczyzny potwierdzają tę regułę.

Z rdzeniem **gor-* (psł. **gorěti* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić'[308]), rozszerzonym o suf. -**ǫtj-* / *-*ętj-*[309] łączyć trzeba leksem *гарачэ́ча* oraz znany również białoruszczyźnie literackiej wyraz *гарачыня*[310], podobnie jak i występujący w potocznej polszczyźnie *gorąc*[311]. Formy te są wynikiem dwuetapowego procesu substantywizacji: od pierwotnego imiesłowu czynnego czasu teraźniejszego **gorę*, dop. **gorǫťa* (< **goręt-*) 'palący się, płonący, gorejący, świecący', poprzez stadium adiektywizacji 'gorący = gorejący, palący się, płonący; bardzo ciepły, charakteryzujący się wysoką temperaturą'. Polski wyraz *gorąc* m. powstał w wyniku substantywizacji paradygmatycznej (czyli z pomocą sufiksu zerowego), natomiast substantywizacja wyrazów białoruskich dokonała się na drodze derywacji sufiksalnej: grodz. *гарач-эча*[312] vs liter. *гарач-ыня* (suf. *-ыня* < psł. suf. *-*yn'i*[313]). Poniżej prezentuję konteksty użycia pochodzących z badanego obszaru wyrazów z rdzeniem **gor-*:

гарачэ́ча 'upał, skwar': Такая *гарачэча* стайиць (Сцяшковіч 1972: 112);

гарачыня 'gorąco, duchota, skwar': *Гарачыня*, ні дыхнуць, чысто *ўварыўсо*, каб якая хоць хмарка надышла / Gorąco, że nie ma czym oddychać, po prostu ugotowałem się (upiekłem się) (Цыхун 1993: 148: s.v. *уварыцца*);

---

[307] Nazwy określające gorące dni letnie – zauważa W. Kupiszewski – są bardzo zróżnicowane leksykalnie i słowotwórczo. Na całym obszarze Polski z wyjątkiem Warmii i Mazur występuje nazwa *upał* (wielki, ogromny, okropny, straszny). Inne nazwy to: *gorąc* (*gorącość*, adv. *gorko*), *spiekota* (*spiek*, *spieka*, *piekota*, *piekło* itp.), *skwar* (*skwara*), *war* (*zwar*), *żar*, *parno* adv. (*parnota*, *par*, *parne dni*, *spar*, *przyparek*). W staropolszczyźnie w znaczeniu 'upał' występowały również wyrazy nienotowane dziś w gwarach, takie jak np. *znój* (Kupiszewski 1969: 8–11).

[308] Psł. **gorěti*, **gořǫ* 'gorzeć, palić się, płonąć, świecić'. Od pie. pierwiastka *g^{uh}*er-* : *g^{uh}*or-* 'gorący, ciepły', skąd także m.in.: litew. *garěti* 'zamieniać się w parę, parować, tracić zapach', daw. 'palić się, gorzeć', łot. *garêtiês* 'wypalać się (o piecu)' (np. Boryś 2005: 173, Smoczyński 2007: 158–159).

[309] Uwagę zwraca ciekawa paralela semantyczno-strukturalna: słow. *vròč* (*vroči*) 'gorący, upalny (o pogodzie, klimacie)', maced. *врук* 'gorący, nagrzany' czy sch. *vrûć* (por. np. *vruće sunce*) < psł. **vьrǫtj-* 'kipiący, wrzący, wirujący (o wodzie)'– (Черниш 2003: 195, 396).

[310] W dostępnych źródłach gwarowych nie znalazłem samodzielnego hasła słownikowego *гарачыня* pewnie ze względu na szerszy, a nie ograniczony jedynie do Grodzieńszczyzny zakres występowania tego wyrazu. Jest on jednak znany gwarom grodzieńskim (por.: Цыхун 1993: 148, s.v. *уварыцца*).

[311] Pol. pot. *gorąc* m. 'skwar, upał': *Gorąc* dokucza, doskwiera. Lipcowy gorąc. Także: *gorąco* n. 'ciepło, upał, skwar' (SJP I: 637).

[312] Sufiks *-еч-а* (*-эч-а*) intensyfikuje podstawowe znaczenie rzeczownika (funkcja gradacyjna) – por. *Граматыка беларускай мовы*, t. I: *Марфалогія* (1962): 114.

[313] Jedną z podstawowych funkcji sufiksu *-*yn'i* było tworzenie abstraktów odprzymiotnikowych (ulegających często konkretyzacji w nazwy osób, przedmiotów, nomina loci), np. **bolgyn'i* 'dobroć' : **bolgъ* 'dobry, błogi', **lьgyn'i* 'lekkość, ulga' : **lьgъ-* (pierwotne adi. na *-*ŭ*, rozszerzone suf. -**kъ*) – zob. Sławski 1974: 139–140.

гарачэ́ adv. ‘горача, спякотна, gorąco, upalnie’: Слонца з неба смаліць *гарачэ*, ні вытрымаць / Słońce tak praży (smaży) *gorąco*, że nie idzie wytrzymać (Цыхун 1993: 36).

Z kolei rzeczownik *ýпал* ‘спёка, спякота, гарачыня’ (por: *Упал* страшэнны, усё павысмальвало, павыгарало, хоць бы які дождж<ins></ins>ык пашоў / Straszliwy *upał*, wszystko ogorzałe, powypalane, jakiś deszczyk by się przydał – Цыхун 1993: 149)[314] jest rzeczownikiem odsłownym, nawiązującym do ogólnosłowiańskiej prefigowanej postaci *u-paliti* ‘nadpalić, ogrzać paląc’, przen. ‘nękać, dręczyć’ (por. brus. *паліць* < psł. **paliti *pal'ǫ* ‘powodować, że coś płonie, zapalać’ – causativum (z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* > **a*) od psł. **polti* ‘palić się, płonąć’ (od pie. pierwiastka **pel-* / **pol-* ‘palić się, płonąć’ – Boryś 2005: 409).

Na rdzeniu **pek-* (por. psł. **pekti *pekǫ* ‘piec’ < pie. **pek$^{u̯}$-* ‘piec, przygotowywać pokarm poprzez pieczenie, smażenie’[315]), a właściwie na jego prefigowanym wariancie **izъ/pek-* / **sъ/pek-* oparty jest rzeczownik *спека*, poświadczony w kilku wariantach fonetycznych i słowotwórczych (np. z suf. -*ота*):

спéка ‘спёка, spiekota, upał’: Такая *спека* што ў градах усё <u>папалило</u> / Taki żar, że na grządkach wszystko spalone (słońcem) (Сцяшковіч 1972: 466);

спёка ‘ts.’: Была така *спёка*, што ўсё <u>пагарэло</u> / Spiekota taka, że wszystko spalone (ogorzałe) (tamże: 466);

спякóта ‘гарачыня’: Як стайиць *спякота,* харашо пакупацца ў возяры / Jak jest spiekota (w upalne dni), dobrze jest popływać w jeziorze. *Спякота* на дварэ, гарачы дзень, ветру няма, дождж будзя / Upalnie na polu (dworze), gorący dzień, nie ma wiatru, będzie padało (tamże: 468)[316].

спекатá ‘ts.’: Такая *спеката*, што цяпер никога на бураках ня ўбачыш [...] / Taka spiekota, że nikogo teraz przy burakach (tj. okopywaniu buraków) nie zobaczysz [...] (Сцяшковіч 1983: 450);

спёкла adv. ‘горача; gorąco, upalnie’: Сёння на дварэ *спёкла*, мае дзеци як прыдуць дахаты, то ўсё квас пйуць / Dziś tak upalnie na polu, jak dzieci przyjdą do domu, to tylko kwasem gaszą pragnienie (tamże: 451).

W zebranym materiale nie znalazłem ani jednego rzeczownikowego określenia *upału* z rdzeniem **var-* ‘wrzątek, ukrop’. Jednakże daje się go wydzielić w poświadczonym na Grodzieńszczyźnie czasowniku *уварыцца* ‘змарыцца ад цяжкадушнага надвор’я, моцна прапацець; zmęczyć (daw. *zmorzyć*) się ciężkim i dusznym powietrzem,

---

314 Por. pol. *upał* ‘wysoka temperatura powietrza; skwar, spiekota, gorąco’: straszny, piekielny, nieznośny *upał.* Od tego przymiotnik *upalny* ‘bardzo gorący’ (SJP III: 563). Por. też dawne deverbativum *upalenie* ‘spiekota, skwar, upał’.

315 Tu także m.in.: litew. (z metatezą) *kèpti* ‘piec, smażyć’, stind. *pácati* ‘gotuje, piecze, smaży’, awest. *pačaⁱti* ‘gotuje, piecze’.

316 Por. pol. *spiekota* ‘sucha, upalna pogoda; suchy, dojmujący upał’ (SJP III: 268).

mocno się spocić', por.: Гарачыня, ні дыхнуць, чысто *ўварыўсо*, каб якая хоць хмарка надышла (Цыхун 1993: 148).

Z omawianym zagadnieniem związana jest też leksyka dotycząca *upalnej aury*, jednakże uwypuklająca semantykę dwu innych ważnych czynników pogodowych: znacznej kondensacji pary wodnej[317] oraz *duchoty*[318], spowodowanej wysoką temperaturą i bezruchem powietrza (są one przyczyną dyskomfortu psychicznego i/lub fizycznego człowieka – zaburzają prawidłową wydolność organizmu, wywołują kłopoty układu oddechowego, osłabienie, ociężałość i ospałość, czasami też rozdrażnienie).

Poniżej przedstawiam zapisane na Grodzieńszczyźnie leksemy oparte na kontynuantach z psł. rdzeniem **par-* (psł. **pariti* 'sprawiać, że coś ulega działaniu wilgoci i ciepła, ogrzewać, oblewać wrzątkiem' oraz nomina acti **para* f. : **parъ* m. 'para, opary, wyziewy'), wśród których są dwa rzeczowniki oraz jeden czasownik:

прыпáрка 'гарачае, вільготнае надвор'е; parna pogoda': Такая *прыпарка* сёння, аш косци млеюць[319] / Tak dziś parno, że aż kości (członki) więdną [bezwładnieją]' (Сцяшковіч 1972: 398); budowa przejrzysta: *пры-пáр-ка* (rzeczownik z suf. *-ка* od tematu czasownika *прыпарыць* (por. *парыць* 'poddawać coś działaniu pary', 'gotować w parze'; także w formie bezosobowej (весь дзень *парыла*) 'пра вельмі гарачае, вільготнае надвор'е');

пáркасць 'парнасць': *Паркасць* нека, мусі дошч будзя / Jakoś *parno*, na deszcz się zbiera (Цыхун 1993: 105) – rzeczownik z suf. *-асць* (< *-*ostь*) od podstawy przymiotnika *парк-* (por. ros. *пáркий* 'związany z parą, parny, duszny');

прыпáрваць 'przypiekać, dopiekać; dawać się we znaki': Сёння натто ўжо *прыпарвая* (Сцяшковіч 1972: 398) – iterativum do *прыпарыць*.

Listę grodzieńskiego słownictwa związanego z upalną pogodą uzupełnia *духатá* 'duchota, parne powietrze, skwar': У *духату* дык мне старой ужо так цяшко дыхаць / W taką duchotę mnie, starej, trudno oddychać (Сцяшковіч 1972: 154). Wyraz ten posiada znacznie szerszy (także na obszarze Białorusi), ogólnosłowiański zakres występowania. Nawiązuje do psł. abstractum **duchota* (od **duchъ* 'podmuch, powiew wiatru' [także 'zapach, woń przeniesiona wiatrem'], z suf. *-*ota*), które to już na gruncie prasłowiańskim wyspecjalizowało się w znaczeniu meteorologicznym 'duszność, duszne, parne, śmierdzące powietrze, zaduch, woń' (SP V: 84).

Inne verbum *смáліць* 'моцна прыпякаць; mocno przypiekać, palić' (por.: *Сóнца* так смалиць, аж дыхаць нимá чым, зранку грéя, а ўдзень *смаліць* / Słońce tak „smali", że nie ma czym (od)dychać, z rana grzeje, a w dzień pali – Сцяшковіч 1972: 459)

---

[317] Por. pol. *parno*, *-niej* adv. 'gorąco i wilgotno, duszno' oraz *parny* 'duszny, upalny, gorący i wilgotny, bliski nasycenia parą: *parne* powietrze, *parny* dzień, *parne* noce, *parność* 'duża wilgotność przy wysokiej na ogół temperaturze, nasycenie parą; duszność' (SJP II: 582).

[318] Pol. *duchota* pot. 'duszne, parne powietrze; zaduch' (SJP I: 436).

[319] Por. brus. *млець* 'tracić przytomność', 'słabnąć, drętwieć, (o)niemieć – o częściach ciała', 'znajdować się w stanie niemocy, omdlenia'.

jest ekspresywną modyfikacją znaczenia podstawowego tego czasownika ‘wędzić (opalać ogniem), np. słoninę, wieprzka’, poświadczonego także w omawianym idiolekcie (nawiązanie do psł. **sma̱liti* ‘przypiekać coś ogniem, opalać’ – iterativum (ze wzdłużeniem wokalizmu rdzennego [*a*] w stosunku do [*o*] w causativum **smo̱liti* ‘powodować, że coś jest pieczone’)[320].

Na zakończenie tej części omówienia warto przytoczyć funkcjonujący w mowie mieszkańców okolic Lidy przymiotnik *зы́ркі* ‘гарачы’: Учора было до́бра, а сёння ўжо гедакі *зы́ркі* дзень, што спасу нима / Wczoraj było dobrze, a dziś taki *znojny* dzień, że nie ma wytchnienia (Сцяшковіч 83: 184). Jest to przymiotnik z suf. -*к*- (por. także adv. *зы́рка* ‘gorąco, upalnie’) związany z czasownikiem *зы́рыць* (СлПЗБ – z enancjosemicznym znaczeniem ‘przypiekać, palić (o mrozie)’)[321] oraz rzeczownikiem *зыр* ‘gorąco, spiekota’, zapiasanym na Turowszczyźnie. ЭСБМ (III: 353) widzi tu przenośne, zleksykalizowane znaczenie w stosunku do pierwotnego ‘otwarte, nieosłonięte miejsce’; ostatecznie apofoniczny wariant rdzenny do psł. **zor-* : **zьreti*, **zirati*.

2.8. Wiatr

Wiatr to jeden z czynników meteorologicznych. Terminem tym określa się przemieszczanie się powietrza nad lądem lub morzem z obszaru o wyższym ciśnieniu atmosferycznym do obszaru o niższym ciśnieniu. Kierunek i prędkość wiatru wynikają z działania gradientu ciśnienia, siły Coriolisa, siły tarcia o powierzchnię Ziemi. Kierunek wiatru nie leży na prostej łączącej centra wyżu i niżu, a jest skierowany pod pewnym kątem do izobar (20°–50°)[322].

Taka jest współczesna naukowa definicja wiatru. Zanim jednak przejdziemy do analizy językoznawczej poszczególnych nazw wiatru (i wichru), warto przedstawić – cho-

---

[320] Na hipotetyczny podstawowy psł. czasownik *+smelti* ‘palić, przypalać’ (z wymianą rdzennego **e* : **o*; pie. **smel-* ‘palić’) wskazują m.in.: litew. *smelà* ‘smoła; żywica; smar do wozu’, łot. *smęls*, dalej litew. *smélti* ‘smarować się, stawać się brudnym; ciemnym, mętnym’ (o dalszych nawiązaniach zob. Boryś 2005: 561 [s.v. *smalić*], 563 [s.v. *smoła*].

[321] Por. w naszym materiale z przeciwstawnym znaczeniem *азыра* ‘brzydka pogoda’, *азырны* ‘zimny, chłodny’.

[322] Siłę i prędkość wiatru mierzy się w stopniach Beauforta, a kierunek w rumbach. W określonych rejonach mogą występować wiatry charakterystyczne tylko dla tego obszaru. Na brzegu morskim i większych akwenach występują bryzy: lądowa (nocna) – wiatr od lądu do morza, morska (dzienna) – od morza do lądu. Nad obszarami oceanicznymi wieją monsuny (od nazwy wiatru typowego dla Oceanu Indyjskiego), w strefie podzwrotnikowej występują regularne wiatry pasaty i antypasaty (MEP: s.v.: *wiatr*). Szczególnym rodzajem wiatru jest tzw. *trąba powietrzna*, czyli ‘silny wir powietrzny powstający w chmurze burzowej (cumulonimbus)’. Ma wygląd leja lub kolumny sięgającej od podstawy chmur do powierzchni Ziemi. Średnica trąby powietrznej wynosi zwykle poniżej 100 m, ale zdarzają się i takie, których średnica sięga 2 km. Maksymalną prędkość wiru określa się na 100–150 m/s. Trąbie powietrznej towarzyszy gwałtowny spadek ciśnienia oraz silne wiatry, powodujące bardzo duże zniszczenia, często wyładowania elektryczne, przelotne opady deszczu lub gradu (MEP: s.v.: *trąba powietrzna*).

ciażby najogólniej – słowiańskie wierzenia i spostrzeżenia dotyczące tegoż fenomenu meteorologicznego. Moszyński (powołując się na Rostafińskiego) zaczyna swe rozważania od stwierdzenia, że „z pospolitych zjawisk zachodzących w powietrzu największą uwagę zwraca na siebie **wiatr**". Najczęściej uważano, że wiatry przychodzą od morza albo są powodowane przez chmury. W Polsce i na Rusi miejsce powstawania wiatrów lokalizowano w lasach, pieczarach czy w otchłani ziemskiej.

> Ciekawe są ludowo-„naukowe" poglądy na wir powietrzny – zauważa dalej badacz – grający tak doniosłą rolę w wierzeniach i tak powszechnie brany za przejaw złych demonów[323]; ma on wynikać mianowicie „ze spotkania dwu wiatrów" (v. „jak wiatr z wiatrem się zejdzie") albo gdy ich się więcej „do kupy zbije". Ale i o nim słyszymy niekiedy, że wychodzi z ziemi [Moszyński 1967 II/1: 51].

W innym miejscu badacz zwaraca uwagę na duże znaczenie wierzeń związanych z wiatrem, a zwłaszcza wichrem, wśród dawnych Słowian. Wichry w swym ścisłym i pradawnym rozumieniu to

> nagłe wiry powietrza, *tworzące się najczęściej około południa w gorące dnie letnie*. [...] Nie znam żadnego innego zjawiska przyrody, które by do ostatnich czasów – ba! w wielu zapadłych kątach Słowiańszczyzny do dziś jeszcze budziło taki przesądny lęk wśród chłopów i było tak przez nich znienawidzone, jak właśnie ów całkiem dla inteligencji niepozorny wir powietrzny. [...] dziś jeszcze tu i ówdzie na Białorusi i Ukrainie co trwożliwsi chłopi przysiadają na ziemi, gdy on „tańczy" przed nimi [tamże: 469–470].

Ciekawe informacje na temat wiatru (np. miejsca jego przebywania [pochodzenia], przyczyn powstawania, zaklęć i zapraszania wiatru, jego chorobotwórczej mocy, sposobów ochrony przed złymi skutkami) zostały dogłębnie przedstwione w leksykonie *Славянские древности* (СД I: 357–361). Zwraca się tutaj uwagę na miejsce wiatru w mitologii słowiańskiej, jego personifikację: Łemkowie wyobrażali sobie wiatr jako ogromnego i silnego człowieka siedzącego na powalonym drzewie i dmącego stąd na wszystkie strony świata, w Krakowskiem – jako mężczyznę w kożuchu lub w rozpasanym niebieskim płaszczu z czapką na głowie itp.

Po wprowadzeniu etnologicznym przejdźmy do omówienia nazw wiatru w gwarach grodzieńskich. Nadrzędnym pojęciem tej kategorii semantycznej jest *вецер* – wyraz należący do ogólnosłowiańskiego zasobu dziedzictwa prasłowiańskiego. Psł. **vĕtrъ* 'wiatr' to derywat z suf. *-*rъ* od pie. pierwiastka **u̯ē*- 'wiać, dąć' : **vĕjati* 'wiać, dąć'[324].

W pozostałych grodzieńskich określeniach wiatru uwidacznia się już pewna specjalizacja semantyczna. W definicjach poszczególnych leksemów wskazuje się zwykle

---

[323] U Słowian południowych zauważalna jest zbieżność nazw wiatrów i sił nieczystych (demonów), np. bułg. *хáла* 'silny wiatr z deszczem', serb. *аламуња* 'silny wiatr, unoszący siano i powietrze' (СД I: 359).

[324] Psł. **vĕtrъ* najbliższe odpowiedniki posiada w litew. *vĕtra* 'wichura przed burzą, burza z wiatrem, burza', łot. *vẽtra* 'wichura' (daw. *vētri* m. pl.), stprus. *wetro* 'wiatr' (Smoczyński 2007: 744–745). Z kolei **vĕjati* **vĕję* jest pokrewne litew. *vĕjas* 'wiatr', łot. *vẽjš* (tamże: 730).

na jeden, czasami dwa najbardziej istotne parametry[325]. Najczęściej jest to informacja dotycząca albo prędkości (czyli mocy) wiatru[326], albo kierunku, skąd nadciąga[327]. V. Koseska omawiając tę klasę bułgarskich nazw wiatrów wskazuje na tzw. cechę ablatywną: *северняк*, *горняк* – 'wiatr północny', *южняк*, *дольняк* – 'wiatr południowy'. Ten ostatni czynnik bywa nierzadko utożsamiany z fizycznym odczuwaniem temperatury. Dlatego też wiatr <u>południowy</u>, kojarzony przez lud grodzieński z nadejściem *ciepła*, znakomicie zintegrował się z nazwą *цяплóвік* 'паўднёвы вецер; wiatr z południa' (por.: Падуў *цяпловик*, будзя адлига / Zawiał „ciepły" wiatr, będzie odwilż – Цяшковіч 1983: 543)[328].

Z kolei nominacje wiatru północnego, utożsamianego z *zimnem*, *chłodem*, bazują bezpośrednio na pojęciach tego pola semantycznego albo też motywowane są wyrazem

---

[325] W taki oto sposób o czynnikach wiatrotwórczych pisze K. Moszyński: „Pospolitym u Słowian zwyczajem lud rozróżnia i nazywa wiele rodzajów wiatru w zależności przede wszystkim od kierunku, skąd przychodzą; poza tym od stopnia wilgotności, od siły (tzn. szybkości) etc. Szczególnie obfitą nomenklaturę tego rodzaju znam z Serbochorwacji, Bułgarii i północnej Wielkorusi" (Moszyński 1967 II/1: 51).

[326] W słoweńskiej terminologii meteorologicznej wyróżnia się następujące nazwy pogody uwzględniające czynnik ruchu powietrza: *bezvetrije* „mirno, dim se dviga navpično" = cisza; dym unosi się pionowo, *sapica* „dim se dviga malo postarani" = dym skręca lekko w bok, *vetrič* „list je šelesti" = słychać szeleszczenie liści, *šibki veter* „giblje majhni vejice = wygina małymi gałązkami, *zmerni veter* „giblje večje veje; dviga prah" = wygina większe gałęzie; miecie prochem, *močni veter* „upogiba tanjša drevesa" = gnie, wygina cieńsze drzewa, *hudi veter* „tuli okrog vogalov in v žicah" = 'wyje' w przewodach, *viharni veter* „maje odrasla drevesa, težko hodimo" = kołysze, „wykręca" dużymi drzewami; ciężko się poruszać, *vihar* „lomi manjše veje dreves" = łamie mniejsze konary drzew, *močni vihar* „odnaša opeko s streh" = zrywa poszycia dachów, *hudi vihar* „podira posamezna drevesa" = wyrywa pojedyncze drzewa, *orkanski vihar* „podira hiše in ruje drevje" = niszczy domy, powala drzewa, *orkan* „povzroča splošno razdejanje" = powoduje ogólne spustoszenie (za: *Meteorološki terminološki slovar*: 117). Z kolei w polskim materiale gwarowym <u>moc</u> wiatru jest określana za pomocą wyrażeń syntaktycznych, których drugim komponentem jest przymiotnik. 'Mocny (silny) wiatr' to: – *duży*, *mocny*, *porywisty*, *silny*, *wielki* (*wielgi*), *okropny*, *burzliwy*, *straszny*, *tęgi*, *srogi*, *gwałtowny*, *walny* itp. 'Wietrzyk (mały wiatr)' określany jest za pomocą epitetów: *cichy*, *cichutki*, *dobry*, *lekki* (*letki*), *leciutki*, *letni*, *łagodny*, *malutki*, *mały*, *nieburzliwy*, *nieduży*, *niewielki*, *normalny*, *piękny*, *słaby*, *spokojny*, *umiarkowany*, *wolny*, *zwyczajny*, *zwykły* (Kupiszewski 1969: 47–48, 53).

[327] Nazwy te są warunkowane zwykle położeniem geograficznym danego obszaru bądź regionu. Dowodzi tego pochodzące z różnych okresów historii polszczyzny takie słownictwo jak: wiatr *od wschodu słońca*, *południowy*, *połudny*, *z letn*(*i*)*ego zachodu*, *z zimnego wschodu*. Ciekawe są także przytoczone przez W. Kupiszewskiego spostrzeżenia (czasami też prognostyki) na ich temat: „Wiatry *od wschodu* słońca pochodzące śrzodek dzierżą między ciepłem a zimnem"; „Wiatr *wschodowy* pogodę [...] sprowadza"; „Wiatry *zachodowe* trochę wilgotniejsze niż są wschodowe", „Wiatr *z południa* zatym Ćmę wielką ptastwa przygnał", „Wiatr *z południa* pospolicie bywa ciepły a wilgotny", „Wiatr *z południa* [...] jest słaby, miękki, wilgotny i oparzysty", „Wiatr północny bardzo potężny i straszny [...], „Wiatry północne zimne bywają", „[...] dmie wiatr z północy [...] popędliwy i mroźny, który twardą zimę i trzaskające mrozy pobudza", „[...] srogi wiatr północny" (Kupiszewski 1969: 44).

[328] Por. paralelne ludowe określenia wiatru południowego z dawnych Kresów Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej: wiatr *ptaszy* 'wiatr wiosenny, południowy' (SWil. II: 1834), czy też z obszarów południowej Polski: *wiatr juchowy*, *jugowy*, *juzny*, *ulgowy*, *zmiękowy* 'wiatr wiejący w zimie *z południa* powodujący odwilż' (Kupiszewski 1969: 46).

określającym kierunek (*север* = *północ*) bądź miejsce jego nadejścia (w tym wypadku wyrazem fundującym byłaby nazwa geograficzna *Syberia*[329]). Poniższe nazwy poświadczone są w różnych wariantach fonetycznych i słowotwórczych:

сéвер m. ‘халодны, моцны вецер; zimny, silny, porywisty wiatr’: Хоць с хаты ни выхоць, таки *севяр*, проста з ног валиць / Nawet z domu nie wychodź, taki „*siewier*” (wiatr północny), że z nóg zwala (Сцяшковіч 1972: 444);

сíвер m. ‘zimny (lodowaty) wiatr’: *Сивер* таки, што ледва прышла / Taki „*siwier*” (zimny wiatr), że ledwo doszłam. Ат *сивера* патрэскалися руки / Od „*siwiera*” ręce (skóra) przemarzły (tamże: 448);

сíверны ‘халодны; zimny’: Сёння дуя *сиверны* вецяр, трэба пальто адзяваць / Wieje dziś „*siewierny*” (północny) wiatr, trzeba włożyć płaszcz (Сцяшковіч 1983: 430–431);

сівярнíк ‘вецер з поўначы, z północy’: З вечара *сивярник* падуў, адразу пахаладала / Z wieczora „*siewierniak*” (wiatr z północy) nadciągnął, od razu się oziębiło (tamże: 431);

сібéрны ‘халодны, zimny’: Таки *сиберны* вецяр, так халадно на дварэ / Taki *syberyjski* (wiatr), zimno na polu (Сцяшковіч 1972: 448);

сібíрны ‘вельмі халодны, сіберны; bardzo zimny, północny’: *сібірны* вецяр падуў [...] (Цыхун 1993: 128). Wyrazy te nawiązują do psł. **sěverъ* (<**sěu̯-er-os*) ‘północ (kierunek przeciwny do południowego)’: strus. сѣверъ ‘ts.’. Z naszego punktu widzenia uwagę zwracają wyrazy z wtórną semantyką *chłodu*, np. ukr. dial. *сiвер* ‘холод’, ros. dial. *сиверко* ‘холодно’[330].

Wśród pozostałych przymiotnikowych i rzeczownikowych określeń *zimnego* (*chłodnego*) *wiatru* w białoruskich gwarach grodzieńskich na uwagę zasługują:

халóдны ‘zimny’: Ужо *халодны* дзисяка вецяр (Сцяшковіч 1972: 527) – rodzimy kontynuant psł. adi. **choldьnъ* (z produktywnym suf. -**ьnъ*) od **choldъ* ‘zimno, chłód’;

трымунтáн ‘сіберны вецер’: Усю ноч *трымунтан* дуў вельми моцна / Przez całą noc wiał straszliwie „*trimuntan*” (Сцяшковіч 1983: 489). Ponieważ wyraz znany jest prozie rosyjskiej[331], można przyjąć, że to właśnie poprzez rosyjski przedostał się

---

[329] Dla porównania warto przytoczyć znane z obszaru Bułgarii nazwy związane z konkretnym obiektem geograficznym: *дунавец* i *подунавец* ‘wiatr wiejący znad Dunaju’, *гáбровец* ‘wiatr wiejący znad miasta Gabrowo’, *врачáнин* ‘wiatr wiejący z kierunku miasta Wraca’ (Koseska 1972: 95).

[330] Pierwotnie **sěu̯eros* znaczyło ‘lewy’. W czasie sprawowania ofiary kapłani byli zwróceni twarzą do wschodu słońca, dlatego północ znajdowała się po lewej stronie. Rdzeń **sěu̯-* (ten sam co w psł. **sěu̯-j-os* > **šujь*) określał ‘lewą stronę’ (Цыганенко 1989: 371–372).

[331] Nie udało mi się zidentyfikować analogicznego wyrazu w żadnych innych słownikach ani białoruskich, ani rosyjskich. Wyraz znany jest jednak językowi rosyjskiemu, o czym świadczy wydane w 1926 r. w czasopiśmie „Новый мир” (1: 104–111) opowiadanie Borysa Pilniaka pt. „*Грэго-тримунтан*”, jak również znaleziony w Internecie [http://www.kuzbass.ru/moshkow/lat/PROZA/BELYAEW_W/fort3.txt_

do gwar białoruskich. Trudne do ustalenia jest bezpośrednie pochodzenie wyrazu. Budowa wskazuje na formację złożoną. Cząstka *три-* / *тры-* przywodzi na myśl analogiczne formacje starogreckie, w których mogła ona mieć również nieliczebnikowe, wzmacniające znaczenie ‘bardzo, całkiem, nad wyraz’, por. gr. τρί-παλαι adv. ‘bardzo dawno temu’, τρι-πάχυντος ‘bardzo spasiony, żarłoczny’, τρι-πέμπελος ‘zdziecinniały’ (*Słownik grecko-polski* IV: 357). Natomiast druga część złożenia *мунтан* znajduje swą analogię formalną i znaczeniową (‘wiatr północny’) w rum. *muntea’n* ‘[OLT. *Munteanul* der Nordwind]’ (Tiktin II: 1021). Nie natrafiłem jednakże na dokładny rumuński odpowiednik danego leksemu, który – jeśli by istniał – dałby podstawę do rekonstrukcji znaczenia ‘niezwykle mocny (< ‘wiejący z dużą siłą’), północny (= zimny) wiatr’.

Z kolei w definicji leksemu *грэ́га* ‘моцны ўсходні вецер; silny wiatr wiejący ze wschodu’ (por. Але ж и *грэга* моцна дзьме сёння / Ależ „*grega*” dziś mocna – Сцяшковіч 1983: 119) poza wskazaniem kierunku wiatru zamieszczona jest informacja o jego intensywności (funkcja augmentatywna). Wyraz ten, będący pożyczką z włoskiego *greco* (dial. *grego*)[332], dotarł na dany obszar trudnym do ustalenia szlakiem, najprawdopodobniej jednak poprzez medium rosyjskie, na co wskazywać może istniejący w dial. azowskim rzeczownik *гре́го* ‘północny wschód’ (СРНГ VII: 130).

Wśród nazw wiatru, w których semantyce czynnik intensywności podmuchu jest nadrzędny, wyróżnić trzeba dwie grupy: wyrazy określające *mocny wiatr* (często będący synonimem *wichru*) oraz nazwy *wiatru słabego* (*lekkiego*).

Zanim przejdę jednak do omówienia odpowiedniego słownictwa, chcę zatrzymać się chwilę przy *wichrze*, zajmującym poczesne miejsce w kulturze ludów słowiańskich. W leksykonie *Славянские древности* desygnat ten został zdefiniowany następująco: „***вихрь*** – в народной метеорологии нечистый, опасный для людей **ветер**, результат действия и воплощения различных демонов” (СД I: 379). W dalszej części autorka osobnego artykułu hasłowego poświęconego *wichrowi* – J. Liewkijewskaja – zwraca uwagę na stosunkowo jednorodne wyobrażenia Słowian o *wichrze* („в отличие от ветра, *вихорь* осмысляется как злое, враждебное начало, связанное или з нечистой силой, или с различными нарушениями природных законов и ритуальных запретов. Магические свойства *вихря* переносятся на те предметы и явления, которые, по народным поверьям, являются результатом его деятельности: **выворотень** [w dialektach Białorusi nazwa ta odnosi się do powalonych przez wicher drzew], **колтун** [choroba skóry głowy i włosów], **омела** [jemioła, *Viscum album*, вихорево гнездо, птичий клей], а также закрученное вихрем сено или полотно”), zgubne zwykle dla człowieka skutki spotkania z tym żywiołem, objawiające się cho-

---

Piece40.16] fragment prozy Bieliajewa: „Верхом сорвался ***тримунтан***, и белые барашки побежали через бухту. Острый степной ветер гнал их со страшной силой, заворачивал гребешки волн, и тогда водяная пыль взлетала кверху, розовея в отблесках холодного заката [...]”.

[332] Por. włoską nazwę wiatru północnowłoskiego *grèco* (od XIV w.), w dialekcie weneckim *grego* „il nord-est; vento di nord-est; l’area della v., a. gen. *vento agergo*, gen. *gregâ*, ven. *grego* (passato in serbo., alb., russo e neogr.) [...] sempre nel signif. di «vento di nord-est», rende difficile la spiegazione «v. dalla parte della Grecia»” (Battisti, Alessio: 1968 (III): 1866).

robą, zasłabnięciem [слабость], paraliżem, utratą rozumu, a nawet śmiercią. Podkreśla się obawę ludu przed niszczycielską mocą żywiołu (wyrywanie drzew z korzeniami, zrywanie dachów z domostw i zabudowań, rozrzucanie zebranego w kopy siana itp. (СД I: 379–381). K. Moszyński podaje wiele znanych mu sposobów przeciwstawiania się *wichrowi*[333]. Czasami kulono się, klękano, chylono czoło, jednakże nie ze względu na chęć okazania czci, lecz z obawy przed ewentualnym uszkodzeniem ciała przez wirujący pęd powietrza.

> Wszystkim tym sposobom ochronnym towarzyszą często spluwania, charakterystyczne okrzyki lub klątwy. [...] np. Białorusini grodzieńscy, przysiadłszy na ziemi, klęli nienawistne zjawisko słowami: „štob ćab'é p'erún tresúu̯" (Żeby ciebie piorun trzasł!); nie było to oczywiście w ich rozumieniu bynajmniej lekkie zaklęcie; po pierwsze bowiem słowo, z intencją wypowiedziane, posiada, jak wiemy, szczególną moc: nader łatwo może się stać ciałem; po wtóre właśnie piorun jest według pospolitych wierzeń zawziętym prześladowcą i tępicielem owych „tańczących" istot, które taki lęk budzą w człowieku (Moszyński 1967 II/1: 470[334]).

Omówiony właśnie żywioł znajduje swoje odzwierciedlenie w grodzieńskim meteorologicznym zasobie leksykalnym, por. *віхар* : *віхóр* 'віхар': Па нашым сяле вихар прайшоў / Po naszej wsi przeszedł *wicher* (Сцяшковіч 1972: 86); jest to kontynuant psł. **vichrъ* (< **u̯ēi̯s-uro-*, suf. **-ъrъ*) 'silny, gwałtowny wiatr kręcący w koło, wirujący; wicher, wichura'[335], który z kolei jest derywatem od pie. **u̯ei̯s-* 'kręcić, zwijać'.

Wiele słowiańskich nazw *wichru* (lub bardzo silnego wiatru) to kontynuanty wyrazów zawierających w sobie psł. rdzenie: **vr̥t-* (:**vŕ̥t-*), **vit-*, **kro̜t-* : **krut-*, **vir-*[336].

---

[333] „Np. w niektórych okolicach Białorusi kobieta ciężarna, która dostrzegła wicher, ciskała podobno przed niego pas; gdy zaś przez niego przeszedł, podnosiła pas z ziemi i przewiązywała się nim, po urodzeniu zaś chłopca opasywała go tym samym pasem. Skutkiem tych zabiegów dziecko otrzymywało «czarcie żebro» (čórtovo rabró) i stawało się bardzo silne" (Moszyński 1967 II/1: 476).

[334] Autor zamieszcza ciekawe opisy szeregu praktyk magicznych skierowanych przeciwko wichrowi i trąbom powietrznym (np. rzucanie nożem lub innym ostrym narzędziem, czy bodaj kamieniem lub kijem). Zwraca także uwagę na antropomorficzny charakter zjawiska: w wyobrażeniach ludu wicher to zwykle istota człekokształtna lub demoniczna (np. u Ukraińców w Żytomierskiem „wichry [...] to czarty, uciekające od ciosu piorunowej strzały"; na Ukrainie i Białorusi obok pospolitego diabła może to być czarcica albo bliżej nieokreślony inny demon kobiecy). Charakterystyczny wirowy ruch wichru Słowianie interpretowali jako walkę albo taniec (kręcenie się, wirowanie, dosłownie: wicie się) duchów, demonów, czy też ich wesele (stąd wyrażenia „czarcie wesele", „czort się żeni").

[335] O tym, że jest to wyraz o zasięgu ogólnosłowiańskim świadczą m.in.: pol. *wicher* (książk. *wichr*), dial. *wichor*, *wichr*, *wichur* 'silny, gwałtowny wiatr', czes. *vichr*, dłuż. i głuż. *wichor*, scs. вихрь, sch. *vȉhār* / *vȉhor*, strus. od XI w. вихрь : вихърь: вихорь, ros. *вихор*(*ь*) : *вихр*(*ь*) (por. definicję w słowniku Dala 'кружалка, заверть, столбовой ветер, ветроворот, внезапный и сильный круговой ветер, вздымающий пыль столбом; сухой смерч, столб'), ukr. *вихор*. Uwagę zwracają także późniejsze chronologicznie derywaty czasownikowe, np. *wichrzyć* 'burzyć, mierzwić', 'wiać silnie (o wietrze)', 'być wietrznym (o pogodzie)', *wichrzy* 'pada (o śniegu)', czes. *vichřit* 'huczeć, szaleć, wyć (o wietrze); machać, wymachiwać', ros. *вúхрúть* 'kręcić gwałtownie (o wietrze)' (por. Boryś 2005: 688).

[336] „Для представлений о вихре (крутящий ветер) характерна семантика кручения, верчения, витья как магичеких действий, имеющих нечистую, демоническую природу" (СД I: 379). Na uwagę

Z tą właśnie grupą semantyczną w naszym materiale znakomicie koresponduje compositum (**krǫt-* ‘kręcić’ + **věj-* ‘wiać’) *крутавéй* ‘моцны вецер’: Идзи хутчэй дахаты, зарас *крутавей* идзе з дажджом, потым не ўцячеш / Idź prędzej do domu, zaraz nadciągnie *wicher* z deszczem i już nie uciekniesz (Сцяшковіч 1983: 219).

Inną, niezwiązaną z wymienionymi rdzeniami, grodzieńską nazwą ‘mocnego wiatru’ jest *буй* m. ‘<u>моцны</u> халодны вецер’[337]: Ни стой на *буйú*, урас прабярэ[338] / Nie stój na wietrze, zaraz cię zawieje (Сцяшковіч 1972: 62); wyraz ten jest rezulatatem substantywizacji[339] psł. adi. **bujь* ‘potężny, silny, niepohamowany, gwałtowny’; ‘trudny do opanowania, szalejący’ (SP I: 441).

W dwu kolejnych nazwach *silnego wiatru* uwidacznia się rezultatywność (nieprzyjemne dla człowieka skutki jego działania):

сляпы́ вецер ‘моцны вецер з пяском ці снегам; mocny wiatr z piaskiem i śniegiem’: На полі сёння *сляпы вецяр*, так сушыць усё, вочы засыпая / Taki dziś „*ślepy*” wiatr na polu, wszystko suszy, oczy zasypuje (Сцяшковіч 1983: 443);

вéнічнік[340] ‘калючы вецер; nieprzyjemny ostry (kłujący) wiatr’: У вочы *венічнік* моцна калоў (Сцяшковіч 1983: 84) – derywat z suf. *-іч/нік* od *вен-* (< psł. **věnъ*[341] ‘splot gałązek, kwiatów; wianek’ : **viti* ‘wić, zawijać’.

Definicja ‘калючы вецер’ (dosłownie: ‘taki, który „kłuje w oczy”, czyli zaburza prawidłowe widzenie’) wywołuje asocjacje z czynnością *zamiatania*, *podmiatania*, w której wyniku następuje nieprzyjemne dla człowieka doznanie gryzienia, szczypa-

---

zasługuje ciekawy językowy materiał słowiański (wyraźnie odzwierciedlający charakter zjawiska): od rdzenia **krǫt-*, **vit-* (np. kasz. *krąck*, mazow. *kręciek*, ukr. *krut’úch*, *krut’ek*, *krut’ij*, wkrus. *krúteń*, ukr. *burevíj*, *čortorýj*), pol. dial. *bartek* (< **ob*(*v)art*(*-ek*)) czy wreszcie brus. (w tym znaczeniu zwłaszcza na Polesiu rzeczyckim) *krúča* (Moszyński 1967 II/1: 469–478). Także: od **vŕ̥t-*: ukr. (żytomierskie) *верт’ол*, *вертипорох*, od **vit-*: ukr. *завúй*, **krǫt-*: ros. *крутéнь*, ukr. *закрут*, pol. *kręcek*, sła. *krutak*, od **vir-*: serb. *вириште*, bułg. *вирушка*. Wyobrażenie o wichrze jako o specyficznym rodzaju wiatru zawarte jest w następujących nominacjach i wyrażeniach: bułg. *ветрушка*, ukr. (dial. zakarpackie) *крутий* **витер**, pol. *po-wietrz-e*, *kręty wiatr* (СД I: 379), *wichrokrętny wiatr*, *kręcony* (Kupiszewski 1969: 58).

337 Por. brus. gwar. *буй* m. ‘człowiek gwałtowny’, ‘wysokie odkryte miejsce, wystawione na działanie wiatru’ (Носович). We współczesnych językach słowiańskich funkcję przymiotnika pełnią zwykle kontynuanty psł. **buj-ьnъ*. Uwagę zwraca interesujący z naszego punktu widzenia związek wyrazowy **вихорь** *буйный*: „В гармонии соперник мой был шум лесов иль **вихорь** *буйный*” (А.С. Пушкин, *Разговор книгопродавца с поэтом*), będący swego rodzaju pleonazmen [http://ru.wikisource.org/wiki/Стихотворения_Пушкина_1809–1825].

338 Od *прабрáць*: *прабраў* холад ‘przejął, ogarnął chłód’ (por. synonimiczny czasownik *праняць* ‘przejąć, ogarnąć, opanować’).

339 O innych nawiązaniach zob. ЭССЯ III: 84–85. Uwagę zwracają m.in.: sch. sztok. *buji vitar*, ros. dial. smol. *буй* ‘silny wiatr’ (Добровольский 1914).

340 Por. pol. *wian* (dem. *wianek*), ros. *вен*; psł. deminutivum **věnikъ*: strus. вѣникъ, ros. *веник*, ukr. *веник*, czes. *věník* ‘coś uwitego; pęczek, wiązanka’. Wszystko wskazuje na to, że *венічнік* to wyraz o charakterze lokalnym (poświadczony w białoruskim słowniku literackim *венік* nie posiada znaczenia ‘wiatr’ – ТСБМ II: 83).

341 To prastary odczasownikowy (od pie. pierwiastka **u̯ei̯-* ‘wić’) rzeczownik z suf. **-nъ* (<**-no-*).

nia w oczach spowodowane unoszącymi się w powietrzu drobinkami kurzu. Potwierdzenie związku znaczeniowego leksemów kontynuujących psł. *vĕnъ* (i pochodnych) z treścią ‘mieść, zamiatać’ znajdujemy w brus. gwarach okolic Mohylewa, gdzie wyraz *венік*, ale przede wszystkim dem. *венічык* oznacza ‘związaną (splecioną) wiązkę gałęzi; miotłę’, na co wyraźnie wskazuje kontekst: „Бярыця, дзевычкі, *венічкі*, мяціце вуліцу ды канца” (Бялькевич 1970: 106). Ta sama semantyka ‘kłucia, szczypania’ jest właściwa dla związku wyrazowego *вецер* (z epitetem) *сляпы* (dosłownie: ‘utrudniający widzenie wskutek przenoszenia w powietrzu ziarenek kurzu, zasypujący oczy’).

W pochodzącym z Grodzieńszczyzny materiale znajduje się pewna grupa leksemów, motywowana podstawą hiperonimicznego leksemu *вецер*. Większość z nich to wyrazy, w których nowe augmentatywne znaczenie jest rezultatem zabiegu derywacyjnego:

вятры́ско ‘моцны вецер’: Таки *вятрыско* наляцеў (Сцяшковіч 1972: 104) – z suf. *-ыско* (*-іско*)[342];

вятрэ́ча ‘ts.’: У такую *вятрэчу* сабаку з буды не выжаняш / W takie wietrzysko nawet psa z budy nie wygonisz (Сцяшковіч 1983: 104) – z suf. *-эча* (co do budowy por. wyżej *гарачэ́ча*);

ветраві́ца ‘ts.’: Ну й схадзилася *ветравица* на дварэ, на нагах ни ўстойиш / Wietrzysko (wichura) na polu, że zwala z nóg (Сцяшковіч 1983: 85) – z suf. *-ав/іца*[343];

ветрані́ца ‘ts.’: Куды ты пойдзяш у такую *ветраницу* (tamże) – z suf. *-ан/іца*[344].

W stosunkowo obszernym materiale leksykalnym znalazłem tylko jeden wyraz na określenie *słabego wiatru*: *паве́ўнік* (dem. *паве́ўнічак*) ‘слабы вецер’: Таки прыемны *павеўник* зранку, ни хочацца с падворка ў хату йсци.../ Taki przyjemny wietrzyk (wiaterek) z rana, nie chce się z podwórka schodzić (Сцяшковіч 1983: 308). Jest to derywat z suf. *-н/ік* (*-н/іч/ак*) oparty na odczasownikowym temacie *павев-* (< psł. **po/vĕv-ati* ‘powiewać (o lekkim ruchu powietrza)’– prefigowane iterativum do **vĕjati* ‘wiać’).

Znaczenie rezultatywne (wyraźnie destrukcyjne) posiadają trzy kolejne jednostki leksykalne. Wydaje się, że nie jest rzeczą przypadku fakt, iż w większości są to composita:

---

[342] Por. paralelny pol. leksem *wiatrzysko* : *wietrzysko* (Kupiszewski1969: 48). Owa cecha dynamiczna, stanowiąca wyróżnik mocy zjawiska meteorologicznego, jest zawarta także w bułg. *ветрище* ‘duży wiatr’ (rolę odgrywa tu budowa słowotwórcza, czyli sufiks) – Koseska 1972: 94.

[343] Suf. *-avica* /*-ica* jest często wykorzystywany w słowotwórstwie słowiańskich nazw meteorologicznych: por. pol. dial. *dujawica*, *fujawica, śnieżyca* ‘zamieć snieżna’ (Kupiszewski 1969: 92), *wichrzyca* (tamże: 49, 57), sła. *povíchrica* (tamże: 57), brus. *мяцеліца*, *паводзіца*, *разводзіца* (Ostrowski 2003: 120, 122).

[344] Uwagę zwracają polskie gwarowe odpowiedniki: *wieternica*, *wietrznica* ‘wir powietrzny’ (z Wileńszczyzny), *powietrznica* (Kupiszewski 1969: 57, 113).

ветравáл ‘mocny wiatr, zwalający wszystko, co staje na jego drodze’: Возяць дзеравины з лесу, што *ветравал* паваliў / Drwa wożą z lasu, co „*wiatrował*” powalił (Сцяшковiч 1983: 85); drugi człon złożenia -*вал* nawiązuje do czasownika *валiць*: por. бура *валiць* лес (do psł. **valiti*, **val'ǫ* ‘przewracać, obalać; toczyć’, z pie. **u̯ōl-* : **u̯el-* ‘toczyć, zwijać, kręcić’);

лiстабóй ‘mocny jesienny wiatr’ (dosłownie: ‘ten, który „zbija” liście’): Ужо голы беразняк стайиць, таки учора *листабой* быў, усё пагалиў / Brzezina już goła, wczoraj wiatr zbił liście, wszystko ogołocił (Сцяшковiч 1983: 238) – compositum *лiст*+*а*+*бóй*; por.: 1) brus. *лiсце* : *лiсцё* ‘лiсты раслiн; liście’ < psł. **listъ* ‘liść’, z pie. **lei̯s-*-*to-* ‘ts.’; collectivum**list-ьje* ‘liście, listowie’; 2) -*бóй* (związane z brus. *бiць* ‘uderzać, walić, stukać’; psł. **biti* : **bojь* – z prastarą apofonią [*i*] :[*o*]);

лiставей ‘silny wiatr zrywający liście’: *Листавей* усе яблыки паапкалочваў и лисце пазрываў / Wiatr wszystkie jabłka obtukł i pozrywał liście (Сцяшковiч 1983: 238) – co do budowy por. omówione już *лiстабóй* czy *крутавей*.

W wymienionych właśnie nazwach wiatru oprócz znaczenia rezultatywnego[345] czytelna jest również motywacja sprawcy czynności (w przypadku leksemu *ветравал* jest to *wiatr*) albo obiektu, który podlega destrukcyjnej sile (w przypadku nazw *лiставей*, *лiстабой* owym obiektem są liście, rzadziej też owoce, na co wskazują przytoczone konteksty użycia wyrazów).

Dwie poniższe nazwy wiatru pod względem semantycznym nie odbiegają od przeanalizowanych wyżej. Formalnie jednak są to substantywizowane za pomocą suf. -*iк*[346] przymiotniki na -*ав-ы*:

верхавiк ‘вецер у верхних слаях паветра; wiatr w górnych partiach powietrza przynoszący szkodę’: Як узняўся моцны *верхавик*, усей сад зашумеў, яблыки пасыпалися долу / Jak się zerwał mocny „*wierzchni*” wiatr, zaszumiało w całym sadzie, pospadały jabłka (Сцяшковiч 1983: 85); podstawą motywacyjną jest rzeczownik *верх* ‘найбольш высокая, размешчаная над iншымi частка чаго-н.; wierzch, górna część czegoś’ (<psł. **vŕ̥chъ* < **vĭrsŭ* ‘wierzch’; pokrewne litew. *viršùs* ‘wierzch’, łot. *vìrsus* ‘ts.’)[347].

сухавiк ‘сухавей, suchy, szkodliwy dla wegetacji roślin wiatr’: *Сухавик* усё нишчыць на поли, дажджу нима и нима / *Suchy* wiatr wszystko niszczy w polu, desz-

[345] Na zjawisko to w języku bułgarskim zwróciła uwagę V. Koseska. Badaczka zauważyła, że w niektórych desygnatach oznacza się też cechę rezultatywną terminów meteorologicznych, określającą skutki danego zjawiska. Ilustrację stanowią takie bułgarskie nazwy wiatrów, jak compositum *козодер* ‘wiatr, który zdziera skórę z kozy’, *магарешкия* – dosłownie ‘wiatr ośli, o złych nieprzewidzianych skutkach’, *мокреж* ‘deszcz ze śniegiem’ (Koseska 1972: 94).

[346] Uwagę zwraca dość powszechne na badanym obszarze gwarowym wykorzystanie suf. -*iк* (lub jego wariantów: -*н/iк ав/iк*) w derywacji nazw meteorologicznych, zwłaszacza nazw wiatru, por. *венiчнiк*, *павеўнiк*, *верхавiк* czy *сухавiк*.

[347] Od pie. **u̯ers-* / **u̯r̥s-* ‘wzniesienie, miejsce wyższe od otoczenia’.

czu jak nie było, tak nie ma (Сцяшковіч 1983: 467) – podstawę derywacyjną stanowi przymiotnik *сух* (por. wyżej *суша* : *суш*).

Omawiając nazwy wiatru, nie mogę pominąć określeń związanych z rotacją powietrza w pomieszczeniu zamkniętym. W gwarach grodzieńskich w powszechnym użyciu jest kilka nazw *przeciągu*.

Rzeczownik *сквазняк* (por.: Зачыні ў хаці дзьвэры, а то *сквазьняк* некі, галаву скруціць можа / Zamknij drzwi do chaty, przeciąg taki, że głowę skręcić może – Цыхун 1993: 129), w przeciwieństwie do brus. liter. *скразаняк*[348] jest zapożyczeniem z języka rosyjskiego. Wydaje się, że do tej rodziny należy także mocno zdeformowany fonetycznie, substantywizowany przymiotnik z suf. *-нь-*: *скузнь* m. 'ts.' (por.: Не сядзи ля акна, бо вельми моцны *скузнь* тут / Nie siedź przy oknie, bo tu duży przeciąg – Сцяшковіч 1983: 439), mogący stanowić kontaminację wschodniosłowiańskiej postaci nawiązującej do strus. скозѣ oraz pol. dial. *skróś* 'na wskroś, na przestrzał'[349].

Leksem *падвéй* 'ts.' (por.: *Падвей* натта зашкодзиў яму, то скруцила нагу / Przeciąg mocno mu zaszkodził, nogę wykręciło – Сцяшковіч 1983: 313) nawiązuje do grupy wyrazów opartych na omówionym już wcześniej rdzeniu **věj-* 'wiać'.

Kolejny wyraz *цёнг* 'ts.' (por.: Закрый дзьверы, а то *цёнг* моцны идзе – Сцяшковіч 1983: 537) – z grafią wskazującą na asynchroniczną wymowę samogłoski nosowej w polskim etymonie, por. pol. dial. *ciąg* 'przeciąg, cug': Nie siedź na ciągu (Karłowicz I: 224).

Ekspresywna konotacja (w stosunku do neutralnej w białoruskim języku literackim[350]) właściwa jest funkcjonującemu na Grodzieńszczyźnie leksemowi *íмпарт* 'przeciąg' (por.: Закрый акошкó, а то *йимпарт* ходзиць па хаци / Zamknij okno, bo przeciąg „chodzi" po chacie – Сцяшковіч 1972: 203).

Na zakończenie przedstawiam czasowniki związane z polem semantycznym 'wiać, dmuchać (o wietrze)'.

Przejrzystą budowę posiada czasownik *ветрагóніць* 'моцна дзьмуць, mocno wiać (dąć)', por.: Ну и *ветрагониць* сяння / Ależ dziś *wieje* (*dmie*; w gwarach *duje*) – Сцяшковіч 1983: 85. Jest to compositum *ветр+а+гоніць*: 1) rodzimy kontynuant psł. **větr-*, 2) regularny kontynuant psł. **goniti* 'przeganiać, poganiać, popędzać bydło; biec za kimś, ścigać' – iterativum od psł. **gъnati*, **ženǫ* 'pędzić kogoś (coś) przed sobą; ścigać, gonić'.

Zajmującą formacją jest czasownik *джыглявáць* 'моцна дуць; mocno wiać' (por.: Вецер *джыглюя* па нагах, зачыни дзверы / Wiatr wieje (ciągnie) po nogach, zamknij drzwi – Сцяшковіч 1983: 127). Został on utworzony od tematu zapożyczonego z pol-

---

[348] Wyraz oparty na brus. przyimku *скрозь*, nawiązującym razem z pol. (*w*)*skroś* : (*w*)*skróś*, czes. i sła. *skrz*(*e*), sch. *kroz*(*a*), ukr. *крізь*, ros. dial. płn. *скрозь* do psł. *(*s*)*kr*(*o*)*zь*. W zabytkach strus. (już z XI w.) poświadczone są formy скозѣ i późniejsza скозь (Черных 1999 II:168).

[349] Wyraz został pominięty w białoruskim słowniku etymologicznym [ЭСБМ].

[350] Brus. liter. *íмпарт* 'увоз у якую-н. краіну тавараў з-за мяжы; import' (ТСБМ) to anglicyzm (ang. *import*) zapożyczony w XX w. poprzez rosyjskie medium (ЭСБМ III: 385).

szczyzny (por. pol. *dźgać* ‘kłóć, żądlić; bić’) czasownika *джыгаць* (*джгаць* ‘біць, муштраваць; bić, musztrować’, ‘сячы (пра ападкі); zacinać, mocno padać (o opadach atmosferycznych)’, ‘хутка ісці, заўзята есці; szybko iść, jeść łapczywie’ – ЭСБМ: III 131, s.v.: *джгаць*), za pomocą ekspresywnego suf. *-ляв-*, produktywnego w językach słowiańskich[351].

Z kolei czasownik *дзімаць* ‘дуць; dąć, wiać, dmuchać (o wietrze)’ (por.: Як пачне *дзимаць* вецер, накрыяш малому галаву / Jak „zaduje” wiatr, nakryj małemu głowę – Сцяшковіч 1983: 129) jest formą iteratywną (psł. **dymati*) w stosunku do *дзьмуць* (także *дзьмухаць*), powstałego w wyniku kontaminacji starych słowiańskich form imperfektywnych **duti *dują*‘wiać, dąć’oraz **dǫti *dъmǫ*‘ts.’ (ЭСБМ: III 135).

Ostatni w tej grupie czasownik *прасквазніць* ‘прадуць халодным ветрам; przewiać chłodnym wiatrem’ (por.: Рас цело балиць, то *прасквазнила* дзесци / Skoro ciało boli, musiało mnie gdzieś przewiać – Сцяшковіч 1983: 374) jest bezpośrednim rusycyzmem[352] lub lokalnym derywatem od rzeczownika *сквазняк* (por. wyżej).

2.9. Mróz (Przymrozek)

Mróz – zgodnie z definicją słownikową – to z jednej strony ‘temperatura powietrza na otwartej przestrzeni poniżej 0°C’, z drugiej – ‘okres charakteryzujący się taką temperaturą’[353]. W potocznym rozumieniu *mrozem* określa się także ‘zamarzniętą rosę lub mgłę pokrywającą szklistą powłoką ziemię, drzewa, okna; szron, szadź’ (por. *siwy mróz na trawie*) (SJP II: 213).

W wielowiekowej tradycji Słowian *mróz* urósł do roli bohatera folkloru ludowego, zajmuje poczesne miejsce w obrzędowości zimowej. We wschodniosłowiańskich baśniach i bajkach *mróz* wykreowany został na siwobrodego starca, owiniętego w futro, „potrząsającego choinką, która w czasie tych czynności wydaje charakterystyczne „trzaski”, powodujące nasilenie się zimowego chłodu.

Różne są zwyczaje związane z mrozem. Na Białorusi np.: „чтоб уменьшился мороз, нужно насчитать двенадцать знакомых лысых (людей), оставив на потом самого лысого и при каждом имени приговаривая [...]: Мароз, мароз, ідзі лысых памарозь” (СД III: 302). Personifikacja *mrozu* jest wyrażona w rytualnym zaproszeniu go (poprzez werbalizację formuł: „*Морозе-морозе*, *Морозе-морозенько*”, *panie Mrozie* itp.) do świątecznego stołu na kutię, kisiel i bliny. Przez tę gościnę chciano obłaskawić *mróz*, mając nadzieję na pozostawienie w nienaruszonym stanie kultur rolnych, kwiatów i zwierząt („Его просят «на вечерю прийти», «кутью съесть», «летом не

[351] Por. analogiczne formacje bułgarskie: *češľávim se* ‘mierzwić się, rozwichrzać się’ : *čéšlja* ‘ts.’, *džaljávim se džaljáviš se* ‘kłócić się, żreć się z każdym’ : *džarjá se* ‘ts.’ (z *-l-* < *-r-* drogą analogii do czasownika na *-ljav-ja*) – Szymański 1977: 112.

[352] Por. ros. *сквозной* ‘związany z przeciągiem; wylotowy; przeszywający na wskroś (o wietrze)’, *сквознить* ‘wiać, ciągnąć (od czego)’.

[353] Por. wyrażenie: *mróz* trzyma (np. piątą) dobę (piąty dzień) = od pięciu dni jest *mroźno*.

хадзиць», «цветов не сбивать», «всходов не губиць», «телят не морозить»”). L.N. Winogradowa podaje: „В минской губерни во время крещенского ужина старший из членов семьи бросал в угол дома ложку кутьи «для *зюзи*»” (*зюзя* – „детское слово, в некоторых белорусских и зап.-русских говорах, обозначающее мороз” (СД III: 302)).

Funkcję hiperonimu w tej grupie leksykalno-semantycznej pełni – używany również w gwarach grodzieńskich – ogólnobiałoruski wyraz *марóз*: Гету нядзелю натто велики *марос* / W tym tygodniu mróz jest nadzwyczaj wielki (Сцяшковіч 1972: 282). Jest to wyraz o ogólnosłowiańskim zasięgu, kontynuujący psł. **morzъ* ‘mróz’ (od verb. **mr̥̄ziti* ‘ziębić, mrozić’; z obocznością rdzenną **or* : **r̥̄*).

Na Grodzieńszczyźnie (podobnie zresztą jak i w innych dialektach białoruskich oraz języku literackim) w powszechnym użyciu są wyrazy pochodne, oparte na temacie podstawowego rzeczownika (lub czasownika *маразіць*):

маразíско n. ‘вялікі мароз; wielki mróz’, por.: Таки *маразиско*, што ни выйсци с хаты (Сцяшковіч 1972: 281, 1983: 254) – rzeczownik z gradacyjnym sufiksem -*іско* (zob. o tym cz. I);

маразя́нка f. ‘моцны мароз’: Гэта ж усе дни стайиць такая *маразянка* моцная, думаю, кап хаця яблыни ни памерзли / Tyle dni już takie *mrozisko*, martwię się, żeby jabłka nie pomarzły (Сцяшковіч 1983: 253) – jest rzeczownikiem z augmentatywnym suf. -*янка*[354] od verb. *маразіць* ‘mrozić, trzymać (o mrozie)’;

пшымаразя́чак ‘нявялікі мароз, прымаразак; przymrozek, niewielki mróz’ (Мятліцкая 1979: 284, rejon ostrowiecki) – jest rzeczownikiem hybrydalnym, o czym świadczy: 1) fonetyczna (potwierdzona grafią) postać przedrostka *пшы*- (wobec rodzimego *пры*- < psł. **pri*-) wyraźnie wskazująca na wpływ polszczyzny (por. pol. *przymrozek* od *przymrozić*, stpol. XV w. *przymrozie* ‘szron, mróz’[355]), 2) rodzima pełnogłosowa postać rdzenia -*мараз*- oraz suf. -*я́чак* (w funkcji deminutywnej).

Kolejny wyraz omawianego pola leksykalno-semantycznego *трыскýць* f., oznaczający ‘silny, trzaskający mróz, niską temperatuę’ (por.: Прошлую ноч на дварэ была такая моцная *трыскуць*, аш чуваць было, як <u>трашчаць</u> древы / W zeszłą noc był tak silny mróz, że aż słychać było, jak drzewa trzeszczą (Сцяшковіч 1983: 490) – to leksem oparty najprawdopodobniej[356] na lokalnym kontynuancie psł. onomatopeicznego czasownika **trěskati*, **trěskajǫ*[357] ‘wydawać charakterystyczny dla łamania, rozłupy-

[354] Por.: „Суфікс -*анка* (-*янка*) вылучаецца ў назоўніках, якія ўтвараны ад дзеясловаў на -*іць* (-*ыць*). Назоўнікі з гэтымі суфіксамі могуць абазначаць асоб, прадметы, пэўные працэсы, дзеянні, стан і г. д.” – *Граматыка беларускай мовы*, t. I: Марфалогія (1962): 119.

[355] Boryś 2005: 340.

[356] Nietypowy wokalizm -*ы*- jest najwidoczniej rezultatem oddziaływania innego dźwiękonaśladowczego czasownika **tryskati* ‘tryskać, wytryskiwać’, pol. *tryskać* ‘wytryskiwać, kipieć’, czes. *tryskat* ‘tryskać, wytryskiwać’, dłuż. *tryšćaś* ‘wypróżniać się głośno’, *tryšćaś se* ‘mieć biegunkę’, słow. dial. *tríščati* ‘wytrzeszczać oczy’, ale brus. dial. <u>*трышчыць*</u> ‘kruszyć, rozdrabniać; łamać’ (Boryś 2005: 646–647).

[357] Od interiectio **trěsъ*! ‘trzas!’.

wania suchy, ostry dźwięk, trzask'[358]. Budowa i znaczenie (oraz kontekst użycia) wskazują na bezpośredni związek z psł. participium na *-*ǫt'ь* (: *-*ęt'ь*). Występujące w tym wyrazie finalne -*уць* (miast spodziewanego -*уч*(*ь*), ze zmianą *ч* > *ц*, przywodzącą na myśl polskie mazurzenie) tłumaczyć można albo wpływem polszczyzny (por. identycznie zbudowany pol. rzeczownik *gorąc* < participium *gorący* oraz formacje analogiczne: słow. *vròc* < *vroči*, sch. *vrûć* < *vruće* [*sunce*], maced. *вруќ*[359]), albo rodzimych – fonetycznie podobnych (odzwierciedlających regularne białoruskie „ciakanie") – form rzeczownikowych typu *чэсць*, *масць*, nawiązujących do psł. abstraktów z suf. *-*tь*. Dodatkowym argumentem przemawiającym za taką interpretacją jest fakt występowania imiesłowów od kontynuantów psł. **trěskati* w innych językach słowiańskich, por. ros. <u>трескýчий</u> *мороз*, pol. daw. <u>*trzaskący*</u>[360] (obok *trzaskający*) mróz.

Rdzeń *зім*- (stanowiący bazę słowotwórczą ważnych ogólnosłowiańskich terminów meteorologicznych i temporalnych – psł. **zima* 'zimna (najostrzejsza) pora roku; zimno' < od pie. *$\acute{g}^h$*ei̯-m*- 'zima') daje się wydzielić w wyrazie *зíмнік*, oznaczającym 'silny mróz': Таки *зимник* моцны прыциснуў, што аж рэчка замерзла / Taki silny „*zimnik*" przycisnął, że aż rzeczka zamarzła (Сцяшковіч 1983: 177); formalnie *зíм/н/ік* to substantywizowany za pomocą suf. -*ік* przymiotnik *зíмны* (< psł. **zimьnъ* 'chłodny, zimny', 'dotyczący zimy, związany z zimą, zimowy').

Pozostało do omówienia słownictwo związane z określoną porą wystąpienia mrozu. W oficjalnej nomenklaturze meteorologicznej taki niewielki (zwykle poranny) mróz określany jest mianem *przymrozka*, bez względu na porę roku, w jakiej występuje. ***Przymrozek*** – zgodnie z definicją encyklopedyczną – to nocne obniżenie temperatury powietrza poniżej 0°C przy średniej dobowej wyższej od 0°C; występuje przeważnie wiosną i jesienią, stanowi niebezpieczeństwo dla rolnictwa i ogrodnictwa[361].

Grodzieński materiał leksykalny w dziedzinie nazewnictwa *przmrozka* imponuje nie tylko liczebnością, ale również precyzją semantyczną w określaniu desygnatu. Obok omówionego wcześniej leksemu *пшымаразя́чак* grodzieńszczyzna posiada osobne nazwy na przymrozek występujący w okresie przedzimowym i przedwiosennym. Nominacje 'pierwszego mrozu' są następujące:

падзíмак 'першы мароз; pierwszy mróz': *Падзимак* зглумиў нашы вяргини, яшчэ добра цвили / *Przymrozek* zniszczył (zgłuszył) nasze wirginie (bot.), jeszcze ładnie kwitły (Сцяшковіч 1983: 315);

---

358 Za taką interpretacją przemawia przede wszystkim użyty w wypowiedzi informatora czasownik *трашчаць* 'trzeszczeć', uwzględniający jeden z istotnych wykładników sensorycznego (w danym wypadku audialnego) postrzegania omawianego zjawiska atmosferycznego, por. pol.: mróz <u>trzeszczy</u> (<u>skrzypi</u>) pod nogami (butami).

359 Черниш 2003: 396.

360 SW VII (1919): 141: „**Trzaskący, Trzaskający** im. od **Trzaskać. 2** a. [**Trzasklący**] mróz = *wielki*, *silny*, *tęgi*, *siarczysty*, *od którego drzewa i gonty na dachach trzaskają*".

361 Z naukowego punktu widzenia rozróżnia się *przymrozki* radiacyjne, związane z wypromieniowaniem ciepła przez podłoże i przylegającą do niego warstwę powietrza, oraz *przymrozki* adwekcyjne – powodowane napływaniem chłodnej masy powietrza [http://encyklopedia.pwn.pl/60930_1.html].

прызíмак ‘ts.’: Нашы каровы ўжо *прызимками* ходзяць па пашы / Nasze krowy jeszcze wyganiamy paść, chociaż trzyma przymrozek (Сцяшковіч 1983: 380);

свяжáк ‘ts.’: На *свежаку* наш дзед... заружавеў / Dziadek zaróżowił się na mrozie (Сцяшковіч 1983: 427).

Wszystkie przytoczone wyżej wyrazy to derywaty z suf. *-ак*. Dwa pierwsze motywowane są wyrażeniem przyimkowym (*над зіму*, *пры зіме*). W leksemie *свяжáк* daje się wydzielić morfem leksykalny *свяж-*, będący kontynuantem psł. **svěžь* (< **su̯oig-i̯o-*) ‘świeży, rześki; nienadpsuty; młody, zdrowy’ < pierwotnie ‘giętki, niewyschnięty, niezasuszony’ (por. Boryś 2005: 623).

Uzasadniona semantycznie jest nazwa wiosennego przymrozka: *рáнішнік* ‘майскі мароз; majowy przymrozek’: *Ранишник* моцны быў, пашкодзиў гурки / Przymrozek był silny, pouszkadzał ogórki (Сцяшковіч 1983: 405). Jest to wyraz o wielosegmentowej strukturze (*ран-*[*-іц-*> *-іч-* > *-іш-*]*-ьн-ік*), koniec końców odnoszący się do psł. adi. **ranъ* ‘wczesny, poranny’[362].

Wyekscerpowany materiał językowy pozwala stwierdzić, że efekt eskalacji wpływu mrozu na odczucia sensoryczne można uzyskać poprzez zestawienie nazwy desygnatu z odpowiednio nacechowanymi semantycznie przymiotnikami, takimi jak: *моцны*, *велькі*, *крэпкі* i *вялікі*[363] (ЛАБНГ 2: mp. 35: моцны мароз; s. 34).

2.10. Lód

Lód to ‘woda w stałym stanie skupienia, w warunkach naturalnych stężała pod wpływem niskiej temperatury; jej zamarznięta powierzchnia’ (SJP II: 51).

W naukowej nomenklaturze meteorologicznej funkcjonuje kilka hiponimicznych określeń lodu:

– ***lód denny*** – lód tworzący się na dnie szybko płynących rzek w czasie mroźnych, bezchmurnych nocy. Ochładzanie dna rzeki następuje szybko, powodując narastanie dużej ilości gąbczastego lodu;

– ***lód gruntowy*** – lód powstający z zamarznięcia wody gruntowej zawartej w glebie;

– ***lód przybrzeżny*** (lub: ***lód brzegowy***) – lód narastający przy brzegu rzek, jezior, mórz, gdzie ruch wody jest niewielki. Często jako lód przybrzeżny określa się lód morski wyrzucony na brzeg przez fale, prądy, przypływ.

W językowym materiale pochodzącym z obszarów Grodzieńszczyzny hiperonimicznym leksemem tej grupy semantycznej jest – odziedziczony z prasłowiańszczyzny i do dziś powszechnie używany w językach i narzeczach słowiańskich – *лёд* m. ‘ts.’:

[362] Por. **rano* adv.: pol. *rano* ‘wcześnie, o poranku’, czes. *ráno* ‘rano, rankiem’, ros. *ра́но* ‘wcześnie’, scs. РАНО ‘wcześnie, rankiem’, sch. *rȁno* ‘ts.’ oraz substantywizowane: głuż. *ranjo* / *ranje* ‘rano, ranek, poranek’, czes. *ráno* ‘ts.’.

[363] Należy w tym miejscu zaznaczyć, że będące polonizmami przymiotniki *моцны* i *велькі* odnotowane zostały odpowiednio w siedmiu i ośmiu punktach eksploracyjnych, natomiast formy rodzime *крэпкі* i *вялікі* – odpowiednio – w (zaledwie!) dwu i jednej miejscowości.

На нашай рэццы *лёт* тонки / Na naszej rzeczce [jest] cienki lód (Сцяшковіч 1972: 262). Psł. **ledъ* (Gen. sg.**ledu*) 'lód, zamarzła woda' – to rzeczownik należący pierwotnie do dawnej deklinacji na*-*ŭ*[364].

Podobnie jak w nomenklaturze naukowej także w gwarach grodzieńskich funkcjonuje kilka hiponimicznych określeń lodu. Jednym z nich jest *пры́беражжань* m. 'берагові лёд', używany zwykle w liczbie mnogiej: *Прыбяражжани* ўжо моцныя на раце / *Lód przybrzeżny* już dość tęgi na rzece (Сцяшковіч 1972: 394); *пры́бяражані* 'намёрзлы, прыбярэжны лёд; (kilkuwarstwowy) lód przybrzeżny': Страшно ехаць *прыбяражні* велікія, конь саней з речкі ні выцягня / Aż strach jechać, tak duży lód przy brzegu, koń nie wyciągnie sani z rzeki (Цыхун 1993: 114). Jest to derywat z suf. *-ань* od wyrażenia przyimkowego *пры беразе* 'przy brzegu'.

Drobne zamarznięte kawałki lodu, pływające po powierzchni wody posiadają swą odrębną nomenklaturę:

шарэ́ш m. 'кавалкі лёду, якія плывуць па рацэ; kawałki kry lodowej pływające po wodzie': Ноччу на Нёмане пайшоў *шарэш* ужо (Сцяшковіч 1983: 556) oraz dem. *шаро́шка* 'кавалкі лёду, якія плывуць па рацэ перад яе замярзаннем; kawałki ściętego lodu pływające po tafli wody przed jej zamarznięciem': Рака хутко замерзня, ужо идзе па ёй *шарошка* / Rzeka szybko zamarznie, już miejscami widać „*naledzie*" (Сцяшковіч 1972: 556). Zdaje się, że nawiązują one do pełnogłosowej wschodniosłowiańskiej postaci **сереж-* (znajdujące także swe odpowiedniki formalne w gwarach polskich, por. *śreż*, *śryż* na bystrościach rzecznych marznący), którą należy wyprowadzać z psł. **ser-g-* (Kupiszewski 1969: 103). Do tej kategorii leksykalno-semantycznej należy także pokrewny (z tym samym rdzeniem **ser-*) wyraz *шро́ні* pl. (w polskiej otoczce fonetycznej) 'ts.' (por.: *Шрони* пакрыли ўсю раку, хутка лёд усё пакрыя [...] – Сцяшковіч 1983: 563), nawiązujący do omówionego już psł. **sernъ* / **sernь*, z pierwotnym znaczeniem 'szron' (por. np. Фасмер III: 308).

Leksem *зы́ба* f. 'тонкі лёд (прагінаецца пад нагамі)' (por.: *Зыба* – гэто калі лёд гнецца пад нагамі, аля ні правальваяцца / cienki, uginający się pod nogami, ale nie pękający lód – Цыхун 1993: 62) charakteryzuje się wtórną semantyką; por. realnie zaświadczone (np. strus. зыбь, ros. *зыбь* f., brus. *зыб*) kontynuanty psł. **zybь* f. 'kołysanie; lekkie poruszanie powierzchni wody' < **zybati* 'kołysać; poruszać taflą wody' (ЭСБМ III: 350, 351).

Z kolei leksem *прадýшына* (w języku literackim posiadający znaczenie 'otwór, przez który uchodzi powietrze, para lub dym' – ТСБМ IV: 323) na Grodzieńszczyźnie znany jest jako 'палонка, адтуліна ў лёдзе; nadtopniałe, nadłamane miejsce w tafli lodowej': У гэтым месцы ні ідзі, бо *прадушын* много, падавайся ўправо (Цыхун 1993:

[364] Oprócz słowiańskich form przymiotnikowych z charakterystycznym determinantem *-ov-* (por. np. ros. *лед-ов-ит-ый*) dowody pierwotnej przynależności do tematów na *-*ŭ*- znajdujemy w językach bałtyckich: litew. dial. *ledùs* 'lód', łot. *lędus* 'ts.' (por. jednak późniejsze: litew. *lẽdas* 'lód, woda ścięta mrozem' oraz zleksykalizowane *ledaĩ* m. pl. 'grad, opady lodowe', łot. *lędi* m. pl. 'kra, kawałki lodu' – Smoczyński 2007: 341).

112); jest to wyraz z suf. *-іна* od czasownika *прадушыць* ‘mocno cisnąć, napierać, przełamać, wyłamać’.

2.11. Oblodzenie (Gołoledź)

Oblodzenie to gładki, przezroczysty lub matowy osad lodowy; jest odmianą gołoledzi, przy czym tworzy się nie przy powierzchni ziemi, ale w swobodnej atmosferze, np. na znajdujących się w powietrzu samolotach bądź linach kolejek górskich. Powstaje w wyniku osiadania mgły lub zamarzania opadu złożonego z silnie przechłodzonych kropel wody (o temperaturze ok. –10°C).

Najbliższą ludowemu postrzeganiu ***gołoledzi*** definicję podał W. Kupiszewski, którego zdaniem jest to „‘śliska, lodowa powłoka powstała po zamarznięciu deszczu lub tającego śniegu’. W całej niemal Polsce istnieją nazwy, świadczące o tym, że najważniejszym wyznacznikiem semantycznym przy ich tworzeniu była śliskość nawierzchni, por.: *ślizgawica*, *ślizgota*, *ślizota*, *ślizatwa* i inne” (Kupiszewski 1969: 99). Wszystko wskazuje na to (m.in. -ŕ- oraz miejsce akcentu), że pierwsze dwa wymienione właśnie wyrazy zostały zaadaptowane przez białoruskie gwary na Grodzieńszczyźnie:

слізгóта: Упала, вышаўшы на двор, была такая *слизгота* / Wyszedłszy na dwór, upadłam, taka była *ślizgawica* (Сцяшковіч 1972: 457);

слізгавíца ‘слізгота, галалёдзіца; ślizgawica, gołoledź’: На дварэ такая *сьлізгавіца*, хоць с хаты ні выхоць, куды там у дарогу ехаць / Taka gołoledź na zewnątrz, że nawet z domu nie ma co wychodzić, a co dopiero jechać (Цыхун 1993: 131); Па радзива перадавали, што заўтра будзя *слизгавица* (Сцяшковіч 1983: 441). Nie znalazłem rodzimych kontynuantów psł. **s*(*k*)*l̥z*- : **sliz*-[365], odnoszących się do gołoledzi sensu stricto. Jedyny, sugerujący swą postacią regularność rozwoju, rzeczownik *кóўзало* : *кóўзала* n. jest określeniem ‘ślizgawki, lodowiska, miejsca przygotowanego do ślizgania na łyżwach’, por.: Помню, зробім сабе *коўзало* і коўзаямсо, пакуль ні сцямнея (Цыхун 1993: 72)[366].

---

[365] Do prapostaci *(*s*)*kl̥z*- [*(*s*)*kĺ̥z*-] nawiązują: pol. dawne *skiełzać się*, czes. *sklouzati* (*se*), ros. dial. *скол*(*ь*)*зать*(*ся*), brus. *скоўзаць*, ukr. *сковзати* (dial. *коўзалка*, (*с*)*ковзеліца*, *хоўзанка*). Na psł. rdzeniu **sliz*- (pie. **slei̯-ǵ*- ‘śluzowaty; ślizgać się, gładzić’, pie. pierwiastek **(s)lei̯*- ‘śluzowaty, kleisty’), a może **s*(*k*)*liz*- (? por. niżej postać s.-ch.) oparte są wszystkie kontynuanty przymiotnika **slizъkъ* ‘pokryty śluzem; oślizły; śliski’ oraz czasowniki, m.in.: pol. *ślizgać* : *śliznąć*, sła. dial. wsch. *slizkať*, słow. *sklízniti*. Formy czasownikowe z *-zg-* (**slizgati*) to najwidoczniej wynik ekspresywizacji, chociaż dopuszcza się także możliwość derywacji z suf. *-g-* [**sliz*+*g*]. Por. też ukr. dial. *сли'зота*, *сли'гота*, *с'лизен'*, *слúскавиця*, *слизгавúця* (zapewne z polskiego), bułg. dial. *слúзга*, ale s.-ch. *sklizak* ‘gołoledź’ (Могила 2008: 88; Koseska 1972: 60).

[366] Por. ponadto z regularnym rozwojem: *скóўзка* (*скоўско*) adv. ‘ślisko’: На дварэ *скоўско*, нікованым канём у дарогу ні выяжджай (Цыхун 1993: 130). Natomiast przymiotnik *склізкі* (por.: Па *склíскай* дарозе хутка ні паедзяш – Сцяшковіч 1983: 436) wydaje się – moim zdanien – kontaminacją rodzimej postaci *скóўзкі* i polskiej *śliski* (por. jednak ЭСБМ XII: 140). Uwagę zwracają inne nazwy ślizgawek, np. ogólnobrus. *слíзганка*, *слíзгаўка* czy też dial. (z polskiego) *слізгáўка* < pol. *ślizgawka* (СлПЗБ IV: 483).

Kolejnym, ważnym czynnikiem semantycznym, określającym badany desygnat, jest gołość (w tym wypadku: jednolitość, gładkość) nawierzchni. Świadczą o tym znane w całej Słowiańszczyźnie wyrazy zbudowane w oparciu o kontynuanty psł. **gol-*, który – notabene – odnosił się przede wszystkim do ogołoconych, pozbawionych pokrycia (szaty roślinnej) powierzchni (także rzeźby terenu), ale również do wszelkiego typu gładkich nawierzchni. Wśród leksemów zawierających ten rdzeń są: **golědь* : **gol'adь* f. (z suf. *-ědь* : *-'adь*), którego kontynuanty żywe są zwłaszcza w gwarach (por.: pol. dial. *goleć*[367] *-dzi*, ros. dial. smoleńskie *голéдь* – SP VIII: 34), **golъtь* f. (z suf. **-ъtь*), skąd: stczes. *holet -lti*, czes. dial. *holeť* f., strus. ГОЛЪТЬ, brus. dial. *голць* (SP VIII: 74) czy **golьсь* (którego kontynuanty, pośród rozmaitych znaczeń, wyabstrahowały także treść 'gołoledź'): brus. dial. turowskie i łojewskie *галец* 'ts.'; także 'zmarznięta ziemia bez śniegu; silny mróz na niepokrytej śniegiem ziemi' (SP VIII: 76). We wszystkich językach słowiańskich najbardziej rozpowszechnione są jednak kontynuanty wyspecjalizowanych w tym znaczeniu już na prasłowiańskim gruncie compositów: **gol-o-ledъ* m. : **gol-o-ledь* f. (> **gololed-ica*)[368]. Grodzieńszczyzna w tej dziedzinie nie odbiega od nakreślonego obrazu. Poniżej przedstawiam zanotowane w różnych wariantach fonetycznych i słowotwórczych kontynuanty wskazanych psł. leksemów:

галалёд m. 'галалёд': Кали *галалёт*, то ўсё пакрыта *галалёдам*, и зямля, и дрэвы, и жэртки ў *галалёдз'я* / Kiedy jest gołoledź, to wszystko pokryte jest lodem, i ziemia, i drzewa, i żerdzie w *gołoledzi* (Сцяшковіч 1972: 108; ЛАБНГ 2: mp. 41: галалёд – я.н. галалёдзіца: аблой, аблівень, аблівала, вобліўня..., s. 36; por. przytoczone w *Atlasie* postaci: *галалёт* czy też sporadyczną [z zanikiem spółgłoski nagłosowej] *алялёт*);

галялёдзіца 'ts.': На дварэ *галялёдзіца*, ани прайсци / Taka gołoledź, że trudno przejść (Сцяшковіч 1972: 108);

галялёдзіха 'ts.' (lokalny wariant z suf. *-іха*): У *галалёдзіху* йшла и пакаўзнулася, руку зламала / Szłam po *gołoledzi*, poślizgnęłam się i złamałam rękę (Сцяшковіч 1983: 106).

W słowiańszczyźnie, zwłaszcza jej wschodniej części, poświadczone są rzeczowniki oznaczające *gołoledź*, związane genetycznie z prefigowanym verbum **ob-liti *ob-lьjǫ*, takie jak:

**obliva*: ukr. poleskie *óблúва* (Могила 2008: 88, ЭССЯ XXVIII: 13);

**oblivъ* m.: brus. dial. *облив* (Носович 1870), mohylewskie *облíў*, mścisławskie *вóблiў* (ЭССЯ XXVIII: 14);

---

[367] W postaci tej Kupiszewski (1969: 100) widzi skróconą postać pierwotnego compositum **gololědь*.

[368] O szczegółach p. SP VIII: 44–45, ЭССЯ VI: 211. Tu też o innych compositach **golomorzъ* : **golomorzica* 'mróz bez śniegu', które we wschodniej części Słowiańszczyzny znane są głównie gwarom ukraińskim (na Białorusi nienotowane).

**oblivьn'ь*: brus. dial. (też grodz.) *аблівéнь* 'абледзянене дрэў і зямлі пасля адлігі; gołoledź (oblodzenie) drzew i ziemi po odwilży': Аблилóся дрéва, зямля аблилáся *абливéням* / I drzewa, i ziemia „*oblały się*" (tj. pokryły się) gołoledzią (Сцяшковіч 1972: 10), por. także ukr. dial. kijowskie i poleskie ˈ*обливен'*, w wyspecjalizowanym znaczeniu 'zewnętrzna zaskorupiała warstwa śniegu' (Могила op. cit.);

**oblojь* (z apofonią samogłosek rdzennych *-i-* : *-o-*): ros. dial. nowogrodzkie *облóй* 'ts.'[369] (tamże: 19). Z tą podgrupą leksykalno-semantyczną związany jest także grodzienizm *аблíвака*, zapisany w zamieszkałej przez katolików wsi Bystryca, rej. ostrowiecki (ЛАБНГ 2: mp. 41: *галалёд*, s. 36)[370].

W zebranym materiale mamy tylko jedną nazwę określającą zwisające nacieki lodowe: *сóплі* pl. 'ледзякі': С стрэх ужо звисаюць *сопли* (Сцяшковіч 1972: 463). Pierwotne znaczenie tego psł. wyrazu 'katar, smark' poświadczone jest w brus. liter. *сóплі* pl. (ТСБМ V/1: 234). Wobec powszechnej w polszczyźnie wtórnej semantyki wyrazu 'sopel lodowy'[371] nie można wykluczyć, że na obszarze Grodzieńszczyzny znaczenie to wyłoniło się pod jej wpływem. Przytoczone formy pluralne *сопли* nie ułatwiają arbitralnych rozwiązań co do postaci wyjściowej. Jeśli wyrazy białoruskie miałyby być bezpośrednimi kontynuantami psł. **sop-ъ̲lь* (skąd: stbrus. **сопъ̥ль* > **соно̲ль*) czy **sop-o̲lь*[372], to ostatetcznie oczekiwalibyśmy form **сóпа̲ль* (ewentualnie **санóль*), a takowe nie są poświadczone. Realnie potwierdzone syngulatywne formy, takie jak czerwieńskie *сóпе̲ль* (Шатэрнік 1923), turowskie *сопé̲ль* (ТС), *сопэ̲́ль*, *санé̲ль* (Насович 1870) – z wokalizmem *-e-* w sufiksie – wobec przytoczonych wyżej argumentów, wskazują na polszczyznę jako źródło zapożyczenia.

2.12. Zmarzła ziemia (Gruda)

Desygnat, oznaczający 'zmarzłą, wyboistą ziemię; zamarzłe błoto', jest określany w gwarach grodzieńskich wyrazami: *грудá*, *дзíрны*, *дрáча*, (*х*)*рáпа*, *галашчóка* oraz *парэ́нча*[373]. Pierwszy z nich *грудá* 'мёрзлая земля' (Сцяшковіч 1972:. 128) jest powszechnie używanym w całej Słowiańszczyźnie kontynuantem psł. **gruda* 'bryła, kawał zmarzniętej ziemi lub błota; zmarznięta ziemia' (SP VIII: 248–250).

---

[369] Kontynuanty tej postaci znane są wielu wschodniosłowiańskim gwarom w meteorologicznym, lecz nieco innym znaczeniu, por.: ros. *облóй* 'woda występująca na powierzchnię lodu', smoleńskie 'podtopiona warstwa śniegu', nowogrodzkie 'deszcz ze śniegiem', twerskie 'grad', ukr. dial. *облíй* m. 'topniejący, pokryty wodą śnieg', brus. dial. witebskie *аблой* 'szron'.

[370] Pochodzący ze słownika T. Ściaszkowicz rzeczownik *аблівáка* (z innym miejscem akcentu) zapisany został w okolicach Iwia w znaczeniu 'абліваха, адліга; odwilż': Увесну, як начынаяцца *абливака*, то машыны не праходзяць тут (Сцяшковіч 1983: 13).

[371] O zasięgu p. Kupiszewski 1969: 97.

[372] Psł. postaci z takimi sufiksami rekonstruuje Boryś 2005: 567. Por. także ЭСБМ XII: 250.

[373] Por. szczegółowe komentarze do m. 397: Błoto zmarznięte na drodze XXI 29 (AGWB VIII (4) [2002]: 298).

Wyraz *дзíрны* pl. 'замёрзлая гразь' (por.: Уся дарога ў *дзирнах*, нима як ехаць – Сцяшковіч 1983: 129) charakteryzuje się odmienną semantyką[374] od podstawowej, poświadczonej w innych językach słowiańskich. Nawiązuje do psł. **dŕ̥nъ* : **dŕ̥no* 'odcięty kawałek, płat trawnika z ziemią' (to znaczenie mamy też brus.: *дзёран* m. 'wierzchnia warstwa ziemi poprzerastana korzeniami trawy'). Analogiczną formację znajdujemy w gwarach bułgarskich, gdzie *дрън* : *дърн* oznacza także 'kawałek, grudę, bryłę zwłaszcza ziemi' (SP V: 51). Biorąc pod uwagę genetyczny związek wyrazów z psł. verbum **dьrati *derǫ* 'drzeć, rozdzierać, rozłupywać', nie można wykluczyć, że właściwe grodzieńskiemu wyrazowi *дзíрны* znaczenie jest równie stare jak pozostałe, a rozwinęło się poprzez stadium 'rozdarte (wybrzuszone) przez zamarzającą wodę kawałki ziemi; grudy'. Wsparciem dla takiej argumentacji jest używany w rejonie grodzieńskim i należący do tej samej rodziny (z rdzeniem **dьr-*) leksem *дрáча* 'мёрзлая зямля; zmarznięta, niepokryta śniegiem ziemia' (Зима ўжо снегу нима, усюды *дрáча* – Сцяшковіч 1983: 133), występujący także na Mohylewszczyźnie – kontynuant psł. **dьrača* (od **dьrakъ* z suf. **-ja*, SP V: 226–227).

Kolejny w tej grupie wyraz *páпа* 'груды замёрзлай на дарозе гразі; gruda, zamarznięta ziemia' (por.: *Рапа* стала на дварэ, дрэнно ехаць / *Wyboje* takie na drodze, że trudno się jedzie – Сцяшковіч 1983: 406) jest uproszczoną postacią (poprzez zanik nagłosowego *х-*) poświadczonego także w tutejszych gwarach (por. zelweńskie: Па *хрáпі* гэтуй калошы папрабіваяш – Сцяцко 1970a: 170; Сцяшковіч 1972: 532) oraz w brus. języku potocznym leksemu *хрáпа*, określającego 'chropowatą, nierówną, wyboistą nawierzchnię' (por.: Васіль як бы і не заўважаў холаду, борзда тупаў лапцямі па ўкамянелай камякаватай *храпе*, што біла ў падэшвы, ў пяткі – ТСБМ V/2: 212). Analogiczne formacje znane są polszczyźnie gwarowej, por. *chrapa* 'nierówność terenu', *chrap* m., *chrapy* pl. 'bagna, trzęsawiska, błota' (Karłowicz I: 201; z innym wokalizmem rdzennym: *chropko* adv. 'nierówno, chropowato', *chropawy*); także w bułg. *хрáпа* 'dziura, wyboje w drodze', sch. *hrape* 'nierówne miejsce', ukr. *хˈрапа*[375].

Używany w białoruskich gwarach na Grodzieńszczyźnie rzeczownik *галашчáка* : *галашчóка* f. 'мёрзлая зямля; ziemia skuta lodem' (Кали на *галашчоку* снег выпаў, то добра / Dobrze jest, gdy śnieg pokryje gołą, skutą lodem ziemię – Сцяшковіч 1983: 107) – to wyspecjalizowany (bo z nieco innym odcieniem) kontynuant odziedziczonego z epoki praruskiej compositum **gol-o-ščekъ* m. : **gol-o-ščeka* f. 'czysty lód bez śniegu, gołoledź' (SP VIII: 46), do którego nawiązują bezpośrednio: ros. donieckie *голощéк* : *голощóк* m., ukr. *голощóк* : *голощíк*, dokładnie w takim znaczeniu (Могила 2008: 88).

Do tej grupy leksykalno-semantycznej należy także *парэ́нча* f. 'зямля, скутая марозам': Зіма ўжэ, а сьнегу німа, усюды відаць *парэнча* (СрлГ: 88). Wprawdzie sama forma *парэ́нчы* pl., *парэ́нча* f. (także *парэ́нджа*) w znaczeniu 'poręcz', dial. tak-

---

[374] Zastanawia także wokalizm rdzenia (*-i-*).

[375] Bogatszy jest materiał ukraiński, por.: *хˈрапава*, *хˈрапавиц'а* (i czasowniki *сніг хˈрапайе* – сніг хрусцить), także warianty akcentuacyjne: *храпа́* f. i morfologiczne: *храп* m., *хрáпак*, *храпáнина*, *храпóвик* (Могила 2008: 90–91). Powyższy materiał pozwala więc na rekonstrukcję psł. **chrapa.*

że ‘belka, drąg podpierający strzechę nad gankiem’ jest notowana w białoruskim słowniku etymologicznym (objaśniona jako zapożyczenie z polskiego *poręcz*, *poręcze* – ЭСБМ VIII: 173), trudno jednakże wskazać na pewne ogniwo pośredniczące w rozwoju semantycznym ‘poręcz’ > ‘gruda’[376].

2.13. Czasowniki oznaczające ‘odczuwać zimno’ / ‘marznąć’; ‘zamarzać’, ‘pokrywać się lodem’

Istoty żywe w czasie silnego mrozu odczuwają dyskomfort termiczny objawiający się uczuciem przenikliwego zimna, chłodu, pieczenia słabo chronionej lub nieosłoniętej skóry. Dotkliwy mróz jest niebezpieczny dla roślinności. W czasie wystąpienia i utrzymywania się ujemnej temperatury zachodzą w atmosferze określone reakcje fizyczne, w których wyniku ulega zmianie stan nawierzchni wodnych oraz powierzchni skorupy ziemskiej. Rzeczowniki oznaczające owe stany i zjawiska zostały omówione powyżej. Teraz zatrzymam się przy czasownikach określających odczucie (wrażenie) zimna (mrozu). Przedstawię także werbalne nominacje stanów i skutków występowania i utrzymywania się niskiej (zwykle ujemnej) temperatury powietrza:

зе́мбіць ‘марозіць; jest zimno (mroźno)’: На дварэ добра ўжо *зембиць*, хутко зима падыйдзя / Na polu już wyraźnie czuć ziąb („łapie mróz”); tylko patrzeć jak przyjdzie zima (Сцяшковіч 1983: 175);

зя́біцца ‘мерзнуць; marznąć’: Што ты *зябишся* тут каля магазина, яшчэ ни скора атчыняць (Сцяшковіч 1983: 185). Por. także: *ззя́блы* ‘змёрзлы; zmarznięty (zastygły z zimna)’: *Ззяблыя* руки и ноги мае, ледва сцеплилися на печы / Ręce i nogi mam tak zmarznięte, że ledwo ogrzałem je na piecu (Сцяшковіч 1983: 176). Oba wyrazy nawiązują do psł. pierwiastka **zęb*- ‘ziąb; ziębić’, z tym że w pierwszym przypadku widać wyraźnie wpływ polskiej fonetyki (świadczy o tym zapis wskazujący na asynchroniczność realizacji polskiej nosówki -*ę*-), drugi – jest regularną formą rodzimą.

сівярэ́ць ‘халадаць; o aurze – być zimno, mroźno’: Натта *сивярэя* на дварэ, думаю каб яблыни хаця ни **памерзли**, трэба йих лепш ахутаць (Сцяшковіч 1983: 431) – jest derywatem opartym na temacie rzeczownika *север* : *сівер* ‘mroźny wiatr północny’ (por. wyżej);

шэрхнуць[377] ‘замярзаць; zamarzać’: Нанач зямля пачыная *шерхнуць*, кап хаця картопля ни памерзла / Nocą przy ziemi łapie mróz, żeby chociaż ziemniaki nie zmarzły (Сцяшковіч 1983: 570);

---

[376] Jedynym sensownym, jak mi się wydaje, wytłumaczeniem tej kwestii – przy założeniu, że zmrożona ziemia jako nawierzchnia jest wygodniejsza dla użytkowników niż rozpulchnione wilgocią lepkie błoto – mogłoby być następujące przesunięcie semantyczne: *poręcz* – przedmiot „poręczny”, dogodny, ułatwiający m.in. poruszanie się → nawierzchnia, ziemia, po korej można wygodniej („zręczniej”) się przemieszczać → zmrożona ziemia (≠ błoto, wiązka ziemia).

[377] Miejsce akcentu nieoznaczone.

зашэ́рхнуць ‘пакрыцца тонкім лядком; pokryć się cienką warstwą lodu’: Ноччу сажалка *зашерхнула* / Sadzawkę nocą ściął lód (Сцяшковіч 1972: 186) : *зашо́рхнуць* (ЛАБНГ 2: mp. 43; s. 37); ‘зацвярдзець – пра снег; o śniegu – zaskorupieć’ (tamże, ok. Szczuczyna); ‘падсохнуць, згусціцца (звычайна пра зямлю); podeschnąć, stwardnieć (o ziemi)’ (tamże, obwód karelicki). Wyrazy te należy łączyć z brus. liter. *шэ́рань* f. ‘szron; sadź; cienka warstwa lodu’ (ТСБМ V/2: 437), znajdującym nawiązania w ros. *шёрох* : *шеро́х* ‘chropowata powierzchnia’ (tambowskie ‘gruda, (na pół) zamarzłe błoto’; powołżańskie ‘drobny, popękany lód’), *шеро́шить* ‘czynić nierównym, chropawym’, ukr. *ше́решень* ‘cienki, drobny lód na powierzchni wody’ (Черных 1999 II: 409–410: s.v. *шероховатый*[378]). Do tej rodziny należy zapewne czasownik *прычэ́рхнуць* (hiperyzm w stosunku do regularnych form ze spółgłoską *ш*[379]) ‘зацвярдзець, падмерзнуць; stwardnieć, podmarznąć’: *Зямля* зве́рху *прыче́рхла*, будзя суха йсци вам (Сцяшковіч 1972: 386)[380];

скляпі́цца ‘пакрыцца тонкім лядком; pokrywać się cienkim lodem’: Глядзі, вада на лужах ўжэ *скляпілася*, мусі ўначэ мароз будзя / Spójrz, woda na kałużach pokryła się lodem, nocą pewnie będzie mróz (Цыхун 1993: 130). Wyraz użyty w znaczeniu przenośnym (por. brus. liter. *скляпе́нне* n. – ТСБМ 5/1: 175[381] < pol. *sklepienie* : *sklepić się – sklepiać się* ‘zamykać się nad czymś w kształcie sklepienia; stanowić sklepienie’ (SJP III: 214);

заскару́пець : *заскару́бці* ‘пакрыцца тонкім ільдом; pokryć się cienkim lodem’: Вада за ноч у вядрэ *заскарупела.* Рэчка ўжо *заскарубла* (Сцяшковіч 1983: 159). Jest to czasownik denominalny od brus. dial. *скорупа* (por. liter. *шкарлупіна*[382] – ТСБМ V/2: 365 oraz pol. *skorupa* : [(*za*)*skorupieć*], przy czym w gwarach polskich wyraz ten (w różnych postaciach fonetycznych, np.: *skerupa*, *szkorupa*, *szkarupa*, *skarupa*) odnosi się zwykle do zmarzniętej warstwy śniegu – Kupiszewski 1969: 101); paralelne leksemy znane są w gwarach ukraińskich, zwłaszcza poleskich: *зашкару́пло* (tu także *шкура́лупа*, *шку́рупа*, *шку́рупка* ‘cienki lód’; por. ukr. liter. *шкарлупа́* ‘skorupa’) i huculskich *зашкарлуп’іў сн’іг* – o ‘zaskorupiałej wierzchniej warstwie śniegu’ (Могила 2008: 90);

сціна́ць ‘замаражваць; odczuwać przenikliwy ziąb, marznąć’: У дарозе мяне так сцинаў марос, што ледва зубы сцискала, каб не лакацели моцна / Tak mi doskwie-

[378] Zdaniem autora, nie ma powodu, by oddzielać te wyrazy od rodziny *шорох* (por. archangielskie *шерохий* ‘ryty, kopany, nierówny’, *шорохой* ‘kostropaty, ze śladami po ospie’) – jak to, słusznie zresztą, uczynił Dal. Przeniesienie znaczenia z dziedziny doznań słuchowych w sferę dotykowych czy też wzrokowych i na odwrót jest – w historii słownictwa – nierzadkim zjawiskiem.

[379] W niektórych gwarach za regularny uznaje się odwrotny proces [*ч*] > [*ш*], por. *малочня* : *малошня* ‘mleczarnia’; wobec *малочны* ‘mleczny’ (ЭСБМ VI: 202), dlatego też formę *прычэ́рхнуць* należy uznać za hiperpoprawną.

[380] Por. także ciekawy materiał ukraiński (huculskie, zakarpackie *засере́нило* czy poleskie *засеренова́тiти засирині́ти*, *заширині́т*, *заширині́ть* ‘pokryć się cienkim lodem’ – Могила 2008: 89–90).

[381] Słownik ten nie odnotowuje wskazanej formy czasownikowej.

[382] O dalszych nawiązaniach por. Vasmer REW II: 646.

rał mróz na drodze, że ledwo udało się zacisnąć zęby, żeby nie szczękały (Сцяшковіч 1983: 470);

сцінáцца 'пакрывацца тонкім лёдам; ścinać się, krzepnąć – o zmianie stanu ciekłego w stały': Лёт сьцинаяцца (Сцяшковіч 1983: 470, ЛАБНГ 2: mp. 43; s. 37);

сценя́цiцца 'пакрыцца тонкім лёдам; pokryć się cienką warstwą lodu': Рёчка хутка ўжо сцяняцицца (Сцяшковіч 1983: 469; ЛАБНГ 2: mp. 43; s. 37). Wyrazy te nawiązują do psł. *-*tinati* (*sę*), *-*tinajǫ* (*sę*), iterativum do **tęti tьnǫ* 'ciąć, ścinać', por. brus. liter. *сцяць* 'сцягнуць, схапіць (пра мароз)' (ТСБМ V/1: 426); także w polskim *ściąć* (*się*) : *ścinać się* w odniesieniu do substancji ciekłych '(s)powodować (s)krzepnięcie, zestalenie lub zamarznięcie' (SJP PAN VIII: 1236). Por. ЭСБМ XIII: 99. W przypadku *сценя́цiцца* autorzy nie wykluczają jednak możliwości adaptacji bałtyckiej[383].

Ponadto uwagę przyciągają niektóre czasownikowe związki syntaktyczne oznaczające przechodzenie wody w stan stały: *лёдам вада зацялася* (ЛАБНГ 2: loc. cit., obwód woronowski), *зацягнула лятком* (obwód smargoński i wołkowyski), a także *прыхвацiла вядро* (wieś Karobczycy, pow. grodzieński).

2.14. Podsumowanie

Zastosowanie metody porównawczej (z uwzględnieniem zarówno aspektu strukturalnego, jak i semantycznego) pozwoliło w pochodzącym z białoruskich gwar grodzieńskich obfitym materiale leksykalnym z dziedziny meteorologii dokonać jego systematyzacji, w niektórych wypadkach porównać zasięg terytorialny leksemu (leksemów) oraz ustalić jego pochodzenie, a tym samym przyporządkować go do określonej warstwy chronologicznej słownictwa. Do warstwy najstarszej dają się odnieść wyrazy o szerokim, ogólnosłowiańskim zasięgu występowania, stanowiące wspólne dziedzictwo epoki prasłowiańskiej (a nawet praindoeuropejskiej), takie jak: *снег*, *град*, *слота*, *раса* itp. Warto zaznaczyć, że jest to zwykle leksyka określająca pojęcia ogólne, nadrzędne, podstawowe. Kolejną grupę stanowią wyrazy o prasłowiańskim rodowodzie pierwiastka, powstałe jednakże zapewne już po rozpadzie wspólnoty językowej w oparciu o charakterystyczne dla konkretnego obszaru językowego (czasem węziej: dialektalnego czy nawet gwarowego) środki słowotwórcze. Potwierdzeniem tego jest chociażby leksyka pola semantycznego ZAMIEĆ – ZAWIEJA, skupiona zasadniczo wokół czterech (o prasłowiańskim rodowodzie) rdzeni: **mět*-, **věj*-, **vir*-, **krǫt*-[384]. Niektóre z tych wyrazów mają szerszy zasięg występowania, a takie jak np. *мяцелiца* czy *завi-*

[383] „Аднак не выключана, што гэта адаптаваны балтызм, параўн. літ. *tenė̃ti* 'сцягвацца, застываць; ściągać się, zastygać', *sutenėti* 'сціснуцца, застыць, загусцець; ścinać się, gęstnieć', або паралельнае ўтварэнне ад *цéнято* 'сетка', параўн. літ. *tenióti* 'блытаць' пры лат. *tina*, *tine* 'від сеткі'" (ЭСБМ XIII: 93).

[384] Szegółową analizę najważniejszych meteorologicznych pól semantycznych zaprezentowałem w części wieńczącej monografię (zob. ZAKOŃCZENIE [II]).

руха należą do ogólnobiałoruskiego literackiego zasobu leksykalnego. Znakomitą ilustracją są takie chociażby przykłady, jak: brus. liter. *мяц-ел-іца* (gwar. także *мяц-ель*) wobec ros. *мет-ель*, pol. *za-mieć* czy też brus. dial. grodz. *круча* (< **krǫt-ьja*), *кручальніца*, *крут-овіна* wobec brus. dial. mińskiego *крут-уха*[385], ros. dial. smol., pskow., twer. *крут-елица*, dial. (bez lokalizacji) *крут-ень*[386] czy pol. – z Warmii i Podlasia – *kręci-ek*, *kręci-ołek*, *kręt-awa*, *kręt-ała*[387]). W grupie tej mieszczą się ponadto wyrazy mające wprawdzie dokładne odpowiedniki strukturalne w pokrewnych językach słowiańskich lub ich dialektach, ale różniące się semantyką. Przykładem jest brus. grodz. wyraz *окіць* 'mokry śnieg', posiadający analogię formalną w północnorosyjskich gwarach ołonieckich *óкиць*, jednakże z inną semantyką 'szron; śnieg na drzewach'[388]. Trzecią, zdecydowanie najmniej liczną, grupę stanowią zapożyczenia. Fakt ten zasługuje na szczególne podkreślenie, gdyż Grodzieńszczyzna jest terenem o wyraźnych śladach influencji języka polskiego i jego dialektów (np. *одвільж, пляга*) oraz litewskiego (por. *кудаса*), w pewnym stopniu także – rosyjskiego (*пурга*, *оцяпяль*).

Większość omówionego słownictwa grupy leksykalno-semantycznej UPAŁ / SPIEKOTA : SUSZA to albo kontynuanty form prasłowiańskich (np. *суша* : *суш* f. < **suša* < **such'a* : **such-*, być może także *спека* < **izъpeka* (ew. *sъpeka*), *упал* : **upalъ*), albo lokalne derywaty. Wszystkie one oparte są na psł. rdzeniach, oznaczających procesy, którym towarzyszy wysoka temperatura, takich jak: **pekti* (*спеката* itp.), **variti* (*уварыцца*) czy **gorěti* (*гарач-эча*, *гарач-ыня*), **par-* (*прыпарка*).

Bardzo zróżnicowane jest nazewnictwo *wiatru*. Poza ogólnosłowiańskimi leksemami, sięgającymi swym rodowodem epoki prasłowiańskiej, takimi jak *вецер* (ekspresywne nazwy typu *вятрыско*, *вятрэча*, *ветравіца*, *ветраніца* są późniejsze), *віхор*, być może także *буй*, pozostałe zdają się lokalnymi derywatami, wykorzystującymi w swej strukturze rdzenie z semantyką ruchu, zwykle kolistego (wirowanie, wianie, powalanie, zbijanie), np. *крутавей*, *венічнік*, *павеўнік*, *ветравал*, *лістaвей*, *лістaбой* itp. Osobną grupę stanowią nazwy wiatru wskazujące na kierunek pochodzenia, takie jak *сівер* (*-ны*), *сіберны*. W tej ostatniej grupie umieścić trzeba takie zapożyczenia, jak *трымунтан* oraz *грега* (pośrednictwo rosyjskie). Rosyjskiej proweniencji jest *скваsняк*, natomiast *цёнг* to polska pożyczka. Zapożyczony do białoruskiego poprzez rosyjskie medium wyraz *імпарт* w gwarach grodzieńskich zyskał nowe, ekspresywne znaczenie 'wiatr pojawiający się z zewnątrz < przeciąg'. W zgromadzonym materiale leksykalnym tego pola znaczeniowego nie znalazłem ani jednego wyrazu mogącego pochodzić z języka litewskiego.

W grupach leksykalno-semantycznych MRÓZ, LÓD/GOŁOLEDŹ, GRUDA do warstwy najstarszej dają się odnieść wyrazy o szerokim, ogólnosłowiańskim zasięgu występowania, stanowiące wspólne dziedzictwo epoki prasłowiańskiej (a nawet praindoeuro-

[385] ЛАБНГ 2: mapa 46: мяцеліца (wyłącznie w p. 14A, tj. we wsi Łosk, rej. wałożyński, ob. miński).
[386] СРНГ XV: 323–324.
[387] Kupiszewski 1969: 92.
[388] СРНГ XXIII: 119.

pejskiej), takie jak: *маро́з*, *лёд*, *галалёд*, *галялёдзіца*, *груда* i – być może – *шарэш* (< **сереж* < psł. **ser-g-*). Warto zaznaczyć, że jest to zwykle leksyka określająca pojęcia ogólne, nadrzędne, tzw. hiperonimiczna. W badanej grupie wyrazów znajduje się jeden leksem **gološčekъ* o wschodniosłowiańskim zasięgu, przy czym jego białoruski kontynuant (femininum *галашча́ка* : *галашчо́ка*) jest używany właśnie na terenie Grodzieńszczyzny. Kolejną warstwę stanowią wyrazy oparte na prasłowiańskim rdzeniu, powstałe jednakże po rozpadzie wspólnoty językowej i derywowane charakterystycznymi dla danego obszaru językowego środkami słowotwórczymi lub też powstałe w wyniku odpowiednich przekształceń fonetycznych. W grupie tej umieścić trzeba takie lokalne derywaty, jak: *маразі́ско*, *маразя́нка* (wobec powszechnie używanego, hiperonimicznego *маро́з*), *зі́мнік*, *падзі́мак*, *прызі́мак* (oparte na psł. pierwiastku **zim-*), *галялёдзіха* (z suf. -*іха* wobec literackich *галалёд*, *галялёдзіца*), *аблі́вака*, oraz – być może – *ра́па* (wobec szerszego terytorialnie *хра́па*). Znajdują się tutaj ponadto wyrazy mające wprawdzie dokładne odpowiedniki strukturalne w pokrewnych językach słowiańskich lub ich dialektach, ale z nową semantyką. Przykładem jest grodzieński wyraz *шро́ні* pl. ‘kawałki lodu’ (pozostający w opozycji do odziedziczonego z prasłowiańszczyzny **sernъ* / **sernь* w podstawowym znaczeniu ‘szron’), *прадýшына* ‘otwór w tafli lodowej’ (wobec poświadczonego w języku literackim sensu ‘otwór, przez który uchodzi powietrze, para lub dym’), *дзі́рны* ‘zmarznięte błoto’ (wobec utrwalonego we wszystkich językach słowiańskich znaczenia ‘darń, odcięty kawałek, płat trawnika z ziemią’, właściwego psł. **dŕ̥nъ* : **dŕ̥no*) czy wreszcie *зы́ба* f. ‘cienka warstewka lodu’ (wobec psł. **zybь* ‘lekkie poruszanie taflą wody’). Trzecią, najmniej liczną, grupę stanowią zapożyczenia z języka polskiego (bądź też derywaty rodzime, których podstawa słowotwórcza zdradza jednak ślad fonetyki polskiego etymonu). Należą tu: wymieniany już wyraz *шро́ні*, *слізго́та* i *слізгаві́ца*, *зе́мбіць* (wobec rodzimego *зя́біца*), a także – najprawdopodobniej – *со́плі* i *шарэ́ш*.

ZAKOŃCZENIE

I. W pierwszej części niniejszej monografii rozpatrzono przykłady leksykalnych adaptacji (o podłożu fonetycznym, fonetyczno-słowotwórczym i słowotwórczym) w białoruskich gwarach obwodu grodzieńskiego, dla których bezpośrednie źródło zapożyczeń stanowiła (a w niektórych wypadkach nadal stanowi) polszczyzna. Materiał omówiono według odpowiednich typów adaptacyjnych.

Pozbywanie się obcych rodzimemu systemowi fonetycznemu nosówek w będących źródłem zapożyczenia polskich etymonach odbywało się poprzez asynchronizację, tj. rozszczepienie samogłoski nazalnej na element wokalny oraz spółgłoskę nosową (z rzadka wargową [*м*], jak np. w *гнэ́мбіць*, *зе́мбіць*, co uzasadnione jest miejscem artykulacji). Przeanalizowane przykłady dowodzą wyraźnie, że barwa samogłoski w sylabie „postnosówkowej” warunkowana jest miejscem akcentu. Tak więc np. w wyrazach *бэ́нцнуць*, *дэ́нтка*, *мэ́нка*, *закрэ́нт* czy *гало́нзка*, *мо́ндры*, *пстронг* – barwa samogłoski wyrazu źródłowego (*dętka*, *męka*, *zakręt*; *gałązka*, *mądry*, *pstrąg*) pozostaje zachowana. Innymi słowy: gdy w polskim etymonie akcent pada na sylabę z samogłoską nosową, to w wyrazie adaptowanym mamy identyczną (pozbawioną jedynie rezonansu nosowego) samogłoskę jak w formie źródłowej. Wyjątek w zebranym materiale stanowi wyraz *пёнтра* ([e] > [’o] vs pol. *piętro*). Gdy w prototypicznej formie polskiej akcent nie pada na sylabę z samogłoską nosową lub też dochodzi do zmiany miejsca akcentu w adaptowanym wyrazie, to – zgodnie z zasadami białoruskiego systemu fonologicznego – ewoluuje również barwa samogłoski: pol. *węgorz* > grodz. *вангóр*, pol. *wy/męczyć* : grodz. *вы́манчыць* czy pol. *rządowy* : *жанд/óвы*, pol. *wądoły* vs : grodz. *вандóлы*. We współczesnej grodzieńszczyźnie brak jest pewnych dowodów denazalizacji – mam na myśli zanik elementu spółgłoskowego w zbitce dźwięków po rozszczepionej polskiej nosówce. Najprawdopodobniej proces taki zaszedł w przytoczonym leksemie *пекны* ‘piękny’, ale też nie można wykluczyć, że wyraz w takiej właśnie (beznosówkowej) postaci został bezpośrednio przejęty z gwar polskich albo też jest kontynuantem wcześniejszej prapostaci **pěknъ*. Wydaje się, że jednym z nielicznych w tej grupie przykładów reetymologizacji jest wyraz *закрунтáсы*, odzwierciedlający podstawienie samogłoski [y] właściwej danemu obszarowi językowemu (w miejscu psł. [**ǫ*], rdzeń **krǫt-*) przy jednoczesnym zachowaniu spółgłoski [н] w grupie [-*ун*-], stanowiącej ślad po asynchronizacji wcześniejszej nosówki.

Adaptowane na Grodzieńszczyźnie wyrazy z polskim ortograficznym [*rz*] (etymologicznym [**r'*]) albo zachowują brzmienie głoski etymonu, albo dochodzi w nich do tzw. restytucji. Pierwszy zabieg adaptacyjny warunkowany jest pozycją głoski w danym wyrazie. Jeśli jest to pozycja nagłosowa, interwokaliczna, albo sąsiedztwo spółgłoski dźwięcznej, wówczas zachowana zostaje dźwięczność głoski (por.: *ажáховы*, *нажачóны*, *нажýтка*, *жандовы*, *жэ́кнуць* 'zabrać głos, wypowiedzieć się', *гжэ́чны*). Z kolei jeśli jest to sąsiedztwo głoski bezdźwięcznej, wówczas dochodzi do ubezdźwięcznienia [ж] > [ш] (por. *пшэ́рва*, *ксціны*). Znacznie mniejsza pod względem liczebnym jest grupa wyrazów, w której zaobserwowano restytucję etymologicznej głoski [*r*], wśród nich m.in.: *раварыст* 'rowerzysta', *рóндзіць* 'rządzić', *рóнца* '(za)rządca'. Do tego typu adaptacyjnego należy odnieść leksem *мандрэ́й* (adv. compar.) 'mądrzej' – twór hybrydalny łączący w sobie cechy polonizmu (ze względu na asynchronizację nosówki w polskim rdzeniu **mądr-*; stąd [*-ан-*]) oraz wyrazu rodzimego (z [*р*] w rdzeniu *мудр-*). Przykładem kontaminacji jest najprawdopodobniej przymiotnik *закуржавелы*.

Adaptacja wyrazów z polskim ścieśnionym [*ó*] odbywa się na Grodzieńszczyźnie – podobnie jak w epoce starobiałoruskiej – na dwa sposoby. Pierwszy polega na wiernym oddaniu brzmienia polskiego etymonu (por. *бýйка* 'бойка', *ружóвы*, *скура*), drugi – na odtworzeniu dźwięku występującego w ekwiwalentnych wyrazach rodzimych (z etymologicznym **o*) lub podobnych brzmieniowo (i/lub formalnie), np. *збóйца* (pol. *zbój*, daw. *zbójca*), *здрой* (pol. *zdrój* < psł. **jьzrojь*). Interesujące jest to, że na obszarze występowania gwar grodzieńskich znane są przykłady koegzystencji form pierwszego i drugiego typu adaptacyjnego, np. *здруй* : *здрой*, a także (bez insercji) *зрой*, nawet *зрай*! (najwidoczniej derywat wsteczny od przymiotnika *зраявы́* 'крынічны' – Цыхун 1993: 62). W tym typie adaptacyjnym oddzielną podgrupę stanowią rzeczowniki z wokalizmem [*у*] w suf. *-ýвк/а* (*-ýфк/а*). Z tego też względu należy je uznać za typ influencyjny na poziomie (leksykalno)-fonetyczno-słowotwórczym (człon „fonetyczny" znajduje swe uzasadnienie ze względu na współwystępowanie na danym obszarze także przyrostka w rodzimej postaci: *-óўк/а* (*-аўк/а*), por. *таксóўка* : *таксýфка* 'taksówka', Сцяшковіч 1972: 493, *матарóўка* 'motocykl'). Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że jest to typ utrzymujący pewną produktywność, skoro w najnowszym materiale, jakim dysponuję, znalazłem dwa wcześniej nienotowane rzeczowniki: *газýфка* 'cienka chustka' i *вятрýфкі* 'sandały' (СрлГ).

Jednym z ciekawszych przykładów lokalnego „ukania" jest hiperyzm *качýр* 'kaczor' (Цыхун 1993: 69), którego odpowiednik (z suf. *-ар*) *кáчар* 'samiec kaczki'[389] poświadczony jest w *Materiałach*... T. Ściaszkowicz[390]. Okolicznością sprzyjającą zamianie sufiksalnej samogłoski [o] > [u] w wyrazie *качýр* mogły być używane na

---

[389] Postać ta jest przykładem prawidłowej adaptacji pol. leksemu *kaczor*, nawiązującego do psł. zach. **kačerъ* 'samiec kaczki' (z suf. **-erъ*). Warto przypomnieć, że do tej kategorii semantyczno-formalnej należą także m.in. psł. **gǫserъ* 'gąsior', **kot'erъ* 'kocur', **aščerъ* 'jaszczur'.

[390] Przytaczany przez Karłowicza (II: 287) zapis *kaczór* zarejestrowany został w okolicach Białej (miejscowość ta od 1951 r. tworzy wspólnotę administracyjną z Bielskiem – dziś: Bielsko-Biała). Względy geograficzne wykluczają w tym wypadku możliwość jakiegokolwiek oddziaływania.

Grodzieńszczyźnie rzeczowniki z suf. -*ур*, takie chociażby jak *нямчýр* ‘Niemiec’ / ‘milczący, małomówny człowiek; mruk’ – z odcieniem deprecjatywnym (Цыхун 1993: 96). Nie można wykluczyć tu choćby pośredniego wpływu rzeczowników tego samego kręgu tematycznego: 1) z wariantywnym suf. -*ur* (por. pol. *kocur*, *jaszczur*, *wilczur*, dial. także *lisiur*), 2) sprawiającego wrażenie identycznie zbudowanego jak poprzednie (ale niejasnego etymologicznie) rzeczownika *szczur* (grodz. *шчур* ‘пацук’ – Цыхун 1993: 173).

Adaptowane wyrazy z charakterystycznym dla polszczyzny rezultatem rozwoju psł. grup spółgłoskowych **TărT*, **TălT*, **TelT* cechuje, rzecz jasna, brak wschodniosłowiańskiego pełnogłosu. Przykłady tego typu znane są już z zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego (por. БЕЛОКГЛОВА, БЛОТО, БРОНА, КЛОТНЯ, КРОЛЬ). Na obszarze Grodzieńszczyzny ten typ adaptacyjny jest nieźle rozpowszechniony, czego dowodem są takie wyrazy jak np. *агроднік*, *проца* czy późniejszy pewnie – ze względu na okoliczności pojawienia się samego desygnatu – *блóтнік* ‘błotnik, detal roweru’ (sam rdzeń, w tej nierodzimej postaci, znany przecież od dawna). Wyrazy *жлоб* oraz *клоце* fonetycznie najbliższe są postaciom staropolskim. Znane są również przykłady rodzimej derywacji. Na bazie charakterystycznych dla polszczyzny tematów *mlek*- i *obroż*- powstały leksemy *млячáр-ка* (ze zmianą [*e*] > [’*a*] w pozycji nieakcentowanej i suf. -(*ар*)*ка*, innym niż w polszczyźnie ogólnej – *mlecz/arnia*) oraz *аброж-ак* (z suf. -*ак*, przyporządkowującym wyraz do paradygmatu męskiego).

Fonetyczny ślad polszczyzny zaznaczył się również w grupie leksemów zawierających w swej strukturze refleksy dawnych psł. sonantów (w grupach *Tl̥T*, *Tĺ̥T*, *Tr̥T*, *Tŕ̥T*), by wymienić tu chociażby: *клусты* ‘tłusty’ (psł. **tl̥stъ*), *слонко* ‘słonko’ (**sl̥n-ko*), *слуп* ‘słup’ (psł. **stl̥bъ*), *гардзель* ‘gardziel’ (psł. **gr̥t-ělь*), *стырчэць* ‘sterczeć’ (*[*s*]*tr̥čati*). Wydaje się, że lokalnym neosemantyzmem jest denominalny czasownik *выдлужыць* ‘zdołać spłacić dług’, oparty na charakterystycznym dla polszczyzny temacie *dług*- (kontynuującym psł. **dl̥gъ*).

Ponieważ zapisy typu СЕРДЦЕ : СЕРЪДЦЕ w języku starobiałoruskim (СлСкарыны) czy też *сéрца*, *серцавíна* (np. Бялькевіч 1970) w niektórych dialektach białoruskich wskazują na istnienie form z regularnym rozwojem, zasadne wydaje się przypuszczenie, że w upowszechnianiu się współczesnej ogólnobiałoruskiej postaci *сэ́рца* (poświadczonej obok – *сэ́рцо* n. – także na Grodzieńszczyźnie, Сцяшковіч 1972: 487) mogła pośredniczyć polszczyzna. Należy wszakże pamiętać, że i w języku polskim obecna literacka postać *serce* (z twardym [*s*]) jest obcej proweniencji. Ustalała się ona w polszczyźnie od XVI w. pod wpływem czeskim, skutecznie eliminując z języka ogólnego rodzime postaci typu *sirce* / *sierce*.

Influencja polszczyzny na poziomie fonetycznym objęła także niektóre wyrazy z polskim wynikiem refleksacji psł. **ě*, np. *бляск* [pol. *blask*] vs (st)brus. *блеск* (stbrus. БЛѢСКЪ).

W niektórych zapożyczonych z polszczyzny (albo poprzez jej pośrednictwo) wyrazach zachowane jest tylnojęzykowe [*g*]: np. *цынгель*, *фастрыга*.

W kilku starych, o prasłowiańskim rodowodzie, wyrazach spotykamy refleks właściwy polszczyźnie, por. ogólnobrus. (także grodz.) *мóцны* ‘silny, mocny’ – z pol. [*c*]

(a nie oczekiwanym wschodniosłow. [*ч*]) na miejscu psł. *[*tj*], *[*ktь*] [**gtь*]. Wyrazy *мацýнак* ‘moc, trwałość; wzmacniający posiłek’ i *мацавáцца* ze względu na występowanie ekwiwalentnej leksyki w polszczyźnie kresowej (por. *mocunek* = wzmocnienie, uczynienie kogoś mocniejszym; *mocować się* = o przedmiotach wyrobionych z drzewa, gdy głośno pękają, mówią, że ‘mocują się’ – Karłowicz III 178) można uznać za polonizmy, chociaż derywacja tego typu mogła dokonać się niezależnie na rodzimym gruncie. Za to lokalnymi neologizmami są z całą pewnością abstrakcyjny rzeczownik *мацатá* ‘siła, moc’ (z suf. *-атá* [< **-ota*]) oraz nazwa tradycyjnego jajka wielkanocnego *мацáк* (*мацачóк*) ‘mocne jajko’.

W pochodzącym z Grodzieńszczyzny materiale odnotowane zostały także przykłady charakterystycznego dla polszczyzny rezultatu wokalizacji jerów, stąd np. grodz. *лэб* (< pol. *łeb* vs brus. *лоб* < psł. **lъbъ*), *дэ́нка* : *дэ́нко* (< pol. *denko* : *dno* < psł. **dъnъko* deminutivum od **dъno*), *падэ́шва* (< pol. *podeszwa* < północnosłow. **podъšьva* ‘podszycie’), *бэз* (< pol. *bez* < psł.**bъzъ* ‘bez, Sambucus L.’), *вэдлуг* (< pol. *według* < psł. **vъ dl̥gъ* ‘wzdłuż czegoś’), *пэ́ўна*, *пэ́ўне* (< pol. *pewno* / *pewnie* < zachodniosłow. **pъvьnъ* ‘godzien zaufania; pewny’ czy *сукéнка* (< pol. *sukienka*; wobec oczekiwanego rodzimego *сук/он/ка*).

Oddziaływaniem form polskich *teść*, *teściowa* (z wtórnym twardym nagłosowym [*t-*] wobec regularnych – z nagłosem [*ć*] i wokalizacją [ь] > [e] – *cieść* [Gen. sg. *ćścia*] z psł. **tьstь *tьsti* m. ‘teść’ : **tь̥st’a* f. ‘żona teścia’) należy tłumaczyć poświadczone przez Ściaszkowicz rzeczowniki *тэ́сть* oraz *тэ́сця*, których odpowiedniki w rodzimej postaci *цесць*, *цёшча* funkcjonują w języku ogólnobiałoruskim (por. ТСБМ V/2: 242).

Wydaje się, że zapisy z grafemem [э] w wyrazach *патэ́льня*, *тэ́чка* (odzwierciedlającym brak palatalizacji spółgłoski [*t*], którą powinna wywołać samogłoska [*e*]) również dowodzą wpływu fonetyki ich polskich odpowiedników: *patelnia*, *teczka* (por. regularne: *вы/цек* (*вы/цяк*) wobec *вытoк* ‘źródło’ [-**tek* : -**tok*]).

Spośród ponad trzydziestu jednostek leksykalnych stanowiących przykład adaptacji fonetyczno-słowotwórczych tylko dwie: *вэндліна* oraz *падлóга* są polonizmami, które można rozpatrywać jako zapożyczenia na poziomie leksykalno-fonetycznym. Świadczy o tym zachowana grupa spółgłoskowa *-дл-*, właściwa ich polskim etymonom. Przykładów uproszczenia *-dł-* > *-ł-* znajdujemy w polszczyźnie niewiele, gdyż taki proces fonetyczny zachodził wówczas, gdy w bezpośrednim sąsiedztwie pojawiła się zbitka przynajmniej trzech spółgłosek – stąd obecne *tarło* ‘tarka’, ‘okres godowy ryb; tarło’ – wcześniej zapewne **tar-dło* (uproszczenie *-rł-* < *-r/dł-*) < psł. **tr̥-dlo* : **ter-ti* ‘trzeć’ (Boryś 2005: 627–628).

Pozostałe wyrazy (z wyjątkiem *сядло* – psł. rdzeń **sed-* + suf. *-ъlo* oraz najprawdopodobniej także *свярд/ло*) to rzeczowniki z sufiksem *-дл-о* (lub ich wariantem *-і-дл-о* albo *-а-дл-о*). Spora ich część to nomina instrumenti: *вандзідло*, *жыгадла*, *зубідла*, *кавадла*, *матавідла*, *правідла*, *прасавідла*, *сукадла*, *тачыдла*, *шыдла*. Sufiks *-дл-о* zaznacza zwiększoną produktywność w derywacji nazw części narzędzi (*грабідла*, *касідла* : *касавідла*, *цапідло* : *цапавідла*), nazw rzeczy (*адзіядла*) lub materiałów remontowo-technicznych (*малявідло*, *шмаравідло*).

Większość przedstawionych przykładów świadczy o zachowaniu podstawowego znaczenia, które jest (było) właściwe dla danego wyrazu w języku źródłowym. Tylko rzeczownik *малявідла* utrzymał dawne, niewystępujące już obecnie w polszczyźnie znaczenie ‘barwa, kolor’.

Ciekawym neosemantyzmem jest grodzieński leksem *шыдэлка* ‘gruba chusta’ (< ‘robótka, rzecz wykonana przez szydełkowanie’). Jest to wprawdzie deminutivum z suf. *-ка* od rzeczownika *шыдло*, ale ze względów fonetycznych wyraz ten wart jest osobnego komentarza. Uwagę zwraca nieuzasadnione etymologicznym rozwojem wstawne [э], rozbijające zwartą pierwotnie grupę spółgłoskową sufiksu *-*dl*- (-[дл]ъ̯к- > -[д/л]к- > -[дэл]к-). Gdyby rozwój potencjalnego psł. dem. **ši-dl-ъko* przebiegał prawidłowo, wówczas należałoby się spodziewać kontynuantów w postaci pol. **szydłko* i brus. **шыдлко*. Moim zdaniem do ostatecznego wyabstrahowania się wariantywnego formantu -*dęł*- mogła przyczynić się wtórna postać Gen. pl. *szydęł*, *powidęł* (pierwotnie **šidlъ*, **povidlъ*). Warto jednak zaznaczyć, że o ile polskie wyrazy *powidełko*, *szydełko* (z samogłoską [*e*]) odzwierciedlają domniemany proces wokalizacji jeru twardego [ъ] w pozycji mocnej, o tyle w przypadku wyrazu białoruskiego konsekwencji takiej nie ma. Grodzieński leksem *шыдэлка* (z [э] w grupie [-*дэл*-]) jest kolejnym przykładem polonizacji na poziomie fonetycznym, gdyż w wypadku analogicznych przekształceń na rodzimej niwie spodziewalibyśmy form *шыдалка* albo *шыдо́лка* (z wokalizacją [*a*], ewentualnie [*ó*; tj. *o* pod akcentem] na miejscu rzekomego jeru mocnego [ъ]).

Spora część wyrazów to niezaprzeczalnie polonizmy leksykalno-strukturalne, czego potwierdzeniem jest brak na danym obszarze ich odpowiedników formalno-semantycznych (np. *кавадла*). Nieznaczna tylko grupa desygnatów posiada takie odpowiedniki (np. *матавідла – матавіла*).

Często podkreśla się, że białoruskojęzyczna ludność zachodniej Białorusi (np. Zelweńszczyzny), mająca na co dzień kontakt z żywą mową polską, niemalże naturalnie przyswajała niektóre modele słowotwórcze właściwe polszczyźnie („незаўважна для сябе ўспрымала чужыя словы, лад мовы” – Карский 1904: 143). W ten oto sposób produktywny polski suf. *-dło* zadomowił się m.in. w systemie derywacyjnym białoruskich gwar grodzieńskich. Mimo że posiadał konkurenta w postaci rodzimego formantu *-дл-а*, dość szybko zdołał zyskać samodzielność słowotwórczą. Potwierdzeniem tego są słowa P. Ściacki:

> Суфікс *-дл*-а ўтварае ў гаворках Зэльвеншчыны – ад асноў назоўнікаў з значэннем прылады працы – назвы ручкі, дзяржання гэтай прылады: *касідла* – ‘касільна’, *цапідла* – ‘цапільна’, *грабідла* – ‘грабільна’. У польскай мове назвы ручкі прылад працы ўтвараюцца ў асноўным з дапамогаю суфікса *-isko*: *cepisko*, *rydelisko.* Таму ўтварэнні тыпу *цапідла* адлюстроўваюць толькі агульны ўплыў польскай мовы, а самі словы гэтага словаўтваральнага тыпу трэба разглядаць як уласнабеларускія народпа-дыялектныя лексічныя адзінкі (Сяцко 1972: 232).

Należy zaznaczyć, że współcześnie sufiks *-дл-о*, mimo że zyskał status samodzielnego formantu (por. *адзіядла*, *касавідла*, *цапавідла*, *грабідла*), nie wyparł z systemu tożsamego funkcjonalnie rodzimego suf. *-ло*.

Ostatni podrozdział pierwszej części monografii jest poświęcony rzeczownikom z suf. -*іско* (-*іска*) w gwarach grodzieńskich. Ze względu na produktywność na danym obszarze nazw lokatywnych (z ogólnym znaczeniem ‘pole, miejsce po użytkach rolnych’) z charakterystycznym dla obszaru wschodniosłowiańskiego sufiksem -*ішча* (-*ішчо*) potraktowano je jako typ adaptacyjny na poziomie słowotwórczym. Obecnie na Grodzieńszczyźnie bytują synonimiczne formy, takie jak np. *аўсянíска* : *аўсянішча*, *бульбянíско* : *бульбянішча*, *лубя́ніска* : *лубя́нішча*. Nierzadko poświadczone są ich polskie (czasem kresowe) prototypy, np. *owsianisko*, *rżysko*, *jęczmienisko*, *kartoflanisko*. Warto zaznaczyć, że część wyrazów odnotowanych w latach 30. XX stulecia przez L. Ossowskiego (*orzysko*, *rżysko*, *ofsianisko*, *jaczmienisko*, *kartoflanisko*) nadal stanowi aktywny zasób grodzieńskiego słownictwa. Wyrazami powstałymi na tutejszym gruncie za pomocą zaadoptowanego przez rodzimy system formantu -*іска* [-*іско*] są w naszym materiale: *пéчыска*, *кýпіска* i *цэ́ркавіско*. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że związany genetycznie z danym obszarem suf. -*ішча* nadal utrzymuje swą wysoką produktywność, czego dowodzą takie nienotowane wcześniej (i nieposiadające ekwiwalentnych form zakończonych na -*іско*) wyrazy, jak: *жáжлішча*, *лужы́шча*, *стóгавішча*, *селíшчо*, *стóхлішчо*, *гнядзíшча*, *займíшчо*, *Нямнíшча*.

Jednym z ciekawszych przykładów lokalnej inwencji słowotwórczej jest zanotowany przez T. Ściaszkowicz w znaczeniu abstrakcyjnym leksem *памавíско* ‘прымаўка; porzekadło, anegdota’.

Odrębną kategorię semantyczną stanowią ekspresywizmy z suf. -*іско*, zwykle augmentativa, będące derywatami od nazw zwierząt: *байбачы́ско*, *бугаíска*, *канíско*, *зайчыска* (‘duży, niezgrabny...’); nazw osób: *хлапчы́ско*, *дзяцíска*; nazw narodowości (z odcieniem deprecjatywnym): *Нямч/ур/ыско* ‘Немец’[391]; części ciała: *насíско*, budowli: *дамíско*; przedmiotów: *вазíско*; innych kategorii: *гнаíско*, *маразíско*. Z biegiem czasu rozszerzył się zakres znaczeniowy niektórych wyrazów. W kilku przypadkach obserwowana jest metaforyzacja uwidaczniająca się w przesunięciu semantycznym na linii ‘charakterystyczna zewnętrzna (fizyczna) cecha’ → ‘cecha usposobienia, mentalności, charakteru’. Stąd *байбачы́ско* oznacza także ‘człowieka leniwego’, *бугаíска* – ‘lenia, nicponia’, *канíско* – ‘zdrowego, ale leniwego człowieka’.

Wydaje się, że w tej deprecjatywnej funkcji sufiks -*іско* ma szansę utrzymać swoją produktywność w systemie słowotwórczym gwar grodzieńskich (por. np. *нядбáйліска* vs *нядбáйлішчо* ‘człowiek zaniedbany, nieprzywiązujący uwagi do wyglądu, o niskich aspiracjach życiowych’ wobec podstawowego rzeczownika *нядбайла* ‘niedbaluch’ [z suf. -(*й*)*ла* < *-*ъlo*] czy derywatu od tegoż [z suf. -*іца*] – *нядбайліца* ‘ts.’).

Znacznie trudniej jest przewidzieć, czy i jaką rolę odegra formant -*іско* w dziedzinie derywacji nowych nazw miejsc, narzędzi (bądź ich części) itp. ze względu na nik-

---

[391] Jest to formacja o podwójnym stopniu ekspresywizacji, uzyskanym poprzez nawarstwienie sufiksu -*ыск-а* na formację z suf. -*ур*-: Немец (neutralne) > Нямчýр > Нямчуры́ска. Por.: У канцэ палетка *нямчур* некі ляжаў забіты, та дзед потым закапаў / Взяла прадаць трошкі яец і масла, та халернік *нямчурыско* перапыніў, усё забраў (Цыхун 1993: 96).

nącą rolę tego typu desygnatów we współczesnym, wciąż rozwijającym się i przeżywającym gwałtowny rozwój techniczny i cywilizacyjny, świecie.

II. W drugiej części monografii zostało omówione grodzieńskie słownictwo meteorologiczne na tle innych dialektów białoruskich oraz języków i dialektów słowiańskich. Zjawiska meteorologiczne, stanowiące istotny składnik przyrody nieożywionej, towarzyszą człowiekowi od zarania świata. Desygnaty oznaczające stany pogodowe, takie jak deszcz, wiatr, mróz itd., także zjawiska i reakcje im towarzyszące (grzmot, tęcza, błyskawica), stany określające wpływ warunków atmosferycznych na ludzkie odczucia i reakcje fizyczne zachodzące w jego ciele (zimno [chłód] – ciepło, mroźno – gorąco / upalnie; marznąć) musiały bardzo wcześnie znaleźć odzwierciedlenie w zwerbalizowanym świecie nazw.

Pokaźna część grodzieńskiego leksykonu meteorologicznego stanowi wspólne słowiańskie dziedzictwo minionych epok. Niektóre wyrazy w poszczególnych językach dopiero z biegiem czasu uzyskały status terminów meteorologicznych. Materiał językowy dowodzi, że proces terminologizacji części leksemów był zjawiskiem długotrwałym, złożonym i – w efekcie końcowym – niejednolitym.

To ostatnie stwierdzenie dotyczy przede wszystkim podstawowego dziś terminu meteorologicznego POGODA. Otóż analiza odpowiedniego materiału leksykalnego uzmysławia, że mimo iż kontynuanty psł. leksemu **pogoda* (**po-goda* : **po/goditi*) znane są (lub były) na obszarze niemalże całej Słowiańszczyzny (także w języku białoruskim i jego dialektach), to jednak w charakterze nadrzędnego terminu specjalistycznego utrwaliły się w języku polskim, rosyjskim i ukraińskim. W procesie terminologizacji pozytywny prymarnie ładunek semantyczny, który wyraz zawdzięcza rdzeniowi **god-* ‘godzić, dogadzać’ (wobec negatywnego – w zaprzeczonej formie **ne*[*po*]*goda*) uległ neutralizacji, skoro wyraz *pogoda*, najogólniej rzecz ujmując, jest definiowany jako ‘stan atmosfery w określonym czasie i miejscu’. Fakt ten pociągnął za sobą potrzebę (może nawet konieczność) stosowania wyrażeń dwu- lub więcej komponentowych, typu POGODA *ciepła* / *zimna* (*chłodna*), *mroźna*; *ładna*, *piękna* / *brzydka*, *słoneczna* / *pochmurna*, *deszczowa*, *bezwietrzna* / *wietrzna* itp. Można przyjąć, że sam leksem **pogoda*, oznaczający pierwotnie ‘stosowną, dobrą porę, czas’ powstał drogą eliptyzacji, czyli usunięcia jednego ze składników związku składniowego **pogoda* [*pora*] (późniejsze też: **pogodьno* [*vermę*], **-ьnъ* [*časъ*]) analogicznie do **vedro* (*vermę*) – dosłownie ‘jasny, słoneczny, piękny (czas; pogoda)’, por. psł. **vedrъ -a*, *-o* adi. ‘jasny, przejrzysty’. Kontynuanty psł. substantywizowanego przymiotnika **vedro* znajdujemy m.in. w scs. (Kodeks Zografski, Kodeks Mariański) ВЕДРО ‘piękna pogoda’, stpol. *wiodro* ‘słoneczna pogoda, ciepło’, czes. *vedro* ‘upał’, ros. dial. *вёдро* coll. ‘piękna pogoda’. Natomiast w języku głuż. *wjedro* posiada zneutralizowane, ogólne znaczenie ‘pogoda’, które jest rezultatem leksykalizacji. Potwierdzają to funkcjonujące w obu językach łużyckich (zwłaszcza w dialektach) określenia typu: *dobre wedro* ‘gutes Wetter; ładna pogoda’ czy leksemy o negatywnym ładunku semantycznym *njewjedro* (newedro) ‘niepogoda’ (por. Schuster-Šewc 21: 1610).

W grupie języków południowosłowiańskich w funkcji terminu ze znaczeniem nadrzędnym POGODA wyspecjalizowały się kontynuanty psł. **ver*(*t*)*mę*: słow. *vréme*, serb. *време*, chorw. *vrijéme*, bułg. *време*, maced. *време*. Rzeczownik *веремя* : *времйа* – w takim właśnie znaczeniu – znany jest także części gwar ukraińskich, a najstarsza dokumentacja pochodzi z 1627 roku, z *Leksykonu sławienoruskiego*... Pamby Beryndy (Могила 2008: 11).

Z kolei w grupie czesko-słowackiej w funkcji leksemu nadrzędnego wyspecjalizowały się uniwerbizowane: czes. *počasí* i sła. *počasie* (z wcześniejszego **po*/*čas*-*ьje* : **časъ* < **kēs*- 'odcinek, wycinek czasu'; por. także głuż. *počas* 'Witterung, pogoda', *počasy*, *počasny* – Schuster-Šewc 15: 1110). To temporalne znaczenie leksemu **časъ* 'odcinek czasu' wydaje się późniejsze, ale i na tej metrycznej płaszczyźnie zarysowała się repartycja semantyczna: [krótki odcinek] 'chwila', 'godzina' (np. ros. *час*, bułg. i maced. *час*; bułg. adi. *часовен* 'godzinny') — [dłuższy odcinek] 'okres; nieprzerwany ciąg chwil' (np. słow. *čàs* 'tempus', brus. *час* [pl. *часы*] 'ts., pora, okres'). Jako pierwotne rekonstruuje się dla psł. **časъ* znaczenie 'odpowiedni do wykonania jakiejś czynności <u>czas</u>; <u>odpowiednia</u> <u>pora</u>' (np. strus. ЧАСЪ m.in. 'odpowiednia, dogodna pora, czas') oraz '**pogoda**' – np. w dłuż. *cas* (tu także ogólniejsze 'tempus'), pol. daw. i przestarzałe *czas*, czes. przestarz. i dial. oraz sła. *čas* 'pogoda'. Na to ostatnie znaczenie wskazują pośrednio m.in. denominalne czasowniki: czes. dial. moraw. *časiti se* oraz sła. *časit' sa* 'wypogadzać się' oraz ukr. przymiotnik *часний* 'związany z czasem, **pogodą**' (zob. SP II: 116; tutaj w charakterze comparandum przytacza się stprus. *kīsman* Acc. (**kēsma*-) oraz alb. *kohë* < **kēsā* m.in. 'pogoda; wiek').

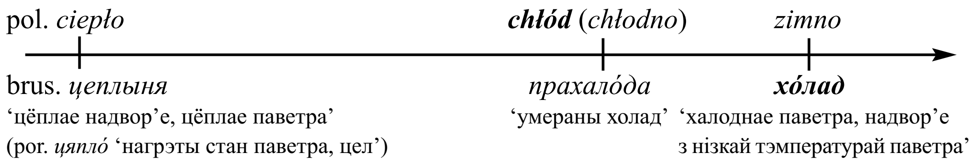
Podobnie też w wyniku uniwerbizacji wyrażenia przyimkowego **na*/*dvor*/-*ьje* '(coś znajdującego się) na zewnątrz, poza pomieszczeniem mieszkalnym' (por. brus. dial. i przestarz. *надвор'е* 'miejsce poza terenem zabudowanym', ukr. *надвір'я*, ros. *надворье*, pol. *nadworze* – 'ts.') oraz przesunięcia semantycznego doszło do pojawienia się podstawowego w języku białoruskim leksemu meteorologicznego *надвор'е* 'pogoda' (występującego także w licznych dialektach; w niektórych z nich wyraz odnotowany został w znaczeniu 'czyste, przejrzyste powietrze' – Носович 1870). Mimo że analogiczny rozwój semantyczny zaobserwowany został w niektórych dialektach rosyjskich (smol.: *надворье* красивое; pskow.: *надворье* сырое, irk., СРНГ XII: 226), to jednak tylko w języku białoruskim wyraz zyskał status terminu meteorologicznego.

Ponieważ brus. *надвор'е* jest wyrazem o neutralnej konotacji, zrozumiały jest fakt jego łączliwości z przymiotnikami o odpowiednim zabarwieniu semantycznym. Dopiero dobór epitetu czyni ów dwukomponentowy związek wyrazowy przejrzystym w planie definicyjnym. Tak więc np. w gwarach Grodzieńszczyzny podczas określania ładnej pogody wykorzystywane są wyrazy pola semantycznego 'jasność, blask słońca': *слонечнае*, *яснае*, *бляскáвае* надвор'е. Konsekwentnie też (na zasadzie opozycji ŚWIATŁO – CIEMNOŚĆ) możliwy jest związek składniowy typu *цьмяная пагода* 'brzydka, pochmurna (dosłownie: 'ciemna') pogoda', co potwierdzają dane materiałowe. Z kolei kolokacje typu: *дрэннае надвор'е* (*дрэнная надворка*; w języku lite-

rackim także *кепскае надвор'е*), *благая*, *кепская*, *нядобра*, *нехароша пагода* – są najczęstszymi określeniami brzydkiej (niesprzyjającej) aury.

Na całym niemalże obszarze białoruskim rolę antonimicznego dla pogody terminu nadrzędnego pełni leksem *непагадзь*, natomiast w niektórych gwarach Grodzieńszczyzny w funkcji takiej wyspecjalizował się rzeczownik *азы́ра*. Poświadczone na danym obszarze wyrazy tej rodziny (jak np. *азы́рлівы*, *азы́рны*, *азы́рысты* czy adv. *азы́рна*) – w zawężonym znaczeniu – należą do mikropola semantycznego CHŁÓD/ZIMNO.

Najbardziej reprezentatywny leksem tego pola – psł. **choldъ* (oraz derywat adwerbialny **choldьno*) – stanowi przykład swoistej repartycji semantycznej, dokonanej w okresie podziału dialektalnego Słowiańszczyzny. Potwierdzeniem tego jest – moim zdaniem – zróżnicowany stopień intensyfikacji cechy desygnatu: mocniejszy – we wschodniej gałęzi języków słowiańskich (znaczenie referencyjne 'zimno; [bardzo] niska temperatura powietrza'), słabszy – na pozostałym obszarze (znaczenie dyferencyjne: 'chłodno (czyli – nie ciepło, ale też nie [całkiem] zimno)'. Różnica ta jest dobrze wyczuwalna w języku polskim, gdzie przysłówki *chłodno* : *zimno* nie tworzą naturalnej pary antonimicznej (takiej jak: *ciepło – zimno*, *upalnie – mroźno*), ale też – w żadnym razie – nie są pojęciami synonimicznymi, lecz – co najwyżej – bliskoznacznymi. Świadczy o tym miejsce ulokowania tych trzech pojęć w układzie wektoralnym. Mimo że *chłodny* musi zostać umieszczony pomiędzy 'ciepłym' i 'zimnym', to jednak bliżej mu (pod względem semantycznym) do tego ostatniego. Por. poniższy schemat:

Należy podkreślić, że wyrazy grodzieńskie nawiązują do semantyki właściwej wschodniosłowiańskiemu obszarowi językowemu. Oprócz formy bezpośrednio kontynuowanej *хо́лад* (oraz adverbium *хо́ладна*) dobrze poświadczone są *хало́д/ніца* i *халадз/і́шчо* – z gradacyjnymi sufiksami -*ніца*, -*і́шчо*, intensyfikującymi podstawowe znaczenie desygnatu.

Z polem znaczeniowym ZIMNO/CHŁÓD związane są grodzieńskie leksemy *се́вер* m., *сі́верны* 'халодны; zimny', *сібі́рны* 'вельмі халодны; bardzo zimny; północny' (por. także denominalny czasownik *сівярэ́ць* 'халадаць, o aurze – przynosić zimno, chłód; oziębiać się'). Są to znaczenia sekundarne, pierwotnie bowiem psł. **sěverъ* (zestawiany m.in. z litew. *šiaurỹs* '**wiatr północny**', *šiáurė* 'północ') był nazwą 'zimnego, ostrego wiatru nadciągającego z północy' oraz 'północnej części kuli ziemskiej'. Warto podkreślić, że to prymarne znaczenie bardzo dobrze utrzymane jest także w grodzieńskiej nomenklaturze wiatru.

Z kolei zanotowane na Grodzieńszczyźnie wyrazy *дубар*, *дубарэча* 'zimno, wielki ziąb' nawiązują do znaczenia '**sztywnieć**, **drętwieć**, zastygać, kołowacieć', rekon-

struowanego dla psł. *_dǫběti_ *_dǫbějǫ_. Ten denominalny czasownik zwykle wyprowadzany jest od nazwy drzewa *_dǫbъ_ (np. SP IV: 173). Ostatnimi czasy rozważano możliwość wyprowadzania verbum od domniemanego przymiotnika *_dǫbъ_ ‘twardy’ na podstawie zestawienia ze stprus. <_Dambo_> ‘grunt’ : /_dambō_/ < *_dambā_[392].

Natomiast w zleksykalizowanym obecnie przymiotniku _дрóглы_ ‘zmarznięty, zziębnięty’ stadium pośredniego należy upatrywać w treści ‘drżący, trzęsący się (z zimna)’ i tym samym umieścić go w polu znaczeniowym z pierwotną semantyką ‘**drżeć, trząść się** (ze strachu, z zimna)’ – por. psł. *_drъžati_ : *_drygati_.

Pod względem semantycznym z powyższą grupą dobrze koresponduje jedno z lokalnych określeń śniegu – _трусцá_ ‘gęsty śnieg’ – derywat z suf. -_ца_ od _трусіць_ (por. brus. liter. _трэсціся_ ‘trząść (się)’; psł. *_tręsti_ *_tręsǫ_ ‘trząść’; pierwiastek *_ter_- ‘trzepotać się, trząść się, drżeć’; *_trǫs_-: por. ros. _трус_ ‘tchórz, ten, który się trzęsie’).

Semantyka ‘**blasku**, **światłości**, **jasności**’ (por. psł. *_světъ_, *_ěsnъ_) występuje zwykle w komponencie uściślającym znaczenie podstawowe aury oraz w dwuczłonowych określeniach obłoków (chmur) na niebie, np. _ясны_ дзень, _свяцінны_ дзень ‘słoneczny (jasny, pełen światła)’ czy _ясныя_, _светлыя_ хмуры, неба _яснае_. W tym polu semantycznym umieścić należy także występujące na Grodzieńszczyźnie nazwy błyskawic i błyskania się: _бліскавіца_ : _блыскавіца_, _бліскаць_ (por. psł. *_bliskati_ ‘błyskać, jaśnieć’ : *_blьščati_ ‘jaśnieć blaskiem, błyszczeć, lśnić) oraz compositum _искрамёт_ o ‘oślepiającym (odbijającym światło słoneczne), skrzącym się śniegu’ – z kontynuantem psł. *_jьskra_ ‘iskra’ (por. pie. *_ai̯sk_- ‘jasny, świecący’) w pierwszej części złożenia.

Pierwotną semantykę ‘**ściśniętej**, **zbitej masy**, **kupy**’ odzwierciedlają rzeczowniki oznaczające chmury, np. _хмáра_ (psł. *_chmara_; por. także *_chmura_). Znaczenia meteorologiczne leksemu _чáта_ ‘deszczowe chmury’ (także: ‘przelotny deszcz’, ‘porywisty wiatr’), a zwłaszcza to pierwsze, dobrze korespondują z przenośnym ‘kupa; stado; grupa (osób)’, por. _чаты_ ‘grupa, skupisko zebranych osób’. Obserwujemy tu paralelny rozwój semantyczny jak w przypadku rzeczownika *_chmara_ (‘skłębiona, gęsta masa powietrzna; ciemna chmura’ > ‘wielka ilość, mnóstwo, rój’). Tutaj także umieściłbym grodz. określenie chmur _каўганэ́_ pl., ze znaczeniem podstawowym ‘mocno zbite, zgniecione kłębuszki wełny, materiału’. Na marginesie warto zaznaczyć, że do semantyki ‘gęstej, zbitej masy’ nawiązuje psł. nazwa ciemnej (deszczowej, gradowej) chmury *_tǫča_ (*_tǫk-ja_), której kontynuanty (z wachlarzem wtórnych znaczeń meteorologicznych) znajdujemy w wielu językach słowiańskich. Na szersze pierwotnie znaczenie psł. *_tǫča_ ‘coś zbitego, ściśniętego’ zdają się wskazywać: litew. _tánkus_ ‘gęsty, zbity, ścisły’, stind. _tanákti_ ‘ściska, zbija razem’ (Boryś 2005: 631).

W nazewnictwie chmur i opadów deszczu dobrze zaznaczona jest semantyka ‘**wleczenia**, **powlekania**, **na**(**d**)**ciągania**, gromadzenia się’. Świadczą o tym m.in. grodz. _вóблака_, _óблакі_ pl., _бóлако_, _аблачы́на_ – lokalne nazwy nawiązujące do psł. *_ob/volkъ_ : _ob/volko_ ‘to, co powleka powierzchnię; to, co – poprzez nadciągnięcie w jedno miej-

---

[392] Wyjściowym dla obu wyrazów miałoby być znaczenie ‘twardy’. „Byłby to zatem derywat typu τομός od denominalnego zapewne, inchoatywnego praesens infigowanego pochodnego od pierwiastka *_d^heb_-” (Babik 2009: 59).

sce, nagromadzenie się – zasłania; zasłona' > 'obłok'. Z psł. **tęgǫ* **tękti* (pie. **ten-* 'ciągnąć, wlec', **ten-k-* 'ściągać się, zbijać się, zbierać się') – należy łączyć nazwy długotrwałych, czyli przeciągłych opadów deszczu: *зацяжны́* i *працягу́шчы* дождж oraz – zapożyczony bezpośrednio z polskiego – *цёнглы*.

Wśród nazw deszczowej, słotnej pogody poświadczona jest ponadto semantyka '**kiśnięcia, kwaszenia** (**się**)', por. **kvasiti* **kvašǫ* 'powodować, że coś kiśnie, fermentuje' – causativum od psł. **kysnǫti* 'kisnąć, fermentować'. Z tym właśnie obszarem semantycznym należy łączyć grodz. *рэ́скваcь* 'непагадзь' czy też (z innego zakątka Słowiańszczyzny) chorw. *kȉša* 'deszcz', *kíšiti* : dial. *kíšjeti* 'padać (o deszczu)', *kȉsnuti* 'moknąć na deszczu'. W charakterze comparandum o podłożu czysto semantycznym warto przytoczyć także pol. *kapuśniak* (*kapuśniaczek*) 'drobny deszcz' (< 'zupa z kapusty [świeżej lub kiszonej]').

Z kolei wśród czasowników określających opady atmosferyczne można wydzielić kilka grup semantycznych. W gwarach obwodu grodzieńskiego dobrze funkcję tę pełnią czasowniki ruchu, zwłaszcza kontynuanty psł. **jьti* [**iti*] (por. rekonstruowane dla okresu prasłowiańskiego kolokacje typu **jьdetь dъždžь*). Semantykę '**szybkiego ruchu**, **bicia**, **batożenia**' odzwierciedla denominalny czasownik *дзяжэ́ць* (< *дзя́га* 'pas, rzemień'; psł. **dęgъ* m. : **dęga* f. 'coś silnego, wielkiego, ciężkiego', 'rzemień, pas skórzany') użyty w znaczeniu metaforycznym 'padać'; por. psł. **dęžiti dęžǫ* 'biec szybko, pędzić; bić, uderzać'. Podobną drogę w rozwoju semantycznym obserwujemy na przykładzie czasownika *джыгаць* (*джгаць*). Obok znaczeń związanych z wykonywaniem szybkiego ruchu: 'bić, musztrować' (nawiązującego bezpośrednio do podstawowego – 'dźgać, kłuć, pobudzać'), 'szybko iść', 'jeść łapczywie, pośpiesznie' poświadczone jest także meteorologiczne – 'zacinać, mocno padać'. Na marginesie warto zaznaczyć, że ten intensyfikujący odcień dobrze utrzymany został w ekspresywnym derywacie od powyższego – *джыглява́ць* 'mocno wiać (o silnym, porywistym wietrze)'.

W polu semantycznym OPADY ATMOSFERYCZNE nie mogło zabraknąć leksemów związanych z semantyką '**lania** (przelewania się, wylewania)'. Stąd dobrze poświadczone są w słownikach grodzieńskich kolokacje z podstawowym w tej grupie kontynuantem psł. verbum **liti* **lьjǫ* 'lać' – *ліць* (por. także przenośne znaczenie 'mocno uderzać'), jak również derywaty rzeczownikowe, np. *разлі́ў*, *залі́ў* itp.

Z kolei w nazwach drobnego, łagodnego deszczu na pierwszy plan wysuwa się semantyka '**siania**, **przesiewania**'. Do kontynuantów psł. **sěvati* (iter.) oraz **sěti* **sějǫ* 'siać, obsiewać' nawiązują takie lokalne nazwy jak: *сявéц*, *грыбасéй* 'ciepły deszczyk' czy *сейва* (*сейво*) 'mgła'.

Przy sposobności należy odnotować, że w grupie meteorologicznych leksemów reprezentujących prymarną semantykę '**bicia**, **uderzania**, **rażenia**' (por. psł. **pьrati* **perǫ* 'bić, uderzać, razić') znajdują się kontynuanty psł. **perunъ* 'grom (piorun, błyskawica)', o ogólnosłowiańskim zasięgu występowania (poświadczone także na obszarze gwar grodzieńskich).

W grupie nazw wiatru oraz innych leksemów związanych z ruchem powietrza zarysowuje się kilka wyraźnych grup semantycznych: '**miecenia**, **unoszenia**, **targania**':

brus. *мяцéліца*, *мяцéль*, *мятлюга* ‘zamieć (burza śnieżna)’ (por. psł. **mesti metǫ*); ‘**dmuchania**, **dęcia** [**nadymania** (**się**)]’: brus. *дзімáць* ‘dąć, wiać, dmuchać’ (por. psł. **dymati* iter., **duti* **dujǫ* ‘wiać, dąć’ oraz **dǫti* **dъmǫ* ‘ts.’), brus. *дзьмуць*, *дзьмухаць* ‘ts.’); ‘**wiania**, **nawiewania**’: lokalne nazwy *вéйка* ‘śnieg z wiatrem, zawieja’, *завéйка* ‘zamieć’, *завéяны* ‘zasypany śniegiem (dosłownie: z nawianym przez wiatr śniegiem)’, *ліставéй* ‘silny wiatr zrywający liście’; tutaj należy jeden z ważniejszych terminów meteorologicznych o ogólnobiałoruskim zasięgu *вецер* – kontynuant psł. **větrъ*; ‘**kręcenia**, **skręcania**, **wirowania** (ruchu wirowego, kolistego)’: grodz. *крутавей* ‘mocny, porywisty (o zmiennych kierunkach) wiatr’ – to compositum będące formalnym i semantycznym spoiwem obu pokrewnych grup; ponadto należą tutaj: *крýча*, *кручáльніца*, *крутовіна* ‘zawierucha’ (por. także związek składniowy: бура *круціць* снег) – wyrazy oparte na temacie nawiązującym do psł. **krǫt-* (por. **krǫtiti* **krǫťǫ* ‘obracać w koło, wirować’ causativum od psł. **krętati* ‘wprawiać w ruch okrężny, obracać, kręcić, skręcać’); ‘**wicia**, **splatania** [skręcania]’: grodz. *віячка* ‘zawierucha’ (por. psł. **viti* **vьjǫ* : pie. **u̯ei̯-* ‘wić, skręcać, splatać’); tutaj także należy przyporządkować leksem *вéнічнік* ‘ostry, nieprzyjemny wiatr’ – derywat oparty na temacie *вен-*, nawiązującym bezpośrednio do psł. **věnъ* ‘splot gałązek, kwiatów; wianek’ : **viti* ‘wić, zawijać’; ‘**wirowania** [wprawienia powietrza w okrężny ruch wokół jednego punktu]’: grodz. *завірýха* ‘zawierucha, zamieć, zawieja’ (por. psł. **vir-* ‘wirowanie, gwałtowny ruch obrotowy’ od psł. **vьrěti* ‘wrzeć, kłębić się, wirować’; **vŕ̥titi* ‘obracać, wiercić, kręcić’, **vŕ̥těti sę* ‘obracać się, wiercić się’ : pie. pierwiastek **u̯er-* ‘kręcić, zwijać, zginać’).

Skala semantyczna psł. **vьrěti*, dla którego poza omówionymi właśnie znaczeniami ‘wirować, obracać się’, ‘kłębić się’ właściwa jest także – najprawdopodobniej prymarna – treść ‘wrzeć, gotować się, bulgotać’ (por. pie. **u̯er-* ‘palić, prażyć’) – pozwala w naturalny niemalże sposób przejść do wyrazów pola znaczeniowego GORĄCO/UPAŁ. Semantyka ‘**wrzenia**, warzenia się’ odzwierciedlona została w pochodzącym z Grodzieńszczyzny czasowniku *уварьіцца* ‘zmorzyć się skwarem, dusznym, znojnym powietrzem, mocno się spocić’ (por. psł. **varъ* ‘wrzenie’, ‘wrzątek, gorąco’, skąd np.: kasz. *vår* ‘upał, skawr, spiekota’; serb. i chorw. *vâr* będący synonimem rzeczownika *vrućìna* – opartego na temacie participium *vruć-* < psł. **vьrǫt’-* / **vьręt’-* : **vьrěti*). Pierwotna semantyka ‘**pieczenia**’ (psł. **pekti* **pekǫ* ‘piec’) zachowana została w poświadczonych na Grodzieńszczyźnie nazwach upału *снéка* : *снёка*, *спякóта* oraz przysłówku *снёкла* ‘gorąco, upalnie’. Z kolei semantyka ‘**palenia**’ (brus. *паліць* < psł. **paliti* **paľǫ* ‘powodować, że coś płonie, zapalać’) zawarta jest w odsłownym rzeczowniku *ýпал* ‘gorąc(o)’ oraz rzeczownikowych derywatach opartych na kontynuantach psł. participium **goręt’-* ‘gorący (palący się)’: *гарачэ́ча*, *гарачыня* (psł. **gorěti* ‘palić się płomieniem, płonąć, świecić’). Specyfikę procesu ‘**parzenia** [czyli oddziaływania wysoko ogrzaną parą wodną]’ (por. psł. **pariti* ‘sprawiać, że coś ulega działaniu wilgoci i ciepła’) i towarzyszące owemu procesowi uczucie przypiekania znakomicie oddają pochodzące z Grodzieńszczyzny leksemy: *прыпáрваць* ‘przypiekać, dopiekać, parzyć (o słońcu)’, *прыпáрка* ‘gorąca i wilgotna pogoda’, *пáркасць* ‘parno’. Semantyka ‘**przypiekania**, **smalenia** (słońcem)’ właściwa jest grodzieńskiemu kontynuantowi psł. **smaliti*

‘przypiekać coś ogniem, opalać’ – tj. czasownikowi *сма́ліць* ‘mocno przypiekać, palić’ (por. *Со́нца* так *смалиць*). Semantyka **duszenia (się)** spowodowanego brakiem ruchu powietrza (por. **duchъ* ‘podmuch, powiew wiatru’ : **dušiti* ‘powodować duszenie się, pozbawiać tchu’, por. też znaczenie wtórne ‘gotować pod przykryciem’) jest znakomicie odzwierciedlona w rzeczownikowej nazwie *духата́* oznaczającej ‘parną pogodę, duszne, stojące powietrze’. Natomiast rzeczownik *суш* f. (oraz należący do paradygmatu -*a*-tematowego *су́ша*) oznaczający ‘suchą aurę, suszę’ nawiązuje do prymarnej abstrakcyjnej semantyki psł. **suša* ‘suchość (spowodowana brakiem wody, wilgoci)’ : *suchъ* ‘suchy’ (por. też **sušiti* ‘suszyć’ : inchoativum **sъchnǫti* ‘stawać się suchym, usychać’; pie. **saus*- ‘schnąć; suchy’).

Wśród leksemów o onomatopeicznej motywacji na pierwszy plan wysuwają się wyrazy z prymarną semantyką ‘**grzmienia**, **huczenia**’, wśród nich rodzina *грыме́ць*, *граме́ць* (psł. **grьměti* ‘huczeć, grzmieć’), *гром* ‘grom’ oraz ‘**suchego trzasku**, **głuchego dudnienia**’: *грымо́ты* ‘grzmot’ (psł. **grьmotъ* ‘huk, grzmot’), *груме́ць* ‘grzmieć, dudnić’. Z grupą tą należy łączyć leksem *бура* ‘burza’. Zdaje się, że to meteorologiczne znaczenie właściwe było już psł. nomen deverbale **burja*. Warto zaznaczyć, że w prymarnej semantyce czasownika **buriti* dominantę stanowią elementy akustyczne ‘grzmieć, huczeć, szumieć’ (treść ‘szaleć, srożyć się, buntować się’ jest sekundarna).

W wyrazie *трыску́ць* (f.), posiadającym znaczenie ‘silny, trzaskający mróz, niska temperatua powietrza’, znajdujemy ślady pierwotnej onomatopeicznej motywacji ‘**trzaskania, rozłupywania**’ (dźwięki takie są charakterystyczne dla pękającej pod wpływem mrozu kory drzew; skrzypienie („trzask”) towarzyszy przemieszczaniu się w czasie mrozu po śnieżnej nawierzchni). Wydaje się, że owo meteorologiczne znaczenie leksem *трыску́ць* zawdzięcza dźwiękonaśladowczemu czasownikowi *трашчаць* ‘trzeszczeć’ (por. psł. **trěskati* **trěskajǫ* ‘wydawać charakterystyczny dla łamania, rozłupywania suchy, ostry dźwięk, trzask’), nie można wszakże wykluczyć wpływu innego czasownika – *трышчыць* (por. psł. **tryskati* ‘tryskać, wytryskiwać; kipieć’).

Inny proces przeobrażeń semantycznych obserwujemy na przykładzie czasownika *cíneць*. W znaczeniu ‘padać (o śniegu)’, ‘drobno padać (o deszczu), mżyć’, poświadczonym na Grodzieńszczyźnie, trudno już odnaleźć element onomatopeiczny, właściwy prymarnej semantyce psł. **sipati* / **sipěti* ‘chrypieć, oddychać z trudem, ze świstem, dyszeć’. Można założyć, że ogniwem pośrednim – pomiędzy tym, rekonstruowanym dla leksemu prasłowiańskiego a tym, poświadczonym realnie w gwarach Grodzieńszczyzny – było znaczenie ‘cicho, słabo brzmieć; spadać bezszumnie, wolno’. Z kolei wyraz *cіпу́га* (derywat oparty na temacie wymienionego czasownika) został zdefiniowany jako ‘wietrzna pogoda z opadami śniegu’. Przypuszcza się jednak, że spoiwem pomiędzy tym nominalnym znaczeniem a pierwotną semantyką czasownika *cíneць* ‘**wydawać świszczące dźwięki**’ było – w odniesieniu do danego rzeczownika – znaczenie pośrednie ‘świszczący wiatr’.

Semantyka ‘**rozpryskiwania**, **rozchlapywania**’ (np. podczas uderzania czymś o powierzchnię wody), często z towarzyszeniem charakterystycznych efektów aku-

stycznych, właściwa dźwiękonaśladowczym czasownikom **bryzgati* ‘wydawać ostry dźwięk; rozpryskiwać się, tryskać’ i **chlapati* (**chľapati*) ‘uderzać płasko, powodować bryzganie’, utrzymana została w lokalnych nazwach słoty i deszczowej pogody, por. odpowiednio: *брызгóта* i *хля́па* : *хля́пата*.

Omówione powyżej najważniejsze kręgi semantyczne grodzieńskiego słownictwa meteorologicznego dowodzą ich niezwykle silnego związku z najstarszą, odziedziczoną w znacznym stopniu z prasłowiańszczyzny, warstwą leksyki.

Słownictwo meteorlogiczne jest tą warstwą leksyki, którą posługujemy się w codziennych kontaktach, stanowi neutralny temat zagajania rozmów i nawiązywania dialogów. Nie dziwi zatem fakt zainteresowania przeciętnych użytkowników języka zasobem leksykonu meteorologicznego. Przejawem świadomej troski o czystość i poprawność rodzimych (i regionalnych) form niektórych leksemów i sformułowań z omawianej dziedziny zdaje się wpis na stronie internetowej jednego z blogerów, ustosunkowującego się do używanego w gwarach okolic Słonimia pewnego leksemu: „we wsi Czemary (Чамяры) w regionie grodzieńskim, kiedy jest brzydka pogoda, mówi się, że ***занягодзілася***. Warto by więc wyzbyć się rozpowszechnionej kalki «пагаршэньне надвор’я» *pogorszenie pogody* i używać trafniejszego, białoruskiego wyrazu ***занягоджаньне***”[393].

***

Liczę, że zebrane i omówione słownictwo meteorologiczne z obszarów obwodu grodzieńskiego na tle białoruskim i ogólnosłowiańskim wypełni lukę w dotychczasowych pracach leksykologicznych i stanie się asumptem do podjęcia dalszych badań nad kolejnymi działami leksyki grodzieńskiej.

[393] I w oryginale: „У вёсцы Чамяры Слонімскага раёну па непагодзе кажуць, што ***занягодзілася****. Напэўна, варта нам пазбавіцца распаўсюджанай калькі «**пагаршэньне надвор’я**» і ўжываць трапны беларускі выраз ***занягоджаньне***”. Wpis doczekał się komentarza: „Цікава... Пэўна што так. У В. Ластоўскага: безведрие [непогода] – негадзь. [http://spooky12.livejournal.com/6803.html?thread=10131].

SKRÓTY

Języki

alb. – albański
ang. – angielski
arab. – arabski
awest. – awestyjski
bsł. – bałtosłowiański
bojk. – bojkowski
brus. – białoruski
brz. – brzeski [Брэсцкая; -і]
brzost. – brzostowicki [Берастaвіцкі]
bułg. – bułgarski
chorw. – chorwacki
cs. – cerkiewnosłowiański
czakaw. – czakawski
czes. – czeski
dłuż.– dolnołużycki
dolnoniem. – dolnoniemiecki
est. – estoński
E-Sl. – Est Slavonic (= psł. dial. wsch.)
fiń. – fiński (= Fin. – Finnish)
(fr.) franc. – francuski
germ. – germański
głuż. – górnołużycki
goc. – gocki
gr(ec). – grecki
grodz. – grodzieński [Гарадзенская; -і]
homel. – homelski [Гомельская -і]
irk. – irkuckie
iwiej. – iwiejski (Іўеўскі)
kasz. – kaszubski
korel. – korelicki [Карэліцкі]
lidz. – lidzki [Лідскі]
litew. – litewski [= Lith. – Lithuanian]
łac. – łaciński
łemk. – łemkowski
łojow. – łojowski [Лоеўскі]
łotew. – łotewski
maced. – macedoński
małop. – małoposki
miń. – miński [Мінская; -і]
młpol. – małopolski
mohyl. – mohylewski [Магілёўская; -і]
moraw. – morawski
most. – mostowski [Мастоўскі]
niem. – niemiecki
nowogr. – nowogrodzki [нóвгородский]
nowogródz. – nowogródzki [Навaградзкі р-н, chociaż *Навaгрудак* NM; por. jednak: навагрудскае слова]
ogólnopol. – ogólnopolski(e)
ogólnobrus. – ogólnobiałoruski
ołon. – ołoniecki
ostr. – ostrowiecki [Астравецкі; Астравец]
oszm. – oszmiański [Ашмянскі; Ашмяны]
pers. – perski
(p)ie. [PIE] – (pra)indoeuropejski, Proto-Indo-European language
podh. – podhalański
pol. – polski
połab. – połabski
południowosłow. – południowosłowiański
prarus. – praruski
pskow. – pskowski
P-Sl. – Proto-Slavic
psł. – prasłowiański
północnosłow. – północnosłowiański
riaz. – riazański
rodop. – rodopski
ros. – rosyjski
rum. – rumuński
rus. –ruski
rus.-cs. – rusko-cerkiewno-słowiański
[sch., s.-ch. – serbskochorwacki]

scs. – staro-cerkiewno-słowiański
serb. – serbski
sła. – słowacki
słow. – słoweński
słon. – słonimski [Слонімскі]
smol. – smoleński
smorg. – smorgoński [Смаргонскі]
S-Sl. – South Slavic (= psł. dial. płd.)
st. – (staro-; oznacza język)
stind. – staroindyjski
strus. – staroruski
stprus. – staropruski
stwniem. – staro-wysoko-niemiecki
syb(er). – syberyjski
szczucz. – szczuczyński [Шчучынскі]
śl. – śląski
świsł. – świsłocki [Сьвіслацкі]
tur. – turecki
turow. [тураў.] – turowskie [тураўскі]
twer. – twerski
ukr. – ukraiński
węg. – węgierski
witeb. – witebski [Віцебская; -і]
wkrus. – wielkoruskie
wlkpol. – wielkopolski
włos. – włoski
wołkow. – wołkowyski [Ваўкавыскі]
woron. – woronowski [Воранаўскі]
wschodniosłow. – wschodniosłowiański
W-Sl. – West Slavic (= psł. dial. zach.)
zachodniosłow. – zachodniosłowiański
zakarp. – zakarpacki
zdzięc. – zdzięciolski [Дзятлаўскі]
zelw. – zelwieński [Зэльвенскі]

(ав)ест. – авестийский язык
агульнабеларус. – агульнабсларускае
агульнаслав. – агульнаславянскае
астрав. – астравецкае
балг. – балгарскае
балт. – балтыйскае
балта-слав. – балта-славянскае
беларус. – беларускае
беласт. – беластоцкае
берaст. – бераставіцкае
бранск. – бранскае
брэсц. – брэсцкае
ваўк. – ваўкавыскае
вілен. – віленскае
в.-луж. – верхнялужыцкае
герм. – германскае
гом. – гомельскае
гродз. – гродзенскае
дзятл. – дзятлаўскае
драгіч. – драгічынскае
др.-прусск. – древне-прусский язык
зах.–слав. – заходнеславянскае
зэльв. – зэльвенскае
і.-е. – індаеўрапейскае
карэліц. – карэліцкае
лат(ыш). – латышскае
лац. – лацінскае
лід. – лідскае
літ(оў). – літоўскае
маг(іл). – магілёўскае
мазыр. – мазырскае
макед. – македонскае
маладз. – маладзечанскае
мін. – мінскае
мсцісл. – мсціслаўскае
навагр. – навагрудскае
наўг. – наўгародскае
н.-луж. – ніжнялужыцкае
нясвіж. – нясвіжскае
палес. – палескае
пaўд.-слав. – паўднёваславянскае
полац. – полацкае
польск. – польскае
псл. – праславянскае
рус. – рускае
рэч. – рэчыцкае
свісл. – свіслацкае
серб. – сербскае
серб.-харв. – сербскахарвацкае
славац. – славацкае
славен. – славенскае
слонім. – слонімскае
слуц. – слуцкае
смал. – смаленскае
ст.-англ. – старажытнаанглійскае
ст.-бел. – старабеларускае
ст.-польск. – старажытнапольскае
ст.-рус. – старажытнарускае
тат. – татарскае
турэц. – турэцкае
тураў. – тураўскае
усх.-прус. – усходнепрускае

усх.-слав. – усходнеславянскае
укр. – украінскае
фін. – фінскае
харв. – харвацкае
цюрк. – цюркскіе (мовы)
чеш. – чешскае
шчуч. – шчучынскае

Inne:

abstr. – abstractum (abstrakcyjny)
Acc. – accusativus
adi. – adiectivum
adi. poss. – adiectivum possesivum
adv. – adverbium
astron. – astronomiczny
augm. – augmentativum
coll. – collectivum
compar. – comparativus
Dat. – dativus
daw. – dawne (dawniej)
denom. – denominativum
deverb. – deverbativum
dial. – dialektalny
dźwkn. – dźwiękonaśladowczy
e.g. – egzempli gratia („for example”)
ew. – ewentualnie
f., fem. – femininum
fig. – figuratywnie (figurativ)
fonet. – fonetyczny
Gen. – genetivus
gwar. – gwarowy
hip(ocor). – hipocoristicum
hist. – historyczny
imperf. – imperfectum
inf. – infinitivus
Instr. – instrumentalis
intens. – intensivum
interi. – interiectio
iter(at). – iterativum
książk. – książkowe
liter. – literacki
Loc. – locativus
loc. cit. – loco citato
m. (masc.) – masculinum
meteorol. – meteorologiczny
mp. – mapa
n. (nutr.) – neutrum
на пр. – на прыклад
NG – nazwa górska
NM – nazwa miejscowa
Nom. – nominativus
NT – nazwa terenowa
NW – nazwa wodna
og. – ogólny (ogólno-)
ok. – okolice
onomatop. – onomatopeiczny
p. – patrz
partic. – participium
pejor. – pejoratywny
pl. – pluralis
płd. – południowy
płn. – północny
pot. – potoczny
por. – porównaj
poss. – possessivum (np. adiectivum possessivum)
pref. – prefiks
przen. – przenośne
przestarz. – przestarzałe
refl. – reflexivum
reg. – regionalne
relig. – religijny
s., str. – strona
sg. – singularis
suf. – sufiks
subst. – substantivum
superl. – superlativus
s.v. – sub verbo
t. – tom
tempor. – temporalis; temporalny
ts. – to samo, tak samo
Voc. – vocativus
vs – versus
w. – wiek
wg – według
wsch. – wschodni
wym. – wymowa
zach. – zachodni
z. (zesz.) – zeszyt
zam. – zamiast
zob. – zobacz

абласн. – абласнае
дыял. – дыялектны (-ае)
ж. – жаночы род
і інш. – і іншыя
літар. – літаратурнае
м. – мужчынскі род

мэтафар. – мэтафарычнае (значэнне)
н. – ніякі род
паўн. – паўночнае
пар. – параўнай
перанос. – пераноснае (значэнне)
прым. – прыметнік
прэф. – прэфікс (прыстаўка)
стр. – страница
стар. – старонка
суф. – суфікс (словаўтваральная марфема)
ю.-з.-укр. – юго-западно-украинский

znaki nietypowe (przed wyrazem):
* – oznacza formę rekonstruowaną na podstawie poświadczonych kontynuantów
$^{+}$ – oznacza formę rekonstruowaną (potencjalnie możliwą, ale bez realnie poświadczonych kontynuantów)

BIBLIOGRAFIA

Źródła i słowniki

Ze względu na porównawczy charakter pracy oraz zastosowane kryterium przedstawiania materiału egzemplifikacyjnego, cytatów i danych bibliograficznych w oryginalnej grafii każdego języka, poniższy spis jest ułożony w porządku alfabetu łacińskiego (pomimo że obejmuje także publikacje drukowane grażdanką). Nazwiska zaczynające się od *ш*, *щ*, *ч*, *ж* oraz *š*, *č*, *ž* itd. umieszczone są więc w miejscu polskiego *sz*, *cz*, *ż*. Grażdańskie litery *я*, *ю*, *ё* potraktowane są jak nasze grupy typu *ja*, *ju*, *jo* (*e* – znalazło się pod łac. *e*). Nazwiska z białoruską i ukraińską literą [г] umieszczone są pod [g] (a nie pod [h]).

AGWB – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. I, red. S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, t, II–III, red. S. Glinka, t. IV–X, red. I. Maryniakowa, Wrocław–Warszawa 1980–2012.

Аникин А.Е., 2000, *Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков*, wyd. 2, popr. i uzup., Москва.

Bańkowski, 2000–, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–, Warszawa.

Battisti C., Alessio G., 1968, *Dizionario etymologico italiano*, t. I–V, Firenze.

Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік, 2004, red. С. Санько, Мінск.

БЕР – *Български етимологичен речник*, red. И. Георгиев, t. 1–, София 1962–.

Berneker E., 1908–1913, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, t. 1., Heidelberg.

Bezlaj F., 1977–2007, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, t. 1–5, Ljubljana.

Бялькевіч І.К., 1970, *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*, Мінск.

Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

Brückner A., 1993, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, wyd. 2, przedr. wyd. 1 1927.

Цыганенко Г.И., 1989, *Этимологический словарь русского языка*, wyd. 2, zmien. i uzup., Киев.

Цыхун А.П., 1993, *Скарбы народнай мовы* (*з лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага раёну*), Гродна.

Черных П.Я., 1999, *Историко-этимологический словарь современного русского литературного языка*, t. I–II, Москва.

ДАБМ – *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*., 1963, red. Р.І. Аванесаў, Ю.А. Мацкевіч, Мінск.

Даль – В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, t. 1–4, Санкт-Петербург–Москва 1880–1882.

Dejna RKJ ŁTN – K. Dejna, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, [w:] Rozprawy Komisji Językowej ŁTN XX–XXXI, Łódź 1974–1985.

Derksen R., 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden–Boston.

Добровольский В. Н., 1914, *Смоленский областной словарь*, t. I–II, Смоленск.

ДСБ – *Дыялектны слоўнік Брэстчыны*, oprac. М.М. Аляхновіч [i in.], Мінск 1989.

EJO – *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993.

EJP – *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1994.
Элиасов Л. Е., 1980, *Словарь русских говоров Забайкалья*, Москва.
ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, t. 1–, Мінск 1988–.
ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, red. E. Havlová, z. 1–, Praha 1989–.
ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков*, red. О.Н. Трубачев, t. 1–, Москва 1974–.
ЭСУМ – *Етимологічныий словник української мови*, red. О.С. Мельничук, t. I–VI, Київ 1982–2011.
Фасмер – Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, tłum z niem. i uzup. О.Н. Трубачев, t. 1–4, Москва 1964–1973.
Gebauer – J. Gebauer, *Slovník staročeský*, t. 1–2, wyd. 2, Praha, 1970.
Геров Н., 1895–1904, *Речник на български език*, t. 1–5, Пловдив.
ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, red. А.І. Жураўскі, t. I–, Мінск 1982–.
Хромов С.П., Мамонтова Л.И., 1974, *Метеорологический словарь*, wyd. 3, Ленинград.
HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka*, red. M. Majtán, Bratislava 1991–.
Indeks – *Indeks alfabetyczny wyrazów z Kartoteki „Słownika gwar polskich”*, t. I–II, red. J. Reichan, Kraków 1999.
Историчний словник українського языка, 1930–, red. Е. Тимченко, Харків–Київ.
Jungmann J., 1835–1839, *Slovník česko-německý*, t. 1–5, Praha.
Юрчанка Г.Ф., 1966, *Дыялектны слоўнік: З гаворак Мсціслаўшчыны*, Мінск.
Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
Касьпяровіч М.І., 1927, *Віцебскі краёвы слоўнік*, Віцебск.
Kopečný F., 1981, *Základní všeslovanská slovní zásoba*, Praha.
Kucała M., 1957, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
Куликовский Г.И., 1898, *Словарь областного олонецкого наречия в его бытовом и этнографическом применении*, Санкт-Петербург.
Linde – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. 2, Warszawa 1854–1860.
LIV – *Lexikon der Indogermanischen Verben*, oprac. H. Rix, M. Kümmel, wyd. 1 – 1998, wyd. 2, Wiesbaden 2001.
ЛАБНГ – *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*, red. Ю.Ф. Мацкевіч, t. 1: *Раслінны і жывёльны свет* (1993), t. 2: *Сельская гаспадарка* (1994), t. 3: *Чалавек* (1995), t. 4: *Побыт* (1997), t. 5: *Семантыка. Словаўтварэнне*. *Націск* (1998), Мінск.
Machek V., 1957, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
Machek² – V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, wyd. 2 popr. i uzup., Praha 1968.
Макушева О.А., 1997, *Словарь метеорологической лексики орловских говоров*, red. Р.Н. Попов, Орёл.
Манаенкова А. Ф., 1989, *Словарь русских говоров Белоруссии* [*Ветковский и Добрушский районы Гомельской области*], Минск.
МАСМ – *Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны*, red. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін, Мінск 1981. [*Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны*. wyd. 2, Магілёў 2005.]
Mączyński – J. Mączyński, *Lexicon Latino-Polonicum ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum*, Regiomonti Borussiae 1564.
МДСГ – *Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны*, [w:] *Беларуская мова і мовазнаўства* (od t. 5 [1977–]: *Беларуская мова*), t. 3–10, Мінск 1975–1982.
MEP – *Multimedialna encyklopedia powszechna* [dokument elektroniczny], Kraków 1999.
Meteorološki terminološki slovar, 1990, red. Z. Petkovšek, Z. Leder, Ljubljana.
Міфалогія беларусаў. Энцыклапедычны слоўнік, 2011, red. Т. Валодзіна, Мінск.
Митров В., 1929, *Донской словарь. Материалы к изучению лексики донских козаков*, Ростов на Дону.
Muka E., 1911–1928, *Słownik dolnoserbskeje rečy a jeje narečov*, t. 1–3, Petrohrad–Praha.
Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры: Слоўнік, red. У.В. Анічэнка, Мінск 1983.
Носовичъ И.И., 1870, *Словарь белорусскаго наречія*, Петербургъ.

ОЛА – *Общеславягский лингвистический атлас*, t. 3: *Рефлексы *ьr *ъr *ьl *ъl*, Warszawa 1994.
Опыт областного великорусского словаря, изданный вторым отделением Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1852.
Pleteršnik M., 1894–1995, *Slovensko-nemški slovar*, t. 1–2, Ljubljana.
Pokorny J., 1959–1969, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, t. 1–2, Bern–München.
Ramułt S., 1893, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków.
Rejzek J., 2001, *Česky etymologický slovník*, Praha.
RJAZ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. 1–23, Zagreb 1880–1976.
RSAN – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, t. 1–, Београд 1959–.
Rymut K., 1980, *Nazwy miast* Polski, Wrocław.
Сцяцко 1970a – П.У. Сцяцко, *Дыялектны слоўнік* (*З гаворак Зэльвеншчыны*), Мінск 1970.
Сцяцко 1970b – П.У. Сцяцко, *Народная лексіка*, Мінск 1970.
Сцяшковіч 1972 – Т.Ф. Сцяшковіч, *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск.
Сцяшковіч 1983 – Т.Ф. Сцяшковіч, *Слоўнік Гродзенскай вобласці*, Мінск.
Schuster-Šewc H., 1978–1989, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bautzen.
СД – *Славянские древности. Энциклопедический словарь*, red. Н.И. Толстой, t. I–V, Москва 1995–2012.
SEK – W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–VI, Warszawa 1994–2010.
СГЦР – *Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі*, t. 1: А-П, oprac. Е.С. Мяцельская і in., Мінск 1990.
SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. I–XV, Warszawa 1880–1902.
SGPAN – *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Pracownię Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie, red. M. Karaś (Źródła i t. I, z. 1–2), J. Reichan (z. 2–15), J. Okoniowa (od z. 16–), Wrocław–Kraków 1979–.
SJP – *Słownik języka polskiego* PWN, red. nauk. M. Szymczak, t. I–III, Warszawa 1995.
SJP PAN – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
sjp.pwn. – (Internetowy) Słownik języka polskiego PWN [sjp.pwn.pl].
SJS – *Slovník jazyka staroslověnského*, red. J. Kurz, Z. Hauptova, t. I–IV, Praha 1958–1997.
Skok P., 1971–1974, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I–IV, Zagreb.
Slovník slovenských nárečí, red. I. Ripka, t. I–, Bratislava 1994–.
Sławski SEJP – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V [*-łżywy*], Kraków 1952–1982.
СлПЗБ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, red. Ю.Ф. Мацкевіч, t. I–V, Мінск 1979–1986.
Словарь диалектного просторечия Среднего Приобья, red. Т.Б. Банкова, О.И. Блинова, С.В. Сыпченко, Томск 2003.
Словарь орловских говоров, red. Т.В. Бахвалова. t. 1–4, Ярославль 1989–1991, t. 5–, Орел 1992– [t. 15 (*-тя*), 2008].
Словарь пермских говоров, red. А.Н. Борисова, t. 1 –2, Пермь 2000–2001.
Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей, red. А.С. Герд, t. 1–6, Санкт-Петербург 1994–2005.
Словарь русских говоров Кузбасса, red. О.А. Любимова, Новосибирск 1976.
Словарь русских говоров Низовой Печоры, red. Л.А. Ивашко, t. 1–2, Санкт-Петербург 2003–2005.
Словарь русских говоров Приамурья, red. Ф.П. Филин, Москва 1983.
Словарь русских говоров Сибири, red. А.И. Федоров, t. 1–5, Новосибирск 1999–2006.
Словарь русских говоров Среднего Урала, red. П.А. Вовчок, А.К.Матвеев, t. 1–7, Свердловск 1964––1988.
Словарь русской народно-диалектной речи в Сибири XVII – первой половины. XVIII в., oprac. Л.Г. Панин, Новосибирск 1991.

Словарь современного русского народного говора (*д. Деулино Рязанского района Рязанской области*), red. И.А. Оссовецкий, Москва 1969.

Словарь вологодских говоров: Учеб. пособие по рус. диалектологии, red. Т.Г. Паникаровская, t. 1–12, Вологда 1983–2007.

Słownik grecko-polski, red. Z. Abramowiczówna, t. I–IV, Warszawa 1958–1965.

Słownik stereotypów i symboli ludowych, red. J. Bartmiński, t. I/1: *Kosmos* (*niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*), Lublin 1996; t. I/2: *Ziemia*, *woda*, *podziemie*, Lublin, 1999; t. I/3: *Meteorologia* oraz t. I/4: *Kosmos* (*świat, światło, metale*), Lublin 2012.

СлСкарыны – *Слоўнік мовы Скарыны*, ułożył В.В. Аниченко (У.В. Анічэнка), t. I–III, Мінск, 1977–1994.

Słstp. – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Warszawa–Kraków 1953–2002.

Smoczyński W., 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno.

Snoj M., 1997, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana.

Snoj[2] – M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 2003.

SP – *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, Wrocław, 1974–.

SP XVI w. – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–, Wrocław 1966–.

Срезневский И.И., *Материалы для словаря древнерусского языка*, t. 1–3, Москва 1893–1903.

СРЯ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, red. С.Г. Бархударов, t. I–, Москва 1975–.

СрлГ – *Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны*, red. М.А. Даніловіч, П.У. Сцяцко, Гродна 1999.

СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, red. Ф. П. Филин, t. I–, Москва–Ленинград 1965–.

СРСО Доп. – *Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби* (*Дополнение*), red. О.И. Блинова, В.В. Палагина, t. I–II, Томск 1975.

Старабеларускі лексікон: *Падручны перакладны слоўнік*, 1997, Менск, оргас. М. Прыгодзіч, Г. Іванова [http://slounik.org/starbiel].

SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.

SWil. – *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, wyd. M. Orgelbrand, Wilno 1861 [wersja elektroniczna: http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/].

SWO – *Słownik wyrazów obcych PWN*, Warszawa 1995.

Шанский ЭСРЯ – Н.М. Шанский, *Этимологический словарь русского языка*, t. I–, Москва 1963–.

Шаталава Л.Ф., 1975*, Беларускае дыялектнае слова*, red. Г.У. Арашонкава, Мінск.

Шатэрнік Н., 1923, *Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны*, Мінск.

Tiktin – H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, t. I–III , Bukarest 1903-1925.

ТС – *Тураўскі слоўнік*, t. 1–5, Мінск 1982.

ТСБМ – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, t. I–V/2, Мінск 1977–1984.

Vasmer REW – M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, t. I–III, Heidelberg 1950-1958.

Opracowania

Абрэмбская-Яблонская А., 1976, *Аб адной польска-беларускай лексічнай паралелі.* (Польск. *latoś* ‘сёлета’ – белар. *летась* ‘у мінулым годзе’), [w:] Беларуская лінгвістыка 9, 16–19.

Акулаў І.М., 1972, *Аб выкарыстанні лексічных запазычанняў беларускай мовы пры вывучэнні замежных моў*, [w:] Праблемы мовы і літаратуры, Мінск, 18–24.

Акулаў І.М., 1973, *Запазычаная лексіка ў сінанімічных радах*, [w:] Вывучэнне беларускай мовы ў педагагічных інстытутах БССР, Мінск, 148–150.

Акулаў І.М., 1974, *Храналогія асобных запазычанняў у беларускай мове*, [w:] Вопросы общественных и гуманитарных наук, Гомель, 231–232.

Акулаў І.М., 1976, *Лексіка-семантычная група назваў зямлі ў беларускай мове*, [w:] Беларуская мова і мовазнаўства, Мінск, 71–79.

Акулов И.М., 1977, *Заимствования в структуре белорусского языка*, autoreferat pracy kandydackiej, Минск.
Аляксейчык Г.М., 1975, *З дыялектнай лексікі Навагрудчыны*, [w:] *З народнага слоўніка*, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск, 64–73.
Аляксейчык Г.М., 1976, *З дыялектнай лексікі вёскі Малыя Вераб'евічы Навгрудскага раёна*, [w:] *Народнае слова*, red. А.Я. Баханькоў, Мінск, 6–15.
Аляксейчык Г.М., 1978, *Да слоўніка Навагрудчыны*, [w:] *Жывое слова*, red. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін, Мінск, 5–19.
Анічэнка У.В., 1969, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск.
Анічэнка У.В., 1978, *Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў*, Гомель.
Антропаў М.П., 1990, *Этнолингвистический аспект польско-белорусско-русских связей*, [w:] *Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства. Матэрылы I Усесаюзнай навуковай канферэнцыі*, Віцебск, 149–150.
Антропаў М.П., 2004, *Суицидальное поле в этнолингвистическом пространстве традиционных метеорологических представлений белорусов*, [w:] Кодови словенских култура. Смрт. Брой 9, Београд, 189–207.
Антропаў М.П., 2009, *Багатка* 'вясёлка' і *багач* 'агонь' (яшчэ пра этымалагічную «празрыстасць»), Беларуская лінгвістыка 63, 113–117.
Антропаў М.П., 2010a, *Этналінгвістычная атракцыя і яе варыятыўны патэнцыял*, Беларуская Лінгвістыка 65, 3–10.
Антропаў М.П., 2010b, *Этимологические версии в призме этнолингвистической аттракции*, Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины 2(59), 106–110.
Антропов Н.П [Антропаў М.П.], 2004, *Кодовая структура белорусских обрядов и ритуалов, связанных с вызыванием дождя*, Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury 16, 241–255.
Арашонкава А.У., 1963, *Аб так званых паланізмах у беларускай мове* (*суфіксы* -dl- *і* -isk-), Весці Акадэміі навук БССР 2, 85–96.
Арашонкава Г.У., 1972 *Семантычныя працэсы ў беларускіх запазычаннях з польскай мовы*, Беларуская Лінгвістыка 2, 47–52.
Арашонкава Г.У., 1975, *Беларуска-польскія ізалексы*, Мінск, 7–14.
Астрэйка В.Д., 2010, *Славяна-балцкае лексічнае ўзаемадзеянне ў гаворках паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы*, Беларуская Лінгвістыка 65, 11–19.
Babik Z., 2009, *Pożegnanie z lasem*. Nad *Słownikiem etymologicznym języka polskiego* profesora Wiesława Borysia, Kraków.
Barszczewska N., Jankowiak M., 2012, *Dialektologia białoruska*, Warszawa.
Басько В.У., 2002, *Ужыванне лексічных паланізмаў у старабеларускім рэлігійным пісьменстве XVI–XVII стст.*, Паланістыка 2001, 5–15.
Басько В.У., 2003, *Уласнабеларускія фанетычныя асаблівасці ў мове помнікаў рэлігійнага пісьменства 16–18 стст.*, Веснік БДУ 4, 2, 34–38.
Bąk P., 1960, *Słownictwo gwary okolic Kramska na tle kultury ludowej*, Wrocław.
Bednarczuk L., 1984, *Wokół etnogenezy Białorusinów*, Acta Baltico-Slavica XVI, 33–48.
Bednarczuk L., 1994, *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze W. Ks. Litewskiego*, Acta Baltico-Slavica XXII, 109–124.
Bednarczuk L., 1999, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
Bednarczuk L., 2007, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa.
Bednarczuk L., 2010, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millennium Lithuaniae MIX–MMIX*, Kraków.
Białoskórska M., 1993, *Niektóre właściwości polszczyzny potocznej byłych przesiedleńców z Kresów Wschodnich na Pomorzu Zachodnim*, Rozprawy Slawistyczne UMCS 6, 13–19.
Беларуска-польскія ізалексы, 1975, red. Г.А. Цыхун, Мінск.

Беларуска-ўкраінскія ізалексы, 1971, Мінск.
Беларуская граматыка, ч. 1: *Фаналогія. Арфаграфія. Марфалогія. Словаутварэнне. Націск*, 1985, red. М.Б. Бірыла, П.П. Шуба, Мінск.
Бірыла М., 1966–1982, *Беларуская антрапанімія*, t. I–III, Мінск.
Блінава Э., Мяцельская Е., 1980, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск.
Богоедова Т.Н., 2010, *И.-е.* *lei̯- ‘*лить, течь, капать*’ *в славянской гидронимии*, Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины 2(59), 111–117.
Boryś W.,1975, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław.
Boryś W., 2007, *Etymologie słowiańskie i polskie. Wybór studiów z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. W. Sędzik, Warszawa.
Бубновіч І.І., 2000, *Засваенне іншамоўных слоў беларускаю літаратурнаю моваю*, red. П.У. Сцяцко, Гродна.
Будзько І., 2007, *Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар беларкскага памежжа. Да пастаноўкі праблемы*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa, wyd. 1, 259–280.
Буглак Ж., 2003, *Бульбяныя і хлебныя стравы ў побыце гарадзенцаў: семантычная і словаўтваральная структура намінацыяў, іх паходжанне*, [w:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*, red. А.М. Пяткевіч, Г.М. Семянчук, І.П. Крэнь, Гродна, 347–351.
Букринская И.А., Кармакова О.Е., 1995, *Карта 13. Названия радуги*, [w:] Восточнославянские изоглоссы, 93–100.
Булыка А.М., 1972, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск.
Булыка А.М., 1978, *З лексікі в. Селішча Навагрудскаго раёна*, [w:] *Жывое слова*, red. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін, Мінск, 20–28.
Булыка А.М., 1980, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск.
Булыка А.М., 1999, *Слоўнік іншамоўных слоў*, t. 1–2, Мінск.
Bystroń J.S., 1936, *Kultura ludowa*, Warszawa.
Citko L., 1995, *Wschodniosłowiańskie nazwy osobowe w XVI-wiecznych źródłach terenu polsko-białoruskiego pogranicza. Nazwy pochodzenia odapelatywnego*, Białoruskie Zeszyty Historyczne 1/3, 119–126.
Citko L., 2006, *„Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok.
Citko L., 2008, *Polonizmy fonetyczne i fleksyjne w wybranych latopisach litewsko-białoruskich*, [w:]Acta Albaruthenica 8, 196–205.
Citko L., 2010, *O zapożyczeniach leksykalnych z polszczyzny w języku latopisów starobiałoruskich*, Białostockie archiwum językowe 10: 11–22.
Цыхун А.П., Цыхун Г.А., 1976, *Са спецыяльнай лексікі Гродзеншчыны*, [w:] *Народнае слова*, red. А.Я. Баханькоў, Мінск, 249–262.
Цыхун А.П., Цыхун Г.А., 1979, *Лексіка дзіцячых гульняў і забав*, [w:] *Народная словатворчасць*, red. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін, Мінск, 252–270.
Цыхун Г., 1993, *Навацыі славянскіх кантактных зон*, Rozprawy Slawistyczne UMSC 6, 31–35.
Цыхун Г., 1996, *Моўны канфармізм, моўная дыверсія і іншыя тэрміналагічныя метафары*, [w:] *Funkcjonowanie języka w różnych warunkach socjokulturowych i tekstowych*, Siedlce, 79–88.
Цыхун Г., 2005–2009, *Беларуска-літоўскія калькі*, Kalbotyra 54 (2), 106–112.
Чамярыцкі В., 1969, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры*, Мінск.
Czekman W., Smułkowa E.,1988, *Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa.
Čekmonas V., 1991, *Nad etniczną i językową mapą Polaków litewskich – o teraźniejszości i przyszłości*, Lithuania 3–4, 44–51.
Черниш Т.О., 2003, *Слов’янська лексика в историко-етимологічному висвітленні*, Київ.
Чыгрын І.П., 1977, *З лексікі вёскі Чамяры Слонімскага раёна*, [w:] *Народная лексіка*, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск, 47–60.

Чыгрын І.П., 1978, *З лексікі нашай вёскі*, [w:] *Жывое слова*, red. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін, Мінск, 152–162.

Чыгрын І.П., 1979, *Яшчэ з лексікі нашай вёскі* (*Чамяры*, *Слонімскі р-н*), [w:] *Народная слоўатворчасць*, red. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін, Мінск, 30–40.

Чыгрын І.П, 2001, *Яшчэ адзін вырай з нашых слоў вёскі Чамяры Слонімскага раёна*, [w:] *Жывое наша слова. Дыялекталагічны зборнік: да 90-годдзя члена-карэспандэнта НАН Беларусі Ю.Ф. Мацкевіч*, Мінск., 174–190.

Чыгрын І.П, 2006,*Чамяры і чамяроўцы. Гісторыка-краязнаўчы нарыс*, Менск.

Даніловіч М.А., 2000, *Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны*, Гродна.

Даніловіч М.А., 2008, *Лінгвістычнае краязнаўства Гродзеншчыны*, Гродна.

Даніловіч М.А., Памецька Н.К., Піваварчык І.В., 2000, *Беларускае вяселле. Абрад. Зычэнні. Тосты. Прыказкі. Фразеалагізмы. (На матэрыяле Гродзеншчыны)*, Гродна.

Dembski D., 1994, *Naliboki i puszcza nalibocka — zarys dziejów i problematyki*, Etnografia Polska XXXVIII, z. 1–2, 51–78.

Дуброўская Е.Ф., 1975, *Прыслоўі ў гаворцы вёскі Вялікія Аўцюкі*, [w:] *З народнага слоўніка*, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск, 258–279.

Dulewiczowa I., 1989, *Paralelizmy leksykalne a problem zapożyczeń*, [w:] *Paralele w rozwoju słownictwa języków słowiańskich*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa, 65–85.

Дыялектная мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя, 2007, skład autorski М.А. Даніловіч, Н.К. Памецька, Гродна.

Eberhardt P., 1994, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa.

Еўтухоў У.Д., 1980a, *Тэрміны часу ў беларускіх народных гаворках*, Беларуская мова 7, 42–52.

Еўтухоў У.Д., 1980b, *Форма- і словаўтваральныя варыянты тэмпаральнай лексікі*, Беларуская мова 8, 9–17.

Failińska B., Kowalska A., 1983, *Polsko-białoruskie i polsko-ukraińskie związki leksykalne*, [w:], Z Polskich Studiów Slawistycznych 6, 91–100.

Federowski M., 1897–1981, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 1 (1897), t. 2 (1902), t. 3 (1903), t. 4 (1935), t. 5 (1958), t. 6 (1960), t. 7 (1969), t. 8 (1981), Kraków–Warszawa.

Gawin F., 2000, *Mniejszości narodowe na Grodzieńszczyźnie: raport z badań*, Krasnogruda 12, 185–200.

Gierowska-Kałłaur J., 2003, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich* (*19 lutego 1919 – 9 września 1920*), Warszawa.

Gierowska-Kałłaur J., 2004, *Żydzi i Polacy na Wileńszczyźnie i Grodzieńszczyźnie w latach 1919–1920*, [w:] *Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku. Praca zbiorowa*, red. K. Jasiewicz, Warszawa, 354–365.

ГЛБМ – *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, red. А.Я. Буханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік, Мінск 1970.

Glinka S., 1960, *Granica językowa i przykłady zróżnicowania fonetycznego gwar białoruskich Białostocczyzny*, Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN III/5, 36–45.

Glinka S., 1990, *Lituanizmy fonetyczne w gwarach białoruskich i polskich Białostocczyzny*, [w:] *Bałtosłowiańskie związki językowe*, red. M. Kondratiuk, Wrocław–Warszawa–Kraków, 117–127.

Граматыка беларускай мовы, red. К.К. Атраховіч (Крапіва), М.Г. Булахаў, П.П. Шуба, t. I: *Марфалогія*, Мінск 1962, t. II: *Сінтаксіс*, Мінск 1966.

Grek-Pabisowa I., 1976, *Gwara starowierców a północno-wschodnie gwary białoruskie*, Acta Baltico-Slavica 9, 211–218.

Grek-Pabisowa I., 1983, *Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Wrocław.

Grek-Pabisowa I., 1992, *Język polski na Kresach północno-wschodnich. Legendy i rzeczywistość*, [w:] Z Polskich Studiów Slawistycznych 8, 55–62.

Grek-Pabisowa I., 1998, *Język i narodowści na Kresach północno-wschodnich*, [w:] *Bohatyrowicze sto lat później*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa, 53–54.

Grek-Pabisowa I., 1999, *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka i obyczajów*, Warszawa.

Grek-Pabisowa I., 2002, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*. Warszawa.

Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1997, *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*, [w:] *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach północno-wschodnich*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa, 27–109.

Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1999, *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach* północno-wschodnich, Warszawa.

Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Biesiadowska-Magdziarz B., 2008, *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym*, [I:] *Polszczyzna mówiona*, [II:] *Polszczyzna pisana*, Warszawa.

Hajczuk R., Mieszkowska W., 1995, *К вопросу функционирования полонизмов в русском и белорусском языках*, Białostocki Przegląd Kresowy, t. 3: *Kontakty językowe pogranicza kultur narodowych*, 71–82.

Handke K., 1989, *O właściwościach prywatnego języka Elizy Orzeszkowej*, [w:] *Studia o twórczości Elizy Orzeszkoweji*, red. J. Paszek, Katowice, 140–150.

Гардзееў Ю., 2003, *Да праблемы этнаканфесійнай структуры старажытнага Гродна*, [w:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*, red. А.М. Пяткевіч, Г.М. Семянчук, І.П. Крэнь, Гродна, 8–19.

Гулінская Т., Сцяцко П., 2003, *Славянскія каляндарныя найменні месяцаў*, [w:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*, red. А.М. Пяткевіч, Г.М. Семянчук, І.П. Крэнь, Гродна, 318–322.

Hasiuk M., 1978, *Fonologia litewskiej gwary sejneńskiej*, Poznań.

Hofeneder P, *Białostocczyzna i Mazowsze dalsze jako łącznik do polszczyzny kresowej* [http://homepage.univie.ac.at/michael.moser/Lesesaal/Minsk, 16.–17. November 2006 lange Version.doc.pdf].

Hołyńska-Baranowa T., 1969, *Ukraińskie nazwy miesięcy na tle ogólnosłowiańskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Hudyka V., 2010, *Wpływ sytuacji socjolingwistycznej w XX wieku na stan języka polskiego w Grodnie na Białorusi*, Język Polski XC, 384–388.

Jakimowicz R., 1935, *Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X i XI w. z Jaćwieżą i Rusią i zasięg kolonizacji mazowieckiej na wschodzie*, *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. I: *Referaty*, Lwów , 246–250.

Jakubowicz M, 2010a, *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*, Warszawa.

Jakubowicz M., 2010b, *Enancjosemia – próba przedstawienia podstawowych problemów*, Język Polski XL, 23–31.

Jakubowski J., 1912, *Studia nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską*, Warszawa.

Janiak B., 1984, *Protezy przed samogłoskami nagłosowymi w gwarach wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, Acta Baltico-Slavica XVI, 147–158.

Яшкін І.Я., 1973, *Бел. вясна* ‘(*май*, *чэрвень*, *лiпень*)’, [w:] Беларуская лінгвістыка 4, 70-71.

Jodkowski J, 1923, *Grodno (z 28 ilustracjami i planem miasta)*, Wilno.

Jodkowski J.,1925, *Grodzisko Wołkowyskie*, Grodno.

Jodkowski J., 1934, *Grodno wczesnośredniowieczne. W świetle prac wykopaliskowych dokonanych na królewskim zamku starym w Grodnie w latach 1932 i 1933*, Przegląd Historyczno-Wojskowy VII/1, 1[2]–17 [także: 99–115 – zob. http://skarb.khoz.ru/numizmaty/juzef-iodkovskij-/bibliograf-jodk-02.html; data dostępu: 2012-07-06]. Jurkiewicz J., 1994, *Osadnictwo polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych*, Acta Baltico-Slavica XXII, 237–255.

Kaczorowski B., 1991, *Grodno. Historia i zabytki*, Warszawa.

Калоша Н., 1960, *З лексікі вёскі Лукі*, [w:], *Матэрыялы для слоўніка народна- дыялектнай мовы*, red. Ф. Янкоўскі, Мінск, 151–160.

Kamiński A., 1955, *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź.
Karaś H., 1995, *Cechy fonetyczne i fleksyjne potocznej polszczyzny mówionej na Łotwie*, Poradnik Językowy 3, 35–55.
Karaś H., 1996, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa.
Karaś H., 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa.
Karlíková H., 2006, *Lexikalische Verflechtung von psychischen und atmosphärischen Erscheinungen*, [w:] Ad fontes Verborum. Иссдудования по этимологии и исторической семантике. К 70-летию Жанны Жановны Варбот, red. А.Ф. Журавлев, Москва, 150–160.
Карпуць І., 2003, *Польскія словы ў мове жыхароў в. Даўбянкі Бераставіцкага раёна*, [w:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*, red. А.М. Пяткевіч, Г.М. Семянчук, І.П. Крэнь, Гродна, 322–326.
Карскі Я.Ф., *Белорусы*:
1903, *Белорусы*, t. I: *Введение в изучение языка и народной словесности*, Варшава [(1904) przedruk: *Белорусы*, t. I: *Введение в изучение языка и народной словесности*, Вильна].
1908, *Белорусы*, t. II: *Язык белорусского племени*, Варшава.
1911, *Белорусы*, t. II: *Язык белорусского племени*, 2. *Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском наречии*, Варшава.
1912, *Белорусы*, t. II: *Язык белорусского племени*, 3. *Очерки синтаксиса белорусского наречия. Дополнения и поправки*, Варшава.
1916, *Белорусы*, t. III: *Очерки словесности белорусского племени*, 1. *Народная поэзия*, Москва.
1921, *Белорусы*, t. III: *Очерки словесности белорусского племени*, 2. *Старая западнорусская литература*, Петроград.
1922, *Белорусы*, t. III: *Очерки словесности белорусского племени*, 3. *Художественная литература на народном наречии*, Петроград.
Przedruk całości [w trzech tomach]: (1955, 1956, 2001) *Белорусы*, t. 1–3, Москва.
Кавальчук А., 2003, *Назвы асобы — пазычанні з польскай мовы як вынік беларуска-польскіх узаемадзеянняў*, [w:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*, red. А.М. Пяткевіч, Г.М. Семянчук, І.П. Крэнь, Гродна, 298–302.
Кавальчук А.І., 2006, *Асабовыя найменні ў гаворках Гродзеншчыны*, Гродна.
Казлова Р.М., 1980, *Характарыстыка некатарых усходнеславянска-сербска-харвацкіх ізалекс* (*этымалогія*, *рэканструкцыя*), Беларуская мова 7, 34–41.
Kiklewicz, A., Paciechina A., 2000, *Беларуская літаратурная норма: дынаміка і інавацыі* (*па матэрыялах сучаснага беларускага друку*), Slavia Orientalis XLIX, 1, 93–105.
Kiklewicz A., 2002, *Język polski obojga narodów? Wpływ języka polskiego na język białoruskich mediów*, [w:] *Język trzeciego tysiąclecia*. t. 2: *Polszczyzna a języki obce*: *przekład i dydaktyka*, red. W. Chłopicki, Kraków, 321–329.
Klich E., 1907, *Teksty białoruskie z powiatu nowogródzkiego*, Materyały i Prace Komisyi Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie II, 1–282.
Kochman S., 1967, *Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku*, Wrocław.
Kochman S., 1975, *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII wieku. Słownictwo*, Wrocław.
Kolberg O., 1968, *Dzieła wszystkie*, t. LII: *Białoruś – Polesie*, Wrocław–Poznań.
Konczewska K., 2010, *Język polski mieszkańców miasta Lidy na Grodzieńszczyźnie*, Studia Linguistica UP w Krakowie V, 117–125.
Konczewska K., 2011, *Język kresowych bohaterów Elizy Orzeszkowej a współczesny język polski na Grodzieńszczyźnie*, [w:] *Творчество Элизы Ожешко в эстетическом пространстве современности. Сборник научных статей*, red. nauk. С.Ф. Мусиенко, Гродно, 246–253.
Kondratiuk M., 1985, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław.
Koniusz E., 2001, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce.

Коряков Ю., 2002, *Языковая ситуация в Белоруссии и типология языковых ситуаций* [rękopis: http://lingvarium.org/ling_geo/belarus/belorus.pdf, dostęp: 2012-07-08].

Koseska V., 1972, *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle słowiańskim*, Wrocław 1972.

Козлова Р.М., 1997, *Структура праславянского слова. Праславянское слово в генетическом гнезде*, Гомель.

Козлова Р.М., 2005, *Русск.* Волга *и родственные названия*, Студії з ономастики та етимології, Київ.

Крамко І.І., 1975, *Мясцовыя словы адной прынёманскай гаворкі* (*іменная лексіка*), [w:] *З народнага слоўніка*, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск, 84–95.

Крамко І.І., 1976, *Мясцовыя словы адной прынёманскай гаворкі* (*дзеяслоўная лексіка*), [w:] *Народнае слова*, red. А.Я. Баханькоў, Мінск, 83–91.

Крамко І.І., 1978, *З лексікі в. Беражна*, [w:] *Жывое слова*, red. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін, Мінск, 67–78.

Крамко І.І., Крамко Я.І., 1979, *З лексікі в. Беражна*, [w:] *Народная словатворчасць*, red. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін, Мінск, 49–55.

Краўчук Р.У., 1975, *Гісторыка-этымалагічныя нататкі*, Беларуская лінгвістыка 7, 65–69.

Krawczyk-Tyrpa A., 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Kraków.

Крэнь І., 2003, *Уводзіны*, [w:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*, red. А.М. Пяткевіч, Г.М. Семянчук, І.П. Крэнь, Гродна, 3–4.

Крукоўскі М.І., 1994, *Непасрэдныя запазычанні*, [w:] *Слова беларускае. З гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі*, red. А.Я. Міхневіч, Мінск, 210–216.

Крывіцкі А.А., Цыхун Г.А., Яшкін І.Я., 1976, *Пра слоўнік Тураўшчыны*, [w:] *Народнае слова*, red. А.Я. Баханькоў, Мінск, 288–307.

Крывіцкі А.А., 2003, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск.

Kupiszewski W., 1969, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Kupiszewski W., 1974, *Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu. Stan obecny*, *historia i związki słowiańskie*, Warszawa.

Kupiszewski W., Węgiełek-Januszewska Z., 1959, *Słownictwo Warmii i Mazur. Astronomia ludowa, miary czasu i meteorologia*, Wrocław.

Kuraszkiewicz W., 1955, *Domniemany ślad Jaćwingów na Podlasiu*, Studia z filologii polskiej i słowiańskiej I, 344–348.

Kuraszkiewicz W., 1963, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.

Kuraszkiewicz W., 1985, *Ruthenica*, Warszawa.

Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Kraków.

Kühne H, 1960, *Polnische Lehnwörter im Weissrussischen*, Berlin.

Laurinkienė N., 2004, *Tęcza. Nazwy i znaczenie w kontekście litewskiej narracji folklorystycznej*, [w:] Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury 16, 215–240.

Лекомцева, М.И., 1980, *Проблема балтийского субстрата аканья*, [w:] *Балто-славянские этноязыковые контакты*, red. Т.М. Судник, Москва, 157–168.

Лексічныя балтызмы ў беларускай мове (*Матэрыялы для абмеркавання*), 1969, Мінск.

Лепешаў І.Я., 1975, *З лексікі вёскі Берштьі Шчучынскага раёна*, [w:] *З народнага слоўніка*, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск, 36–52.

Лепешаў І.Я., 1977, *У дыялектны слоўнік Гродзеншчыны*, [w:] *Народная лексіка*, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск, 39–46.

Leszczyński Z., 1969, *Leksykalne zbieżności gwar Białorusi i Polski*, Rocznik Slawistyczny XXXI/1, 27–38.

Лггбг 1968 – *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, red. Р.І. Аванесав, К.К. Атраховіч, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск 1968.

Lizisowa M.T., 1984, *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego*, Kielce.

Ляскевіч С.Г., 2010, *Састарелыя назвы жаночных галаўных убораў* (*на матэрыяле гаворак Гродзеншчыны*), [w:] *Грані роднага слова. Зборнік мовазнаўчых навуковых артыкулаў* (*да 80--годдзя прафесара П.У. Сцяцко*), Гродна, 185–190.

Ляшчынская В., 2003, *Варыянтнасць і сініамія ў гаворках Гродзеншчыны*, [w:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*, red. А.М. Пяткевіч, Г.М. Семянчук, І.П. Крэнь, Гродна, 315–318.

Łatyszonek O., 2006, *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok.

Лаучюте Ю.А., 1982, *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград.

Łowmiański H., 1986, *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*, Poznań.

Łucewicz-Napałkow M., 2007, *„Wiencej po polsku”, czyli o sytuacji socjolingwistycznej na północno-zachodniej Grodzieńszczyźnie*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa, 335–346.

Mackiewicz J.; Romanowicz E., 1966, *Przykłady różnic akcentowych w dzisiejszych dialektach białoruskich*, Slavia Orientalis XV, 81–93.

Мальцава Т. А., 2010, *Французскія запазычанні ў беларускай мове*, Мінск.

Marcinkiewicz J., 2003, *Polsko-litewskie kontakty językowe na Suwalszczyźnie*, Poznań.

Martel A., 1938, *La lange polonaise dans les pays ruthènes*, Lille.

Мартынов В.В., 1962, *Из славянских этимологий*, [w:] *Этимологические исследования по русскому языку*, red. П.С. Кузнецов, wyd. 2, Москва, 44–57.

Мароз В., 2008, *Да пытання мовы гарадскіх беларускіх хронік*, Polsko-białoruskie związki literackie, językowe i historyczno-kulturalne, Acta Albaruthenica 8, red. M. Timoszuk, M. Chaustowicz, 218–230.

Maryniakowa I., 1992, *Północnowschodnie obszary polszczyzny wobec języków wschodniosłowiańskich i bałtyckich*, Z Polskich Studiów Slawistycznych VIII, 153–158.

Masojć I., 2000, *Regionalne cechy systemu gramatycznego polszczyzny kulturalnej na Wileńszczyźnie*, Warszawa.

Matuszewski J., 1978, *Słowiański tydzień. Geneza*, *struktura i nomenklatura*, Łódź.

Mędelska J., Marszałek M., 2001, *Z badań nad stanem kulturalnej polszczyzny kowieńskiej w dwudziestoleciu międzywojennym*, Język Polski LXXXI, 259–266.

Мякишев В., 2008, *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków.

Мятліцкая І.Б., 1979, *Паланізмы ў гаворцы вёскі Перавознікі Астравецкага раёна*, [w:] *Народная словатворчасць*, red. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін, Мінск, 276–287.

Могила О.А., 2008, *Метеорологічна лексика українських говорів*, Київ.

Moszyński K., 1926, *Nowogródzkie pod względem etnograficznym*, Warszawa.

Moszyński K., 1928, *Polesie Wschodnie*, Warszawa.

Moszyński K., 1967–1968, *Kultura ludowa Słowian*, t. I: *Kultura materialna*, t. II: *Kultura duchowa*, cz. 1–2, wyd. 2, Warszawa.

Moszyński L., 1984, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, wyd. 1, Warszawa.

Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, wyd. 2 zmien., Warszawa.

Nalepa J., 1964, *Jaćwingowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok.

Nalepa J., 1976, *Wypowiedzi w dyskusji na spotkaniu członków Komisji badań stosunków bałto-słowiańskich przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów w Białowieży w 1973 r.*, Acta Baltico-Slavica 9, 63–64, 81–86, 145–147.

Narbutt T., 1846, *Pomniki do dziejów litewskich: Kronika litewska*, Wilno.

Народнае слова, 1976, red. А.Я. Баханькоў, Мінск.

Народная лексіка, 1977, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск,

Народная словатворчасць, 1979, red. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін, Мінск.

Нарысы па беларускай дыялекталогіі, 1964, red. Р. І. Аванесов, Мінск.

Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гродзенская вобласць: нарматыўны даведнік, 2004, red. В.П. Лемцюгова, Мінск.

Непокупный А., 1976, *Балто-севернославянские языковые связи*, Киев.
Nowowiejski B., Wojczulis J., 2006, *Polonizmy leksykalne w języku litewskiej prasy społeczno-kulturalnej końca XIX wieku*, Białostockie Archiwum Językowe 6, 77–87.
Ochmański J., 1967, *Nad „Kroniką Bychowca"*, Studia Źródłoznawcze XII, 155–163.
Ochmański J., 1981, *Litewska granica etniczna na wschodzie*, Poznań.
Ochmański J., 1990, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
Ossowski L., 1937, *Studia nad wpływami języka polskiego na białoruski. 1. Przyrostki* -isko *oraz* -dło *w gwarach białoruskich*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie XVII, 7–10.
Ossowski L., 1992, *Studia slawistyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
Ostrowski B., 2000a, *Wpływy polskie na białoruskie gwary okolic Grodna*, [w:] Hungaro-Baltoslavica 2000, red. A. Laczházi, E. Szmolinka, A. Zoltán, Budapest, 105–106.
Ostrowski B., 2000b, *Wpływ polszczyzny na białoruskie gwary okolic Grodna. Adaptacja polskich wyrazów zawierających samogłoski nosowe*, Studia Russica XVIII, 199–205.
Ostrowski B., 2002a, *Grodzieńska terminologia meteorologiczna. W kręgu pogody i niepogody*, *chmur*, *deszczu i mżawki*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków, 521–531.
Ostrowski B., 2002b, *Kultura duchowa i obyczajowość ludu w świetle leksyki białoruskich gwar okolic Grodna*, [w:] *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, red. Z. Abramowicz, Białystok, 163–172.
Ostrowski B. [Островски Б.], 2002c, *Этимологические наблюдения над лексикой белорусских говоров Гродненской области* (*на русском и польском фоне*), [w:] *Русская диалектная этимология: Материалы IV Междунар. науч. конф.*, Екатеринбург, 17–19.
Ostrowski B., 2002/2003, *Odzwierciedlenie niektórych elementów fonetyki polskiej w białoruskich gwarach grodzieńskich*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 38, 135–53.
Ostrowski B., 2003a, *Ze skarbca leksyki gwarowej. O pochodzeniu i semantyce dwu osobliwych wyrazów*, Studia Etymologica Brunensia 2, 153–161.
Ostrowski B., 2003b, *Terminologia meteorologiczna w białoruskich gwarach na Grodzieńszczyźnie*, Acta Baltico-Slavica 27, 117–128.
Ostrowski B., 2004, *Nazwy* suszy / upału *oraz terminologia* wiatru *w białoruskich gwarach na Grodzieńszczyźnie*, Acta Baltico-Slavica 28, 97–107.
Ostrowski B., 2006a, *Określenia* mrozu *i* powierzchni pokrytych lodem *w białoruskich gwarach na Grodzieńszczyźnie*, Acta Baltico-Slavica 29, 147–158.
Ostrowski B., 2006b, *Wyrazy z grupą spółgłoskową* -дл- *w białoruskich gwarach Grodzieńszczyzny*, „Valodniecība" 707, 14–22.
Ostrowski B., 2008, *Słowiańska terminologia związana z* mrozem, zimnem *i* chłodem, [w:] *Językoznawstwo historyczne i typologiczne. W 100-lecie urodzin profesora Tadeusza Milewskiego*, red. L. Bednarczuk, W. Smoczyński, M. Wojtyła-Świerzowska, Kraków, 533-548.
Ostrowski B. [Островски Б.], 2009, *Балтийская и славянская метеорологическая лексика: семантические различия и сходство*, [w:] *Этнолингвисика. Ономастика. Этимология.* (*Материалы международной научной конференции*), Екатеринбург, 200–201.
Ostrowski B., 2011, *Rok*, *pora roku*, *miesiąc... – leksyka temporalna w słownikach gwarowych Grodzieńszczyzny i jej literackie ekwiwalenty*, Acta Baltico-Slavica 35, 109–130.
Ostrówka M., *O języku polskim w okolicach Krasławia*, Acta Baltico-Slavica XXV, 115–121.
Paciechina, A., 1996, *Wpływ języka polskiego na kształtowanie się białoruskiego języka literackiego lat 90. XX wieku. Elementy gramatyki porównawczej dla studentów polonistyki na Białorusi*, Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców 10, 451–464.
Палуян А., Воінава А., 2012, *Назвы абрадавых страў у гаворках паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, [w:] *Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Матэрыялы XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі* (*Гродна, 18–19 лістапада 2010 г.*), Гродна, 323–327.

Паляшчук Н., 2009, *Паланізмы ў старабеларускай мове і вынікі іх даследавання ў беларускім мовазнаўстве*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, red. M. Kondratiuk, B. Siegień, Białystok, 61–71.

Памецька Н.К., 1991, *З лексікі вёскі Косцевічы Астравецкага раёна*, [w:] *Са спадчыны акадэміка Я.Карскага*, Гродна, 51–57.

Памецька Н., 1997, *У слоўнік Гродзеншчыны*, [w:] *Гарадзенскія запісы*, wyd. 3, Гародня, 141–152.

Pietkiewicz C., 1938, *Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego*. *Materiały etnograficzne.* Warszawa.

Пяткевіч А., 2003, *Праблемы рэгіянальнай культуры і яе гродзенскі арэал*, [w:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*, red. А.М. Пяткевіч, Г.М. Семянчук, І.П. Крэнь, Гродна, 4–7.

Popowska-Taborska H., 1983, *Pozorne nawiązania kaszubsko-wschodniosłowiańskie w rozwoju* *tj, *dj, [w:] *Studia linguistica memoriae Zdislai Stieber dedicata*, red. J. Zieniukowa, Wrocław, 41–48.

Popowska-Taborska H., 1992 [2004], *Z rozważań na temat domniemanych dawnych słowiańskich pogranicz językowych*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe*, red. K. Handke, Warszawa, 129–134, przedruk w: H. Popowska-Taborska, *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa, 199–215.

Рамановіч Я.М., 1975, *Да слоўніка Гродзеншчыны*, [w:] *З народнага слоўніка*, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск, 30–35.

Reichan, 1980, *Małopolskie gwary jednonosówkowe*, Część 1. i 2., Wrocław.

Rembiszewska D., 2006, *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku*, Łomża.

Rieger J., 1998, *Z dziejów języka rosyjskiego*, wyd. 2, Warszawa.

Rieger J., Masojć I., Rutkowska K., 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa.

Rospond S., 1971, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.

Rozwadowski J., 1995, *Litewska gwara okolic Zdzięcioła na Nowogródczyźnie*, oprac. A. Gregorski, konsultacja J. Safarewicz, red. L. Bednarczuk, Kraków.

Rutkowska K., 2008a, *Obrzędowość a słownictwo w warunkach pogranicza*, Acta Baltico-Slavica 32, 93–102.

Rutkowska K., 2008b, *Język a tożsamość na pograniczu polsko-litewskim*, [w:] *Tożsamość – język – rodzina: z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, Warszawa, 53–68.

Rutkowska K., 2008c, *Świadomość narodowa a język ludności wiejskiej na pograniczu polsko-białorusko-litewskim*, Prace Filologiczne 54, 345–366.

Rutkowska K., 2008d, *Z zagadnień leksyki na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim*, [w:] *Gwary dziś*, t. 4: *Konteksty dialektologii*, red. J. Sierociuk, 189–198.

Rutkowska K., Sawaniewska-Mochowa Z., 2012, *Zapożyczenia litewskie dotyczące człowieka w gwarach polskich na Litwie. Aaspekt semantyczny i etnolingwistyczny*, Baltistica VIII Priedas, 123–141 [http://www.leidykla.eu/mokslo-darbai/baltistica/baltistica-2012-viii-priedas].

Sajewicz M., 1997, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, red. F. Czyżewski, M. Łesiów, Rozprawy Slawistyczne XII, Lublin, 91–105.

Sawaniewska-Mochowa Z., 1991; 1995, *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej*, Studia nad polszczyzną kresową VI, 223–254; VIII: 265–282.

Sawaniewska-Mochowa Z., 2002, *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku*, Bydgoszcz.

Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2007, *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej*: *ginąca część kultury europejskiej*, Warszawa.

Sawicka R. 2007, *Polszczyzna w codziennej komunikacji na Grodzieńszczyźnie*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa, 347–354.

Сцяцко П.У., 1972, *Народная лексіка і словаўтварэнне*, Мінск.

Сцяцко П.У., 1978a, *Субстантыўныя словаўтваральныя дублеты ў беларускай народна-дыялектнай мове*, Беларуская лінгвістыка 12, 45–53.

Сцяцко П.У., 1978b, *З роднай гаворкі* [w:] *Жывое слова*, red. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін, Мінск, 138–152.

Сцяцко П.У., 1979, *Лексічныя рэгіяналізмы Зельвеншчыны*, [w:] *Народная словатворчасць*, red. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін, Мінск, 16–29.
Сцяцко П.У., 1981, *З мікратапаніміі Зэльвеншчыны*, Беларуская анамастыка 2, 170–177.
Сцяцко П.У., 1996, *З рэгіянальнай лексікі зэльвенскіх гаворак*, „Гарадзенскія запісы" 2, 157–163.
Сцяцко П.У., 2005, *Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны*, Гродна.
Sędzik W., 1977, *Prasłowiańska terminologia rolnicza. Rośliny uprawne. Użytki rolne*, Wrocław.
Sielicki F., 1993, *Wierzenia i obyczaje na Wilejszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław.
Сячэйка С.Г., 2000, *Намінацыі адзення ў гаворках Гродзеншчыны*, autoreferat pracy kandydackiej, Гомель.
Сербаў І.А., 1928, *Вічынскія поляне*, [w:] *Этнаграфічны нарыс па матар'яльнай культуры беларусскага Палесься. Зборнік артыкулаў. Этнаграфія. Антраполёгія. Псыхолёгія. Псыхотехніка і навуковая організацыя працы. Гістарыя мастацтва*, Мінск.
Sławski F., 1974, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, cz. I, [w:] *Słownik prasłowiański*, t. I, Wrocław, 43–141.
Sławski F., 1976, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, cz. II (ciąg dalszy), [w:] *Słownik prasłowiański*, t. II, Wrocław, 13–60.
Sławski F., 1979, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, cz. III (ciąg dalszy), [w:] *Słownik prasłowiański*, t. III, Wrocław, 11–19.
Sławski F., 1995, *Prasłowiańskie przymiotniki niemotywowane*, [w:] *Studia z językoznawstawa słowiańskiego. Księga jubileuszowa Profesor Marii Honowskiej*. Kraków, 201–203.
Sławski F., 1997, *Prasłowiańskie *mŕznǫti*, pol. *marznąć*, stpol. *marznieć*, [w:] *Słowianie wschodni. Między językiem a kulturą. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wiesławowi Witkowskiemu*, Kraków, 149–150.
Sławski F., 2011, *Słowotwórstwo*, *słownictwo i etymologia słowiańska*, red. naukowa: L. Bednarczuk, Kraków.
Смалянчук А.Ф., 2001, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі нацыянальны рух на беларускіх і літоўскіх землях*, Гродна.
Smoczyński W., 2001, *Język litewski w perspektywie porównawczej*, Kraków.
Smoczyński W., 1994, *Kilka zrównań słowiańsko-litewskich*, Slavia 63, 503–512.
Smułkowa E., 1968, *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostocczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Wrocław.
Smułkowa E., 1988, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa, 233–248; przedruk w: Smułkowa 2002: 293–305.
Smułkowa E., 1992, *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem*, cz. IV: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*, red. J. Bartmiński, M. Łesiów, Lublin, 89–95.
Smułkowa E., 2002, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa.
Stang C.S., 1935, *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, Oslo.
Станкевіч А.А., 1997, *Лексіка іншамоўнага паходжання ў беларускіх народных гаворках*, autoreferat pracy doktorskiej..
Станкевіч А., 2003, *Міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне ў гаворках Гродзеншчыны*, [w:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*, red. А.М. Пяткевіч, Г.М. Семянчук, І.П. Крэнь, Гродна, 294–297.
Станкевіч А.А., 2011, *Лексіка іншамоўнага паходжання ў беларускіх народных гаворках*, [w:] *Беларускае слова: Дыялектнае і запазычанае*, red. М.Р. Прыгодзіча, Мінск, 149–158.
Станкевіч А.А., 2012a, *Мова і грамадства: міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне ў беларускіх народных гаворках*, Мінск.
Станкевіч А., 2012b, *Беларуска-польскія моўныя сувязі*: *гісторыя і сучаснасць*, *Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Матэрыялы XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі* (*Гродна, 18–19 лістапада 2010 г.*), Гродна, 333–336.

Stieber Z., 1938 (1974), *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*, [w:] Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. 18 (1938), z. 1, s. 34–39; przedruk w: *Świat językowy Słowian*, red. A. Obrębska-Jabłońska, H. Popowska-Taborska, J. Siatkowski, Warszawa 1974, 435–439.

Stieber Z., 1979, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.

Страхов А.Б., 1983, *К балто-славянским семасиологическим параллелям* (*названия радуги*), [w:] *Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и арэальном плане. Тезисы докладов второй балто-славянской конференции. Москва, 29 ноября – 2 декабря 1983 г.*, Москва, 44–45.

Струкава С., 2008, *Лексіка беларускай мовы*, Мінск.

Судник, Т.М., 1975, *Диалекты литовско-славянского пограничья: Очерки фонологических систем*, Москва.

Suszko H., 2003, *Latopis hustyński*, opracowanie, przekład i komentarze, Wrocław.

Шакун Л., 1960, *Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы*, Мінск.

J. Szumski, 2010, *Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii*, wyd. 1, Kraków.

Szymański W., 1973, *Słowiańszczyzna wschodnia*, Wrocław.

Szymański T., 1977, *Derywacja czasowników onomatopeicznych i ekspresywnych w języku bułgarskim*, Wrocław.

Tarnacki J., 1939, *Studia porównawcze nad geografią wyrazów* (*Polesie – Mazowsze*), Warszawa.

Taszycki W., 1961, *O gwarowych* mgleć, mgły, moglić się, moglitwa, [w:] *Rozprawy i studia polonistyczne* 2, Wrocław, 259–272.

Tekielski K., 1982, *Gwarowa polszczyzna okolic Podbrzezia i Niemenczyna na Wileńszczyźnie*, Język Polski LXII, 282–293.

Tesnière L., 1933, *Les diphones tl*, *dl en Slaves: essai de géolinguistique*, Revue de Études Slaves 13, 51–100.

Tichoniuk B., 2000, *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1836*, Zielona Góra.

Tokarski R., 2001, *Pole znaczeniowe*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, 360–364.

Токць С., 2007, *Змены этна-канфесійнай структуры насельніцтва Гарадзеншчыны ў другой палове XX cт.*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa, wyd. 1, 101–120.

Толстая С. М., 2005, *Полесский народный календарь*, Москва.

Толстая С.М., 2012, *К семантической реконструкции слав.* *vesel-, *и* *rad-, [w:] *Praslovanska dialektizacija v luči etimoloških raziskav. Ob stoti obletnici rojstva akademika Franceta Bezlaja*, Ljubljana, 257–264.

Толстой Н.И., 1976 (1997), *Из географии славянских слов. 8.* „*Радуга*", [w:] ОЛА 1974, 22–76, przedruk w: *Избранные труды*, t. I: *Славянская лексикология и семасиология*, Москва 1997, 168–216.

Трубачев О.Н., 1959, *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*, Москва.

Trypućko J., 1955–1957, *Język Władysława Syrokomli. Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, I–II, Uppsala.

Trypućko J., 1982, *O pewnym wypadku litewsko-polskiej interferencji językowej w zakresie onomastyki* (*lit. przyrostek* -utis, *pol*. -uć), Uppsala.

Turska H, 1939, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Wilno, przedruk w: Studia nad Polszczyzną Kresową I, 1982, 19–121.

Turska H., 1979, *Lituanizmy leksykalne w polskich przekładach statutów litewskich*, Acta Baltico-Slavica XII, 17–51.

Усціновіч А.К., 1975, *Асаблівая лексіка гаворкі Любчы*, [w:] *З народнага слоўніка*, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск, 53–63.

Усціновіч А.К., 1976, *Манынарка*, *палятынка і розны вобуй*, [w:] *Народнае слова*, red. А.Я. Баханькоў, Мінск. 236–241.

Усціновіч А.К., 1979, *Так гавораць у Купіску*, [w:] *Народная словатворчасць*, red. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін, Мінск, 41–48.
Усціновіч А.К., 2011, *Слоўнік асабовых уласных імён*, Мінск.
Вайтовіч Н., 1977, *Баркалабаўскі летапіс*, Мінск.
Walczak B., 1993, *Z problematyki gwar przejściowych i mieszanych* (*dyferencjacja a mieszanie się języków*), Rozprawy Slawistyczne UMSC 6, s. 335–347.
Walczak B., 1999, *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia*, 2, red. B. Nowowiejski, Białystok, 69–107.
Walczak B., 2006, *Z teorii i metodologii badań nad zapożyczeniami leksykalnymi* (*zapożyczenia i przeniknięcia*), [w:] *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej*, red. B. Nowowiejski, Białystok, 425–434.
Waniakowa J., 1998, *Nazwy dni tygodnia w językach indoeuropejskich*, Kraków.
Waniakowa J., 2003, *Polska naukowa terminologia astronomiczna*, Kraków.
Вашкевіч А., Нарэль Д., 2006, *Паміж Ласоснай і Чорнай Ганчай. Гісторыя каталіцкіх парафій у паўднёва-ўсходняй частцы Аўгустоўскай пушчы*, Мінск.
Веренич В.Л., 1985, *Языковая ситуация в сельской местности*, [w:] *Русский язык в Белоруссии*, red. А.Е. Михневич, Мінск, 22–59.
Веренич В., 1990, *Польско-беларусское языковое взаимодействие* (*на материале мазурского островного говора в Полесье*), Studia nad Polszczyzną Kresową V, 7–141.
Wiśniewski J., 1964, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, Acta Baltico-Slavica I, 115–135.
Wiśniewski J., 1977, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny: geneza*, *rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, Acta Baltico-Slavica XI, 7–80.
Wiśniewski J., 1980, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie*, [w:] *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. I, red. S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, Wrocław.
Witkowski W., 2002, *O rosyjskich rzeczownikach хмура i хмара tudzież o ich derywatach*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków, 533–538.
Witkowski W., 2006, *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Kraków.
Влајић-Поповић Ј., 2012, *Псл.* *p(r)ętro *n.* '*таван*(*ица*)', '*греда*', '*сушара*' *или* '*остава*'*?*, [w:] *Praslovanska dialektizacija v luči etimoloških raziskav. Ob stoti obletnici rojstva akademika Franceta Bezlaja*, Ljubljana, 291–305.
Wojtyła-Świerzowska, 1992, *Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. I. Formacje tematyczne.*, Warszawa.
Wojtyła-Świerzowska, 1995, *On some* centum *elements in Slavic*: *Proto-Slavic* *gordъ (: *zordъ), Linguistica Baltica 4, 239–245.
Зализняк А., 1995, *Древненовгородский диалект*, Москва.
Zaręba A., 1952-1953, *Słownictwo Niepołomic*, Prace i Materiały Etnograficzne X, 126–271.
Zdancewicz T., 1964, *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Acta Baltico-Slavica 1, 227–246.
Zdancewicz T., 1966, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Poznań.
Zdancewicz T., 1980, *Mazurzące gwary suwalskie*, cz. I: *Gwarowe cechy polskie* (*fonetyka*, *słowotwórstwo*), Warszawa–Poznań.
Zdaniukiewicz A.A., 1972, *Gwara Łopatowszczyzny: Fonetyka, fleksja, słownictwo*, Wrocław.
Zdaniukiewicz A.A., 1983, *System wokaliczny gwar wileńskich a język białoruski*, Z Polskich Studiów Slawistycznych VI/1, 475–483.
Zielińska A., 1996, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa.
Zielińska A., 2002, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
Zielińska A., 2009, *O polszczyźnie szlachty grodzieńskiej*, [w:] *Polszczyzna za granicą jako język mniejszości i języki mniejszościowe w Polsce*, red. E. Dzięgiel, A. Zielińska, 55–72.
З народнага слоўніка, 1975, red. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск.

Жучкевич В., 1974, *Краткий топонимический словарь Беларусии*, Минск.
Жывое слова, 1978, red. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін, Мінск.
Жураўскі А., 1961, *Да пытання аб асноўных тыпах старажытнай беларускай літаратурна-пісьмовай мовы*, [w:] *Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР*, wyd. 8, Мінск, 106–116.
Жураўскі А., 1967, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, t. I, Мінск.

INDEKS

Indeks ważniejszych wyrazów i form białoruskich

W tej części indeksu zamieszczone zostały wyrazy i formy białoruskie pochodzące z tekstu głównego (i tylko ważniejsze z przypisów) bez oznaczenia miejsca akcentu i bez uwzględniania podziału na literackie i gwarowe (odpowiednie kwalifikatory znajdzie czytelnik w tekście). Przykłady pochodzące z prac, w których zastosowano zapis znakami łacińskimi podane zostały w oryginalnej grafii, jednak zgodnie z porządkiem alfabetu białoruskiego.

А

аблажны / *аблoжны* [дождж] 133
аблака n. 125
аблачына 125, 204
аблівака 188, 194
аблівень 188
аблок 125
аброжак 77, 78, 197
абрончка / *абручальны* пярсцёнак 63
абрэнч 49
абцэнгі (*апцэнгі*) 55
агляндзіны / *агледзіны* 60
агроднік 77, 78, 197
адвільга 82
адзіядла 88, 94, 198, 199
адліга 162
ажаховы 68, 195
азызлы 148
азызнуць 148
азыра 120, 171
азыраць 120
азырлівы 121, 203
азырна adv. 121, 203
азырны 121, 171, 203
азырысты 121, 203
азябнуць 153
амбасадар 45
амбіт 47
анталяжы 47
антробы 64
апона 36
aržyszcza 98
аспід(*а*) 50
аслізлы 153
асызлы 153
атлега 162
атліга 162
аўсяніска / *аўсянішча* 99, 103, 105, 200
аўсяны 99

Б

бавэлна 82
байбачыско 99, 200
байкатаваць 44
баляса 49
балясќі 47
бамбаваць 36
бамбэлак (*бамбэлка*) 65
баранавішча 103, 106
баранкі 127
баранцовае [неба] 127
баранчыкі 127
барашкі 127
барта 47
бархан 47
барыла 48, 49,

бацькавізна 32
без дажджу 166
бесперарыўны [дождж] 133
biczawisko 98
благая [пагода] 121, 203
бліскавіца 144, 145, 204
бліскаць 144, 145, 204
блонд 63
блотнік 77, 78, 197
блыскавіца 144, 145, 204
блэнд 63
блюзка / *блюзэчка* 84, 198
бляск 83, 120, 197
бляскава n. (adv.) 120
бляскавы 119, 120 / *-ае* [надвор'е] 202
бляшыць (**бляш*[ч]*ыць*) 120
богатка 139
божы пайас 138
болако 125, 204
бом 63
бома 63
бомк (*бомка*) 63, 66
бомкаць 63
бонк 62, 66
бонць-як 63
брызгаць 134
брызгота 134, 153, 208
бруидзовы 64
бугаіска 99, 200
буй 177, 193
бўйка 72, 196
бульбовіско (*bulbowisko*) 99
бульбяніско / *бульбянішча* 99, 105, 200
бунда 47
бура 158, 161, 207
буржуазія 71
буч 47
быдла / *быдло* 85, 88,93
быдлаваць 88, 93
бэз 84, 198
бэнцнуць 55, 195
бяздождджыца 166
бялы 156
бяляк 156

В

вадзідло
вазіско 99, 200
валацэнга 57
валіза 47
валіць 179
вангерка 58
вангор 58, 195
вандзідла (*вандзідло*) 58, 89, 93, 198
вандзэлак 47
vandlina 87
вандолы 64, 195
ванзэлак 58
вансач 64,
вантробы 64
ведранец 131
вейка 158, 206
велькі [дождж] 132
велькі [мароз] 184
венік / *венічік* 178, 193, 206
венічнік 177
верх 179
верхавік 179
веснавік 151
веснавы 151
весялуха 139, 164
ветравал 179, 193
ветравіца 178
ветрагоніць 180
ветраніца 178
вецер / *вецяр* 172, 178, 193, 206
веянь 156
веяць 158
відэлкі 85
відэльцы 85
вілкі 85
wiłkowiszcze 98
вільгатнець 82
вільгаць 82, 83
вільгнуць 82
вільгота 83
вільготны 82
вінь 156
вінің 156
віня f. 156
віняй 156
віхар / *віхор* 176, 193
віць 159
віянь 156
віячка 159, 206
воблак m. 125
воблака n. 125, 204
воблакі pl. / *воблачкі* / *аблакі* 125

воблачко n. 125
вобліў 187
вогер 50
вогкі 82
вогніска (*wohnisko* / *wohniszcze*) 98, 100, 105
водліга 162
вокідзь 153
волкі 82
вомпіць (*вонпіць*) 64
восянь 36
воўк 80
woйczysko 98
вужышча – zob. *ужышчо*
выгаптаваць (*выгафтаваць*)160
выдлужыць 81, 197
выёнтак 66
(*вы*)*манчыць* 58, 195
(*вы*)*свянціць* 61, 120
высцігі 38
выток 198
выцек / *выцяк* 198
выцінанка 38
вэдлуг 84, 198
вэндліна / *вяндліна* / *вангліна* / *вянгліна* 88, 198
вялікі [дождж] 133
вялікі [мароз] 184
вясёлка 139, 141
вясна 151
вятроўкі 38
вятруфкі 73, 196
вятрыско / *вятрыска* 107, 178
вятрэча 178

Г

гавэнда 55
гадаць 130
газоўка 75
газуфка 73, 196
гайдук 50
галец 187
гак(*а*) 51
галалёд / *галалёт* 36, 187, 188, 194
галашчока / *галашчака* 188, 189, 194
галонзка 62, 195
галялёдзіха 187, 194
галялёдзіца 187, 194
галянішчо 103, 106
гамбаваць 59
гансёр 63
гапа 84
гарачыня 168, 193, 206
гарачэ adv. 169
гарачэча 168, 178, 193, 206
гардзель 82, 197
Гародня 76 (zob. *Горадна*)
гарохавіско (*harochawisko* / *harochawiszczo*) 98, 100
гарошіско 100
гатунак 44
гжэчны 69, 196
гінь m. 156
гіня f. 156
глянц 51
гнаіско 100, 200
гнэмбіць 59, 195
гняздзішча 103, 200
год- [*гад-*] 120
годзіна 120
годліга 162
Гожка 70
гозяро 36
holeniszcze 98
голць 187
гоўсяніско 99
грабідла (*hrabidło*) 87, 89, 198, 199
grablewisko 98
hrablisko 98
граблішча (*hrabliszcze*) 98, 103
град 148, 192
грамець 143, 207
Гродна / *Горадна* / *Горадня* 76
гром 141, 143, 207
груда 188, 194
грудоватае [неба] 126
hrużidła 87
грумець 143, 207
грыб 136
грыбавы 136
грыбавік 136
грыбасей 136, 205
грыбнік 136
грымець 143, 207
грымотнік 143
грымоты 143, 207
грэга 175, 193
грэцковіско 99
гуліца 36
гума 50

гуралі 73
гурны 74
Гурная Свіслач 74
гухо 36

Д
дажджавая [*хмара*] 124
дажджанка 139
дажджэвіца 133
дан 128
даміско 100, 107, 200
дварыско 100, 105
дварышча 105
дзенькуя 61
дзёран 189
дзімаць 181, 206
дзірны 188, 189, 194
дзьмуць 181, 206
дзьмухаць 181, 206
дзяга 137
дзяды 126
дзяжыць 137, 205
дзяржава 70
дзярэ [завейка] 158
дзяціска 100, 200 / *dietiska* 98
джыгаць (*джгаць*) 181, 205
джыгляваць / *джыглюя* [вецер] 180, 205
длубаць (*-цца*) 83
дождж / *дошч* 128
дождж *з перапынкамі* 130
дождж *з пярэрвамі* 130
досветнік 136
доўга ідзе [дождж] 137
доўгі [дождж] 133
драча 188, 189
дробненькі [дождж] 146
дрогкі(*й*) 123
дроглы 123, 204
дромны (*дробны*) 36
дронг (*дронх*) 62
дрыгаць 123
дрыль 47
дрэнная [надворка] 119, 121
дрэнная [пагода] 121
дрэннае [*надвор'е*] 119, 202–203
дрэнчыць 55
дубар 122, 203
дубарэча 122, 203
дубець 122
дубелы 122
дурніско 98
духата 170, 207
дэка 47
дэкламаваць 44
дэнка (*дэнко*) 84, 198
дэнтка 55, 195

Е
егдзіць 33

Ж
жажлішча 69, 103, 105, 106, 200
жандовы 63, 68, 195, 196
жароўка 75
жаруфка 73
жлоб 75, 76, 78, 197
жлукта 51
жутны 68
жыгадла (*žyhadła*) 87, 89, 93, 198
żydisko 98
жэкнуць 196

З
завейка 158, 159, 206
завея 159
завеяны [снег] 161, 206
завіруха 159, 160, 192, 206
завярух 160
задажджылася 137
займішчо 103, 200
зайчыска / *зайчыско* 100, 200
закрунтасы 59, 195
закрэнт 56, 195
закуржавелы 70, 196
закурэлы 71
закурэць 71
залева 165
заліваць / *заліць* 165
заліў 205
заліўны [дождж] 133
заложны [дождж] 133
**заныгоджаньне* 208
занягодзілася 120, 208
заплёнтаць 65
заржавелы 70
заскарубці / рэчка *заскарубла* 191
заскарупець 191
затопа 163

затхлішчо 103, 106
заценты 60
зацягнула лятком 192
зацяжны [*дождж*] 133, 205
зацялася [*лёдам вада*] 192
зашчык 69
зашэрхнуць (*зашорхнуць*) / *зашэрхло* 154, 190
збойца 74, 196
збрэнкнуць 56
здрай / *здрой* 74, 196
здраявы / *зраявы* 74, 196
здруй 72, 74, 196
зембіць 52, 61, 190, 194
ззяблы 52, 190
зімна adv. 122
зімнік 183, 194
зімны 183
злоты 77
зняхэнціць 56
зорка 117
зрой / *зрай* 196
зубідла 88, 89, 93, 198
зубіла 89
зыба / *зыб* f. 185, 194
зыз / *зэс* 147–148
зызар 148
зыр 121, 171
зырка adv. 171
зыркі 171
зырыць 121, 171
зэс – zob. *зыз*
зюзя 122, 182
зябіцца 52, 61, 190, 194

І

ідзе [*ідзець*] дождж 137
ідзе магла 146
ідзець [*ідэ*] снег 155
ільніско 101, 105
імбрычак 47
імгла 146, 147
імгліць 146
імжа 146
імла 147
імліць 146
імпарт 180, 193
імроіць / *йімроіць* 146
інь 156
іней 156
іня f. 156
іняй 156
ірдань 50
(*і*)*ржа* 70
(*і*)*ржавы* 70
(*і*)*ржаны* 70
(*і*)*ржаць* 70
(*і*)*ржышча* 70
іскрамёт 151, 204

Й

йімгліць 146
йіней 156
йіня f. 156
йіняй 156

К

кавадла (*kavadła*) 85, 87, 88, 89, 93, 94, 198, 199
кагал 47
калаццё 78
календаваць 61
каляднік 151
каляды (*каляда*) 50, 151
канаёнцы 66
канапляніска 100
канапляншча 100, 103, 105
кандыба 127
кандыбаць 127
кандыбасіць 127
каніско 100, 102, 200
канюшынішчо 103
Каралеўскі дуб 74
кароткі [дождж] 129
картаплянішча 101, 103
картапляніска / *картапляніско* / *картафляніско* (*kartoflanisko*) 98, 101, 105, 200
kartoplisko / *kartopliszcze* 98
каса 89
касавідла 89, 93, 198, 199
касаўё 88
касахвошч 131
касідла (*kośidła*) 87, 89, 93, 198
каўганэ pl. 126, 204
каўнер (*каўмер*) 50
качур / *качар* 196
келб 82
келзаць 82
кепскае [*надвор'е*] 121, 202
кепска(*я*) [пагода] 121, 203

кілім 47
kladbiszcze 98
клоце 78, 197
клусты 81, 197
клякаць 153
клямар 47
кляса 44
кнігарня 44
конпляніско 99
коўзало / *коўзала* n. 186
коч 47
крампаваццa 59
крапідло 90
краплісты [дождж] 132, 133
краса 139
красавица [sic] 139
красадло 90
красідло / *красідла* / *крэсідло* 90
крута 158
крутавей 177, 179, 193, 206
крутовіна 159, 193, 206
крутуха 193
круціць 159, 206
круча 159, 193, 206
кручальніца 159, 193, 206
крулеўскі 74, 76,78,
Крыжавая Дарога 70
крыло 91
крышталёвы 44
крэмпаваць 59
крэпкі [мароз] 184
крэсідла 90
ксёнжка 66
ксціны 69, 196
кувадла 89
кудаса 160, 234, 240
кудасіць 160
купіска 101, 200
купішча 101, 104
курыць / *курыцца* 71
курэнне 71
куфа 47

Л

лазэнга 57
лапці 153
лапцяваты [снег] 153
лахман(*ы*) 50
лекаж 69
лепа / *лёпа* 152
летніска 101
летны [дождж] 136
леціішча 101
лея 131
лёд / *лёт* 185, 194
лёнішча 104
лёс 50
лівень / *лівянь* 131
ліе дождж 137
лістабой 179
ліставей 179, 193, 206
лісце / *лісцё* 179
ліўны [дождж] 132
ліць 162
лічыдла 94
lnisko 98
lniszcze 98
льняніска (*льняніско*) 101, 105
льнянішча 101
логавіска 101
логвішчо 101
лубяніска / *лубянішча* 101, 104, 105, 200
лужышча 104, 105, 200
лэб / *лоб* 84, 198
люфцік 38
ляпорт 160

М

магла [ідзе] 146
мадлення 85
майстэрня 44
maźidła 87
макатка 38
макрата 133
макратэча 133
маладзік 117
малочны 78, 191
малошня / *малочня* 191
малы [дождж, дожджык] 129
маланка 143
малявідла 85, 90, 198, 199
мандрэй 64, 70, 196
маніфэст 44
мапа 45
маразіско 182, 194, 200
маразіць 182
маразянка 182, 194
марасіць 146

марасліві [дождж] 146
марась f. / *морась* 145
мароз / *марос* 182, 194
мароша 146
маружыць 146
марусіцца 146
масць 183
матавідла (*matavidla*) 87, 90, 93, 198
матавіла / *матавіло* / *мотовіло* 90, 199
матароўка 196
мацавацца 84, 198
мацак (*мацачок*) 198
мацата 198
мацунак 198
мацярызна 32
мгла 147
мгліць 146
месці 151
мжа 146
міглавы [дошч] 146
млісты [дошч] 146
млячарка 78, 197
млячарны 78
млячарня 78
мокраць 133
мокры [снег] 152
мондры 195
монны (*модны*) 36
мончка 62
моца 84
моцны 84, 197
моцны [мароз] 184
мрой 146
мроя 146
мроева 146
мудры 62, 70
мурын 45
мыгла / *мігла* 147
мыгліць 146
мыдла / *мыдло* 90
мыло / *мыла* (n.) 85
мэбля 44
мэнка 56, 195
мэнчыцца 56
мянёнцы 65
мянтовы 52, 60
мятла 93
мятлюга 158, 206
мятны 52
мяце [3 sg.] 158, 159, 160
мяцеліца 158, 159, 160, 161, 178, 192, 206
мяцель 158, 206

Н

набіць 151
набой 151
наваднення 165
навальніца 131, 132
навальнічны / *навальны* / *навалны* [дождж] 128, 132, 133
надвор 119
надворка 119
надвор'е 119, 202
нажачоны 68, 196
нажутка 68, 196
назвіска / *назвіско* [*nazwisko*] 98, 101, 106
**nazwiszcze* 98
налётны [дождж] 129
нарачоны 68
на́рты 38
насіско 101, 200
настрэнчыць 56
натходны [дождж] 129
недавярок 84
недалэнга 57
нехароша [пагода] 121, 203
нягода / *нігода* 120
нядбайла / *нядбайліца* 200
нядбайліска / *нідбайліска* 101, 200
нядбайлішчо 104, 200
нядобра (*нідобра*) [пагода] 121, 203
Нямнішча 104, 107, 200
нямчур 197
Нямчурыска 200
няпагодзіца 120
няхвіля 152

О

облак m. 125
облакі pl. 125, 204
облів / *обліў* /*облив* 187
одвільж 82, 162, 193
одліга 162
ожолыдь 148
окіць 153, 193
олляніско 99
оржаніско 99
отліга 162

oйsisko 98
ofsianiska / *ofsianiszcza* 98
оцяпяль 162
ошуст 47

П

павадак 163
павев- 178
павеўнік 178, 193
павеўнічак 178, 193
павідла / *павідло* (*pavidła*) 87
паводдзе n. 164
паводзіца 164, 165, 178
павотка / *паводка* 164, 165
пагода 118, 119, 157
пагодні / *пагодная* 119
пагодлівы 119
падае [:*падаіць*] дождж 137
падае [: *падаіць*] снех 155
падаць 155
падвей 180
падвуйны 74
падзімак 183, 194
падлоґа / *падлога* 90, 198
падэшва 84, 198
пагурак 74
пажонны [*пожонный*] 68
пакунак 44
палайніча 165
паласкать 77
паліўны [дождж] 133
паліць 169, 206
палямбіца / *палянбіца* 61
памавіско 106, 200
панцак 58
панціна 58
парахно 73
паркасць 170, 206
парлямент 44
**пароча* 77
парыць / *парыла* 170
парэнча / *парэнджа* 188, 189
пасвіска (*пасьвіско*) 102, 105
(*па*)*свядчыць* 84
пасоля [*пасолька*] 160
пасталы 47
пастумант / *пастумэнт* 49
патоп 164, 165
патычкі 38
патэльня 198
паўглўвак 72, 76, 78
пахмурна adv. 123
пахмурны 123
пахмурнае [надвор’е] / *-ая* [погода] 123
пекны 60
перапыніць 130
перапынка – zob. дождж *з перапынкамі*
перарыўны [дождж] 129
перагадаць 130
пералётны / *пяралётны* / *пралётны* [дождж] 129
перапыніць 130, 200
пераходны [дождж] 129
печыска 102, 105, 200
пёнтак 66
пёнтра 57, 195
піжасты 68
плахое [надвор’е] 121
плёў / *пляла* 85
плёнтацца 65
плукаць 77, 78
плутаць 65
плюта 134, 153
плюханіна 134
плюхота 134
плюхта 134
пляга 153, 193
пляжыць 153
пляндраваць 66
пляцак 47
поваць 165
повань 164
погеладзь 148
подзішча 104
поленіца (zob. *палямбіца*) 61
порох 73
похва 38
прабраў холад 177
правідла 91, 93, 198
прадушына 185, 194
прадушыць 186
прайсцёвы [дождж] 129
праліўнік 131
праліўны [дождж] 131
прас 160
прасава́ць 160
прасавідла / *прасавідло* 88, 91, 93, 198
прасквазніць 181
прасцірадла 85, 91

прафэсар 44
прахалода 203
праходны [*дождж*] 129
працягушчы [*дождж*] 133, 205
прашча 77
prozwisko / *proświsko* 98
prozwiszcze / *proświszcze* 98
просяніско 99
проца 77, 78, 197
пругло 46
прухніца 72, 76, 78
прыберажань / *прыбяражань* 185
прызімак 184, 194
прыпарваць 170, 206
прыпарка 170, 193, 206
прыпарыць 170
прыхваціла вядро 192
прычерхнуць / *прычерхла* 191
прэрва 129
прэрвяны [дождж] 129
прэнткі 56
пстронг 63, 195
псяр 137
псярыць / *псярыў* 137
пузыр 125
пузыркі 125
пульга 160
пурга 160
пуц 50
пшанічыска 99
pszeniczyszcze / *pszeniczniszcze* 98
пшымаразячак 182, 183
пшэрва 69, 196
пыніць 130
пэлня 82
пэндзіць 56
пэўлна / *пэўлне* 84, 198
пяліць 78
пяраходны [дождж] 129
пярун 141
пярэгад 130
пярэгадам ідзе дошч 130

Р

раварыст 70,196
радліць 91
радло 91
радуга 139, 140
радуніца 139, 140
разарвістыя [хма́ркі] 126
разводдзе 163, 164
разводздзя / *разводзя* / *разводзё* 163
разводзіца 164, 178
разводка 163, 164
разводніца 164
разліваць / *разліць* 165
разліласа (*-ся*) вада 165
разліў 205
рамбанка 65
ранішнік 184
рангавіска 106
ранкавіска (*rankawisko*) 58, 98, 102
ранкавічка 58
рапа zob. (*х*)*рапа* 194
рапорт 160
раптовны [дождж] 132
раса 157, 192
растае [снег] 155
растапляецца [снег] 155
растароп 163, 164
растаропіць / *растаропіло* 164
растаропіца 164
ратаўё (*рытаўё*) 102
ратва 102
ратліско 102
рахліско 102
рахунак 44
рахунко́вы 38
ровар 38
рожа 75
розваць 164
рондзіць 62, 196
ронца 62, 196
ром (*рум*) 50
ружа 72, 75
ружанец 73
ружовы 73, 196
рункавіско 59
рыдзель 50
рыжыска / *рыжыско* 102, 105
рыжышча 104
рэптам 135
рэскваcь 134, 205
рэспуст 135

С

сабаніць 137
саганець 137

самаход 75
санцагрэй 120
сапа 47
сатліжаць / *сатліжала* 162
свенціць 61
свердзел 92
сверло 92
светлыя [*хмары*] 126, 204
свядка / *сведка* 83
свядчыць / *сведчыць* 84
свяжак 184
свярдло 92, 198
святнны [дзень] 204
свердзел / *свярдзёлак* 92
свяціць 120
север 174, 190, 203
сейва n. / *сейво* 146, 205
селішчо (*sieliszcze*) 98, 104, 105, 200
сенечнік 151
сенечны 151
сені 151
серца 197
серцавіна 197
сеяць 136, 146
сіберны 174, 193
сібірны 174, 203
сівер / *сівяр* 174, 190, 193
сіверны 174, 203
сівярнік 174
сівярэць 190, 203
сіпець / *сіпіць* 160, 207
сіпуга 160, 207
скарынка 154
скаруба 154
скразняк 180, 181, 193
склізкі 186
скляпенне n. 191
скляпіцца 191
скорупа 191
скоўзаць 186
скоўзка adv. 186
скрыдлы 91
скрэнціць 57
скузнь m. 180
скура 74, 196
сланіна 78
слата / *слота* / *слоць* f. 134, 152, 153, 192
слізгавіца 186, 194
слізганка 186
слізгаўка 186
слізгота 186, 194
sliszcze 98
слонко n. 81, 119, 197
слонца n. 119, 120
слонечнае [надвор’е] 202
слонечная [пагода] 119
слонечны [дзень] 119
слота 152
слоць f. 152
службовы 44
слуп 82, 197
сляпы [снег] 153
сляпы [вецер] 177, 178
слякаць 153
смактаць 141
смаліць 170, 206
смок 141
снавадла 94
снег / *снек* 149
снегавей 159, 192
снежыць [снех] 155
сняжынка 149
сонейка n. 81, 117
сонцо (*сонца* n.) 37, 109, 117, 119
сопель /*сопэль* 188
соплі pl. 188, 194
спаузайіць [снег] 155
спека / *спёка* 169, 193, 206
спеката / *спякота* 169, 193, 206
спёкла adv. 169, 206
спокуй 74
сполка 75
спор 130
спорны [*дожджык*] 133
спулка 38, 74,
спыніць 130
стогавішча 105, 200
стохлішчо[1] 104, 105, 200
стохлішчо[2] 104
страшыдла 85, 91
строніціць 63
студня 46
стус 73
стырчэць 82, 197
сукадла /*сукадло* 52, 91, 93, 198
сукала 52, 91
сукенка 84, 198
сумётны [снег] 161

сухавік 179
сухмаркі 125
суша (*суш* f.) 166, 193, 207
сценяціцца 192
сцінаць 191
сцінацца 192
сцяць 192
сцюжа 122
сымбаль 45
сырынішча 105
сыстэма 44
сьлепаць 152
сэрца (*сэрцо* n.) 197
сявец 136, 205
сяўба 146
сядло 93, 198

Т
тайіць [снег] 155
талерка 49
тане [снег] 155
тапарышчо 104
taparysko / *taparyszcze* 98
**тарапіць* 164
тарфяніско 102
тарфяны 102
таксоўка 75, 196
таксуфка 73, 196
тапнее [снег] 155
тарчаць 82
тачыдла 91, 93, 198
тачыла 91
тварыло 94
тлустасць 81
тлушч 81
toporyszcze 98
toporyszczysko 98
топіцца [снег] 155
траніла 94
трашчаць 183, 207
трусіць 151, 204
трусца 151, 204
трымунтан 174, 193
трыскуць 182, 207
трышчыць 182, 207
трэсціся 151, 204
туман 147
тучамі [*праходзіць*] 130
тэнч m. 141
тэнча 56, 141
тэнчавець / *тэнчавея* неба 141
тэсць 198
тэсця 198
тэчка 198
тэш 84б

У
уварыцца 168, 169, 193, 206
ужондзіць 62, 68
ужышчо (*użyszcze*) / *вужышча* 98, 105, 106
ужэнднік 56, 68,
улеўны [дождж] 132
уліва 131
уліў 131
уліўны [дождж] 132
улюха 131
упал 206
упекішча / *упекішчо* 105, 106
утроб- 64
uczyliszcze 98
уюга 159

Ф
файны 38
фармаванне 44
фасоля 160
фастрыга 84, 197
філёзаф 44
фрас 160
фрасаваць 160
фурга 160

Х
хала 47
халадзішчо n. 122, 203
халадне adv. 122
халодніца 122, 203
халодны 174
халяпа 161
хвіля 152
хвілепіца 152
хлапчыско 102, 106, 200
хлёба 162
хліпанка 162
хляпа 152, 208
хляпата 152, 208
хмара 123, 124, 130, 204
хмаркі 125

хмарна adv. 123
хмарыцца 127
хмура 130
хмурнець 127
хмурнае [надвор’е] 123
хмурно 123
хмурны 123
хмурыцца 127
холад 203
холадна adv. 122
(*х*)*рапа* 188
chulciajisko 98
хэнць 56

Э
эксплюатаваць 45

Ц
цалік 154
цальняг 154
цапавідла / *цапавідло* 90, 92, 93, 198, 199
цапаўё 88
цапідла / *цапідло* (*capidła*) 87, 92, 93 198
цапільна 199
ценжар 60
цеплыня 203
цесць 198
цешча 198
цёнг 65, 180, 193
цёнглы [дождж] 133, 205
цёнгля 66
цынгель 84, 197
цьмяная [пагода] 121, 202
цэркавіско n. 103, 200
цюніка 47
цяпло 203
цяпловік 173

Ч
чада / *чады* 126
час 202
часовы [дождж] 129
чата 126, 204
чадамі ідзе 130
чатамі ішоў 130
чупірадла 92
czeplejiszcze 98
чэсць 183

Ш
шалёпа 151
шална f. 156
шарашор 154
шарга 161
шаргаць / *шаркаць* 161
шарон 154
шарос (dem. *шаросік*) 154
шарош 154
шарошка 184
шарпак 154
шарус 154
шарэш 149, 185, 194
шаць [шадзь] 156
шкарлупіна 191
шлапаніна 162
шляпаўка 152
шляпота 152
шмаравідла (*šmaravidła*) 87, 92, 198
шорсткі [снег] 154
шроні pl. 185, 194
шурпаты [снег] 154
шчур 197
шыдло /*шыдла* 93, 198, 199
шыдэлка 93, 199
шэлег 51
шэрань 191
шэрсць 154
шэрхлы [снег] 154
шэрхнуць 154, 190

Я
яёрка (*вавёрка*) 38
янчонцы 63
ярабей (верабей) 38
ясная [пагода] 119, 202
ясны 119–120, 204
ясныя [хмуры] 126, 204
яснае [неба] 126, 204
jasznisko / *jaczniszcze* / *jaczmieniszcze* 98
ячменіска / *ячменіско* 99, 103

Indeks ważniejszych wyrazów i form z zabytków

a) piśmiennictwa starobiałoruskiego

бартныи (бортныи) 81
белокглова 76, 197
блото 76, 197
блотливыи 77
блѣскъ 197
бримети 67
брона 76, 197
букъ 62
быдло 88, 94
вахмистръ 67
вдяка 61
вдячность 61
велняныи (волняныи) 81
вендзидло 86, 94
вендлыи / вялыи 86
видлы / вилы 86
вилькъ (волкъ) 81
втаргатися (вторгатися) 81
воутпити 54
вязенье 54
вялыи 86
гаведа 54
галонзка 62
гардель 81, 82
кгардло / горло 86
Городен / Городень / Городна / Городня 76
длугии (долгии) 81
дяковати 61
дякованье 61
едла / ель 86
едло / еда 86
збоица 74
звитежити 55
жродло 94
жроудло 72
клотня 76, 197
ковадло 94
кроль / кроуль 76, 197
крыжъ 67
крыло 86
лазука 57
малевати / малиовати 90
мдлети / млети 86, 94
мдлый 94
мильченье (малчанье) 81
млодыи 76
модлитва / молитва 86, 94
мондрыи 62
мосязъ 54
муи 72
мыдло / мыло 86, 94
напои 72
напродъ 72
настренчити 56
натрентъ 55
недолужный 57
нерадъ 54
обцуги (обцукгъ железныи) 55
панцеръ 67
пекны 60
пелныи (полныи) 81
пендъ 55
плюта 134
повротъ 72
поврозъ 72
повтуре 72
повтурне 72
престирадло / простирадло 94
прохъ 73
прочъ 76
прудки 54
пулноцъ 72
рендъ 55
рожа 72, 75
садло / сало 86
седлиско 104
семпъ 55
сендя 55
сердце / серъдце 197
скора 74
скридло / скрыдло /крыло 86, 91, 94
слонина 78
слонце (солнце) 81, 82
спольныи / сполныи̦ (споулныи) 75
спрохнелыи 73
спрохнети 73
стадло 94
точыдло 91
удило 86
чловекъ 76

b) piśmiennictwa staroruskiego (z uwzględnieniem dialektu staropskowskiego)

блюгли 85
варягъ 53
Виглино NM 85
вихръ (вихъръ, вихоръ) 176
всѣгли 85
вълна 82
вьрвъка 144
голъть 187
егла 85
емигъ 53
жагло 85
Жаглово NM 85
Жерегло NM 85
зыбь 185
коудѣль 53
кълбягъ 55
игорь (ингорь, ингворь) 53
повегле 85
подъшьва (подъшева, подошьва, подшва) 84
порокъ 77
поудъ 53
ръзати (ръжати) 71
скозѣ 180
споръ 133
соудъ 53
соудити 53
сьрсть (сересть) 154
сѣверъ 174
удоль 64
часъ 202
ябетьникъ 53

Indeks ważniejszych wyrazów i form polskich (z uwzględnieniem staropolskich i gwarowych)

bajbak / *bobak* 99
baranki 125
barankowe [*chmury*] 126
bawełna 82
bawełniaste 126
bąbel 65
bądź (*bądź jak*) 63
bąk (stpol. *bąk*) 62
bez 84
bęcnąć 55
blask 83
bluza / *bluzka* 84
błąd /*błędy* 63
błotliwy (stpol.) 77
błotnik 77
błotny 77
błoto 77
bójka [*bójaczka*] 72
brąz 64
brązowy (*brąz*) 64
brzmieć 67
bulba 99
bulbiany 99
bulbowisko 105
burczeć 80
burżuazja 71
bydło 88
bydłować się 88
cerkwiszcze (kaszub.) 102
chełm 80
chełzać / *chełznać* 82
chęć 56
chlapawica / *chłapowa* 162
chlęda 162
chłopczysko 102
chmara 126, 205
chmura 123
chmurzyć się 127
Chołm (stpol.) 80
chrapa 189
chropawy 189
chrzciny 69
chrześcijański 69
chwiać 152
chwostać (daw.) 131
ciąg 65
ciągle 66
ciągły, ciągowy [*deszcz*] 66, 129
ciągnąć 65, 66
ciemne 125

ciężar 60
cugle 58
cyngiel 84
czółno 80
czupiradło 92
dąć 55
denko 84,198
deszcz 128
dębieć 122
dętka 55
dęty 55
dłubać 83
dług 81
długi 79
domisko 100
drąg 55,62
dręczyć 55
drobny [*deszcz*] 129
duchota 170
dujawica 178
dworzysko / *dworzyszcze* 100
dymki 126
dziady [*dziady wyłazą*] 126
dzieciska 100
dzień 128
dzięka 61
dzięki 61
dziękować / *dziękuję* 61
dźgać 89, 181
fala 129
falisty [*deszcz*] 129
falowy [*deszcz*] 129
fastryga / *fastrygować* 84
gałąź (*gałązka*) 62
gapa 84
gapić się 84
gardziel (stpol. *garciel*) 82
gawęda 55
gawędzić 55
gawiedź 55
gazówka 73,75
gąsior 63
gęba 59
gębować 59
gęś 54
gnębić (stpol. *gnąbić*) 59
gnojowisko 100
goleć 187
gołoledź 187
gorąc 168
góral (dial. *goral*, adi. *góralski*) 73
górny 74
grabisko 89
grablewisko 106
Grodno 10,76
grudowate [*chmury*] 126
grzeczny 69
jarząbate [*chmury*] 126
jasne [*chmury*] 125
jaszczur 197
jęczący (*jęczeć*) 63
jęczmienisko 105
kaczor 196
kapuśniak 205
*kartoflanisko*105
kartoflisko 101
kąt 54
kępa, kępiny 101
kiełb 82
kiełzać (*się*) 82
kiełzki 82
kiełznać / *kiełzno* 82
kłębiasty, kłębiaste [*chmury*] 125, 126
kłęby 126
kłucie (*kłuć*) 78
kłusty (p. *tłusty*) 81
kłocie (stpol. *kłócie*) 77, 78
kocur 197
kolęda 53, 61
kolędować 61
konający / *konać* 66
konopisko 96
kosisko 89
kowadło 89
kręcek 177
kręcić się 57
kręciek 193
krępować (*się*), daw. *krempować* 59
kropidło 90
kropisty [*deszcz*] 129, 132
krupiasty [*deszcz*] 129
krzątać (*się*) 57
krzeczny (stpol.) 69
krzesać 90
krzesidło 90
krzyż 67
krzyżówka 70
książka (prapol. **kninęga*) / *księga* 65
kściny (*kszciny, krzciny, chściny*) 69
kurzyć (*zakurzyć, zakurzony*) 80

kutać 76
kwaśne mleko 126
legowisko 101
lekarz 69
leje jak z cebra / *wiadra* / *kubła* / *beczki* / *kadzi* 131
letnisko 101
lisiur 197
lnisko 101
łazęga / *łazęka* 57
łazić 57
łeb 84, 198
łapcie 153
malowidło 90
mączka 62
mądry 62
mądrze / *mądrzej* 64
mąka 62
męczyć (*się*) 56, 58
męka 53, 56, 58, 195
mglisty [*deszcz*] 129
mielić 78
mieniący (*się*) 65
mięta / *miętowy* 56
mleczarnia 78, 197
mleczarski 78
mleko 78
moc 84
mocny 84, 197
mocować się 198
morda 80
mosiądz 54
motać 90
motowidło 90
mowa (stpol. *mołwa*) 80
mój 72
mrozisko 182
mydło 85
nadworze 202
nadymać 55
nalewny [*deszcz*] 129
napój 72
naprzód 72
natręt 55
narzec 68
narzeczony 68
nastręczyć 56
nawalny [*deszcz*] 129
nawała 132
nawałnica 132
nazwisko 98, 101
niebo 128
niedołęga / *niedołężny* 57
niedowiarek 84
nierząd 54
nochal / *nosisko* 101
obcęgi (daw. *hebcągi*) 55
obrączka 63
obroża (*obróż*)77
(*o*)*brzęknąć* 56
oddłużyć się 81
obelga 62
odwilcz 162
odwilgnąć 82, 162
odwilż 82
oględziny 60
ognisko 100
ogrodnik 77
ogród 77
orzech (*orzechowy*) 68
owcowe [*chmury*] 126
owsianisko 105
owsisko 99
pancerz 67
parno 165
pasiaste [*chmury*] 126
pastwisko 101
pełnia 82
pełny 80
pewno / *pewnie* 84, 198
pęcina 58
pęczak / *pencak* / *pancak* 58
pęd / *pędzić* 55
pęto 58
piątek 57, 66
pieczysko 102
pielić 78
pierzacz 68
pierza(*s*)*ty* / *pirza*(*s*)*ty* 68, 125
pierzyć się 68
piękny (dial. *piekny*) 54, 60,173
piękroszka 60
piętro (*piątro, przętro*)57, 195
piorun 141
plądrować 66
plątać (*się*) 65
pleć (*pielę, pełł*) 78
plewić 78
pleść / *plótł*, *plotła* 85
plucha 134
płukać (stpol. *płókać, płóczę : płókam*) 77

podeszwa 84, 198
podłoga 90
podłożyć 90
podwójny 74
pogoda 201
polędwica 61
poręcz 190
porządek 68
porządny (dial. *porzonny*) 68
powić 90
powidełko 199
powidło 90
powietrze 177
powódź 165
powrót 72
powróz 72
po wtóre (*powtórnie*) 72
półgłówek 56, 72, 76
północ 72
prasa, praska 91
prawidło 91
prędki 54, 56
proca 77
prok (stpol.) 77
próchnica 57, 72, 76
przeciąg 65
przecinek 88
przechodzisty [*deszcz*] 129
przelotny 129
przerwa 69
przerwisko 129
prześcieradło 88, 91
przetrącić 63
przymrozek 182
przymrozie (stpol.)182
przypiec 105
przyrzec 68
psia pogoda 137
psocisko 137
pstrąg 63
przykry (*psykry*) 67
pułk 80
pusiaste [*chmury*] 126
radło 91
rajca (*radźca*) 70
raptem 135
rąbanka / *rąbać* (stpol. *rębać*) 65
ręczny 59
rękawica 58
rękowisko 102
roni [*deszcz*] 129
rowerzysta 70, 196
rozkisło się 134
rozlewisko 165
rozpusta 135
róża 75
różaniec 73
różany 55, 73
różowy 73
rząd (*rzęd-*) 62, 63
rządca (stpol. i daw. *rzańca*, *rzędźca*, *rządźca*, *rzonca*, *rzońca*) 62
rządowy 63, 68, 195
rządzić 62
rzutki / *rzutny* 68
rżeć 71
rżysko 105
samochód 75
serce (daw. i dial. *sirce : sierce*) 80, 197
sędzia 55
sęp 55
siedlisko 104
siejka 136
siewnik 136
skorupa 154, 191
skóra 74
skręcić 57
skróś (dial.) 180
skrzydło 91
skurczyć 80
słoneczny 119
słonina 78
słonko 81
słońce 82
słup 80, 82
smar / *smarować* 92
smarowidło 92
spokój 74
spólny 75
spółka 74, 75
sterczeć (daw. *starczeć*, dial. *styrczeć*) 82
stręczyć (<**sręczyć*) 56
stos (dial. *stós*, stpol. *stos, stós, sztos*) 73
sukadło 91
sukienka 84, 198
sukno 84, 91
spar / *przyparek*168
spiekota 168, 169
spory [np. deszcz] 133
szarga 161

szczur 197
szron 154
szydeł 199
ścielić 78
ścinać się 192
ślęknąć 153
ślizgota, ślizatwa, ślizgawica 186
śreż / *śryź* 185
świadczyć 84
świadek 83
świder 92
świerdło 92
święcić 61
świętokradca (daw. *świętokrajca*) 70
Świętopełk 52
taksówka 73, 75
tarło (daw. tardło) 198
też (stpol. *teże*) 84
tęcza 56, 140, 141
tłusty (dial. *kłusty*) 81
tłuszcz 81
toczyć 92
torf, *torfowy*, *torfowisko* 102, 105
toporzysko 106
trącić (*przetrącić*) 63
tryskać 183
turkotać / *terkotać* 80
tworzydło 94
upał 169
urząd 56
urządzić 68
urzędnik 56, 68
wachmistrz 67
war 168
wądół 64, 195
wątpić 64
wątpić (daw. *wętpić*) 54, 64
wątpie (dial. *wąpie, wąkpie*) 65
wątroba 64
wąs 64
według 84
wełna 80
wędlina 88
wędzidło 58, 89
węgierka 58
węgorz 58
węzełek 58
wiara 84
wiatrówka 73
wicher 176
wichrzyć 176
widelec 85
widły, *wideł* 85
więdlina 88
więdnąć 89
więzienie 54
wilczur 197
wilgoć 83
wilgota 83
wiodro (stpol.) 201
włajca : *władźca* (stpol.) 70
włóczęga / *włóczyć* 57
wóz / *wozisko* 99
wydłużać się / *wydłużanie się* 81
wyjęty (*wyjąć*) 66
wyjątek 66
wymęczyć 195
zacięty 60
zadłużyć się 81
zadziadziło się 126
zajączysko 100
zakręt 56
zakrętas 59
zalew 165
zaplątać 65
zastrzyk (fonet. *zasțšyk*) 69
zawieja 159
zawierucha 160
zbójca (stpol. *zbojca, zboćca*) 74, 196
zdrój 196
zęby 54
ziębić 61
zuziu 122, 123
złoty 77
zniechęcić 56
znojny 171
zrękowiny (*srękowiny*) 56
zwyciężyć 54
żygadło / *żegadło* / *zygadło* 89
źródło 72
żar 168
żarówka 73, 75
żarz / *żarzyzna* / *żarzyć* 69
żgać 89
żleb 75
żłób 75
żółty *8*0

Indeks ważniejszych wyrazów pozostałych języków (i ich dialektów)

a) słowiańskich:

bułgarski

ágне: *ágнешки сняг* 150
вал: *валú*; *валéне*, *валéвица*, *валéж*, *валивуга* 132
вертушка 177
ветрище 178
вино-жито 139
вирушка 177
време 202
град; *градýша*, *градýшка* 148
горняк 173
дъжд 129, 131
валú из ведрó 131
катó из ведрó 131
голя́м 129
éдър 129
кáпчест 129
сúтен 129
дольняк 173
кúша 134
кýкувичен : *кукувúчи* [*снег*] 150
кърпач; *кърпя* 150
летú 132
лóпей ([*х*]*лóпей*) 129
манá 136
мараня 147
мокрéж 134
мóкря 134
мъгла 147
млаки 147
*наревáва*132
омара 147
óблак / pl. *óблаци* 125
бéли 125
буренóсни 125
валéжни 125
ветровúти 125
гъсти 125
високи 125
градонóсни 125
дебéли 125
дъжделúви : *дъждовни* 125
закючю́лены 125
къращúсани 125
лéки 125
невалéжни 125
нúски 125
прáзни 125
разкъсани 125
развлéчени 125
снéжни 125
сýхи 125
тъмни 125
чéрни 125
перá 132
помръка 147
попрах(*а*) [*снег*] 150
пояс: *божи пояс*, *пояс на дядо Господ*, *Адамов пояс* 138
рева; *рев* 132
росоляк 157
северняк 173
слúзга 186
хáла 172
хрáпа 189
час, *часовен* 202
южняк 173

czeski

Boží duha 138
boží metla 138
choleť 187
čas 202
časiti se 202
chvěti 152
ovsenisko 96
pěkný 60
počasí 202
prak 77
ráno 184
rouže 75
ržáti 71
sklouzati (*se*) 186

skura 74
supět : *supat* 146
tryskat 182
vedro 201
věník 177
vichr 176
vichřit 176
stczes. *plundrovati* 66

łużyckie

głuż. *počas* 202 dłuż. *cas*
głuż. *chwjeć* 152; dłuż. *chwjaś* 152
dłuż. *mihel* 145
głuż. *njewjedro* 201
dłuż. i głuż. *pěkny* 60
głuż. *ranjo* / *ranje* 184
dłuż. *tyca* 141
dłuż. *tryšćaś*, *tryšćaś se* 182
dłuż. i głuż. *wichor* 176
głuż. *wjedro* (*dobre wjedro*) 201
głuż. *wowsnišćo* 96

macedoński

житó и вúно, *вúно и ракúја и оцът*, *винóжито*, *моје вино — моје жито*, *ново жито* 139
време 202
врућ 168, 183
киша, *кишавица* 134
час 202

rosyjski

божья дуга 138
буй 177
вен, dem. *веник* 177
венец Бога 138
верёвка 144
вихор(*ь*) : *вихр*(*ь*); *вихрить* 176
вихорь *буйный* 177
весёлка, *веселуха* 139
весенняя инверсия 115
вёдро 201
водополье 165
вольгота / *вольготный* 83
вьюга (*уюга*) 159
вьять 159
вялый / *вяленый* 89
гледь, *глюдь* 148
голедь 187
голощек / *голощок* 189
грибной дождь 135
Гродно 76
дождья (*дажжа*) coll. 128
дрань 121
дубеть 122
завіруха, *завірюха*, *заверюха* 159
звёздочка 117
знамение господне 138
зыбь f. 185
зюзя 122
ивень 156
имгла 145
колбь / *колбá* 71
коржава, *коржавина* 71
куржа 71
крутелица 193
крутень 177, 193
ледовитый 185
ливный [дождь] 130
метель 193
мугла 145
надворье 202
облой 188
одеяло 68
ожеледь 148
окидь 153
оттепель
паркий 170
подошва 84
полая вода / *половодье* 165

полоскать 71
пульга / *пурга* 160
радуга 139
райдуга 140
райская дуга 138
рано 184
ржать 71
сабанить 137
свердель 93
серён : *серен*; *серена*, *серень* 154
сиверко 174
сипуга 160
сквозной 181
скол(*ь*)*зать*(*ся*) 186
сквозь 180
слякоть 153
снегопад 115
снежная буря 115
снежная инверсия 115
солнышко 117
стужа 122
тёплая вода 163
торчать 72
трескучий [мороз] 183
тримунтан
трус 151, 204
туча 56
удол 64
хвель / *хвиль* 152
хвостать 131
холодная вода 163
час 202
шаркаць 161
шерох : *шерох* 191
шерошить 191
шкура 74
ясный день 115
stros. ВОЛГОТА 183

serbsko-chorwacki (serbski i chorwacki)

аламуња 172
božja noga 138
(sztokaw.) *buji vitar* 177
deač (kajkaw.) 208
hrape 189
kȉša 134 / *kíšiti*; *kíšjeti*, *kȉsnuti* 205
kroz(*a*) 180
lîv 130
rȁno 184
rodica 140
ȑzati 71
vâr 206
vȉhār / *vȉhor* 176
вириште 177
време / *vrijéme* 202
vrûć < *vruće* [*sunce*] 168, 183

staro-cerkiewno-słowiański

ВЕДРО 201
ВИХРЪ 176
РАНО 184

słowacki

čas 202
časiť sa 202
krutak 177
lenoviště 96
okyď 153
pekný 60
počasie 202
povíchrica 178
sklízniti; *slizkať* 186
skrz(*e*) 180

słoweński

božji l   k 138
čàs 202
*îvje*156
lîv 130
tríščati 182
vréme 202
vròc < *vroči* 168, 183
[nomenklatura wiatru – zob. 173]

ukraiński

bobovišče : *bobovisko* 97
bojisko (*bojevisko*) 95
божий знак 138
божий пойас 138
boltisko 95
burevíj 177
веник 177
веселка, *веселиця* 139
веремя / *веремйа* 202
верт'ол 177
вертипорох 177
вільгута; *вільготний* 83
вихир 174
голощок : *голощік* 189
дубіти 122
завий 177
завірюха 159
закрут 177
зашкарупло / *зашкарлуп'іў сн'іг* 191
зюзя 122
(*і*)*ржати* 71
ковбель, *ковбик*, *ковбень* 82
краса, *красуля* 139
крізь 180
kruť uch, *kruť ek*, *kruť ij* 177
крутий витер 177
мрити / *мріти* 147
надвір'я 202
облива 187; *обливен'*; *облій* 188
по/*радуха* 139
прис'атойі Дивы пойас 138
радуга 139
райдуга 140
серен 154
сівер 174
сковзати 186
(*с*)*ковзеліца* 186
слизота, *слигота*, *слизен'*, *слискавиця*,
слизгавиця 186
хоўзанка (dial.)186
храпа 189
часний 202
čortorýj [o wietrze] 177
čuperadło (dial.) 92
шаркати 161
шерешень 191
шероховатый
шкарлупа, *шкуралупа*, *шкурупа*, *шкурупка* 191
йасна, *йасниўка*, *йасници* (dial.) 139
я́сниця 139

b) bałtyckich:

litewski

ap/rankis 49
árklas 91
Ašiuža, *Ožiai* NM 70
atlygà, *atlėgà* 162
dangùs 128
degù 69
ganãbyti 59
gardas 10
Gardinas 10
garěti 168
gýsla 147
kèpti 169
-klas (suf.) 86
kũdas 160
kudãšius 160
lẽdas 185
ledùs (dial.) 185
líeti, *líeju* : *lejù* (stlitew. *lěju*) 130

miglà 147
óras 140
palíeti, *paláistyti* 165
pãlios 165
pìlti 165
pū̃sti 126
pùsti 126
rankà 49
skriẽti skriejù 91
smelà 171
smélti 171
sniẽgas, *snaĩgė*; *sniẽga* 150
strõpti 164
sutenė̃ti 192
šiáurė 203
šiaurỹs 203
šlapa, *šlãpias* 134
švaitýti, *švaitaũ* 120
tánkus 204
tenė̃ti 192
tenióti 192
treñkti trenkiù 63
ungurỹs 58
užpìlti 165
vė̃jas 158, 172
vė̃tra 172
viraùs 179
Zasečiai NM 11

łotewski

garêtiês 168
liêt, *leju* : *lêju* 130
lę̄di m. pl 185
paļas, *palas* 165
paļi m. pl. : *palas* f. pl. 165
(*sedli*) *segli snìegs* 150
smęls 161
tina, *tine* 192
vē̃jš 172
vḕtra 172,
vētri (daw.) 172
vìrsus 179

staropruski

angur(*g*)*is* 58
stprus. <*Dambo*> 204
kīsman (Acc.) 202
mealde 144
snaygis 150
wetro 172

pozostałych języków:

grecki (w tym greckie inskrypcje nazw słowiańskich):
δυς- 128
εύ-διος 128
Μουντιμῆρος 52
σὰμβατον 52
Σφεντόπλικος 52

niemiecki
gaffen 84
Heb(*e*)*zange* 55
Krampe 59
krampen 59
plündern 66
Stoß 73
wehen 184
Welle 129
Züngel 84

staro-wysoko-niemiecki
kalt 122
siula (< **siūdhlā*) 92

średnio-wysoko-niemiecki
dank, *danken* 61
plundern 66
stôȝ 73

gocki
kalds 122
snaiws 150
waían 158

dolnoniemiecki
fast rigen 84
gapen 84

staroangielski
calan 122
cald 122

angielski
cold 122
import 180

staronordycki
kala 122

staroislandzki
garđr, *Garđariki* 10

łaciński
calendae 53
gelū, *gelus*, *gelum* 122
glaciēs 122
Mentha 60
Rosa 72
Sambucus L. 198
Visculus, *Viscula* 81
późnołaciński
brundium 65

francuski
la blouse 84
la bourgeoisie 71
bronze 64

włoski
bronzo 65
grèco (dial. wenec. *grego*) 175

albański
kohë 202

staroindyjski
dus- / *dur-* 128
dyu-, *dyáuḥ*, *diváḥ* 128
pácati 169
tanákti 204
vāti 158

awestyjski
dunman-, *dvąnman-* 147
pača^{i}*ti* 169

perski
birindż 65
dūd : *dūdmān* 147

języków tureckich
turecki
czété 130
saganak 137
tuman (uzbekski, kirgiski, jakucki) 147
tuyman (kazachski) 147

języków ugro-fińskich
karelski
**kuurža* 71
purgu 160

fiński
kuura 71
purku 160

węgierski
csata 130

Indeks form i wyrazów rekonstruowanych

a) prasłowiańskich:

*aščerъ 196

*baba > *babьsko 95
*běl-: *bělъ 156; *běliti 86; bělidlo 86, 87
*biti, *bьjǫ, 28, 72, 86, 179
*bidlo *bijadlo 86, 87
*blěskъ 83, 120
*bliskati *bliskajǫ 144, 204
[*bliskavъ] *bliskavica 144
*blьsknǫti 144
*blьščati *blьščǫ 83, 144
*bobъ > *bobisko : *bobišče; *bobovisko : *bobovišče 95, 97
*-boj- 72, 179
*bojь > *bojišče : *bojevišče; *bojisko : *bojevisko 95
*bolgъ(jь) 121, 168
*bolto [*boltьnikъ] 77; *boltišče 96
*borti *bor'ą; *(za)bordlo 86
*bǫb-: *bǫbъľь 65
*bǫkъ, *bǫkati 62
*bręčati : *brękati; *bręčadlo : *brękadlo 86, 87;
*bręknǫti 56
*bryzgati 134, 153, 208
*bujь adi. 176; *bujьnъ 177
*bur'a, *buriti 135, 160, 207
*bъzъ 84, 198
*byti 86; *bydlo 86, 87, 88
*bьrati *berǫ *berǫtъ 53

*cělъ 154
*cěpъ, dem. *cěpěсь : *cěpъkъ 96
*časъ 202
*česati 131
*čĺ̥no 80

*daľь [*daľeko, *dalьje] 28
+degǫ (+dekti inf.) 69
*dęgъ *dęga; *dęžiti *dęžǫ137, 205
*děti 28
*dl̥bati 83
*dl̥g-: *dl̥gъ 79, 81, 197; *dl̥žati *dl̥žajǫ : *dl̥žiti *dl̥žǫ 81
*dĺ̥gъ 79, 80
domъ -u > *domovišče : *domišče 95

*dǫběti [*dǫbъ, +dǫbъ adi. (?)] 122, 204
*dǫga 138, 140
*dǫti *dъmǫ, *dymati 55, 181, 206
*dročiti, *drokъ 55
*drǫgъ 55, 62
*drǫčiti *drǫkъ 55
*dŕ̥nъ / *dŕ̥no 189, 194
*dŕ̥žati *dŕ̥žǫ 123
*drъg-: *drъgati *drъgajǫ; *drъgъkъ 123; *drygati 204
*drъžati 71, 204;
*duch-: *duchota 170; *dušiti 207
*duti *dujǫ 206
*dvorišče 96
*dъno [*dъbno] 84, dem. *dъnъko 198
*dъždžь 128; *dъždь *padaetь / *lьjetь / *jьdetь 136
*-dymati – p. *dǫti
*dьnь 66
*dьrača / *dьrakъ 189
*dьrati *derǫ 121, 189

*ęčati : *ękati [*ęčǫ;*ęcati] 63
*(j)ęčьmišče, *(j)ęčьmisko, *(j)ęčьmenišče, *(j)ęčьnišče, *(j)ęčьmenisko, *(j)ęčьnisko 96
*ętro [*ętra; *ętьrnъ; *ętrьnica] 64

*ěsnъ -a -o 120, 204

*galǫzь 62
*ględ-:*ględati 60
*god-: 201; *goditi 118, 201
*gol-: 185; *golъ 62
*golědь 187
*gololedъ : *gololedь, *gololedica 187
*golьсь 187
*goniti 180
*gonobiti 59
*gor-: *gorěti *gor'ǫ 193; partic. *gorę *goręt'a / *gorǫt'a 168, 206
*gora; *gorьnъ adi. 74
*gordъ (*gŏrdъ) 10, por. też *o(b)gordъ;
[*gordьno] *gărdьno, *gărdno 76
*gorchovišče *gorchovisko 96
*gǫba 59

*gǫserъ 196
*gradъ 148
*greby 28
*grěti grějǫ [*grěj-] 120, 207
*gribъ 136
*gromъ 143
*gruda 188
*grьměti 143, 207
*grьmotъ 143, 207
*grьmotati 143
*gr̥bъ 80
*gr̥dlo 86
*gr̥tělь 82, 197
*gъnati *ženǫ 180

*chalěpa / *chalipa 151, 152, 161
*chl'apati 152, 208
*chlędnǫti 162
*chlipati 162
*chmara 123, 124, 204
*chmura 123, 204; chmurъ 123
*chod- 129
*choi̯r- 161 (p. *sěr-)
*chold-: 122, *choldъ, *choldьnъ; *choldьno 174, 203
*chǫtь [*chotь] 56
*chrapa 189
*chvějati 152
*chvostъ : *chvoščь 131

*iti *jьdą 129

*(j)ęti [*jьmǫ, *jьmeši] 30
*jiti (*jьdetь dъždžь) 205
*jьnь : *jьnьjь m. / *jьnьja f. 156
*jьskra 204
*jьvьnь (?) 156
*jьzbojь 74
*jьzrojь 74, 196

*kl̥bь 82
*kl̥̄zati 82
*kl̥̄zьnъ(jь);*kl̥̄zьno 82
*kol-: *kolsьja 28, *kolti *koľǫ 78, *koltьje 78
*kon-: *konati, *konъ 66
*konopišče *konopisko *konopьnišče *konopьnisko 96
*korlъ (*kărlъ) 74
*kositi 131
*koťerъ 196
*kovati *kovajǫ 89
*kǫdělь53
*kǫtъ : *kǫtьno 76
*kras-: 139
*kresati *krešǫ 90
*krętati – zob. *krǫt-
*kropiti; *kropidlo 86, 90
*korva > *korvьsko 95
*krǫt- 176, 177, 206: *krǫtъ, *-krǫtiti, (: *krętati) 57, 59, 159; *krǫťa 159, 193
*krut- 176
*krьstъ [*krьstiny, *krьstiti] 69
*kur-: kuriti 28, 71, *kurъ : *kurь 71
*kuti *kujǫ 89
*kutьno [*kutati] 76
*kvasъ; *kvasiti *kvašǫ134, 205
*kvisti 153
*kъniga 66
*kydati 153
*kysnǫti; *kyša 134, 205

[*lajati] *lają *lajǫtъ 53
*ledъ 185
*legti *ležati [: -*ložiti] 133
*lěp- / *lip-: 151, *lьpěti 152
*lět- *let-: *letěti *lětati 129, 132
*listъ 179; coll. *lisьje 179
*liti *lьją; *lьjati *lěją [*-livati] 130, 131, 132, 165, 205
// *livъ 130; *livьnъ, *livьn'ь 131
*loviti; *lovъ > *lovisko *lovišče 95
*ložiti; *lože > *ložisko : *ložišče 95
*lǫka 53
*lъbъ 84, 198
*lьg- (*u/lьga / * lьgyn'i) 162, 168
*lьnišče, *lьnisko, *lьnovъ 96

*makati 134 (zob. *mok-)
*mara 123
*melko 78
*mesęcь 28
*mesti *metǫ 90, 158, 206
*metělь 158, 163
*metъla 92
*męso 28
*męta 28, 52 (*męty *-ъve) 60
*měniti *měn'ǫ 65
*mětati *mětajǫ 158
*ml̥ni (*mъldni) 144
*ml̥va 80
*mogtь 84, *mogtьnъ 84

*mok-: *mokrъ 60, 134, *moknǫti : *močiti 134;
*močarъ 60
*morchъ / *moršь; *moršiti 145
*morzъ 182
*motati *motajǫ 90
*motoviti; *motovitlo 90
*mǫdrъ 62, 64, 196; *mǫdrě 64
*mǫk-: *mǫka 53, 56, 62; *mǫčiti (sę) 56
*myti *mъjǫ; *mydlo 86, 90
*mьga / *mьgla 144, 146, 147
*mьrěti *mьrějǫ 147
*mьžati 147

*na/dvorьje 202
*na/val: *navala, *navalьnъ, *navalьnica,
*navaľati (sę) :-iti (sę) 132
*na/vod/nenьje / *navodniti 165
*na/rekti 68
*nasěnьje 28
*nedolǫga (*dolǫga < *dolati) 57
*ne(po)goda 201
*nositi; *nosidlo 86

*o(b)gordъ; *o(b)gorditi 77
*ob/kydь (*ob/kydati) 153
*ob/ložiti 133
*obrǫčь 49
*ob(v)olkъ / *ob(v)olko [*ob/velkti] 125, 204
*obvorža [*ob(v)orz-ja] 77
*ognь > *ognisko *ognišče 100
*orati; *oradlo 86, *ordlo 86, 91
*orěchъ 68
*orz/vodь f. 164, *orz/vodьje 163
*ot/teplь (?) 162
*ovьsišče : *ovьsisko 96; *ovьsьn- 99
*ozero / *ezero 28

*ǫda 58
*ǫdidlo 58
*ǫdolъ / *ǫdolь 64
*ǫgorь 58
(v)ǫsъ 64
*ǫtrъ [*ǫtroba] 64
*(v)ǫzlъ / -ъkъ 58

*paliti *paľǫ (*polti), *u/paliti 169, 206
*parъ, *para, *pariti 170, 193, 206
*pek-: [*pekti], *iz/pek- / *sъpek- 105, 169, 193, 206
*pelti *pelvǫ *pelvitь 78
*per/sterti *per/stьrǫ 91
*(per)rъv- 129
*perunъ 142, 205
*pęti *pьnǫ; *pinati 58, 130
*pętro / *pętrъ / *p(r)ętro 57
*pętь [*pętъ(jь)] 28, 53, 66 [*pętъkъ 66],
*pěk- [-nъ : -rъ] 60, *pěknъ 195,
*pisati *pišǫ 53
*piti *pьjǫ 28, 52
*plesti *pletǫ [+plęsti +plęstǫ] 65
*plǫtati 65
*pľucha, *pľuchota, *pľuchati 134
*pľuskati 134, 153
*pľuta 134, 153
*pľuti 153
*pl̥kъ 80
*pĺ̥zati 155
*pl̥n-: 80, *pĺ̥nъ 82
*po/časьje 202
*podъšьv-: *podъšьva (płn.) 84, 198
*pogoda, *pogoditi 118, 201; *pogodьnъ 119;
*pogoda [*pora], *pogodьnъ [časъ]
*pogodьno[*vermę] 201
*poľe 28
+polti +pol'ǫ 77
*pol(s)kati 77
*porchъ [*porъchno, *porchъnica] 72, 73
*porťa [< *port-ja] 77
*po/věvati 178
*po/vod-: *povodь f., *povodьje, *povodъka,
*povodica 164 //
// *povonь (< *po/vo[d]nь f.) 164
*pǫditi *pǫd'ǫ 56
*pǫk: *pǫkati, *pǫčiti, pǫčnǫti 58
*pǫto 58
*praviti; *pravidlo 91
*pręsti *prędǫ* 56, 87; *prędlo 87
*prosišče *pros(ov)išče *prosьnišče *prosenišče
*prosisko *prosьnisko 96
*prǫdъ; *prǫdъkъ 56
*pučiti 58
*pъvьnъ 84, 198
*pьrati *perǫ 77, 132, 142, 205
*pьstrъ; *pьstrǫgъ 63
*pьsъ, *pьsьjь 137
*pьšenisko *pьšeničisko *pьšeničьnisko *pьšeni-
šče *pьšeničьnišče 96

*rad-: *radъ 140
*radǫga 139, *raduga140,
*ranъ 184

*rekti 68
*ręd-: ręditi *ręďǫ 62, 68, *rędьca 62,
*rěka 74
*rod- 140,
*rojь 74
*rosa 157
*rǫbati 65
*rǫk- 59
*rutiti : *r'utiti 68
*rŭd-: *rъža (< *rъdja) 70, *rъžisko : *rъžišče 71
*rъv- *ryv-: *rъvati *-ryvati 129
*rъzati *rъžǫ 71
*rъžь *rъži 70, 102; *rъžišče rъžisko 96, 102, 103

*saditi *sadlo 87
*sedliti; *sedlo 104; *sedlišče 93, *sedlisko 104
*sedъlo 92, 93, 198
*se lěto 28
*sernъ / *sernь 154, 156, 185
*seržь (< *ser-g-) 185, 194
*sěd- / *šěd- (*šad-) 156
*sěmę 28
*sěr- / *šar- (*choi̯r-) 161
*sěsti *sędǫ 92
*sěti *sěją : *sěvati 136, 206
*sěverъ 174, 203
*sidlo 86
*sipati / *sipěti 146, 207
*s(k)l̥z- (?) / *sliz- 186
*skĺ̥̥zъkъ 82
*(s)kora 74, 154
*skorupa : *skorupъ 154
*(s)kridlo 86, 91
*skrozь 180
*slęk-: *slękti *slękǫ / *slǫk- 153
*slěpъ 152, 153
*slota 134, 151
*sl̥nьce 82, 119, 120;*sl̥nь 81
*sl̥nko [*sl̥no] 81, 197
*smaliti : *smoliti (+smel-) 171, 206
*smura; *smurъ 123
*sněgъ 150
*sol-: *solenъ 28, *solnъ > *solnina 78
*sopъlь (*sopolь ?) 188
*sǫčьje 28
*sǫdъ (*sǫditi) 53
*spěti 133
*sporъ 133
*sŕ̥̥dьce 28, 80
*stan- *-u > *stanovišče : *stanovisko 95
*(s)ter-k- 83
*stl̥pъ / *stl̥bъ 79, 82, 197
*strachъ 91
*strašiti *strašǫ 91
*(s)tr̥čati 83, 197
*stŕ̥̥nь, *stŕ̥̥nьje, *stŕ̥̥n'a;*stŕ̥̥nisko : *stŕ̥̥nišče 96
*studʼa [*stud-ja] 122
*such-: *suša (*such'a) 166, 193, 207; *suchъ,
*sušiti, *sъchnǫti 207
*sukati; *sukъno 84, 91
*svęt- 61: *Svętopl̥kъ 80
*světъ 136, 153, 204; *světiti *svěťǫ 120
*svěžь 184
*svitъ; *svitati 136
*svŕ̥̥dlъ svŕ̥̥dlь 93 / *svŕ̥̥dьlo 92
*svьtěti 136, 153
*sъbožьje 28
*sъ polu 75
*sъ/věd-: *sъvěděti 84, *sъvědokъ 83

*šalěpa 152
*šalъ; *šaliti 156
*šiti *šьjǫ; *šidlo 86, 92; *šidlъko 199
*šujь 174

*tajati *tajǫ 155
tekti 62
*tem- / *tьm- 121
*teplъ 162 (+tepti +tepǫ)
*tęg-: [*tęžarъ, *tęžati *tęžьkъ *tęgъkъ] 60;
*tęgti (> *tękti) *tęgǫ / *tęgati *tędzati 65, 66,
133, 140, 141, 205
*tęti *tьnǫ : *tinati 60, 192
*ticho 28
*tl̥stъ [*tl̥z-ti] 81, 197; *tl̥ščь [<*tl̥st-jь] 81
*točiti 92
*top-: *topiti / *to(p)nǫti 155, *topělь 163
*tǫča [< *tǫk'a] 56, 141, 204
*tǫg-arъ 60
*tręsti *tręsǫ 151, 204
*trěskati *trěskajǫ 182; (partic. *trěskǫťь) 183,
207
*trǫs- 151, 204
*trǫtiti 63
*tryskati 207
*tŕ̥̥dlo :*terti 198
*tŕ̥̥pěti 80
*tuch- : *tъch- 104, 106
*tъže / *tože [*tъ / *to *že] 84
*tьstь -i m.; *tьsťa f. 198

*uręds 56

*var-: 169; *variti 168, 193; *varъ 206
*valiti *vaľǫ 179
*vedrъ, -a, -o [*vermę] > *vedro subst. 201
*velь[*velikъ] 27
*vermę -ene (*vertmen-) 202
*verteno 27
*verzti 77
*vesel-: *veselo 28, *veselъ 139
*vędnǫti *vędnǫ 89
vęzati [(v)ǫzlъ] 58
*vědro 131
*věјati *věјǫ 158, 172
*věnъ 176, 178; dem. *věnikъ 177
*věrtěti 159
*větrъ 172, 180, 206
*vichrъ 176
*vir- 176, 206: *virъ 159
*vit- 176: *viti *vьјǫ 90, 159, 176, 206
*vl̥na 82
*vĺ̥g- 82: *vĺ̥gota, *vĺ̥gotь 83
*vĺ̥kti *velkǫ / *volkti *volkǫ 57
*vĺ̥kъ 80
*vnǫtr- 64
*vod- 163, 164
*(v)ǫditi *(v)ǫďǫ 89
vŕ̥ba 80
*vŕ̥chъ 80, 179
*vr̥t- : *vŕ̥t- 176: *vŕ̥titi : *vŕ̥těti sę 206
*vъ dl̥gъ 84, 198
*vьrěti 159, 206; partic. *vьrǫť- [*vьrǫtj-] 168, 206

*za/ložiti 133
*za/tъch/l- 104
*zel-: *zelen- 27, *zelьje 28
*zęb- 52, 190; *zębiti *zębti 61
*zim-:194; *zima, *zimьno, *zimnъ 122, 183
*znati *znajǫ *znajǫtъ 53
*zordъ 10
*zorъ : *zьrěti, *zirati 171
*zyb-: *zybь 185,194
*žarъ; *žariti *žar'ǫ 69

*žegti *žьgǫ : *žigati 69, 89
*želbъ 75
*žerdlo 86
*žerti *žьrǫ : *žьrati *žerǫ 86
*žit(ov)išče *žitisko *žitьnišče *žitьnisko 96
*žĺ̥tъ 80
*žŕ̥dlo 86

formanty słowotwórcze

suf. *-dl(o) 86–87, 91
suf. *-eľь 28, *-elь 82
suf. *-erъ 196
suf. *-ědь / *-'adь 187
suf. *-ělь 163
suf. *-ěrъ [*-arъ] 60
suf. *-ęga / *-ǫga / *-ǫka 57, *-ǫga 139
suf. *-isko / *-išče 95–96
suf. *-kъ 77
suf. *-okъ 83–84
suf. *-lo *-ьlo *-ъlo 87
suf. *-ota 134
suf. *-oteťa 134
suf. *-otь134, 153
suf. *-rъ 134, 172
suf. *-tъ 130
suf. *-tl(o) 86
suf. *-unъ 142
suf. *-'uga 158
suf. *-vъ 130
suf. *-ъtь 187
suf. *-yn'i 168
suf. *-ьba (-ba) 146
suf. *-ьcь 28, 136
suf. *-ьca 62
suf. *-ьje 119
suf. *-ьno 76
suf. *-ьskъ 95

pref. *jьz- 74
pref. sǫ- 125

b) bałtosłowiańskich:

*mulnī/*mulnii̯ās (?) 144

c) praindoeurpejskich:

*_ai̯sk_- 204
*_ang$^{u(h)}$i_- 58
*_b^{h}liǵ_-144
*_-dhlo_ (suf.) 86
*_dus_- 128
*_di̯u_- / *_di̯eu̯_- 128
*_enk_- 63
*_eres_- 157
*_gel_- 122
*_gen_- 59
*_gneb^{h}_- 59
*_g^{h}rem_- 143
*_g^{h}rom-o_- 143
*_g^{uh}er_- : *_g^{uh}or_- 168
*_ǵ^{h}ei̯-m_- 122, 183
*_ḱer_-;*_ḱer-sno_- 154
*_ḱlep_- 134; *_ḱlop-tā_ 134
*_ḱu̯ei̯-t_- 120, 153
*_lei̯_- 130, 132
*_lei̯s-to_ 179
*_măk_- 134
*_mel_- / *_mol_- / *_ml̥_- 144
*_meiĝh_- / 145
*_mei̯g^{h}_-147
*_mend^{h}_- 62
*_menk_- 56
*_mer_- 144
*_met_- 158
*_mī̆g^{h}-lā_ 147
*_pek^{u}_-169
*_peiḱ_- 63
*_peu̯s_- 126
*_pel_- / *_pol_- 169
*_pī̆ḱ-ro_- 63
*_pleu̯_- 134
*_poi̯k_- 60
*_sau̯s_- 158, 207
*(_s_)_ker_- 74
*_skrei̯_- 91
*(_s_)_lei̯_- 186
*_slei̯-ǵ_- 186
*(_s_)_lei̯p_- 152
*_smel_- 171
*(_s_)_noi̯g^{uh}_- 150
*(_s_)_pen_- 56
*_ster_- 83
*_su̯er_- (*_su̯er-d_-) 92
*_ten_- 133, 141, 205
*_ter_- 151
*_ten-k_- 141, 205
*_trenk_- 63
*_tres_- / *_trem_- 151
-*_tlo_ (suf.) 86
*_u̯ē_- 158, 172
*_u̯ed-r / u̯ed-n_ 131
*_u̯ei̯_- 159, 177, 206
*_u̯ei̯s_- 176
*_u̯es_- 139
*_u̯er_- 206
*_u̯ers_- / *_u̯r̥s_- 179
*_u̯ōl_- : *_u̯el_- 179

SUMMARY

Belarusian dialects of Grodno Region. Selected issues

The book (monograph) consists of two independent sections. The main object of the research undertaken in the study of language is Belarusian dialect of the area around Grodno. The analytical chapters are preceded by an outline of the history of Grodno and the Grodno land.

There are widely discussed the specific features of Grodno dialects, compared to other ones of Belarus. A very special attention is devoted not only to the discussion of dialect, but also to dialectical and regional sources of Grodno dictionaries as a basis for the selection of linguistic material in the analytical chapters.

Due to diversity of the issues raised in the work and the multidimensional nature of language the author used a variety of methods in his research. This applies to the presentation of the material in the following sections and subsections, as well as specific lexical analysis (historical and comparative aspect, recognising achievements of etymology and ethnolinguistics).

I. The first part of the work concerns the lexis of Polish provenance. As much as possible there was made an attempt to determine the time the lexis was adopted. It is shown by reference to relevant historical and dialectical dictionaries, as well as to indicate the presence (or absence) in other Belarusian dialects and the literary language. This procedure was useful in determining the geographical ranges of particular words, also derivates resulting longer in their home Belarusian ground, although based on a phonetic basis for indicated Polish roots (e.g., *wilg*- > *вільг*- ‘humidity, wet’). These observations let the author establish that some of the derivational bases of Polish origins are used more often in Grodno dialects than in other Belarusian ones.

The author’s attention was particularly focused on the documentation and description of different and following historical periods in the subsequent development of the Belarusian language and dialects of Grodno, as well as the ways to adapt the most important types of loanwords from Polish language:

• Words with Polish orthographical [*ó*] (the spell called [o] hatched’; in Old Polish language: vowel-narrowing [*o*]; (vowel articulated in such a position that the speecher passage than in the basic articulation of the vowel), e.g., *ружóвы* < *różowy* ‘pink’, *скура* < *skóra* ‘skin’, *здруй* and *здрой* (*здрай*) ‘source’.

• Words of Polish orthographical [*rz*] (in Old Polish language [*r*']), e.g., *жандовы* < *rządowy* 'government', *пшэрва* < *przerwa* 'break, interval', *равары́ст* < *rowerzysta* 'cyclist', *ро́ндзіць* < *rządzić* 'rule'.

• Words with Polish nasal vowel in etymon, e.g., *гнэ́мбіць* < *gnębić* 'oppress, harass', *зе́мбіць* < *ziębić* 'chill, cause cold', *бэ́нцнуць* < *bęcnąć* 'hit', *дэ́нтка* < *dętka* 'air chamber, tube, bladder', *мэ́нка* < *męka* 'torment', *мо́ндры* < *mądry* 'wise', etc.

• Words with the Polish development of the Proto-Slavonic **TărT*, **TelT*, **TălT* groups, e.g., *агро́днік* < *ogrodnik* 'gardener', *про́ца* < *proca* 'slingshot' and *млячáрка* (Polish *mleczarnia*) 'dairy / milk plant'.

• Words with Polish implementation of the Proto-Slavonic sonorant [sonants], e.g., *клусты* (Pol. dial. *kłusty*, Pol. standart language *tłusty*) 'fat', *сло́нко* < *słonko* 'sun', *слуп* < *słup* 'pylone; stone' and *вы́длужыць* 'manage to pay off the debt' (Pol. *dług* 'debt, arrear').

• Words with a group of consonants *dl*, *tl*. This is a lexical-structural and phonetical type of loanwords, e.g., *кавадла* < *kowadło* 'anvil', *шыдла* < *szydło* 'awl'. Today suffix -*дл*- gained the status of indigenous one, which is used in the derivation of nouns (cf. *прасаві́дла* 'iron', *касаві́дла* 'handle, stick of scythe', *грабі́дла* 'stick of rake'.

• Words of suf. -*isko* (in opposition to the standard Belarusian -*išče*) – the example of structural adaptation. In the work there are discussed specific names of places describing 'field', a place of the agricultural land, e.g., *аўся́ніска* 'a field', where you grew oats', *бульбяні́ско* 'a field, where you grew potatoes'. A separate group consists of augmentatives, e.g., *хлапчы́ско* 'bad boy' (Pol. *chłopczysko*), *дзяці́ска* 'naughty child' (Pol. *dziecisko*, pl. *dzieciska*), *насі́ско* 'very big nose' (Pol. *nosisko*), etc.

II. In the **second part** of the dissertation the author discusses in details the **meteorological vocabulary** of Grodno and the areas of Grodno. In the description of the issues and presentation of each word in specific lexical-semantic [semasiological] groups (and subgroups) the author tries to outline the Common Slavonic, etymological, and ethnolinguistic background.

The rich lexical material is presented in the following order:

1. Weather (*надво́р'е*, *надво́рка*, *паго́да* [P-Sl. **pogoda*]; also compare: P-Sl. **vedro* n. 'nice weather' : **vedrъ* adj. 'clear': **good** (**sunny**) **weather** (*добра*; *слонечная*, *сонечная*, *ясная* 'clear (serene, cheerful') / **bad weather** (*непагадзь*, *нягода* [compare vb. *занягодзілася* – in the Slonim district]; *азыра*; пагода: *блага́я*, *дрэнная*, *ке́пская*, *нядо́бра*). **Cold** (*халóдніца*, *халадзі́шчо*, *хóладна* adv. [P-Sl. **chold*- 'cold']; *ду́бар*, *дубарэ́ча* [P-Sl. **dǫbъ*, fig. **dǫb*- (vb. **dǫběti* 'stiffen, freeze', etc.)].

2. Cloudy weather ([*па*]*хмурная пагода* [*надвор'е*]). Names of clouds (*хмáра*) [P-Sl. **chmara*; **chmura*, **smura*]: thick/dense [*дажджавая* хмáра; *дзяды*, *чата*) and light clouds ([*в*]*о́блак* m. : [*в*]*о́блака* n. [P-Sl. **ob/volk*-]; *хмáркі*, *сухмáркі*, *пузыркі́*; *светлыя*, *ясныя*, *разарвістыя* хмары [хмаркі]).

3. Fall / Precipitation (also known as one of the classes of hydrometeors, which are atmospheric water phenomena) is any product of the condensation of atmospheric water, vapour that falls under gravity (*атмасферныя ападкі*):

• **Rain** (*дождж* (*дошч*) [P-Sl. **dъždžь* (**dъzdjь*)]; *дан*): fleeting (*пралётны*, *пяралётны*, *налётны*, *прайсцёвы*, *пярахо́дны*, *перарыўны*, etc.), heavy rain (*лівень*, *лёя*, *уліва*, *ведра́нец*, etc.), long-term fall (*абло́жны*, *зацяжны*, *до́ўгі*, *палі́ўны* etc.);

• **Rainy season** (*дажджэвіца*, *мократа́*, *слата́* [P-Sl. **slota*], *плюта*, *плюханіна*, *брызго́та*, *рэсквась*); **Rapid precipitation** / **storm, tempest** (*навальніца*, *бура* [P-Sl. **bur'a*]); ▪ Names of fall with the other motivation (*во́рыўнік*, *сяве́ц*, *грыбаві́к до́светнік*); ▪ Verbal determine of rainfall (*дожд ідзе́*(*ць*) [P-Sl. **dъždžь idetь*], *па́дае* [*па́даіць*], *лі́е* [PL. **lьjati* : **liti* 'pour'] and over local verbs: *дзяжсыць*, *псярыць*, *сабаніць*, *задажджылася*.

▪ Atmospheric phenomena accompanying rainfall /or occurring usually during rainfall:

▪ Rainbow: *вясёлка*, *веселуха* [P-Sl. root **vesel-* 'cheerful, joyful' < PIE **u̯es-* 'good'], *радуга* [P-Sl. **ra/dǫga* – vide: **dǫga* 'arc, arch; rainbow' or **rad-ǫga* – root **rad-* 'glad, happy' + suf. -**ǫga* / -**uga*], *ра́дуніца*; *смок*, *тэ́нч*(*а*) < Pol. *tęcza* [< P-Sl. **tǫča* < **tǫkja* 'rain or hail cloud'];

▪ Thunderbold: *пяру́н* [P-Sl. **perunъ*];

▪ hunderclap: *гром* [P-Sl. **gromъ*]; vb. *груме́ць* [P-Sl. *grьměti* 'thunder, rumble'];

▪ Thunder [is the sound caused by lightning]: *гры<u>ы</u>мо́ты* pl. [P-Sl. *grьmotъ*];

▪ Lightning: *мала́нка* [P-Sl. **ml̥ni* (optionally **mъldnī*, ESSJa)], *блі́скавіца* : *блы́скавіца* [P-Sl. **blisk-* 'lightning' : **blьsk-* ditto, 'brightness' (here also: **blěskъ* ditto; 'shine') and verbs: **bliskati*, **blistati*, **bliscati* : **blьščati* 'shine; sparkle'].

▪ **Drizzle**: *ма́рась маро́ша* [E-Sl. **mor/chъ* : **moršь*], *мжа* [P-Sl. **mьža* 'doze, drizzle; said about sth. that vanished rapidly' : **mьžiti* 'drizzle'; Derksen 2008: 338–339], *се́йва*, but also (*і*)*мгла́*, *мыгла́*, *мігла́*, *магла́*, etc.;

▪ **Fog (mist, haze)**: (*і*)*мгла́*, *мыгла́*, *мігла́*, *магла́* [P-Sl. **mьgla*; **mьga* 'mist, haze'], *зэс*, *туман* (< Turk. languages *tuman*);

▪ **Hail**: *град* [< P-Sl. **gradъ* 'a form of solid precipitation, it consists of balls or irregular lumps of ice'];

▪ **Snow**: Hypernym *снег* [< P-Sl. **sněgъ* 'precipitation in the form of flakes of crystalline water ice that fall from clouds']; hyponyms: *набой*, *іскрамёт*, *каляднік*, *веснавік*, *сенечнік*, *халепа* : *шалёпа* [< P-Sl. **ch(a)lěpa* : **šalěpa*] : *нохвіля* 'sleet [rain and snow mixed; snow that partially melts as it falls]', etc.;

▪ **Hoarfrost / Rime**: *інь* (: *гінь*, *він*), *іней* (: *іняй*), *віняй* m. and also *іня* (*йіня*, *віня*, *гіня*), *йіняя* f. [< P-Sl. **jьnь*(*jь*) m. : **jьnьja* f.], *шаць* (< Pol. *szadź* [W-Sl. **šadъ*; E-Sl./S-Sl. *sědъ* < P-Sl. **chědъ* < **choi̯d-* 'gray, off-white']; *шаро́н* (< Pol. *szron* [P-Sl. **sernъ* primarily adj. 'whitish; hoary < dark, dusky']); *беляк* [P-Sl. root **běl-* 'white'] and local noun *шална*.

▪ **Dew**: *роса* [P-Sl. **rosa* 'water in the form of droplets that appears on thin, exposed objects in the morning or evening' : PIE **ros-* 'stream, flow'].

4. Blizzard / **Snowstorm**: *мяце́ль* [P-Sl. **metělь*], *мяце́ліца*, *мятлюга*; *за/ве́й*(*к*)*а* [root **vě-* > **vějati* 'blow'], *круча* [P-Sl. root **krǫt-*, vb. **krǫtiti* 'turn, twist, twirl',

Derksen 2008: 251–252), *завіруха* [P-Sl. **vьrěti* 'boil', **věrteti* (**vьrtěti* 'turn', Derksen 2008: 539)]; *кудаса* (? < Lith. *kũdas* 'weak, frail'), *пульга* (*пурга* : *фурга*) < Fin. *purku* 'blizzard'.

5. Meltdown: *адліга* [P-Sl. root **lьg*- 'light, easy'; possibly Lith. *atlygà*, *atlėgà*], *óдвільж* < Pol. *odwilż*, *слякоть* 'sleet'; *халепа* : *шалёпа* (see above).

6. Flood – including reasons: a) inundation during the spring thaw: *раз/вод-* (*разводздзя*, *разводка* etc.), *по/вод-* (*паводдзе*, *павóдзіца* etc.); b) heavy or prolonged rainfall: *потоп*, *наводнення*, *разліў*, *заліў* : *залева*; *палайнічá* (< Lith. *pãlios* 'swamp, marsh').

7. **Heat**: *гарачэча* : *гарачыня* [P-Sl. root **gor*- 'burn']; *упал* [P-Sl. root **pāl*- (**paliti* 'burn, singe'; noun **polmy* 'flam']; *спéка* (*спёка*), *спякóта*, etc. [P-Sl. root **pek*- 'bake']; *прыпарка*, *паркасць* [P-Sl. root **par*- 'scorch' : noun **para* 'steam']; *духата* [P-Sl. **duch*- 'breath, air; smell (frowst) : **dychati* 'breathe'] / **Drought**: *суша* : *суш* f. [P-Sl, **suša* < **such-ja* : **such*- : **sušiti* 'dry' : **sъchnǫti* 'dry, wither'], etc.

8. Wind: Hypernym *вецер* [P-Sl. **větrъ* 'wind' : **vějati* 'blow (of wind), winnow'], Augmentatives: *вятр/ыско*, *вятр/эча*, *ветр/авíца*; taking into account the direction of the division [eg *сéвер* : *сíберны* 'north wind'; *грэга* 'strong eastern wind'] and the force of air movement [*буй*, *крутовей* 'strong wind']. A special position in the nomenclature of the wind takes *віхар* : *віхóр* [P-Sl. **vichъrъ* 'whirlwind', PIE root **u̯ēi̯-s*- 'twist']. The other names of wind with different motivation: *венічнік* 'whirlwind' [P-Sl. **vě/nъ* < root **u̯ēi̯*- 'twist'], *ветровал* [P-Sl. **větr*- + **val*- 'overthrow'], *лістабой* [P-Sl. **listъ* 'leaf' + **bojь* :**biti* 'battle, fight']; *ліставей* [**listъ* 'leaf' + **věj*- 'blow (of wind), winnow'], *верхавік* [P-Sl. root **vŕ̥chъ* (< **vĭrs-ŭ-s* 'top, upper part')] and *сухавік* 'dry wind' [P-Sl. root **suchъ* (<**sau̯s*-) 'dry'].

9. Frost: Hypernym *марóз* [P-Sl. **morzъ* 'air temperature below freezing point; ice which forms on the ground during cold nights'], Augmentatives: *маразíско*, *маразя́нка*; Deminutives: *пшымаразячак*. The examples of names of frost with the other motivation: *трыскýць* f. 'strong (< biting) frost' (< partic. **trěskǫt'ь* : vb. **trěskati* 'crak'), *зíмнік* 'strog frost' (< adi. *зíмны* 'cold') and *падзíмак*, *прызíмак*, *свяжáк* 'first frost' [P-Sl. **svěžь* 'recent, fresh' < 'pure'], *рáнішнік* 'spring frost' [P-Sl. adi. **ranъ* 'morning, matutinal' < 'early'].

10. Ice: Hypernym *лёд* [< P-Sl. **ledъ* 'water frozen into a solid state']; hyponyms: *прыберажжань* m., *шроні* (see above: Hoarfrost / Rime).

11. Glazed frost 'a glassy coating of ice, typically caused by rain freezing on impact': *слізгота* : *слізгавіца* [P-Sl. root **s(k)l̥z*- / **sliz*- 'slimy, slippery'], *галалёд* [P-Sl. **gololedъ* : **gololedь* – attributive compound: **golъ* 'naked'; P-Sl. **golotь* f. 'thin layer of ice' – Derksen 2008: 175], *облівака* [P-Sl. root **lei̯*-: **liti* : **lьjati* 'pour'].

12. Gruda – frozen ground ('ice-covered ground'): *грудá* 'lump; earth with frozen lumps' [P-Sl. **grǫda*, **grǫdъ*, **gruda* : **grudъ* 'heap, lamp' – Derksen 2008: 192-193], *дзíрны* 'frozen mud' and *дрáча* [P-Sl. root **dьrati* 'tear, flay' : **derti* 'tear'], (*х*)*рáпа* [P-Sl. **chrapa* 'earth with frozen lumps; bampy ride, road', *галашчóка* 'frozen ground' – attributive compound: **golъ* 'naked' and **ščeka* 'jow, mandible' < primarily: 'the low-

er part of the face'; Old Norse *skogg* 'chin; cusp, pike', *skagi* m. 'headland, cape'] and local term *парэ́нча* of uncertain etymology.

13. Verbs mining '**to be cold**' / 'freeze' / 'freeze over (river)': *зе́мбіць* (< Pol. *ziębić*) / *зябіцца* [P-Sl. **zęti* (<**zęb-ti*) 'freeze, be very cold'; 'suffer from cold, freeze' : **zębnǫti* 'suffer from cold'] and local verbs: *шэрхнуць* 'freeze over (river)'; derivatives of nouns: *шэрань* : *шэрх-* (*шэрош*), *скляпіцца* (Pol. *sklepić się* 'freeze'), *заскарупець*, *сцінаць* 'cover with a layer of ice; freeze'.

РЭЗЮМЭ

Беларускія дыялекты Гродзеншчыны. Асобныя пытанні

Кніга (манаграфія) складаецца з дзвюх незалежных частак. Галоўным аб’ектам даследавання з’яўляюцца гаворкі і дыялекты Гродзеншчыны (з 1944 года – Гродзенскай вобласці).

На пачатку манаграфіі прадстаўлены гістарычны нарыс Гродна і Гродзеншчыны.

У кнізе падрабязна агавораны прыкметы гродзенскіх дыялектаў на аснове рэшты беларускіх дыялектаў. Важнае месца займае меркаванне аб дыялектных і рэгіянальных слоўніках Гродзенскай вобласці, якія з’яуляюцца крыніцай падбору языкавога матэрыялу.

З прычыны разнастайнасці і мнагамернасці аўтар выкарыстаў розныя метады даследавання. Гэта датычыць спосабу прэзентацыі у наступных раздзелах і падраздзелах, а таксама аналізу асобных лексічных адзінак (аспект параўнаўча-гістарычны), у тым ліку дасягненняў этымалогіі і этналінгвістыкі.

Першая частка навуковай працы датычыць лексікі, якая, у сваю чаргу, з’уляецца лексікай польскага паходжання. Аўтар спрабаваў вызначыць час запазычанняў, наколькі гэта было магчыма, выкарыстоўваючы матэрыялы па гісторыі і дыялектах, а таксама спрабаваў даказаць запазычанасць у іншых дыялектах і літаратурнай мове. Гэта даследаванне было прыдатна і праведзена для вызначэнні асобных лексемаў, якія ўзніклі ў гродзенскіх гаворках, але таксама на аснове фанетычнай формы, якая ўказвае на польскія корні (на пр. *вільг*- < польск. *wilgoć*, псл. **vĺ̥g*- [прым. **vĺ̥gъ* : **vĺ̥gъ/kъ* ‘насычаны вільгаццю, мокры’]. Дзякуючы назіранням атрымалася вызначыць, што некаторыя вытворныя польскага паходжання сустракаюцца сярод дыялектаў Гродзеншчыны часцей, чым сярод астатніх дыялектаў Беларусі.

Аўтар сканцантраваў асаблівую ўвагу на дакументах і апісанні развіцця беларускай мовы і дыялектаў Гродзеншчыны на працягу розных гістарычных перыядаў, спосабах адаптацыі найважнейшых запазычаных тыпаў (відаў) з польскай мовы, перш за усё:

• слоў са звужаным галосным [ó] (у арфарграфіі [*ó*]) у польскім этымоне, на пр.: *ружóвы* < польск. *różowy*, *скура* < польск. *skóra*, *здрӳй* : *здрой* < польск. *zdrój* ‘крыніца’;

• слоў з польскім [*rz*], на пр.: *жандовы* < польск. *rządowy* ‘ўрадавы’, *пшэрва* < *przerwa* ‘перапынак; паўза’ побач *раварыст* < польск. *rowerzysta* ‘веласіпедыст’, *рóндзіць* < польск. *rządzić* ‘кіраваць’;

• слоў з насавой галоснай у польскім этымоне, на пр.: *гнэмбіць* < польск. *gnębić* ‘прыгнятаць, націскаць’, *зéмбіць* < польск. *ziębić* ‘студзіць, ахалоджваць, астуджваць’, *бэнцнуць* < польск. *bęcnąć* ‘ударыць; упасці, зваліцца’, *дэнтка* < польск. *dętka* ‘камера для веласіпеда’, *мэнка* < польск. *męka* ‘пакута, вялікая фізічная або душэўная мука’, *мóндры* < польск. *mądry* ‘мудры, разумны’;

• слоў з польскім вынікам развіцця праславянскіх груп (спалучэнняў) тыпу **TărT *TălT *TelT*, на пр.: *агроднік* < польск. *ogrodnik* ‘садоўнік’, *проца* ‘прашча’ (ст.-бел. процъ) < польск. *proca* ‘тып рагаткі’ [< псл. **port’a* ‘старадаўняя ручная зброя для кідання камянёў’ – назва сродкаў і інструментаў з суф. **-t’a* – да псл. **pьrati *perǫ* ‘біць, ударыць’], *млячáр/ка* < польск. *mleczar/nia* ‘малочны завод’;

• слоў з польскім вынікам рэалізацыі праславянскіх санантаў (санорных зычных): *клусты* < польск. дыял. *kłusty* : літар. *tłusty* ‘тоўсты’ [псл. **tl̥stъ*], *слонко* < польск. *słonko* (słońce) ‘сонца’ [псл. **sl̥nьce*], *слуп* < польск. *słup* ‘стоўп’ [псл. **stl̥bъ*], *выдлужыць* ‘асіліць, адолець’ [псл. корань **dl̥g-* ‘доўг – тое, што пазычана (пераважна грошы); абавязак перад кім-н.’];

• слоў з групай зычных *-dl-*, *-tl-*. Большасць з гэтых слоў з’яўляецца запазычаннем на лексіка-граматычнам ўзроўні. У цяперашні час суфікс *-дл-* мае статус незалежнага фарманта, пар.: *прасавідла* ‘жалязка’, *касавідла* ‘касільна; вялікая каса’, *грабідла* ‘граблішчо, чаранок граблей’.

• слоў з суфіксам *-isk*/o (у параўнанні з беларускім *-ішча/-ішчо*) – прыклад лексыка-фармальнай запачычанасці. Аўтар звярнуў увагу на назвы месц (nomina loci), якія абазначаюць поле, у значэнні ‘сельскагаспадарчая зямля’ (на пр.: *аўсяніска* ‘аўсянішча’, *бульбяніско* ‘бульбянішча’), а таксама на павелічальныя назоўнікі (augmentativa): *хлапчыско* ‘нядобры хлопец’, *дзяцíска* ‘непаслухмянае дзіця’, *насíско* ‘велькі нос’.

У другой частцы навуковай працы аўтар падрабязна абмяркоўвае **гродзенскую лексіку** звязаную з **метэаралагічнымі з’явамі**. Падчас апісання і прэзентацыі асобных слоў лексіка-граматычных груп і падгруп, аўтар стараўся вызначыць іх характар – падкрэсліць іх роднаснае, (агульна)славянскае ці ўсходнеславянскае паходжанне, а таксама прадставіць этнаграфічны і этналінгвістычны фон.

Багаты лексічны матэрыл прадстаўлены наступным чынам :

1. Надвор’е – агульнабел. (таксама гродз.) *надвóр’е*, *надвóрка*, *пагóда* [< псл. **pogoda*]:

a) добрае*: добрае /-я*; *слонечнае /-я* (з поль. *słoneczna*), *сонечная*, *яснае /-я*, *свяцíннае /-я*;

b) дрэннае (*надвóр’е*) / пагода *благáя*, *дрэнная*, *кéпская*, *нядóбра*; назоўнікі: *непагадзь*, *нягода*; *азыра* // Холад: гродз. *халóдніца*, *халадзíшчо*, прыслоўе *хóладна* [< псл. **chold-* ‘холад’], *дýбар*, *дубарэ́ча* [псл. корань **dǫb-*, **dǫběti* мэтафар. ‘калець, зябнуць, мерзнуць’].

2. Пахмурнае надвор'е: назвы хмураў, на пр.: *хмара* дажджавая, *дзяды*, *чата*; назвы воблакаў: (*в*)*óблак* м. : (*в*)*óблака* н. [псл. **ob/volk-*]; *хмáркі*, *сухмáркі*, *пузыркí*; *светлыя*, *ясныя*, *разарвістыя* хмары (хмаркі).

3. Атмасферныя ападкі:

• **Дождж** [< псл. **dъždžь*]: кароткачасовы: на пр. дождж *пралётны*, *пяралётны*, *налётны*, *прайсцёвы*, *пяраходны*, *перарыўны*; праліўны: на пр. *лівень*, *лéя*, *улíва*, *ведрáнец*; працяглыя дажджы: на пр. *аблóжны*, *зацяжны*, *дóўгі*, *паліўны*; бурныя (*бура* /*навальніца*); назвы даждлівага сэзону (перыяду): *дажджэвіца*, *мократá*, *слатá* [< псл. **slota*], *плюта*, *плюханіна*, *брызгóта*, *рэсквась*; назвы з іншай семантычнай матывацыяй: на пр. *вóрыўнік*, *сявéц*, *грыбавíк дóсветнік*; дзеяслоўныя назвы ападкаў: на пр. *дожд ідзé*(*ць*) [< псл. **dъždžь idetь*], *пáдае* [*пáдаіць*], *лié* [< псл. **lьjetь* : **lьjati* : **liti*], *дзяжыць*, *псярыць*, *сабаніць*, *задажджылася*;

▪ Атмасферычныя з'явы, якія з'яуляюцца падчас ці пасля дажджу:

▪ вясёлка: гродз. *вясёлка*, *весялуха* [< псл. корань **vesel-* 'вясёлы' < і.-е. **u̯es-* 'добры'], *радуга* [< псл. корань *ra/dǫga* : **dǫga* 'дуга – частка акружнасці або што-н. іншае, што мае форму крывой выгнутай лініі, лук; вясёлка' або **rad-ǫga* – псл. корань **rad-* 'радасны, вясёлы' + суф. -**ǫga* / -**uga*], *рáдуніца*, *смок*; *тэ́нч*(*а*) – слова запазычанае з польскай мовы *tęcza* [< псл. **tǫča* < **tǫkja* 'хмара (дажджавая; навальнічная, граданосная)'];

▪ пярун 'аглушальны ўдар грому': гродз. *пярýн* [псл. **perunъ*];

▪ гром 'грукат, які суправаджае маланку ў час навальніцы': гродз. *гром* [< псл. **gromъ* 'грымот, пярун, гукі грому']; гродз. *грумéць* : беларус. *грымéць* [< псл. **grьměti* 'утвараць моцныя гукі, грукат (пра гром)'];

▪ грымоты: гродз. *грымóты* pl. [< псл. **grьmotъ* 'раскацістыя гукі грому'];

▪ маланка: *малáнка* [< псл. **ml̥ni* (**mъldnī*)], гродз. *блíскавіца* : *блы́скавіца* [параўн. польск. *błyskwica*; псл. **blisk-* : **blьsk-* > **bliskati*, **blistati*, **bliscati* : **blьščati* 'бліскаць, блішчаць'].

• **Імжаўка**: *мáрась марóша* [ўсход.-слав. **mor/chъ* : **moršь* 'дробны дождж, імжа'], *мжа* [< псл. **mъža* 'імжа, імгла' : **mъžiti* 'імжэць']; (*і*)*мглá*, *мыглá*, *міглá*, *маглá* 'дробны дождж, імжа'; *сéйва* [параўн. псл. дзеяслоў **sějati* 'весці сяўбу; прасейваць'].

• **Туман**: (*і*)*мглá*, *мыглá*, *міглá*, *маглá* [псл. **mьgla*; **mьga* 'туман, малапразрыстае паветра; смуга'; ўзыходзіць да і.-е. **mei̯gh-* 'станавіцца цёмным'], *туман* – слова запазычанае з цюркскіх моў (параўн. *tuman* 'імгла, дым'), дыял. гродз. *зэс* 'туман' (параўн.: *зэс* : **зыз* 'холад' да *азызнуць* 'азябнуць').

• **Град**: агульнабеларус. *град* [< псл. **gradъ* 'атмасферныя ападкі ў выглядзе невялікіх ледзяных шарыкаў'].

• **Снег**: агульнабел. *снег* [< псл. **sněgъ* 'атмасферныя ападкі ў выглядзе крышталікаў лёду, а таксама суцэльная маса такіх ападкаў, што пакрывае зямлю']; ішыя гродз. назвы: *набой*, *іскрамёт*, *каляднік*, *веснавік*, *сенечнік*; *халепа* : *шалёпа* 'вязкі снег' [псл. **ch(a)lěpa* : **šalěpa* 'надвор'е с дажджом і снегам']; гродз. *няхвіля*

‘ліпкі, мокры снег’ (параўн. аднак агульнабеларус. (*ня*)*хвіля* : (*ня*)*хваля* ‘бура, навальніца’).

• **Іней** і **шэрань**: *інь* (: *гінь*, *вінь*), *іней* (: *іняй*), *віняй* м.; *іня* (*йіня*, *віня*, *гіня*), *йіняя* ж. [< псл. **jьnь*(*jь*) м. : **jьnьja* ж. ‘тонкі слой ледзяных крышталяў, які ўтвараецца дзякуючы выпарэнням на ахаладжанай паверхні чаго-н.’], *шаць* – запазычанне з польск. *szadź* [параўн. зах.–слав. **šadъ*; усх.-слав./паўд.-слав. **sědъ* < псл. **chědъ* < **choi̯d*- ‘шэры, бялёсы’]; *шаро́н* < польск. *szron* [псл. прым. **sernъ* ‘бялёсы, сівы’< першаснае значэнне: ‘цёмны, змрочны’]; *беляк* [псл. корань **běl*- ‘белы’]; гродз. назва *шална* ‘іней’.

• **Раса**: агульнабел. *роса* ‘вадзяныя кроплі на паверхні раслін’ [< псл. **rosa* < і.-е. **ros*- : **res*- ‘цячы’]

4. Завіруха / **мяцеліца** (**снежная бура**): *мяцéль* [псл. **metělь* ‘снежная бура, завея’], *мяцéліца*, *мятлюга* [псл. корань **met*- ‘месці, падмятаць (с сілай гнаць, кружыць снег)’]; *за/вéй*(*к*)*а* [корань **vě*- ; параўн. псл. дзеяслоў **vějati* ‘веяць, дзьмуць’], *круча* [псл. корань **krǫt*- : **krǫtiti* ‘круціць; уздымаючы, прыдаваць віхравы рух чаму-н.’), *завіруха* [псл. **vьrěti* ‘вярцець’, **věrteti* (**vьrtěti* ‘вярцець, круціць’]; *кудаса* – запазычанне з літоўскай мовы (?): *kūdas* ‘слабы, крохкі’; *пульга* (*пурга* : *фурга*) < запазычанне з фінскай мовы: *purku* ‘снежная бура’.

5. Адліга: *адлíга* [псл. корань **lьg*- ‘лёгка; лягчэй’]; ЭСБМ лічыць, што „у якасці непасрэднай крыніцы запазычання можна спаслацца на літоў. *atlĕgti* ‘адпусціць’ (аб марозе) і *atlėgà* ‘адліга’ ”, *óдвільж* – запазычанне з польск. *odwilż*, *слякоть* ‘слата; золь’ (в літар. мове ‘сырое, пранізлівае халоднае надвор’е’); *халепа* : *шалёпа* (параў. вышэй).

6. Паводка (‘часовае падняцце вады ў вадаёмах у выніку раставання снегу або вялікіх дажджоў’) **па прычыне**:

• **Разліў рэк падчас раставання снегу**: *раз/вод*-: *разводздзя*, *разводка* і інш., *по/вод*-: *паводдзе*, *павóдзіца*.

• **Праліўных дажджоў**: *патоп*, *наводнення*, *разліў*, *залíў* : *залева*; *палайнічá* – з літоўскай мовы (параўн. *pãlios* ‘балота’).

7. Спякота: *гарачэча* : *гарачыня* [псл. корань **gor*- ‘гарэць’]; *упал* [псл. корань **pāl*-: **paliti* ‘паліць, моцна пячы, абдаваць жарам, прыпякаць’; параўн. назоўнік **polmy* ‘полымя; агонь’)]; *спéка* (*спёка*), *спякóта* [псл. корань **pek*- – першаснае значэнне: ‘пячы на адкрытым агні’; другаснае: ‘скварыць, смажыць, прыпякаць’]; *прыпарка*, *паркасць* [агульнасл. **pariti* ‘варыць пры дапамозе пары; кіпяціць; апякаць, прыпякаць’ : **para* : **parъ* ‘выпарэнне вады (нагрэтай да высокай тэмпературы)’]; *духата* [параўн. *дýшны* прыметнік ад псл. кораня **duch*- ‘дух’ (літоў. *daũsos* ‘паветра’) : **dušiti* ‘душыць’ **dychati* ‘дыхаць’] / **засуха**: *суша* : *суш* ж. [псл. **suša* < **such-ja* : **such*- : **sušiti* ‘сушыць = рабіць сухім што-н. сырое, мокрае, вільготнае, трымаючы на паветры або ў цёплым месцы’ : **sъchnǫti* ‘(вы)сахнуць’].

8. Вецер (**у залежнасці ад напрамку і сілы ветру**): агульнабеларус. *вéцер* [псл. **větrъ* : **vějati* ‘веяць, дуць’]; павелічальныя назоўнікі: *вятр/ыско*, *вятр/эча*,

ветр/авіца. Іншыя назвы: *сéвер* : *сíберны* ‘паўночны вецер’; *грэга* ‘моцны, ўсходні вецер’; *буй*, *крутовей* ‘моцны вецер’; *венічнік* ‘віхор’ [псл. **vě/nъ* ‘вянок, сплеценае галлё’ < і.-е. **u̯ēi̯-* ‘віць’], *ветровал* [псл. **větr-* + **val-* ‘валіць; прымушаць упасці; круціць, каціць’], *лістабой* [псл. **listъ* ‘ліст’ + **bojь* ‘бой; збіццё, збіванне’:**biti* ‘біць’]; *ліставей* [псл. **listъ* ‘ліст’ + **věj-* ‘веяць, дуць’], *верхавік* [псл. корань **vŕ̥chъ* (< *vĭrs-ŭ-s* ‘верх, вяршына’; і.-е. **u̯ers-* ‘паднімацца’] і *сухавік* ‘сухы вецер’ [псл. **suchъ* (<**sau̯s-*) ‘сухы’]. Таксама назоўнік (найменне) *віхар* : *віхóр* паходзіць з агульнаславянскай моўнай крыніцы [псл. **vichъrъ* – ад асновы **vich-* (параўн. *віхаць*) пры дапамозе суф. *-r-*; і.-е. **u̯ēi̯-s-* ‘віць, круціць’].

9. Мароз / **замаразкі**: *марóз* [псл. **morzъ*]; павелічальныя назоўнікі: *маразíско*, *маразя́нка*; памяншальныя назоўнікі (deminutiva): *пшымаразячак*. Прыклады з іншай словаўтваральна-семантычнай матывацыяй: *трыскýць* ж. ‘моцны мароз’ (першасна гэта псл. дзеепрыметнік **trěskǫt’ь* : **trěskati* ‘трэснуць; стварыць трэск’; параўн. *траскучы* ‘які ўтварае трэск’; перанос. (размоўнае) *траскучы мароз* ‘вельмі моцны мароз’), *зíмнік* ‘моцны мароз’ (ад прым. *зíмны* з дапамогай суф. *-ік*), *падзíмак*, *прызíмак* і *свяжáк* ‘першы (лёгкі, свéжы) замаразак’ [псл. корань **svěžь* ‘свежі’ < ‘чысты’; звязанае з і.-е. **su̯oi̯gh-i̯o-* ‘вільготны, не засушаны’ або з **su̯ei̯-* ‘згінаць, круціць’]; *рáнішнік* ‘вясенні замаразак’ [псл. **ranъ -a -o*, прыслоўе **rano* ‘рана’; **rano* ‘час нараджэння дня’].

10. Лёд: агульнабеларус. *лёд* [псл. **ledъ* ‘лёд = вада, якая замерзла і перайшла ў цвёрды стан’]. Словы з іншай словаўтваральна-семантычнай матывацыей: *прыбераэжань* м. (ад прыназоўнікавага словазлучэння *пры беразе* + суф. *-ань*), *шроні* (параўн. *шэрань*) – перанос. значэнне ‘дробны, крохкі лёд у выглядзе кашападобнай масы, які ідзе перад ледаставам і ў час вясновага крыгаходу’.

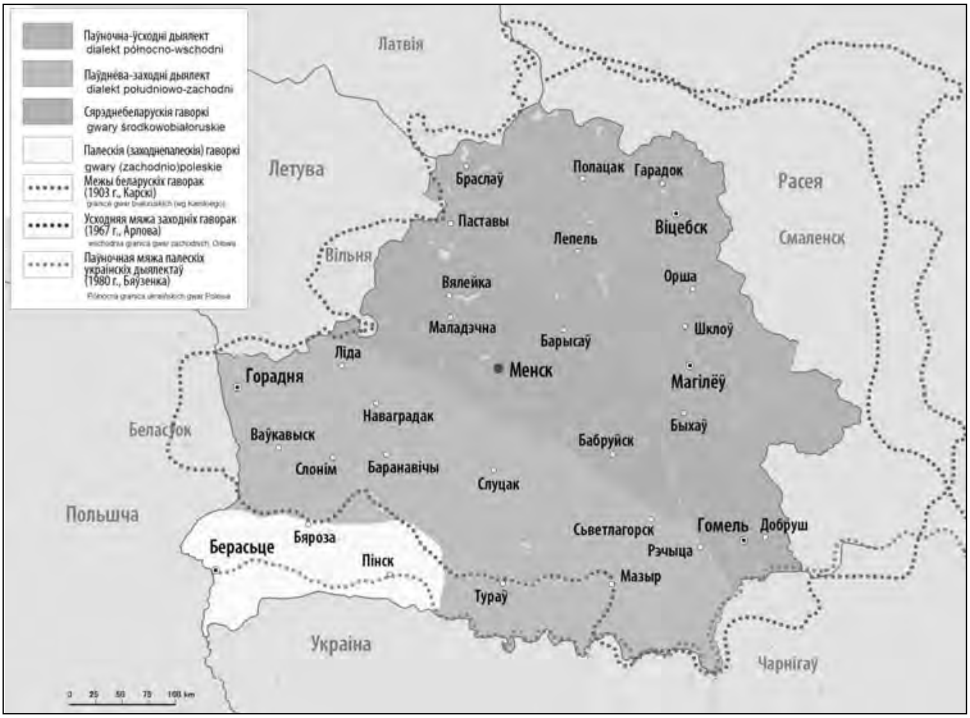
11. Абледзяненне / **галалёд**: *слізгота* : *слізгавіца* [псл. **s(k)l̥z-* / **sliz-* ‘слізкі, склізкі’; суф. **-ota*; **av-ica*], складанае слова *галалёд* [псл. азначальна-прыметнікавы кампазіт **gololedъ* : **gololedь* < прым. **golъ* ‘голы; не апрануты, без покрыва’ + назоўнік **ledъ*], *облівака* [псл. корань **lei̯-*: **liti* : **lьjati* ‘ліць, абліваць’].

12. Замёрзлая зямля: *грудá* [псл. **gruda* : **grudъ* ‘зацвярдзела ад марозу, змёрзлая зямля’], *дзíрны* ‘тс.’, *дрáча* [псл. **dьrati* : **derti* ‘драць, рваць; здзіраць’], (*х*)*рáпа* [псл. **chrapa* ‘змёрзлая зямля’]; складанае слова *галашчóка* ‘зацвярдзела ад марозу зямля’ [псл. азначальна-прыметнікавы кампазіт **golъ* ‘голы’ + **ščeka* ‘сківіца; сківічная косць’ (першаснае значэнне: ‘ніжняя частка твары’)].

13. Дзеясловы, якія абазначаюць ‘адчуванне холаду’ / ‘замярзанне’, ‘пакрыванне лёдам’: *зéмбіць* – запазычанне з польск. *ziębić* / беларус. *зябіцца* (параўн. таксама *зябкі* ‘халодны, сцюдзёны; адчувальны да сцюжы’) [псл. **zęti* (<**zęb-ti*) : **zębnǫti* ‘зябнуць, мерзнуць, вельмі моцна адчуваць холад’]. Словы з іншай словаўтваральна-семантычнай матывацыяй: *шэрхнуць* перанос. значэнне ‘замярзаць’ – пра паверхню вады, ледастаў (= замярзанне ракі, возера, утварэнне

суцэльнага ледзянога покрыва) [першаснае значэнне: ‘станавіцца цвёрдым, падсыхаць (пра глебу)’; параўн. *шэрхлы* ‘цвёрды; падсохлы’]; *скляпіцца* < польск. *sklepić się* ‘зрабіць скляпенне; закрыцца, зацягнуцца’ (параўн. *скляпенне* ‘дугападобнае перакрыцце, якое злучае сцены, апоры пэўнага збудавання’, ‘падвальнае памяшканне’ < з польск. *sklepienie* ‘тс.’); *заскарупець* (ад *скаруба* [*скарупа*] ‘шарпак; цвёрдая абалонка’); *сцінаць* ‘пакрывацца лёдам’ < польск. *ścinać się* ‘гусцець, густнуць; зацягнуцца лёдам, замерзаць ператварацца ў лёд або пакрывацца лёдам, ледзяной коркай’.

OSTROWIEC
SMORGONIE
OSZMIANA
WORONÓW
IWJE
LIDA
GRODNO
SZCZUCZYN
NOWOGRÓDEK
KORELICZE
MOSTY
ZDZIĘCIOŁ
BRZOSTOWICA
WOŁKOWYSK
ZELWA
SŁONIM
ŚWISŁOCZ

Obwód grodzieński dzieli się na 17 rejonów:

1. Brzostowicki (*Brzostowica Wielka*) *Бераставіцкі (Bierastawicki)*
2. Grodzieński (*Grodno*) *Гарадзенскі (Haradzienski)*
3. Iwiejski (*Iwie*) *Іўеўскі (Iujeuski)*
4. Korelicki (*Korelicze*) *Карэліцкі (Karelicki)*
5. Lidzki (*Lida*) *Лідскі (Lidski)*
6. Mostowski (*Mosty*) *Мастоўскі (Mastouski)*
7. Nowogródzki (*Nowogródek*) *Навагрудскі (Nawahradzki)*
8. Ostrowiecki (*Ostrowiec*) *Астравецкі (Astrawiecki)*
9. Oszmiański (*Oszmiana*) *Ашмянскі (Aszmianski)*
10. Słonimski (*Słonim*) *Слонімскі (Słonimski)*
11. Smorgoński (*Smorgonie*) *Смаргонскі (Smarhonski)*
12. Szczuczyński (*Szczuczyn*) *Шчучынскі (Szczuczynski)*
13. Świsłocki (*Świsłocz*) *Свіслацкі (Świsłacki)*
14. Wołkowyski (*Wołkowysk*) *Ваўкавыскі (Waukawyski)*
15. Woronowski (*Woronów*) *Воранаўскі (Woranauski)*
16. Zdzięciolski (*Zdzięcioł*) *Дзятлаўскі (Dziatłauski)*
17. Zelwieński (*Zelwa*) *Зэльвенскі (Zelwienski)*

ISBN 978-83-62275-66-3